

Károli Gáspár Református Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola
Vezetője: Prof. Dr. Hermann Róbert (DSc)

Doktori (PhD) értekezés

Zsidai Réka

TÁRSADALMI STÁTUSZ ÉS REPRESENTÁCIÓ: A FESTETICS CSALÁD
KESZTHELYI ÁGÁNAK UDVARTARTÁSA A 18–19. SZÁZAD
FORDULÓJÁN

Témavezető: Prof. Dr. habil. Kurucz György József

Budapest
2024

Tartalomjegyzék

I. BEVEZETÉS	4
1. AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAVÁLASZTÁSA, TÁRSADALMI- ÉS MENTALITÁSTÖRTÉNETI SZEMPONTOK .4	
2. AZ ÉRTEKEZÉS CÉLKITŰZÉSEI.....	15
3. A KUTATÁS MÓDSZEREI ÉS AZ ÉRTEKEZÉS SZERKEZETE	18
II. A TÉMAVÁLASZTÁS EURÓPAI ÉS MAGYARORSZÁGI KONTEXTUSA.....	22
1. AZ UDVAR: FOGALMI KERETEK ÉS KORSZAKOK.....	22
2. AZ UDVAR- ÉS NEMESSÉGTÖRTÉNETI KUTATÁSOK HÁTTERE	26
3. AZ ÉRTEKEZÉS FORRÁSBÁZISA: LEHETŐSÉGEK ÉS KORLÁTOK.....	40
III. A FESTETICS CSALÁD FELEMELKEDÉSE	45
1. BAROKK ÉS FELVILÁGOSODÁS KÖTELÉKÉBEN: A KORSZAK POLITIKAI ÉS MŰVELŐDÉSI SAJÁTOSSÁGAI	45
2. FŐNEMESI ÉRVÉNYESÜLÉSI MINTÁK ÉS KARRIERTÖRTÉNETEK.....	53
3. A FESTETICSEK HIVATALI ÉRVÉNYESÜLÉSÉNEK MEGALAPOZÓJA: FESTETICS KRISTÓF.....	62
4. A CSALÁDI ELVÁRÁSOK BETELJESÍTŐJE: FESTETICS PÁL KANCELLÁRIAI TANÁCSOS ÉS KAMARAI ALELNÖK.....	66
IV. AZ ÉRTÉKVÁLASZTÁS ALAPJAI: A CSALÁDI ÉRVÉNYESÜLÉSI MINTA ELFOGADÁSA VAGY ELUTASÍTÁSA.....	69
1. AZ ELSŐSZÜLÖTT FIÚ, FESTETICS GYÖRGY BÉCSI ÉVEI	69
2. REMÉNYEK ÉS KIÁBRÁNDULÁS.....	75
3. MINTAVÁLASZTÁS, BIRTOKGAZDÁLKODÁS ÉS ÚJÍTÁS: NAGYVÁTHY JÁNOS DIREKTOR ALKALMAZÁSA.....	83
V. FESTETICS GYÖRGY ÉRTÉKVÁLASZTÁSAI ÉS LEHETŐSÉGEI.....	91
1. KORSZELLEM ÉS ELVÁRÁSOK.....	91
2. A KÖZJÓ SZOLGÁLATA: ISKOLÁK, ALAPÍTVÁNYOK, KÖZHASZNÚ BERUHÁZÁSOK	104
3. A BIRTOKKÖZPONT MINT REGIONÁLIS IRODALMI SZÍNTÉR.....	117
4. AZ ÖRÖKÖS NEVELTETÉSE.....	122
VI. A LÉTFORMA, PRESZTÍZS ÉS A REPREZENTÁCIÓ KÜLSŐ KERETEI	140
1. AZ ÉPÍTETT FŐÚRI LAKÓKÖRNYEZET PÉLDÁI KÜLFÖLDÖN ÉS MAGYARORSZÁGON	140
2. A REPREZENTÁCIÓ EGYEDI BELSŐ TERE: A KÖNYVTÁR.....	149
3. A KOMPOZÍCIÓ KIEGÉSZÍTÉSE: A KERT ÉS TARTOZÉKAI	158

4. AZ UDVARI ISTÁLLÓ ÉS MÉNES	169
VII. ÉLETMÓD, SZÓRAKOZÁS, MŰKÖDÉSI REND	175
1. KASTÉLYBELSŐ, ELRENDEZÉS, VAGYONTÁRGYAK	175
2. KÜLSŐ MEGJELENÉS, REPRESENTATÍV RUHATÁR	182
3. REPRESENTATÍV VÁSÁRLÁS ÉS AJÁNDÉKOZÁS	184
4. „CIVILIZÁCIÓS ESZKÖZÖK”, FOGYASZTÁSI SZOKÁSOK	188
5. A KESZTHELYI UDVAR MŰKÖDÉSI RENDJE ÉS SZEMÉLYZETE.....	196
6. CSALÁDI ÉS TÁRSASÁGI ALKALMAK, MULATSÁGOK, VADÁSZATOK, JÁTÉKOK.....	229
VIII. VÉGTISZTESSÉG ÉS EMLÉKEZET	249
1. FŐÚRI TEMETÉSEK ÉS SZOKÁSOK.....	249
2. FESTETICS GYÖRGY HALÁLA	251
3. KESZTHELY URÁNAK TEMETÉSE	255
4. AZ ÖRÖKÖS ÉS ÖRÖKSÉGE.....	261
IX. ÖSSZEGZÉS	267
FÜGGELÉK	272
DIAGRAMOK.....	291
TÁBLÁZATOK ÉS TÉRKÉPEK.....	293
RÖVIDÍTÉSEK ÉS ÁLVÁLTÁSOK	297
FORRÁSOK	299
FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM	312

I. BEVEZETÉS

1. AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAVÁLASZTÁSA, TÁRSADALMI- ÉS MENTALITÁSTÖRTÉNETI SZEMPONTOK

A társadalmi helyzettől elválaszthatatlan reprezentatív szándék és a korszak szellemisége alapvetően meghatározta egy-egy főúri család mentalitását a kora újkori Európában. A rangból fakadóan az ambiciózus történelmi családok rendkívül összetett kapcsolatrendszert igyekeztek kialakítani a karrierlehetőségek, előnyösebb pozíciók elnyerése érdekében, illetve a külföldi impulzusokat, mintákat minél hatékonyabban kívánták átvenni, a lehetőségek függvényében adaptálni.¹ A Magyar Királyságot a 18. század második felében a nyugalom, gazdasági fellendülés, szellemi felpettség jellemezte, melyek következtében a főurak felhalmozódott bevételeiket presztízspítkezésekre és beruházásokra fordították. A kultúra ápolásának, művészetek pártolásának, tudományok művelésének időszaka köszöntött be, amely magával hozta a társasági élet és a könnyed szórakozás iránti igényt is.²

A 18. század második felében a Bécs központú centralizált kormányzat a felvilágosult abszolutizmus politikai szándékainak megfelelően az állam érdekeire hivatkozva igyekezett mindent alárendelni az uralkodói akaratnak.³ Ennek szellemében adta ki II. József (ur. 1780–1790) 1784-ben nyelvrendeletét, majd két évvel később a hagyományos nemesi vármegyék önállóságát eltörölve, a Magyar Királyságot tíz igazgatási körzetre osztva kormányozta. A nemesség körében az igazi ellenérzést az egzisztencia féltése, az adómentesség eltörlésének

¹ Jó példa erre az alábbi tanulmánykötet: Bárány Attila [et. al.] (szerk.): *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában. Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe.* (Speculum Historiae Debreceniense. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 18.) Debrecen 2014. (Különösen 451–463., 503 oldalak). Erről 2017-ben megjelent könyvismertető: *Zsidai Réka: Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában. Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe* (Speculum Historiae Debreceniense. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 18). Szerk.: Bárány Attila [et. al.]. Debrecen 2014. Napi Történelmi Forrás 2017. Az oldalszámok nélküli online verzió az alábbi linken olvasható: <https://ntf.hu/index.php/2017/12/29/muveltség-es-társadalmi-szerepek-arisztokraták-magyarországon-es-europában-learning-intellect-and-social-roles-aristocrats-in-hungary-and-europe/> (Letöltés: 2022.09.29.)

² *Fukári Valéria: Felső-magyarországi főúri családok. A Zayaiak és rokonaik a 16–19. században.* Budapest 2007. 82. A tudástranszfer modern tereihez (akadémiák, szalonok, olvasóköri körök, közhasznú társaságok, mezőgazdasági társaságok, szabadkőműves páholyok): *Ulrich Im Hof: A felvilágosodás Európája.* Ford. Zsolt Péter – Szántay Antal. Bp. 1995. 93–136.

³ *Kosáry Domokos: Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867.* Bp. 1990. 138., 161–162.; *Kurucz György: Keszthely grófja.* Bp. 2013. 116.

előkészítése váltotta ki,⁴ s a nemzeti öntudat ébredésének első jeleként – korábban hallatlan módon⁵ – a magyar nyelvet kezdték alkalmazni mind az adminisztrációban, mind pedig az egymással való érintkezésben.⁶ A kortársak mindebben valamiféle „forradalmi törekvést” véltek felfedezni, mint ahogy maga Festetics is, aki komoly adósságokkal küszködött ekkoriban, az uralkodó szándékainak kárvallottja lehetett. Azonban Kosáry Domokos megfogalmazása szerint József politikája „csak a feudális társadalmi és politikai rendszer korszerűsítésére, legfőbb hibáinak kiküszöbölésére irányult, a lényeg megváltoztatása nélkül.”⁷

A 17–18. századi Magyarországon már nem volt önálló magyar királyi udvar, azonban léteztek az erdélyi fejedelmi udvarok, a főúri udvarok és a Habsburg császári udvar.⁸ A bécsi központi kormányzat abszolutisztikus berendezkedése, valamint katolicizmusa és az erdélyi arisztokrácia feudalizmushoz, tradíciókhoz való ragaszkodása, illetve protestantizmusa érdekellentétet eredményezett, amely vallási síkra terelte Erdély ellenállását, a „régier” való küzdelmet az „új módival” szemben.⁹ Az erdélyi fejedelmi udvarban mégis érezhető volt a változás, érvényesült a nyugati hatás, de eltérő intenzitással. S mégis ezek a kultúrára, előbb a barokkra, majd a 18. században a felvilágosodás eszméi iránt fogékony magyarországi és erdélyi főúri családok, melyekre hatott a francia kultúra, így például a Festeticsek, Bethlenek, Telekiek lesznek a reformkor előfutárai.¹⁰

A művelt arisztokraták közvetve egymásra is hatottak, hiszen szellemiségük, ideológiájuk nemzedékről nemzedékre hagyományozódik, az elődök mintaként, modellként szolgálnak az utókor és a kortársak számára. Ennek tudatában kiváló összehasonlítási alapot jelent Bethlen Miklós (1642–1716) erdélyi író, kancellár – akire a dolgozat folyamán többször utalunk –, hogyan változott az arisztokrácia szemléletmódja, mentalitása a 17. század második feléhez képest (pl. nevelés tekintetében). A Teleki család kortárs személyiségeire való utalással arról is képet kapunk, hogy a 18. századra az erdélyi főnemesség milyen mértékben alkalmazkodott a nyugati kultúrához és hódolt be Bécs hatásmechanizmusának. Az erdélyi arisztokraták fokozatosan beletörődtek az „elbéciesedésbe”, hiszen Erdély külpolitikai

⁴ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 117.; Kosáry D.: Újjáépítés és polgárosodás i. m. 162–163.; Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): Magyarország története 1686–1790. IV/2. Bp. 1989.1064., 1086., 1097–1101.

⁵ Kosáry D.: Újjáépítés és polgárosodás i. m. 162.

⁶ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 164., 170.

⁷ Kosáry D.: Újjáépítés és polgárosodás i. m. 151.

⁸ Mályusz Elemér: Magyarország története a felvilágosodás korában. Bp. 2006. 26–27.

⁹ Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában (Teleki József utazásai 1759–1761). (Régi magyar prózai emlékek 7.) Szerk. Tolnai Gábor. Bp. 1987. 7–8.

¹⁰ Uo. 10. Bocskai István udvarának jelentősége például abban ragadható meg, hogy politikai központ volt, az egész ország érdekeit tartotta szem előtt, azonban nem érvényesült a kulturális, művészeti hatás. Benda Kálmán: Bocskai István székhely nélküli fejedelmi udvara. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. 164–165.

funkciója megszűnt, a Habsburg-uralom eszköztárának része lett. Az erdélyi főurak a Habsburg-dinasztia szolgálataért cserébe címeket, rangot, hivatalt, vagyis karrierlehetőséget kaptak – akárcsak a magyarországi főnemesség esetében –, ami egy váltást eredményezett a mentalitásukban, ideológiájukban, vagyis a reprezentatív építkezések országos mintaadási szándékként interpretálhatók.¹¹ A 18. századi erdélyi arisztokrácia tagjai érdeklődést mutattak a felvilágosodás tanításai iránt, főleg a francia gondolkodók, tudósok munkáival ismerkedtek meg, gyűjtötték össze műveiket, esetleg fordították le (nem feltétlenül magyarra, hanem a feudalizmushoz való viszony kifejezése értelmében latinra), és azokat a nézeteket tették magukévá, amelyek saját érdekeltségükre vonatkoztak. Paradox módon az európai műveltséggel rendelkező felvilágosult nemes, Teleki József kezdetben elutasította a felvilágosodás eszméit, mivel azok a feudalizmus megdöntését szolgálják, ám élete végére mégis Habsburg-pártivá vált.¹²

Gróf Festetics György, egy gazdag dunántúli főnemesi család elsőszülött fia, a 18. század végén a Zala megyében elhelyezkedő Keszthelyen, egy ekkoriban még Magyarországon is alig számon tartott, nemhogy Európában ismert mezővárosban telepedett le. Ezt követő tevékenysége és cselekvési programja a kortárs magyarországi főnemesi családok reprezentánsaihoz képest – részben a Mohács után megszűnt nemzeti királyság udvartartásának funkciót felvállaló Nádasdy, Batthyány, de legfőképpen a Zrínyi család és az erdélyi fejedelmek történeti hagyományát is figyelembe véve¹³ – mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy Keszthelyen a saját társadalmi közegétől eltérő módon egy más jellegű főnemesi udvart alakított ki és működtetett. Ennek háttérében az öröklött társadalmi státuszt fenyegető uralkodói szándék, illetve személyes sérelmei (adóztatás, hadsereg-ellátás, katonai pályától való kényszerű megválás stb.), másfelől a gróf személyiségjegyei állhattak.¹⁴ Kiemelkedő műveltsége, melyet a *Collegium Theresianum* hallgatójaként alapozott meg, feltétlenül hozzásegíthette annak felismeréséhez, hogy a „közjó” érdekeinek szolgálata, vagyis a magyar nemzeti érdekeknek megfelelő cselekvés nem a mindent korlátozó és hatalmi eszközzel rendelkező idegen dinasztia, a bécsi udvar ellenében valósítható meg. Ebben az értelmezésben

¹¹ Egy erdélyi gróf i. m. 7–10. („elbéciesedés”: Uo. 10.)

¹² Uo. 12–14.

¹³ A témához például: *Pálffy Géza*: Mi maradt az önálló magyar királyi udvarból Mohács után? In: „Idővel paloták...”: magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. 45–59.; *Jeney-Tóth Annamária*: A fejedelmi udvar az Erdélyi Fejedelemségben. *Korunk* 3. (2013) 3. sz. 27–33.

¹⁴ *Kurucz Gy.*: Keszthely grófja i. m. 118., 122–124., 129–136.

az állam, vagyis az összbirodalmi érdekek szempontjából is hasznosnak tekinthető szakképző intézmények alapítása, ha úgy tetszik, a dinasztia pártfogásának elnyerése révén lehetséges.¹⁵

Ezen megállapítások indokolják, hogy Festetics keszthelyi tartózkodása, kiemelt birtokközpontként való fejlesztése, a városhoz kapcsolódó intézményi és egyéb presztízsbefektetései, nem pusztán a fényűzés, a reprezentáció megjelenítéseként értelmezhető, hanem egy rejtett politikai program részének is tekinthető.¹⁶ Annál is inkább, hiszen paradox módon egy vidéki mezővárost emelt szellemi központtá, ahol számos, a „közjó” szolgálatát célzó intézményt (zeneiskola, rajziskola, különböző szakképzési szinteket magába foglaló mezőgazdasági tanintézet) alapított. Mindemellett a nemzeti önrendelkezést elősegítő intézmény létrehozása, így az országos katonai tisztképző intézet, a későbbi *Ludoviceum*, vagy az ország érdekeinek szolgálatára felkészítő magyar nemesi hivatalnokképző intézet, saját elnevezése szerint a *nemesi konviktus* fűződik Festetics nevéhez. A kor kommunikációs eszközeit megfelelő módon alkalmazva, előkelő hazai és külföldi látogatók sorát vonzotta Keszthelyre.¹⁷

Festetics György reprezentációjának a külvilág felé történő látszatteremtése kérdéseket vet fel. Hogy jobban megértsük a jelenséget a reprezentáció kifejeződésre juttatásában, Roger Chartier tanulmányára, illetve egy általa idézett Pascal-szövegre támaszkodunk. A tanulmány szerzője szerint „ezek mind azt célozzák, hogy egy bizonyos dolog csak abban a képben létezzen, amely megjeleníti, s a reprezentáció inkább eltakarja, mintsem hűen ábrázolja a jelöltet.”¹⁸ A lényege tehát, hogy a meggyőzni kívánó, hitelesnek tűnő külsőségek egyfajta illúziót teremtve elhitessék a külvilággal, hogy az a valós, amit látnak. Ebben az értelmezésben pedig az „elferdített reprezentáció tulajdonképpen egy tiszteletet és alárendeltséget teremtő gépezetté lesz, olyan eszközzé, melynek lényege annak a belső kényszernek a megteremtése, amely akkor válik szükségessé, ha nincs meg a nyers erő alkalmazásának lehetősége.”¹⁹ Márpedig Festeticsnek az életrajzi adatok tükrében és Bécs visszahúzó erejének következtében nem volt más lehetősége. Ezek szellemében szükséges foglalkoznunk azzal a kérdéssel, hogy mi volt a gróf mozgástere, egyáltalán kinek szólt a mintaadás: ösztönzéseként az anyagilag cselekvőképes elit számára, vagy a birodalmi főváros, Bécs irányába, hogy a magyar

¹⁵ Uo. 126., 123., 161–163., 198., 282., 284–285. Festeticsnek a „közjó”-hoz való viszonyulásához: Uo. 95–96., 194.

¹⁶ Uo. 284., 292., 296.

¹⁷ Uo. 170., 179.; *Fehér Katalin*: Festetics György oktatási tevékenysége és a korabeli sajtó. Magyar Pedagógia 97. (1997) 1. sz. 61–77.

¹⁸ *Roger Chartier*: A világ mint reprezentáció. In: *Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem*. Szerk. Kisantal Tamás. Budapest 2009. 50.

¹⁹ Uo. 51.

főnemesség is képes a modernizálásra, netán demonstratív jelleggel országrepresentációként értelmezhető.

Fontos leszögeznünk, hogy Keszthely nem pusztán „aranykalitka”, mint például az Esterházy család esetében Fertőd.²⁰ A hírnév, a reprezentáció Festetics számára csupán eszköz volt.²¹ Ahogy látni fogjuk, irodalmi-szellemi központként (ld. Helikon), diszkurzív térként is működött Keszthely. Az ott létrehozott intézmények jelentősége abban ragadható meg, hogy szellemi–oktatási programjának különböző elemei nemcsak lokális keretek közt, hanem általános művelődés- és kultúrpolitikai hatásmechanizmusok kialakítása révén törekedett a központi kormányzat sok tekintetben szándékos vonás mulasztásainak ellensúlyozására. Ennek következtében Festetics modern szóhasználatával lokálpatriótaként jellemezhető, viszont az előbbiekben is jelzett víziói okán aligha vádolható kisszerű provincializmussal.²² Egyértelműen kijelenthetjük, hogy a theresianumi mintát követő bentlakásos nemesi iskolája, amely egy hazai nemesi elitképző intézetnek, a 18. századi birodalmi „*Ritterakademie*” magyar megfelelőjeként jellemezhető, több volt mint egyszerű tanintézet.²³ Ő, aki a tereziánus oktatáspolitikai alanyaként már fiatalon tapasztalatokat szerzett Bécsben, s utóbb Joseph von Sonnenfels (1732–1817) és Karl Anton Martini (1726–1800) tanítványaként aligha véletlenül gyarapította könyvtárát az európai állambölcselet meghatározó gondolkodóinak műveivel. Tudatosan kötelezte el magát az ország jövőbeni előrelépése érdekében.²⁴ E gondolat jegyében Festetics Keszthelyen meg is valósítja, amit rajta kívül egyetlen más tehetsős főnemesi kortársa sem tett meg, noha az egzisztenciális háttérük megengedte volna.²⁵ John Paget (1808–1892) 1835 és 1837 között utazást tett Magyarországon és Erdélyben, naplójegyzeteiből pedig készült egy útirajz. E művében a galgóczi Erdődy grófok kapcsán kritikát fogalmazott meg a magyar arisztokráciáról, hiszen eszerint öncélú költekezés jellemezte őket.²⁶ Ez az állítás szöges ellentétben áll Festetics törekvéseivel, melyet a disszertáció elemző részében igazolunk.

²⁰ Papp Imre: A francia nemesi társadalom a XVIII. században. Bp. 2005. 210., 214. Lásd. Wolfgang Gürtler – Rudolf Kropf (Hrsg.): Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Band 128.) Eisenstadt 2009.

²¹ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 292., 294., 296.

²² Uo. 163–164., 170–171., 194.

²³ Uo. 179.

²⁴ Kurucz György: Könyv és főnemesi műveltség: Festetics György magánkönyvtára katonai pályára lépésének kezdetén. Aetas 21. (2006) 2–3. sz. 93–108. Helytálló Mária Terézia azon mottója, mely az 1777-es Ratio Educationist is meghatározza, vagyis az iskola politika, közügy („*Die Schule ist und bleibt ein Politikum*”). Kelemen Elemér: A modern oktatási rendszer kialakulása Magyarországon, különös tekintettel a középiskola 19. Századi történetére. Neveléstörténet 1. (2004) 1. sz. 10. Részletesen Uo. 9–16.

²⁵ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 136.

²⁶ „A színház, a lovaglósiskola, a kertek, narancsházak és a tejjgazdaság stb. jó képet mutatott arról, hogy a gazdag magyar mágnások mire költik hatalmas vagyonukat.” Paget, J.: Magyarország és Erdély i. m. 49.

A nemzeti progresszió szempontjából sarkalatos kérdésnek számított a magyar nyelv ügye. A nyelvhasználat identifikációs és kommunikációs médiumként való alkalmazásán túlmenően komoly dilemmát jelentett, vajon a nemzeti nyelv egyáltalán alkalmas-e a korszak magyar politikai, irodalmi és tudományos törekvéseinek közvetítésére, a szakismeret és gondolkodás módszeres fejlesztésére. Festetics György 1790 után, vagyis Keszthelyre költözését követően még inkább támogatója lesz a magyar nyelvű kiadványoknak, sajtótermékeknek. Birtokigazgatásában és közvetlen környezetében, vagyis Keszthelyen egyértelműen a magyar nyelv mellett kötelezi el magát. Egyes főnemesekkel folytatott magánlevelezésében, jóllehet korábban németül vagy franciául fogalmazta leveleit, a magyar nyelvet használja. Érthető módon a hazai, ezen belül a magyar nyelvű színjátszás támogatójaként is számon tartották kortársai, és példáját fia is követte, aki például Kelemen László társulatát támogatta anyagilag.²⁷ Jegyezzük meg, hogy kulturális és művészeti intézmények, szervezetek, mint múzeumok vagy színházak létrehozása a 18. század második felétől a csehországi arisztokrácia esetében is megfigyelhető. Festetics tevékenysége azonban mindenképpen egyedülálló annyiban, hogy a hírlapok, folyóiratok, támogatása mellett egyéb területeken, mindenekelőtt a szakképzés tekintetében alkotott jelentőset.²⁸ Gergely András a magyar színjátszás ügyének támogatását a „nyelvterjesztés eszközének” írta le, ami összefüggésbe hozható az egyéni nacionalizmussal, noha a nyelvújító Kazinczy Ferenc (1759–1831) programjában ez nem szerepelt,²⁹ de Festeticsnél igen.

Festetics György státusa és tekintélye mellett az általa betöltött társadalmi szerepei is jelentősek a kötelességek, feladatok és a reprezentációs technikák vonatkozásában. Magánemberként egyszerre volt a kastély ura, munkaadó, családfenntartó, férj, testvér és apa. A modernizálásra és a korszerűsítésre, a „közjó”-ra, a magyar anyanyelvi kultúra megteremtésére irányuló társadalmi, közéleti szerepvállalásai azonban jóval összetettebbek és sokszínűbbek. Iskolahálózata, intézményalapításai, adományozásai, valamint művészet-, irodalom- és kultúrapártoló tevékenysége révén iniciatív és mecénás szerepköre kerül fókuszba. A műveltségre, a tudományokra, a felvilágosodás eszmerendszerére, illetve annak tanításaira való fogékonysága, a könyvek és a tudás teaurálása, egy impozáns szakkönyvtár kialakítása, a korszak tudósaival való kapcsolata, az európai tudományos körökben való ismertsége és elismertsége (különösen a mezőgazdasági tanintézet, a *Georgikon* révén) a tudós gróf képét

²⁷ Uo. 164–170., 179., 183.; Cséby Géza: Gróf Festetics György helye a magyar művelődéstörténetben, különös tekintettel a Magyar Minerva könyvsorozatra és a Helikoni Ünnepekre. PhD értekezés. Szeged 2013. 112–113.

²⁸ Vö. Rita Krueger: Czech, German, and Noble: Status and National Identity in Habsburg Bohemia. Oxford 2009.

²⁹ Gergely András: Kazinczy a történelemben. In: In: „Ragyogni és munkálni”: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről. Szerk. Debreczeni Attila – Gönczy Monika. Debrecen 2010. 291.

vetítik elénk. Fiatalkorában katona szerepkörben is helytállt, leginkább azonban politikus, szabadkőműves szerepköre mérvadó, amely a jozefinizmusban való csalódást követően az 1790-es évektől, vagyis a hadseregből történő kényszerű távozása után burkoltan figyelhető meg. A gróf vállalkozó, ambiciózus személyiségéből adódóan a lovagi-nemesi virtus értékrendjével összeegyeztetve, impulzív módon felelősséget vállalt hazája iránt és gyakorlatilag mindent ennek rendelt alá.

Egyértelműen kimutatható a Festeticsek esetében a nyugat-európai mintakövetés, viszonyítási pontként Bécs multiplikációs hatása az öröklött hagyományok, a családi tradíciók, az udvari szolgálat és a *Collegium Theresianum*ban töltött évek kapcsán. A császárváros közvetítő, mediátor szerepének köszönhető a Magyar Királyság a francia nyelv, kultúra, ízlés és divat elterjedését. Különösen igaz ez az építkezésre, ahol a versailles-i minta szolgált alapul a magyarországi főúri rezidenciák tekintetében a 18. században (ld. keszthelyi Festetics, fertődi Esterházy vagy gödöllői Grassalkovich kastély).³⁰ Ugyanakkor a bécsi impulzusok a széleskörű műveltség megalapozásában, a mentalitás alakításában, az attitűdformálásban is döntő szerepet játszott az irodalmi és tudományos tájékozottság, az olvasmányok, a korszak értelmiségi körével történő érintkezés révén. Pontosan ennek a szellemi megalapozottságnak, illetve az udvari szolgálat tapasztalatainak köszönhető az a világlátás, racionális gondolkodás, amely az angol ízlés, szokás erőteljes átvételét eredményezte és követendő példának a korszak mintaadó államát, Angliát tekintette. A Festeticsek életpályájában, műveltségük, karrierjük megalapozásában ugyan a Német-római Birodalom dominál, ugyanakkor túl is nyúlnak rajta (pl. neveltetés, „*grand tour*” tekintetében³¹). Festetics György bizonyítottan a Bécsen túli mintát, a fejlettebb, előrehaladottabb módszereket veszi alapul és emögé intézményrendszert hoz létre. Rengeteg bizonyíték van a korszakban a magyarországi főúri, főnemesi életmód vonatkozásában az erőteljes angol jelenlétre, mely anglofilia Festeticsnél mutatkozik meg a legmarkánsabban.

A dolgozatban számos vonatkozásban alátámasztjuk az angol hatás jelenlétét (pl. Viczay Mihály gróf angol lovakat és angol lovászt tartott, angol tájkertészetre történő váltás, a főúri kastély berendezésében angol minta érvényesül, angol gazdálkodási gyakorlatok adaptálása, „technológiai utazás” stb.). Hangsúlyozzuk előljáróban, hogy a keszthelyi gróf könyvtára rengeteg szigetországi könyvvel rendelkezett, az angol mezőgazdasági irodalom

³⁰ Gaálné Merva Mária: A Grassalkovich-uradalom művelődéstörténeti szerepe a 18–19. században Gödöllő mezővárosában. In: *Discussiones Nogradienses II. Feudális társadalom?* Szerk. Szirácsik Éva. Salgótarján 2011. 54.

³¹ A külföldi egyetemjáráshoz: Szögi László: Peregrináció és reformáció. Milyen külföldi egyetemekre jártak tanulni a 16–18. századi magyar diákok? *Rubicon* (2017) 12. sz. 50–57.

külön szekciót is kapott, ahogy majd látjuk is. Nem közvetlen az angol hatás, de a könyvtár egyértelműen tükrözi a nyelvismeretet, nyelvhasználatot. Mindezek ellenére a gróf „közjó” ügye iránti elköteleződése vonatkozásában a nemzet nyelve maradt meghatározó – ahogy erre utaltunk –, ha a háttérből is, de töretlenül támogatta.

A reprezentáció, a presztízsz Festeticsnél megnyilvánult a külső megjelenésben, a vagyontárgyakban, a luxusfogyasztásban, a könyvtári állományban, a ménésben, az építkezésekben. Ugyanakkor a presztízsz megjelenítésére szolgálnak a képi ábrázolások, a családtagokról készült portrék is, melyek rövid bemutatása az elemző részben kerül kifejtésre. Itt kell szólnunk Festetics György fia, Festetics László (1785–1846) és Hohenzollern-Hechingen Jozefin (1790–1856) közötti (érdek)házasságkötésének különleges és reprezentatív voltáról. A menyasszony ugyanis nemcsak egy Habsburg-házzal rivális dinasztiából származik, hanem hercegi leszármazott is. Ez jelentős részben hozzájárult a Festetics-imázshoz, hiszen ilyen magas rangú házastárssal nem sok magyarországi főnemesi, főúri család büszkélkedhetett, egy Esterházy hercegi családot vagy egy Pálffy gróftól leszármazva.

Habár a korszakban több szerepkörrel volt felruházva a nő, a vizsgált források, vagyis a *Directoratusi* ügyiratok feltűnő módon nem tartalmaznak információt egy-két utalástól eltekintve Festetics feleségére, Saller Judit grófnőre (1765–1829). Ahogy a leltárak bizonyítják, férj és feleség külön lakrészrel rendelkezett, ami a korszakban természetesnek számított³². A szakirodalom alapján levelezésükből néhány darab maradt ránk, melyek nélkülözik az érzelmeket, s ezt az érzelmi stabilitást, kompenzációs szerepkört valószínűleg nővére, Festetics Julianna (1753–1824) töltötte be.³³ Ez annak tulajdonítható, hogy a házaspár kapcsolata alapvetően megromlott, ami elsősorban fiúk, László gróf nevelésének eltérő elveiből fakadhatott. Nem segített kapcsolatukon, hogy a kor szokásaihoz alkalmazkodva a keszthelyi gróf csupán apai nyomásra, társadalmi állásához illő érzelmentes érdekházasságot kötött. A két fél a különélés mellett döntött, vagyis Festetics Keszthelyen, míg felesége Bécsben élt. Mivel a kívüljárás felé fontos volt a látszat, ez végül egy méltányos válási szerződés aláírását eredményezte 1805. április 15-én.³⁴

Fontos tisztáznunk néhány fogalmat, amelyek megkönnyítik az értelmezést a továbbiakban. A dolgozat során ugyanis Festetics Györgyöt lokálpatriótaként (hazafi) tarjuk számon, akit az elit értékrendjének megfelelően *virtuosos* (erényes) attitűd jellemez és az általa

³² Vö. Somlai Péter: A „hagyományos háztartások” és a „polgári intimitás”. (Két típus a családi kapcsolatok társadalomtörténetéből). Szociológia 85. évf. (1984) 1–2. sz. 16.

³³ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 115.

³⁴ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 106.; 187–193.

képviselt *virtus* a későbbi időszakban mintaként szolgált. Mivel a keszthelyi gróf fiatal korában a katonai pályát választotta, a modern időknek megfelelő „érdem”-ként (*honor*) 1790 után, a hadseregből történt kvietálását követően válik nyilvánvalóvá. A nemesi erényhez (*virtus*) a keresztény értékrend és az antikvitás időszakában gyökerező elemek, mint a hazaszeretet, külső megjelenés, előkelő származás stb. tartozik hozzá.³⁵ A kora újkori Magyarországon a 17. századtól a katonai-vitézi értékrend jutott hangsúlyos szerephez a háborús helyzet kialakulásának köszönhetően. Ebben a felfogásban pedig a bátorság, jó fizikum, harci erények, erkölcsös magatartás váltak dominánssá. A kereszténység védelme és a valláshoz, mint közösséghez való tartozás értékrendje ebben a kontextusban óhatatlanul összekapcsolódik a *religió* és a *patria* (szülőföldhöz való kötődés jogi és politikai értelemben) fogalmával, majd pedig a nyelvi-etnikai határokkal esik egybe, amely Zrínyi Miklósnál csúcsosodik ki.³⁶

A patriotizmus fogalma is nehezen definiálható, már csak a különböző időszakokban, korszakokban történő jelentésváltozásai következtében is. A reneszánszban a hazafi interpretációja alatt hazaszeretetet értettek, amely a nemzeti érdekhez és az államegységhez kapcsolódott. A 17. századi Angliában a szabadságszeretet, vagyis az emberi boldogság is hozzákapcsolódott az értelmezéséhez, amely a 18. századra szakadékot generált az állam- és nemzetérdek, valamint az emberszeretet és az erény között. A 19. század eleje, vagyis a romantika időszaka pedig a nemzeti öntudat megerősödését hozta magával.³⁷ Festetics György a felvilágosodás eszmerendszerének megfelelően pontosan az összebírodalmi érdekekhez igazodva az állam modernizálásában vállalt kitüntetett szerepet a patriotizmus korabeli olvasatának megfelelően.

Mindehhez szorosan hozzátartozik annak tisztázása, hogy a magyar katonaság történetében új korszakot jelentett a vizsgált időszak. A 17. századot a barokk szellemében a Zrínyi Miklós-féle végvári vitézi élet, új határvédelmi rendszer kiépülésével a török portyázások elleni harc és a kereszténység védelme jellemezte. Ez az új törökellenes végvárrendszer az 1570-es évekre épült ki, amely egy új, kevert társadalmi réteg létrejöttét, a „vitézlő népet” eredményezte. Tagjai voltak úgy a jobbágyi származásúak, mint a nemesek, ezáltal egyszerre folytattak katonai és polgári életmódot, illetve különleges státust vívtak ki maguknak a társadalomban. Jelentőségük abban ragadható meg, hogy állandó fegyveres szolgálatra voltak kényszerülve. A karrierben történő előrelépés az eltérő származást

³⁵ Bene Sándor: *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban.* (Csokonai Könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarium 19.) Debrecen 1999. 67., 75.

³⁶ Bitskey István: *Virtus és relígió.* (Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről) Miskolc 1999. 9–10., 24–25.

³⁷ Johan Huizinga: *Patriotizmus, nacionalizmus.* Ford. Szentkúty Pál. [h. n.] [é. n.]. 34., 46–48., 55.

figyelembe véve, szemben a 18. századi tendenciákkal sokkal korlátozottabb és ritkább volt.³⁸ A törökelleni védelmi feladatokból számottevően kivette részét a Nádasdy család a 16–18. században, nemcsak a családtagok betöltött magas pozíciójából, hanem birtokaik török határon való elhelyezkedéséből adódóan is.³⁹

Ezzel szemben – ahogy látni fogjuk – a 18. században a főurak, főnemesek körében a katonai pálya egyfajta járható utat jelentett a karrierépítés és presztízs szempontjából, ugyanakkor gyakran hosszas állomásozást követelt meg. Mivel nem volt önálló magyar nemzeti hadsereg, a császári-királyi (a továbbiakban: cs. kir.) hadseregben történő szolgálattal, hadi sikerekkel címadományozást, rangemelést, ezáltal a presztízs növelését lehetett elérni. Különleges státussal bírt a Habsburg Birodalom hadseregének egyik csoportja, a huszárság. Ezt zömmel a magyar főurak alkották és könnyűlovas harcmódoruk, nagyrabecsült katonai kultúrájuk Mária Terézia háborúi idején váltak mintaadóvá a többi európai állam számára.⁴⁰ Mindezek figyelembevételével nem csoda, hogy a Festetics család tagjai generációkon keresztül aktívan részt vettek a török elleni küzdelemben. Festetics György pedig az apai kíváncsisággal szemben is vízióival, a „közjó” ügye melletti elköteleződésében (különböző huszárezredekben) katonai szolgálattal kívánt az érvényesülés útjára lépni (ld. IV/2. fejezet).

A fent leírtakból következik, hogy a vizsgálandó témánk és a problematika a társadalom-, mentalitás- és művelődéstörténet határterületeit egyaránt érinti. Nyilvánvalóan számos ponton kapcsolódik a 20. század második felében megfigyelhető általános európai reprezentáció-történeti és elitkutatói törekvésekhez. Az értekezés egyedisége abban ragadható meg, hogy a 18–19. század fordulóján a dunántúli főúri famíliák történetének státus, reprezentáció és presztízsszemponturnak vizsgálata az elmúlt néhány évben került a hazai történeti kutatások előterébe, ám a regionális és komplex összehasonlító vizsgálathoz szükséges egyedi feldolgozások köre távolról sem teljes.

A vizsgált periódus 1790 és 1819 közé esik, vagyis Festetics György Keszthelyen történő letelepedésétől és modernizációs programjának kiépítésétől a bekövetkező haláláig. Tágabb értelemben természetesen a különböző jelenségek és folyamatok interpretációja és rekonstrukciója érdekében figyelembe kell vennünk az előzményeket és az örökség sorsát, az utókorra hagyott szellemi örökség hatását is. Az aránylag szűk időhatárt az indokolja, hogy a

³⁸ Pálffy Géza: A tizenhatodik század története. (Magyar Századok 6.) Bp. 2000. 154–155., 157.

³⁹ Monok István: A Nádasdy család sárvári és pottendorfi udvara és könyves műveltsége. In: Kék vér, fekete tinta: arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700. Szerk. Uő. Nemzetközi vándorkiállítás: Zagreb, Bratislava, Martin, Budapest, Burg Forchtenstein. 2005–2007. 69.

⁴⁰ Markó Árpád: Insurrectio és állandó hadsereg. In: Magyar művelődéstörténet IV. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp. [194?]. 270., 277.; Pálffy G.: A tizenhatodik század i. m. 160.

Festetics család anyagi tekintetben és a „közjó” ügye melletti elkötelezettsége vonatkozásában mindenképpen ebben az időszakban teremtett magának különleges státust a korabeli magyar társadalom és elit körében, melynek illusztris alakja a keszthelyi gróf volt.⁴¹ Másfelől az értekezés kereteit is szétfeszítenék a vizsgálat időhatárának további kiterjesztése, illetve egyéb elemek, például a birtokgazdálkodás gyakorlatának bevonása.

Ez az időintervallum ugyanakkor egy átmeneti időszakot ölel fel, mely lényegi szemlélet- és mentalitásbeli változásokat eredményezett. A Festetics család említett tagjai a kor magyarországi viszonyai vonatkozásában mindenképpen figyelemre méltó vízióval rendelkeztek. Közvetett módon tágabb környezetük, továbbá az irodalmi és politikai nyilvánosság egészére hatást gyakoroltak, követendő mintát adtak. A témaválasztás különleges nehézségét viszont az adja, hogy az ekkor jelentkező romantika időszakában élte virágkorát a levél-, napló- és regényirodalom,⁴² viszont sem az apa, sem pedig fia nem vezetett naplót, nem vállalkozott politikai vagy éppen irodalmi művek írására, mint más főnemesi családok, így a Festeticsekkel rokon nyugat-dunántúli Széchényi család esetében megfigyelhető.⁴³ Gergely András ezt a tág periódust, vagyis az 1790 és az 1830-as évek időszakát „Kazinczy korának” nevezi, sőt 1848-cal bezárólag már reformkornak is tekinthető a periódus. Állítását azzal bizonyítja, hogy még az 1790-es években hatottak a felvilágosodás eszméi és ekkor kezdtek elterjedni azok a reformeszmék, amelyek hatásukat az 1830-as években fejtették ki. Ugyanakkor ezt az interpretációt meg is cáfolja azzal, hogy nincs folytonosság a kiemelkedő személyeket illetően, mint ahogy újító gondolatok sem.⁴⁴

A vizsgálandó problematika melletti elköteleződésünkre feltétlenül hatással volt a jelen értekezés témavezetője, a Festetics család keszthelyi ágának elismert kutatója és szakértője, Kurucz György, akinek hálás köszönettel tartozom önzetlen segítségnyújtásért. A bizalomért, amiért évtizedek óta tartó, egyedülálló kutatási eredményeihez is kapcsolódva, a keszthelyi grófról és a korabeli magyar elitről kialakult kép árnyalásához, további információkkal történő kiegészítéséhez jelen munkánkkal szintén hozzájárulhattunk.

⁴¹ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 292., 294., 296.

⁴² Gaálné Merva M.: A Grassalkovich-uradalom 54.; Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest 1980. 54. A korszak irodalmának általános bemutatásához: Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma³. Bp. 1998.

⁴³ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 164. Néhány példa állításunk bizonyításához: *Fraknói Vilmos*: Gróf Széchényi Ferenc 1754–1820. (Magyar Történeti Életrajzok) Bp. 1902.; Széchényi Ferenc és Csehország. (Levelestár) S. a. r. *Deák Eszter – Erdélyi Lujza*. Bp. 2003.; Vízota Gyula: (szerk.): Széchényi István: Napló. Budapest 1978.; *Uő* (szerk.): Gróf Széchényi István naplói 1–6. kötet (a továbbiakban: k.) (Magyarország újabbkori történetének forrásai) Bp. 1925–1939.; *Gergely András*: Széchényi István. (Magyarok emlékezete) Pozsony 2006.

⁴⁴ Gergely A.: Kazinczy a történelemben i. m. 291. 285.

Köszönettel tartozom Oross Andrásnak, a *Magyar Nemzeti Levéltár* bécsi delegátusának a rendelkezéseimre bocsátott információkért, tanácsokért és a segítségért; Kériné Ódor Orsolyának, a *Helikon Könyvtár* vezetőjének a digitalizált forrásokért és hogy lehetővé tette a Festetics-kastélyban történő széleskörű kutatás megvalósulását, valamint a könyvtár összes munkatársának a felém nyújtott segítségért. Továbbá köszönöm a disszertációt bíráló bizottság tagjainak, név szerint Prof. Dr. Hermann Róbertnek, Dr. Erdős Péternek, Prof. Dr. habil. Nagy Mariannának, Dr. Kincses Katalin Máriának, Dr. habil. G. Etényi Nórának a tartalmi, stilisztikai, szerkezeti módosításokra vonatkozó észrevételeiket, javaslatukat.

A disszertáció a *Tempus Közalapítvány* támogatásával, a bécsi *Collegium Hungaricum* ösztöndíjprogram keretében megvalósított két hónapos tanulmányút (2019 április, július) hozzájárulásával, valamint az *Innovációs és Technológiai Minisztérium* ÚNKP-21-3-II kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

2. AZ ÉRTEKEZÉS CÉLKITŰZÉSEI

A jelen doktori disszertáció célja a fejedelmi és főnemesi udvar fejlődéstörténeti áttekintését követően a keszthelyi gróf, Festetics György udvarának bemutatása, a különböző szegmensek elemzése, összevetése. Vizsgálatunk során elsősorban a mintaválasztás és követés kérdéseire keressük a választ. Kulcsfontosságú kérdés tehát, hogy a bécsi minták öröklött hagyományainak elfogadása és alkalmazása vajon milyen mértékben befolyásolta döntéseiben, akár a külső, reprezentatív környezet kialakításában. Értekezésünk középpontjában mindvégig a keszthelyi gróf áll, de nem biográfia elkészítése volt a célunk, hiszen életének, tevékenységének főbb eseményeiről több feldolgozással is rendelkezünk. Egy, a fentiekben is érzékeltetett kiemelkedő történeti személyiség státusz és reprezentációs eszközválasztásának rekonstruálására törekszünk, természetesen megfelelő kitekintést kínálva más dunántúli és nyugat-európai főúri, főnemesi családok megnyilvánulási formáira is. Ennek megfelelően a rendelkezésünkre álló források alapján próbálunk következtetéseket levonni a dunántúli udvartartásokról és a magyar főnemesi létformáról. Mindemellett elengedhetetlen, hogy bizonyos elemeiben egy biográfia lineáris narratívájához hasonlóan Festetics György politikai aspirációit, azok hátterében meghúzódó motivációit is számba vegyük, elemezzük. Ennek legfőbb indoka abban keresendő,

hogy szándékaink szerint további adalékokkal kívánunk hozzájárulni és árnyalni a korabeli magyarországi főnemesség műveltségéről és mentalitásáról kialakult képet. Különös tekintettel fókuszálunk Festetics értékközpontú, így részben már az előjogok nélküli, vagyis a polgári társadalmi berendezkedés szemléletét tükröző megnyilvánulásaira.

Értekezésünk a fentieknek megfelelően olyan gyakorlati kérdésekre is választ keres, melyek óhatatlanul felmerülnek a társadalmi státus és reprezentáció szempontjából emblematisztikus helyszínné váló keszthelyi udvar kialakulásának és működésének folyamatára vonatkozóan. Mindenekelőtt arra keressük a választ, vajon a család örökölt státusa mennyiben befolyásolta az érvényesülési stratégiákat az újabb generációk esetében. Ugyanígy lényeges kérdés, hogy a bécsi udvar mennyiben gyakorolt befolyást a mintaválasztás tekintetében. Lényeges lehet annak megfontolása is, hogy a Habsburg Monarchia határain kívüli minták hatása mely területeken figyelhető meg a Festetics család keszthelyi ágának különböző megnyilvánulásai vonatkozásában. Az eddigi kutatásokhoz képest arra is választ keresünk, vajon milyen elvi, adott esetben a kor divatjának és a társadalmi státusának megfelelő keretek, vagy éppen attól eltérő minták szabták meg a családi reprezentáció megnyilvánulási formáit. Az is kérdés, a családfők milyen forrásokra támaszkodhattak a mindennapokat meghatározó instrukcióik megfogalmazásakor. Keressük a választ, hogy milyen feltételrendszerek befolyásolták az arisztokraták mobilitási lehetőségeit és ebben milyen szerepet játszott az udvar? Milyen lehetséges, mintaadó funkcionális hatással bírnak a belső udvari rendtartások, továbbá milyen relációk mutatkoznak meg az udvari személyzet hierarchiájában?

A fenti kérdéskörök vizsgálata mikrotörténeti és esettanulmányok alkalmazását is indokolja. Ezek magától értetődően művelődés- és társadalomtörténeti adalékokat tartalmaznak a mentalitást, a mindennapi élettel összefüggő attitűdöt, az életmódot, az életminőséget, az étkezési- és fogyasztási szokásokat, az asztali rendtartást, valamint az anyagi helyzetet illetően. Az udvartörténeti kutatások következtében megismerhető a szolgálattevők létszáma és összetétele, a személyzetnek egy adott időpontban betöltött funkciói, munkaköri leírásai, tevékenységi területei és terei, valamint életviszonyai. Az előbbiekre tekintettel tehát a főúri létformát jellemző elvi, gyakorlati sajátosságok rendszerét szeretnénk rekonstruálni, egyértelműen hasznosítva a nemzetközi és hazai nemességkutatás eddigi szakirodalmi eredményeit. Magától értetődően nagy mértékben kívánunk támaszkodni a disszertáció tárgyához kapcsolódó kéziratos és nyomtatott forrásokra is. Legfontosabb forrásbázisunknak a rendtartások, missilisok, instrukciók, útinaplók, inventáriumok, végrendelkezések, korabeli orgánumok bizonyultak.

Nem célunk és nem is áll módunkban a magyarországi főúri családok nagyobb körének politikai tevékenységével összefüggésben a társadalmi helyzettől elválaszthatatlan reprezentációs törekvések és megnyilvánulások minden aspektusára kitérni. Ez részben a kutatásainkat behatároló időkorlátokkal, részben a terjedelmi megkötésekkel magyarázható, vagyis a szélesebb kitekintés további forrásfeltáró munkát igényelne. Kétségtelen, hogy összefoglaló jellegű, átfogó munkák, vagy egy-egy témakör köré csoportosított tanulmánykötetek egyre gyakrabban foglalkoznak a nemesség történetével, sajátosság vonásaival regionális szinten is, sőt a dunántúli főnemesi családok prominens személyiségeiről is születtek elemzések,⁴⁵ ám reprezentáció- és udvartörténeti aspektusból kevesen közelítették meg a témát. Jellemző módon sokkal kedveltebbek a korábbi időszakok udvartartásának kérdései, ennél fogva a kutatók leginkább a 16–17. századi fejedelmi udvarokat teszik elemzésük tárgyává. Ebben a vonatkozásban egyértelműen indokoltnak tekinthető témaválasztásunk, vagyis figyelembe véve a 18. század második felére és a 19. század elejére vonatkozó időszakot – amint azt az értekezés historiográfiai áttekintésében is igazolhatjuk – a témában eddig egyetlen átfogó elemzés sem jelent meg Magyarországon.

A vizsgált periódusra nézve szintén kijelenthetjük, hogy gazdaság- és uradalomtörténeti megközelítésből már jóval gazdagabb, több évtizedre visszanyúló szakirodalommal rendelkezünk. Ám a főnemesi életmóddal kapcsolatos kutatások számos további család esetében újabb és újabb részletek és sajátosságok feltárásával gazdagíthatják történetírásunkat. Természetesen Magyarország esetében a 20. század politikai folyamatai sem mindig kedveztek a főnemesi életmód és mentalitástörténeti kutatásoknak, illetve a második világháború pusztításai is behatárolták a rendelkezésre álló források mennyiségét és jellegét. Értekezésünkkel azonban, legalábbis a választott témával kapcsolatos kérdésfeltevéseinkre tekintettel, mindenképpen hozzá kívánunk járulni a dunántúli főnemesi családok, közelebbről a Festetics család keszthelyi ágának presztízs és reprezentációs törekvéseinek rekonstruálásához.

⁴⁵ Koltai András: Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. Győr 2012.

3. A KUTATÁS MÓDSZEREI ÉS AZ ÉRTEKEZÉS SZERKEZETE

A kérdések előrevetítik, hogy több módszer, vagyis a lineáris deskriptív (a szakirodalom vonatkozásában a forrásanyag elemzésével), valamint a mikrotörténeti rekonstrukció és a komparatív vizsgálat szintézisével közelítjük meg a témát néhány egyéb specifikus módszer (kulturális emlékezet lélektani sajátosságai, kvantitív elemzések) mellett. A dolgozat a Festetics család keszthelyi ágára, azon belül is Festetics Györgyre, részben pedig fiára, László grófra fókuszál. A Festetics Györggyel kapcsolatos kéziratok iratanyagok között fellelhető egy eddig még mások által nem vizsgált, illetve közölt forráscsoport, noha a bőséges forrásanyag ellenére még a gróf keszthelyi udvartartásának elemzésére sem került korábban sor. Az elemzés során kísérletet teszünk az udvari és családi kötelékek, az érvényesülési stratégiák, a külföldi impulzusok feltérképezésére, a különféle minták és hatások integrálásának szándékára és korlátaira. Emellett ugyanilyen fontosnak tartjuk a státus igazolásának lehetőségeit, a reprezentációs tevékenység eszmei és lélektani hátterét, illetve árnyalni kívánjuk Festetics György karakterén keresztül a korabeli magyar nemességről kialakult képet.

A másik alapvető módszer a mikrotörténeti metódus. „A mikrotörténelem alapvető igénye, hogy az embereket mint cselekvőket mutassa be, és az egész történelmet mint az egyének cselekvéseinek sorát értse meg. (...) A mikrotörténelem célkitűzése éppen az, hogy bármiféle struktúrát csak is mint a cselekvők által létrehozottat és fenntartottat elemezzon. Ezt talán konstruktivizmusnak nevezhetnénk. Arról van szó, hogy a történeti valóság egészét minden pillanatban konstruálnak látja ez a szemlélet.”⁴⁶ Vagyis a mikrotörténelem „a társadalom szerkezetét interperszonális viszonyok kombinációjának, vagy másként fogalmazva személyi kapcsolatok sorozatának és hálójának gondolja el”,⁴⁷ melynek következtében „a történelem egymást követő jelenek végtelen sorára bomlik”.⁴⁸ Ehhez azonban az a lényeges szempont is hozzátartozik, hogy a „dokumentumokat teljes eredeti összefüggésükben kell értelmezni: ki vagy kik, mikor, milyen célból hozták létre, kiknek szánva. E nélkül nem lehet elemezni az egyes konfigurációkat, az azokban résztvevő cselekvők eltérő tapasztalatait,

⁴⁶ Bódy Zsombor: Mikrotörténeti módszerek makrotársadalmi csoportok kutatásában. In: Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) Szerk. Dobrossy István. Miskolc 2003. 31–32.

⁴⁷ Czoch Gábor: A társadalmi rétegződés vizsgálata mikrotörténelmi szempontból. In: Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) Szerk. Dobrossy István. Miskolc 2003. 46–47.

⁴⁸ Bódy Zs.: Mikrotörténeti módszerek i. m. 32.

stratégiáit és aspirációit; a cselekvők egymáshoz való személyközi viszonyait. Csak így lehet megérteni a minden egyes történelmi pillanatban a jövőre nézve adott lehetőségeket, és azt, hogy ezek közül végül miért pont a megvalósult valósult meg.”⁴⁹

Elemzésünk szemléletesebbé tétele érdekében indokoltnak tartjuk az inventáriumokból származó statisztikai jellegű adatok kvantitív elemzését is. Külön figyelmet érdemel még a kulturális emlékezet. Megjegyzendő, hogy a 20. század második felében tört utat az eklektikusnak mondható „posztmodern történetírás” (*new cultural history*), melynek egyik irányzata és egyben metódusa az emlékezetkutatás. Előzménye Maurice Halbwachs nevéhez köthető, aki az emlékezet szintjeit vizsgálta (egyéni és kollektív emlékezet, valamint a hagyományok szintje). Pierre Nora, az *Annales*-iskola harmadik nemzedékének egyik képviselője egyértelműen rámutatott a lényegére. Eszerint csupán eszközeink, általa megalkotott terminussal „emlékezet helyeink” (*lieux de mémoire*) vannak az emlékezet tartalmának felelevenítésére (képzőművészeti alkotások, szimbólumok, csatahelyek, ünnepnapok stb.). A kulturális emlékezet terén azonban Jan és Aleida Assmann neve a legismertebb, akik az egyiptomi és antik görög kulturális emlékezetről közölt tanulmányukkal (*Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*)⁵⁰ mutattak rá az emlékezet kultúraformáló szerepére.⁵¹

Az előbbieken felvázolt célok és metodikai kérdések alapján az értekezés kilenc fejezetből áll, mely további alfejezetekre tagolódik. Az egyes fejezetek, illetve alfejezetek között részleges átfedések lehetnek, amennyiben a forrásadottságok, vagy a vizsgált problematika okán vissza kell utalnunk, vagy szintetizáló megközelítésben kell vizsgálnunk a reprezentáció vagy általános kultúrpolitikai törekvések egyes elemeit. Jóllehet a kronologikus rendszertől nem szakadhatunk el teljesen, vizsgálatunk során igyekszünk logikusan, problémacentrikusan felépíteni a disszertáció szerkezeti vázát.

A témaválasztás európai és magyarországi kontextusa című fejezet a dolgozat elméleti keretét adja, kontextualizálja az udvart és az elitet. Az értekezés alapvetően két nehezen megfogható entitás köré épül: udvar és elit, így ezen terminusok tisztázása kardinális feladat. Előbb az udvar és az udvari kultúra interpretációs lehetőségeit vesszük számba primer és szekunder irodalom segítségével, majd kísérletet teszünk annak megvilágítására, hogy a

⁴⁹ Uo. 33.

⁵⁰ Jan Assmann: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Ford. Hidas Zoltán. Bp. 2013.

⁵¹ Romsics Ignác: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Bp. 2011. 234–235.; Tóth G. Péter: A „közösség” megalkotása, széthullása és felszámolása. In: Mikrotörténelem: Víványok és korlátok. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) Szerk. Dobrossy István. Miskolc 2003. 389–391.

civilizálódás folyamán az udvari elit miként válhatott eszményképpé, ideállá. Ehhez a folyamathoz a történeti kontinuitást szem előtt tartva a középkori udvari kultúrából kiindulva a 18. századig különböző szerzők véleményét és értékítéleteit ütköztetve teszünk kísérletet az udvar és az elit meghatározására.

A dolgozat következő nagy egysége *A Festetics család felemelkedése* címet viseli. Ebben a fejezetben szekunder irodalomra támaszkodva röviden ismertetjük a Festetics család felemelkedését, illetve összehasonlítási céllal néhány arisztokrata család karriertörténetét. Ezek javarészt sikertörténetek, de látunk példát kudarc történetre is, a Grassalkovich család esetében. Bemutatásra kerülnek a korszak politikai és szellemi sajátosságai, külön kitérve a magyar nyelv ügyére.

Az értékválasztás alapjai: a családi érvényesülési minta elfogadása vagy elutasítása c. részben Festetics György bécsi éveit, így a korszakban az elit körében mainstreamnek számító bécsi *Collegium Theresianum* intézménye és annak hatásai is bemutatásra kerülnek. Röviden végigkövetjük György ifjúkori reményeit, az apai kényszert, beleértve az érdekházasságot is anyagi megfontolásból, majd a katonai pályát, illetve az arról való kényszerű távozást. Magától értetődően a fejezetben röviden ki kell térnünk II. József uralkodásának főbb elemeire, különös tekintettel a nyelvrendeletre és a tervezett adóreformra. Minthogy a társadalmi álláshoz illő reprezentatív életmód fenntartása megfelelő anyagi háttér révén biztosítható, mely összefüggésbe hozható a szakszerű birtokigazgatással, ezért a rendelkezésre álló irodalom segítségével áttekintést kívánunk adni a Festetics család anyagi helyzetéről.

A következő nagy tematikus egység *Festetics György értékválasztásai és lehetőségei* címet kapta. Igyekezünk közelebbről is megvilágítani az arisztokrácia nevelési szokásait és gyakorlatát konkrét példákon keresztül. Az örökös, Festetics László neveltetésére vonatkozó sajátosságokat elsősorban a magánnevelőkkel – Péteri Takáts József, Kulcsár István – való szerződések, instrukciók, külföldi tanulmányutak nyomán fennmaradt források tükrében vizsgáljuk. Bemutatásra kerülnek a keszthelyi gróf „közjó” szolgálatával kapcsolatos törekvései, mecenaturális tevékenységei (iskolaalapítások, különös tekintettel a mezőgazdasági tanintézetre, a *Georgikon*ra, a *nemesi konviktus*ra és a csurgói gimnáziumra, keszthelyi fürdő és kórház, ösztöndíjak, irodalom pártolás, helikoni ünnepségek).

A létforma, presztízs és reprezentáció külső keretei c. fejezetben górcső alá vesszük és részletesen elemezzük az arisztokrata családok luxusépítkezéseit, presztízsberuházásait, vagyis az épített lakókörnyezetet. Vizsgálatunkban a kastélyra és berendezésére, továbbá a kertművészetre, ezzel összefüggésben a státusz különleges kifejezési formájaként értékelhető egzotikus növénytermesztésre és annak feltételeire (*orangerie*), illetve a

presztízsberuházásként értékelhető ménesfejlesztési és a könyvtár működtetési gyakorlatára egyaránt kívánunk rávilágítani.

Az Életmód, szórakozás, működési rend c. fejezetben arra szeretnénk rámutatni, hogy az arisztokrácia a magas kultúra fogyasztója, ami elválaszthatatlan a ranghoz és társadalmi státushoz igazodó tevékenységektől, a reprezentáció műfajaitól. Az ismertetett források segítségével és a rendelkezésre álló szakirodalom szintetizálásával külön alfejezetekben elemezzük. Az udvartartás működési rendjére vonatkozó instrukciók a keszthelyi Festetics udvarban a hierarchikus rendben működő udvari alkalmazottakra, belső személyzetre, azok tevékenységi tereire és ügyköreire, valamint a háztartásra vonatkozó eljárásrendet szabályozzák, kitérve a bérek hierarchiájára is. Az alfejezetek további művelődéstörténeti adalékokkal szolgálnak a „civilizált” nemesi életmódot (étkezési és fogyasztási szokásokat), valamint szórakozási formákat (színház, multságok, vadászat, játékok) illetően. Végül a nyolcadik fejezetben Festetics György halálának körülményeit, temetését rekonstruáljuk a források segítségével, majd röviden kitérünk az örökösre és az örökség sorsára.

II. A TÉMAVÁLASZTÁS EURÓPAI ÉS MAGYARORSZÁGI KONTEXTUSA

1. AZ UDVAR: FOGALMI KERETEK ÉS KORSZAKOK

Témaválasztásunk szempontjából elsődlegesen a társadalom-, illetve mentalitástörténeti értelmezési keretek figyelembevételével kívánunk áttekintést adni a diszciplináris fejlődési folyamat több sajátosságáról.⁵² A disszertáció középpontjában az udvar és az attól elválaszthatatlan reprezentációtörténet áll. Historiográfiai áttekintésünkben az udvari kultúra későközépkori és kora újkori könyvészeti előzményeit tekintjük át a teljesség igénye nélkül.

Daniela Unterholzner Bianca Maria Sforzát (1472–1510) tárgyaló disszertációjában külön alfejezetet szentel az udvarnak, így a fogalom meghatározására is kísérletet tesz. Legegyszerűbben uralkodók, uralkodónők, fejedelmek reprezentatív tartózkodási helyeként lehet definiálni, ahol a mindennapi szükségleteiket igyekeznek kielégíteni az udvari személyzet. Ez, az egyedi igényekhez igazodó életmód egy szakképzett udvartartást igényel, ahol viselkedési kódex formájában szabályozzák a megnyilvánulási formákat, a hierarchikus rendet. A reprezentatív udvar presztízst státusszimbólumok használatával teszik még hangsúlyosabbá, ami megnyilvánul az öltözködésben, táplálkozásban, lótarásban, szabadidős tevékenységekben.⁵³

Zemplényi Ferenc szerint az udvari kultúra a lovagi kultúrával, annak ideológiájával hozható összefüggésbe.⁵⁴ A lovagi kultúra sajátos viselkedési és érintkezési normákat, új emberideált és erénykódexet teremtett. Alapját a nagylelkűség, részvét, hűség, hősiesség, áldozatkészség, jámborság, hírnév, becsület jellemezte.⁵⁵ A 16. századi reneszánsz a modern

⁵² A 20. század jelentős változásokat hozott a történetírásban. *Romsics I.*: Clio bővületében i. m. 167. Az európai történetírás 20. századi irányzataihoz, változásaihoz: Uo. 167–176. Bővebben: *Bódy Zs.*: Mikrotörténeti módszerek i. m. 31–43.; *Czoch G.*: A társadalmi i. m. 44–60.; *Szekeres András*: Mikrotörténelem és általános történeti tudás. In: Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) Szerk. Dobrossy István. Miskolc 2003. 20–30.; *Tóth G. P.*: A „közösség” i. m. 370–393.

⁵³ *Daniela Unterholzner*: Bianca Maria Sforza (1472–1510): Herrschaftliche Handlungsspielräume einer Königin vor dem Hintergrund von Hof, Familie und Dynastie. Dissertation. Innsbruck 2015. 71–73.

⁵⁴ *Zemplényi Ferenc*: A középkori udvari kultúra funkcióváltozása a reneszánszban. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. 53.

⁵⁵ *Zemplényi Ferenc*: Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom. Bp. 1998. 9–22.; *Uő*: Lovagi kultúra. Rubicon (Oldalszámok nélküli online plusz cikk) http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/lovagi_kultura/

udvari kultúra megjelenését eredményezte,⁵⁶ ahol az udvar irányadó és stílussteremtő szereppel bír.⁵⁷ Ebben a kontextusban az udvar értelmezése Zemplényi szempontrendszer alapján:⁵⁸

1. A modern állam leképezése, reprezentatív helye
2. Az állam szimbolikus képe⁵⁹
3. A kormányzás, az adminisztráció, a döntéshozatal, a politikai élet színtere
4. A kultúra, a művészetek, az irodalom és a szellemi élet központja⁶⁰

Pintérné Vigh Éva az udvar pluralitását emeli ki funkciói alapján: „nemcsak intézmény volt, amelyet a történelmi kontextusból kiszakítva, díszes keretként érdemes vizsgálni. A korabeli társadalom egészét átfogó szervező-irányító szervezet volt, vagyis olyan földrajzi, politikai, szellemi, kulturális, szociológiai entitás, amelynek középpontjában az abszolút hatalommal felruházott fejedelem, nagyherceg állt. Az államigazgatás konkrét intézménye (...)”⁶¹ Mikonya György is hangsúlyozza, hogy szerepe van a reprezentációban, érdekérvényesítésben, művészetek pártolásában, a politikai életben és a nevelésben. A főúri udvartartások ugyanakkor kommunikációs szisztémaként is interpretálhatók, amely befolyásoló hatással bír a szokás- és értékrendre, mentalitásra, társadalomra, közösségekre.⁶²

Az udvari ember viselkedésével kapcsolatban voltak elvárások, így kritériumnak számított a példamutatás. Ezzel kapcsolatban Baldassere Castiglione, reneszánsz író az első benyomás prioritását hangsúlyozza, amelyhez az alkalmazkodás, józan ítélőképesség, leleményesség, mértékletesség és az „arany középút” elve párosul: *„A helyes viselkedés (...) egyfajta okosságban és a helyzet helyes megítélésében rejlik, valamint a több és a kevesebb mértékének felismerésében, hogy képesek legyünk ráérezni, melyik a cselekvésre alkalmas idő.”*⁶³ Castiglione szerint az udvari ember viselkedéséhez szükségszerűen hozzátartozik a kellem, a fesztelenség, a könnyedség és az erőfeszítés elrejtése (*simulazione – dissimulazione*), hogy *„olyan benyomást keltsen, hogy első látásra kellemes és szeretetre méltó legyen, aki csak*

(Letöltés: 2018.05.09.); Johan Huizinga: A középkor alkonya. (Pro Memoria sorozat) Ford. Szerb Antal. Bp. 1979. 52–58., 72–81.; Aron Gurevics: Az individuum a középkorban. Ford. Vári Erzsébet. Bp. 2003. 194.

⁵⁶ Zemplényi F.: A középkori udvari i. m. 54.,

⁵⁷ Uo. 72.

⁵⁸ Uo. 69–72.

⁵⁹ André Stegmann definícióját az udvar vonatkozásában Pintérné Vigh Éva idézi: «„az udvar a társadalmi közösség által ismert és elfogadott állam szimbolikus képe”». Pintérné Vigh Éva: Udvar és udvari ember a 16. századi Itáliában. Világtörténet 9. (1987) 1. sz. 5.

⁶⁰ A gazdagságot megjelenítő udvar-kép Róma 1527. évi kifosztásával megváltozott az itáliai történetírásban, helyét a „bűnös udvar” vette át. Uo. 5–6.

⁶¹ Uo. 4.

⁶² Mikonya György: A főúri udvari élet tanulmányozásának neveléstörténeti jelentősége. Neveléstörténet 21. (2013) 3–4. sz. 45–46.

⁶³ Baldassere Castiglione: Az udvari ember. II. Ford. Vigh Éva. Bp. 2008. 93.

ránéz. Ez pedig olyan dísz legyen, amely minden cselekedetét kísérje, és első ránézésre minden nagyúr bizalmára méltó legyen.”⁶⁴

A reneszánsz udvar sajátosságain túlmutató barokk udvar legimpozánsabb, az európai udvari kultúra mintaadó példájának XIV. Lajos versailles-i udvara tekinthető. Norbert Elias német szociológus megjegyzi, hogy a 17. század „udvara» egymással összefonódott emberek egy jól meghatározott társadalmi konstellációjának kifejeződése volt.”⁶⁵ A Napkirály napi rutinjáról, napirendjéről Saint-Simon herceg által dokumentált naplóból értesülhetünk.⁶⁶ A mindennapi életben a hétköznapi ember számára teljesen jelentéktelennek tűnő mozzanatokhoz, ceremonális jellegű aktusokhoz presztízsszempontok társultak az etikett betartásával. Elias értelmezésében XIV. Lajos az intimszférát használta fel a társadalmi megkülönböztetés fenntartása érdekében.⁶⁷

Friedrich Karl von Moser (1723–1798) 18. századi német jogtudós a *Teutsches Hof Recht*-ben történő értelmezése szerint az udvarnak mint terminus technicusnak szemantikailag több jelentése létezik. Felfogható egyfajta bürokratikus központnak, érthetjük alatta a teljes udvartartást, melynek pazar példája a drezdai udvar, de lefedheti az uralkodói, fejedelmi, főúri rezidenciákat is. Moser interpretációjában külön pontba szedi az udvartartást és a reprezentatív lakókörnyezetet, holott a kettő feltételezi egymást. Végül kisebb térbeli egységként definiálja a szót, amely alatt a kastély előtt és az épületek által közrefogott területet érti.⁶⁸ A kora újkori, többfunkciós bécsi udvar Jakob Wührer írása szerint, nemcsak uralkodói udvar, hanem politikai

⁶⁴ Uo. I. 34. A *simulazione* és *dissimulazione* elemzéséhez részletesen lásd: Uo. II. 99–100., 331–332. Castiglione már a 16. században is megkülönböztette a nemes és nemtelent, kiemelve a nemesi származásúak prioritását: „Az szeretném tehát, hogy ez a mi udvari emberünk nemes és kiváló családból származzék, mert egy nem nemesi születésűnek sokkal kevésbé vethető a szemére, ha nem cselekszik erkölcsösen, mint egy nemesnek, aki ha letér elődei útjáról, beszennyezi a család nevét, és nemcsak nem nyer, hanem még a megszerzettet is elveszíti. A nemesség ugyanis szinte egyfajta lámpás, amellyel tisztán felismerhetőek és megkülönböztethetők a jó és a rossz cselekedetek, és erényre sarkall, ösztönöz mind a becstelenségtől való félelem, mind pedig a dicséret utáni vágy. A nemességnek ez a ragyogása hiányzik a nem nemesi születésű emberekből, így az ösztönzés és a becstelenségtől való félelem sincs meg bennük, nem is készíti őket semmi arra, hogy előbbre jussanak annál, mint ahová apáik jutottak. Aki viszont nemesnek született, kötelességének érzi, hogy célhoz érjen azon az úton, amelyet elődei kijelöltek a számára.” Uo. I. 32.

⁶⁵ Norbert Elias: Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata. Ford. Gellériné Lázár Márta – Harmathy Veronika – Németh Zsuzsa. Bp. 2005. 50.

⁶⁶ Saint-Simon herceg emlékiratai. Ford. Réz Pál. Bp. 1975.

⁶⁷ Elias, N.: Az udvari társadalom i. m. 106–107.

⁶⁸ „§ 1. Das Wort: Hof wird in viererley Sinn genommen. Erstlich versteht man darunter die ganze Regiments-Verfassung und begreift in dieser Idee auch alle Staats-Bediente. So sagt man z. B. Der Berliner Hof hat zum Principio angenommen u. Zweytens wird darunter die eigentliche jedoch ganze Hofhaltung verstanden; in diesem Sinn sagt man: Der Dresdner Hof ist einer der prächtigsten in Europa u. Drittens begreift man darunter noch eigentlicher die Residenz oder dasjenige Schloß, wo sich der Souverain ordentlicher Weise aufhält. Solcher gestaltet sagt man z. B. Ich werde auf den Abend nach Hof fahren, er ist bey Hof u. Viertens ist darunter der Platz vor und zwischen den Schloß-Gebäuden zu verstehen, nach welchem Sinn man von dem ersten, zweyten und innersten Hof spricht. § 2. Das Wort: Hof kan in höherm Sinn nur von Kaysern, Königen, Chur-und Fürsten gebraucht werden. Doch wird es auch den Hofhaltungen regierender Reichs-Grafen beygelegt. (...)” Friedrich Carl von Moser: Teutsches Hof Recht. I. Franckfurt und Leipzig 1754. 5–6.

centrum, közigazgatási, mecenaturális, kulturális, szakrális tér és a karrierlehetőségek színtere.⁶⁹

A 16–18. századi Magyar Királyságban más tendencia mutatkozott, ugyanis ekkor már nem volt önálló magyar királyi udvar. Az udvar, mint kulturális, gazdasági, politikai központ mégsem volt ismeretlen jelenség, ugyanis léteztek az erdélyi fejedelmi udvarok,⁷⁰ a főúri udvarok és a Bécs központú Habsburg császári udvar.⁷¹ A 18. században a Habsburg Birodalom részét képezte a Magyar Királyság, így a bécsi udvar számított mintaadó közegnek.⁷² Mályusz Elemér szerint ez azt jelentette, hogy a Magyar Királyság Béctől függött és a császárváros közvetítő és korlátozó szerepének köszönhetően érintkezhetett bizonyos mértékig a nyugati kultúrával.⁷³ Hipotézise értelmében Magyarország alárendelt helyzetét bizonyítja, hogy a Habsburg uralkodók erőszakkal – de nem kizárólagosan – igyekeztek a barokk műveltséget fenntartani, amely gátját szabta a felvilágosodás modernizáló hatásának. Mindebből következik a magyar nemzet kulturális visszamaradottsága a 18. század folyamán.⁷⁴ Ezt a szemléletmódot minősítette Mályusz „provinciális színvonal”-nak.⁷⁵

Mindezek alapján felmerül a kérdés, vajon hogyan interpretálható a későbbi, vagyis a korszakunkhoz és témaválasztásunkhoz kapcsolódó időszak udvarának funkcionális és reprezentációs előképe? Alkalmazható-e egységes definíció? Véleményünk szerint legkifejezőbben R. Várkonyi Ágnes foglalta össze az udvar definícióját, melyet szükségesnek vélünk idézni: „Az udvar sokrétű jelenség: intézmény, hatalmi eszköz, uralmi közösség. Működött, mint reprezentáció, mint politikai műhely, mint a státusszimbólumok együttese, a társadalmi kiválasztódás iskolája, a műkincsek és a művészetek gyűjtő központja. Széles játéktere az érvényesülés, a politika, a diplomácia küzdelmeinek. Végletekig fokozott, tömeghatású reprezentáció, a hatalom demonstratív megjelenése, tudatosan alakított uralkodói

⁶⁹ *Jakob Wührer*: Ein teilausgebautes Haus ohne Fundament? Zum Forschungsstand des frühneuzeitlichen Wiener Hofes am Beispiel der Organisationsgeschichte. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. (2009) 117. sz. 23–24., 31.

⁷⁰ Az erdélyi fejedelmi udvarban érvényesült a nyugati hatás, de eltérő intenzitással. Bocskai udvarának jelentősége például abban ragadható meg, hogy politikai központ volt, az egész ország érdekeit tartotta szem előtt, így nem igen érvényesült a kulturális, művészeti hatás. *Benda Kálmán*: Bocskai István székhely nélküli fejedelmi udvara. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. 164–165. A fejedelmi udvarhoz adalék: *Balogh Judit*: Fejedelemszerepek Erdélyben a 17. században. In: Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció. Az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kiadványai. Szerk. Balogh Judit – Pap József. Eger 2016. 33–48.

⁷¹ *Mályusz E.*: Magyarország története i. m. 26–27. A 16–17. századi udvari élethez: *Várkonyi Gábor*: „Az szép conversatoria nézve.” Arisztokrata társasági élet a kora újkori Magyarországon. In: „Idővel paloták...”: magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. 415–432.

⁷² Uo. 10.

⁷³ Uo. 31., 40.

⁷⁴ Uo. 128., 11.

⁷⁵ Uo. 31.

imázs. Országok arca, birodalmak megjelenési formája. (...) Az udvarok nevelték fel a modern adminisztrációt, alakították a tudományt, az interetnikus kapcsolatokat, a nemzeti tudatot. (...) Az udvar különleges kommunikációs közeg, együttélési szabályokkal működő szűkebb körű közösség. Értékrend, mentalitás, szokásrend, stílus. Rendkívül differenciált társadalmi együttesek közös életének gazdaságilag és mentálisan fegyelmezett megszervezett együttese.”⁷⁶

2. AZ UDVAR- ÉS NEMESSÉGTÖRTÉNETI KUTATÁSOK HÁTTERE

A nemességkutatás az utóbbi évtizedekben vált népszerűvé, mely érthető módon magába foglalja az elit pénzügyi, műveltségi és kulturális szintjének elemzését. Jóllehet a konkrét analízis a módszertani és forrásadottságok, de akár a regionális sajátosságok miatt is számos problémát vet fel. Ugyanakkor a forrásfeltárást nehezíti, hogy az anyagok egy része elveszett, szétszóródott vagy megrongálódott.⁷⁷ Éppen ezért nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a nemesség fejlődése, differenciáltsága, sőt a vizsgálatok terminológiája regionálisan is eltérő képet mutat.⁷⁸ Magyarországon hosszú időn keresztül nem foglalkoztatta a történészeket az elitkutatás, ami egyfelől az adott kor ideologikus–szellemi nézeteivel hozható összefüggésbe. Másfelől a 20. század eseményei elterelték a figyelmet a politika- és eseménytörténet irányába. Mindezek ellenére a kora újkori elitkutatás területén mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban impozáns mennyiségű szakirodalom jelent meg.

A historiográfiai és mentalitástörténeti kontextus szempontjából meghatározónak tekintjük Thorstein Veblen (1857–1929) amerikai szociológus, közgazdász nagyhatású munkáját, mely *The Theory of the Leisure Class* címmel látott napvilágot.⁷⁹ Azt hivatott

⁷⁶ R. Várkonyi Ágnes: Tradíció és innováció a kora újkori Közép-Európa udvari kultúrájában. In: „Idővel paloták...”: magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. 65–66.

⁷⁷ Hamish M. Scott (ed.): The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Vol. I.: Western Europe. London – New York 1995. 1–3.

⁷⁸ Igencsak bonyolult képet mutat Anglia preindusztriális társadalma. Lásd: H. A. Diederiks [et. al.]: Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet a rurális társadalomtól a gondoskodó államig. Bp. 1995. 130–131.; Peter Laslett: The World We Have Lost – further explored³. London 1983. 31., 38.; G. E. Mingay: The Gentry: The Rise and Fall of Ruling Class. London – New York 1978.; Scott, H. M. (ed.): The European Nobilities I. i. m. 55.

⁷⁹ Thorstein Veblen: The Theory of the Leisure Class. Oxford 2007. Magyarul: Thorstein Veblen: A dologtalan osztály elmélete. Ford. Berényi Gábor. Bp. 1975. (Különösen 83–120.) Norbert Elias a jelenségről: „Egy olyan társadalomban, amelyben minden, egy emberhez tartozó formának társadalmi reprezentációs értéke van, a felső rétegek presztízs- és reprezentációs kiadása olyan szükségesség, amely alól senki sem vonhatja ki magát. E kiadások a társadalmi helyzet fenntartásának nélkülözhetetlen eszközét alkotják (...)” Elias, N.: Az udvari társadalom i. m. 81.

bebizonyítani, hogy a modern társadalmakban a haszonelvűség dominál. Véleménye szerint az általa „szabadidős / dologtalan osztály”-nak („*the gentleman of leisure*”) nevezett elit életmódja és életminősége révén elkülönül az alsóbb társadalmi osztályok tagjaitól. A megkülönböztetés eszköze a presztízs- és luxusfogyasztás. Erre a jelenségre vezette be Veblen a „*hivalkodó fogyasztás*” („*conspicuous consumption*”) fogalmát.⁸⁰

A protestáns etika és a kapitalizmus szellemében (*Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*) Max Weber (1864–1920) német közgazdász munkája. A protestáns etikával összefüggésben a fogyasztás korlátozásának szükségességét igyekszik bebizonyítani, mely a kapitalizmus kialakulásához járult hozzá. Legfontosabb mondanivalója, hogy amennyiben a luxusfogyasztás munkaalkalmat teremt és nem nyereségvágyból fakad, hanem „az egyes ember és az összesség életcéljait szolgálja, Isten akaratának megfelelően, racionálisan és hasznos módon”.⁸¹

Az udvar-, nemesség-és reprezentációtörténeti kutatások egymástól elválaszthatatlan, koherens egységet képeznek. Az udvartörténeti kutatás területén áttörést jelentett Jacob Burckhardt (1818–1897) 19. századi svájci történész *Die Kultur der Renaissance in Italien* (*A reneszánsz Itáliában*) című írása a reneszánsz-kori udvari ember középpontba állításával.⁸² Bár kétségtelenül Nyugat-Európa jár élen e kutatásokban, de a nyugati eredmények ösztönzően hatottak a magyar történetírás alakulására is. A pozitivista történelemszemlélet következtében az uralkodói udvarok kerültek a 19. századi Magyarországon is az érdeklődés előterébe a maga sokszínűségével, illetve összetettségével. Ebben a vonatkozásban feltétlenül ki kell emelnünk például Radvánszky Béla munkásságát.⁸³

A 20. század hazai és külföldi történész-nemzedékeinek interpretációs gyakorlatát tekintve, mindenekelőtt az udvartörténeti kutatások és az elit viselkedésének vonatkozásában Norbert Elias munkái figyelemre méltóak. Elias *A civilizáció folyamata* című könyvében⁸⁴ a középkortól a 18. századig terjedően illemkódexek és viselkedési formák fenomenológiai vizsgálatát végzi el. A kor emberét illetően hangsúlyozza, hogy megemelkedett az ingerküszöb és az önkontroll,⁸⁵ valamint „egy új civilizált eszköztár volt a segítségére távol tartani maguktól

⁸⁰ Veblen, T.: A dologtalan osztály i. m. 9–14. A fogalmakról bővebben: Uo. 57–179.

⁸¹ Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. (Ars Sociologica) Ford. Ábrahám Zoltán. Bp. 2020. 174. Ehhez a mondanivalóhoz: Uo. 174–176.

⁸² Jacob Burckhardt: A reneszánsz Itáliában. Ford. Elek Artúr. Bp. 1978.

⁸³ R. Várkonyi Á.: Tradíció és innováció i. m. 61. Az udvartörténeti historiográfia áttekintéséhez: Uo. 61–63.; Radvánszky Béla (szerk.): Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVIII. században II–III. Gyula 1986.

⁸⁴ Norbert Elias: A civilizáció folyamata: szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások. Ford. Berényi Gábor. Bp. 1987.

⁸⁵ Klaniczay Gábor: Udvari kultúra és a civilizáció folyamata. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. 21., 23.

a nemkívánatos fizikai-természeti megnyilvánulásokat, illetve ilyen megnyilvánulásait elkendőzni mások elől, kulisszák mögé rejteni”.⁸⁶ Ez tetten érhető az étkezészetek, szalvéták, zsebkendők használatában, a hálórúha és fehérneműk viselésében, az alapvető jómodor megjelenésében.⁸⁷ Klaniczay Gábor *Az udvari kultúra és a civilizáció folyamata* című tanulmányában azt a konklúziót vonja le Elias munkájáról: „Nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy Európában négy-ötszáz év alatt nemcsak az emberek társas érintkezési formarendszere alakult át, hanem ezzel együtt számos ösztönös pszichológiai mechanizmusuk, úgyszólván egész «„érzelmi háztartásuk”» is.”⁸⁸

Elias másik híres munkájában, *Az udvari társadalomban* szociológiai megközelítésből vizsgálja a 16–17. századi uralkodói udvart.⁸⁹ Klaniczay Gábor erről a hierarchikus és differenciált mikro-társadalomról úgy vélekedik, hogy a királyi vagy főúri magánháztartásból nőtt ki, miután a nemesség elvesztette gazdasági erejét és lovagi funkcióját.⁹⁰ A civilizációs folyamat felgyorsulását azzal a jelenséggel magyarázza, hogy az udvari elit imitálása egyre elterjedtebb jelenség lett. Ez arra ösztönözte az arisztokráciát, hogy finomítsák életvitelüket, a nyelvhasználatot, a külső megjelenést, a „civilizált önkontrollrendszert”.⁹¹ E problematika vonatkozásában feltétlenül utalnunk kell egy nemrégiben megjelent tanulmánykötetre is. Az Erin Griffey szerkesztésében megjelent tematikus felépítésű kötet a kora újkori udvart összekapcsolja a politikai struktúrák átalakulási folyamatával, a szimbolikus terekkel, szertartásokkal, rituálékkal, a konkrét anyagi kultúrával, szórakozással és műveltséggel.⁹²

Az európai nemesség életében fundamentális változást hozott a 17. században a luxuskiadásokból származó gazdasági válság. Jonathan Dewald így ír a pazarlás jelenségéről: „A vásárlás módot adott a nemesnek, hogy fitogtassa gazdagságát, valamint azt a képességét, hogy a pénzt elegánsan tudja felhasználni.”⁹³ Laurence Stone ezt a jelenséget nevezi az „arisztokrácia válságá”-nak („*crisis of the aristocracy*”).⁹⁴

Jürgen Habermas német szociológustól, filozófustól jelent meg *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása* című mű, azon belül pedig a reprezentatív-nyilvánosság értelmezése és funkciója emelendő ki. Ennek lényege, hogy „a nép azt a díszletet alkotja, a

⁸⁶ Uo. 22.

⁸⁷ Uo. 22–23.

⁸⁸ Uo. 18.

⁸⁹ Elias, N.: *Az udvari társadalom* i.m.

⁹⁰ Klaniczay G.: *Udvari kultúra* i. m. 24–25.

⁹¹ Uo. 27.

⁹² Erin Griffey (ed.): *Early modern court culture*. London 2022.

⁹³ Jonathan Dewald: *Az európai nemesség, 1400–1800*. Ford. F. Nagy Piroska. Bp. 2002. 101. A nemesség költséges attitűdjének áttekintéséhez: Scott, H. M. (ed.): *The European* i. m. I. 24–35.

⁹⁴ Roy Porter: *English Society in the Eighteenth Century*. Harmondsworth 1982. 54. Lásd: Laurence Stone: *The Crisis of the Aristocracy, 1558–1641*. Oxford 1965.; Mingay, G. E.: *The Gentry* i. m.

mely előtt az uralkodó rendek, nemesek, egyházi méltóságok, királyok stb. önmagukat és státusukat megjelenítik.”⁹⁵ Fontos megemlítenünk, hogy Jürgen Kruedener német történész értekezése szorosan kötődik Habermas reprezentatív-nyilvánosság fogalmához. Ő szintén azt bizonyítja, hogy a rangtól, társadalmi helyzettől elválaszthatatlan, az építkezésekben, az öltözködésben, a külsőségekben megjelenő reprezentáció és presztízsfogyasztás elvárás.⁹⁶

A kortárs Peter Burke angol kultúrtörténész vizsgálódásai is meghatározóak, akinek a tárgykörhöz szorosan tartozó műve: *The Fortunes of the Courtier: The European Reception of Castiglione's Cortegiano* [Az udvari ember utóélete].⁹⁷ Szauder József a 20. század közepén megfogalmazott értelmezése szerint Baldassere Castiglione „a boldog európai intermezzo, a renaissance utolsó, XV. század végi nemzedékének tagja” volt.⁹⁸ Az olasz szerző legismertebb műve az *Il Cortegiano* [Az udvari ember] „a modern ember ideáljának megteremtését célzó kézikönyv”.⁹⁹ Castiglione megalkotta az udvari emberre vonatkozó maximákat, majd ezeket alapul véve a későbbi korok szerzői tovább csiszolták a társadalmi elvárásokhoz, viselkedési normákhoz igazodva, mint Adolf Knigge német író (1752–1796), *Az emberekkel való bánásmód* című munkájában.¹⁰⁰

A kora újkori bécsi udvar történeti áttekintéséhez mindenképpen Jakob Wührer nevét szükséges kiemelni.¹⁰¹ Az udvartörténeti kutatások kiemelkedő kutatóinak sorába tartozik Jeroen Duindam, aki 1550 és 1780 között a versailles-i és bécsi dinasztiák udvari gyakorlatát, hasonlította össze (*Vienna and Versailles: The Courts of Europe's Dynastic Rivals*).¹⁰² A korabeli versailles-i udvart reprezentációtörténeti perspektívából vizsgáló nagyívű vállalkozás Danielle Kisluk-Grosheide és Bertrand Rondot szerkesztésében 2018-ban megjelent, gazdagon illusztrált kötet.¹⁰³

Daniela Unterholzner a magyar vonatkozásból is ismert milánói hercegnő, Bianca Maria Sforza (Corvin János felesége) származását, dinasztikus kapcsolatait és udvarát mutatja be. I.

⁹⁵ Jürgen Habermas: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban (Századvég). Ford. Endreffy Zoltán. Bp. 1993. 13.

⁹⁶ Jürgen Freiherr von Kruedener: Die Rolle des Hofes im Absolutismus (Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Band 19.) Stuttgart 1973.

⁹⁷ Peter Burke: The Fortunes of the Courtier: The European Reception of Castiglione's Cortegiano. USA 1996.

⁹⁸ Szauder József: Az udvari ember. Nyugat 34. (1941) 2. sz. 3. bekezdés. (Oldalszám nélküli online verzió): <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00661/21173.htm> (Letöltés: 2022.09.29.)

⁹⁹ Castiglione, B.: Az udvari ember i. m. 323.

¹⁰⁰ Adolph Knigge: Über den Umgang mit Menschen. München 1975.; Adolph Knigge: Az emberekkel való bánásmód. Ford. Nagy István. Bp. 1887.

¹⁰¹ Wührer, J.: Ein teilausgebautes i. m. 23–50.

¹⁰² Jeroen Duindam: Vienna and Versailles, The Courts of Europe's Dynastic Rivals 1550–1780. Cambridge 2003.

¹⁰³ Visitors to Versailles: From Louis XIV. to the French Revolution. Eds. Danielle Kisluk-Grosheide – Bertrand Rondor. New York, New Haven – London 2018.

Miksával kötendő második házassága révén német királyné és német-római császárné lett.¹⁰⁴ Kiemelendő Helen Watanabe O' Kelly *Court Culture in Dresden From Renaissance to Baroque* című könyve a reneszánsz és a barokk időszak drezdai udvaráról,¹⁰⁵ valamint Samuel John Klingensmith, aki 1600 és 1800 között a bajor udvar vizsgálatának szentelt egy monográfiát *The Utility of Splendor: Ceremony, Social Life and Architecture at the Court of Bavaria* címmel.¹⁰⁶ Továbbá Günther Lotte és Iwan D'Aprile szerkesztésében megjelent egy kötet a 18. századi potsdami udvarról.¹⁰⁷

Az udvarkutatás intézményes keretek között működő, arra szakosodott specifikus kutatócsoportok megalakulását eredményezte. Ilyen a londoni *Society for Court Studies* elnevezésű, 1995-ben megalapított, ma is aktívan működő kutatócsoport Helen Watanabe O'Kelly elnöklétével.¹⁰⁸ Szintén londoni központtal 2020 óta működött egy blogot Erin Griffey és Jemma Field a kora újkori udvari kultúrába való betekintéshez.¹⁰⁹ Franciaországban 2005-ben alakult meg a *Centre de recherche du château de Versailles* elnevezésű kutatócsoport Alexandre Maral vezetésével.¹¹⁰ 2007-ben pedig Caroline zum Kolk egy projekt keretében alakította meg a *Cour de France.fr*-t, ami 2012-ben vált szervezetté.¹¹¹

Általában elmondhatjuk, hogy a nemesség és elitkutatások vonatkozásában Nyugat-Európában, legalábbis a 20. század első felében, elsősorban a politikai élet prominens alakjaira helyeződött a hangsúly, ugyanis e személyek a nemesi, főnemesi elit tagjai közül kerültek ki. A meghatározó politikusok biográfiái a fennálló politikai atmoszférát is érzékletesen hivatottak bemutatni. Ebben a vonatkozásban feltétlenül ki kell emelnünk J. H. Plumb mintegy hatvan évvel ezelőtt megjelent munkáját, melyben a rendkívül korrupt, első angol „miniszterelnök”-kel, Sir Robert Walpole-lal foglalkozik.¹¹² A szigetországi elit- és nemességkutatások más tekintetben is figyelmet érdemelnek, így mindenekelőtt a leegyszerűsítő, sőt nem ritkán társadalmi előítéletekből fakadó és emiatt félrevezető interpretációk kritikus kezelése szempontjából. Iránymutatónak tekinthetjük Keith Brown monográfiáját, aki a skót arisztokráciáról kialakult negatív nézeteket, sztereotípiákat cáfolja. Egyértelműen rámutat arra tényre, hogy a skót nemesség, elit tagjai egyáltalán nem voltak elmaradottak, értékalapú

¹⁰⁴ Unterholzner, D.: Bianca Maria Sforza i. m.

¹⁰⁵ Helen Watanabe O'Kelly: *Court Culture in Dresden From Renaissance to Baroque*. London 2002.

¹⁰⁶ Samuel John Klingensmith: *The Utility of Splendor, Ceremony. Social Life and Architecture at the Court of Bavaria 1600–1800*. London 1993.

¹⁰⁷ Hofkultur und aufgeklärte Öffentlichkeit: Potsdam im 18. Jahrhundert im europäischen Kontext. Hrsg. Günther Lotte – Iwan D'Aprile. Berlin 2006.

¹⁰⁸ A kutatócsoport hivatalos weboldala: <http://www.courtstudies.org/> (Letöltés: 2022.09.29.)

¹⁰⁹ A blog weboldala: <https://www.earlymoderncourts.com> (Letöltés: 2023.07.12.)

¹¹⁰ A kutatócsoport hivatalos weboldala: <http://chateauversailles-recherche.fr/> (Letöltés: 2022.09.29.)

¹¹¹ A szervezet weboldala: <https://cour-de-france.fr/?lang=fr> (Letöltés: 2022.09.29.)

¹¹² John Harold Plumb: *Sir Robert Walpole. Vols. I–II*. London 1956–1960.

döntések befolyásolták pályájukat, melyek kiindulópontját a tudás, a gyermekkori nivós oktatás képezte.¹¹³

Más nyugat-európai régiókat tekintve ki kell emelnünk Heinz Reif kutatásait, aki a vesztfáliai nemességet választotta elemzése tárgyául. Vesztfália a német területek legfejlettebb tartománya volt, éppen ezért figyelemre méltó az a folyamat, melynek során az adott regionális elit, illetve nemesség a modern polgári fejlődés meghatározó szereplőjévé vált.¹¹⁴ Gregory Pedlow munkája egy szomszédos terület, a hesseni nemességgel kapcsolatos gazdálkodási kalkulációkkal, a társadalmi átalakulásokkal, a státus megváltozásával, az egykori nemesi családok fiainak karrierlehetőségeivel foglalkozik.¹¹⁵

Az értekezés szempontjából az európai nemesség komplex történetének kora újkori ismertetésének megkerülhetetlen alapműve H. M. Scott *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*¹¹⁶ és Jonathan Dewald *Az európai nemesség: 1400–1800*¹¹⁷ című, a nyugat-európai, illetve az észak-kelet-közép-európai nemességet regionálisan és univerzálisan bemutató és összehasonlító opusa.

A 19. századi magyarországi polgári átalakulással összefüggésben, de mindenekelőtt a privilegizált nemesség mentalitása, történelmi szerepének megítélése szempontjából meghatározó jelentőségűnek kell tekintenünk Grünwald Béla *A régi Magyarország*, illetve Mocsáry Lajos *A régi magyar nemes* című munkáját, mely Grünwald könyvének kritikai reflexióit tartalmazza. Grünwaldnak (1839–1891), aki politikus, publicista és történész is volt, a fő tézise, hogy a 18. századi magyar nemesség és a teljes magyar lakosság „elnemzetietlenedett”. Sötétben festi le azt a helyzetet, ami Mária Terézia uralkodásától kezdve a magyar társadalomban érzékelhető volt. Azzal vádolja a nemességet, hogy „idegen”, „ellensége a magyar nyelvnek”, „a főurak rendje elidegenedik a nemzettől”, „az udvar szolgálatába áll s politikai jogait arra használja, hogy a nemzet fejlődését megakadályozza”.¹¹⁸

Erre reflektál Mocsáry Lajos politikus (1826–1916), aki Grünwalddal szemben igyekszik árnyalni a nemességről kialakult negatív képet. Először is leszögezi, hogy szerencsésebb a főúr megnevezés helyett a mágnás, a köznemesség helyett pedig a nemesség. Rávilágít arra, hogy Grünwald a főurak „elnemzetietlenedés”-ének felelősének tulajdonképpen a nemességet nevezi meg, mivel engedtek Bécs elnyomásának. Felmenti a nemességet, szerinte

¹¹³ Keith Brown: *Noble Society In Scotland: Wealth, Family and Culture, from Reformation to Revolution*. Edinburg 2022.

¹¹⁴ Heinz Reif: *Westfälischer Adel 1777–1860: Vom Herrschaftsstand zur regionalen Elite*. Göttingen 1979.

¹¹⁵ Gregory W. Pedlow: *The Survival of the Hessian Nobility 1770–1870*. Princeton 1988.

¹¹⁶ Scott, H. M. (ed.): *The European i. m. I.*

¹¹⁷ Dewald, J.: *Az európai nemesség i. m.*; Scott, H. M. (ed.): *The European Nobilities I. i. m.*

¹¹⁸ Grünwald Béla: *A régi Magyarország*. Bp. 1888. 95.

gondolkodásmódban, életmódban, érzésben a nemesség megőrizte magyarságát, ám ekkor még nem volt ereje függetlenségének visszaszerzésére.¹¹⁹

A hazai művelődéstörténet-írás kiemelkedő személyisége, Domanovszky Sándor (1877–1955) által szerkesztett *Magyar művelődéstörténet* negyedik kötetének több fejezetét Wellmann Imre (1909–1994), a magyar agrártörténetírás meghatározó alakja írta. Az *Udvari ember* című fejezet néhány sorában Wellmann érzékletesen summázza a magyar főnemesség sorsát: „a politikai és katonai, a gazdasági, társadalmi és művelődési szerep igazi, átfogó felismerése juttathatja az udvari embert megillető helyére a XVII–XVIII. századi magyar kultúra történetében. Erre a korra, a barokk idejére esik a főúri élet utolsó kiteljesedése, a magyar nagybirtok történetének utolsó olyan életfolyamata, melyben még jóformán az egész ország sorsa lüktet. (...)”¹²⁰

A korszak historiográfiai jellemzése kapcsán mindenképpen utalnunk kell arra a tényre, hogy az első világháborút követően az 1920-as években, analitikusabb történetírói törekvések kezdetét figyelhetjük meg. A történelmi főnemesi családok levéltáraiba mind több történész nyert bebocsátást és adott esetben éppen a családi levéltárak addig ismeretlen levelezései és iratanyagai alapján kerülhetett sor különböző hivatal- és adminisztratív történeti feldolgozások elkészítésére. Ebben a vonatkozásban mindenképpen ki kell emelnünk a debreceni történész, Szabó Dezső (1882–1966) munkásságát, aki a Festetics család levéltárában folytatott kutatásokat. Ezek alapján jelentette meg Mária Terézia-féle úrbéri rendelet elkőkészítését vizsgáló művét,¹²¹ valamint *A herceg Festetics család története* című könyvét, a család jeles tagjairól összeállított biografikus gyűjteményét.¹²² Az 1945 utáni politikai változások eredményeképpen a magyar történetírásban a 20. század második felében alapvetően meghatározó volt a marxista osztályszemléletű megközelítésmód, mely mára mindenképpen idejétmúltnak tekinthető. E szemléletmód jellemzői közé tartozott, hogy a magyar nemességet „uralkodó osztály”-nak, míg a Habsburg Birodalmat „gyarmatosító” idegen uralkodóháznak nevezte, a függetlenedés kérdésében tanúsított magatartás alapján pedig a kuruc – labanc dichotómia létezett.¹²³

¹¹⁹ Mocsáry Lajos: A régi magyar nemes: Észrevételek Grünwald Béla A régi Magyarország című munkájára. Bp. 1889. 205–230.

¹²⁰ Wellmann Imre: Az udvari ember. In: Magyar Művelődéstörténet. IV. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp. [194?]. 281.

¹²¹ Szabó Dezső: A megyék ellenállása Mária Terézia úrbéri rendeleteivel szemben. (Értekezések a történeti tudományok köréből, XXV. k. 3. sz.) Szerk. Fináczy Ernő. Bp. 1934.

¹²² Uő: A herceg Festetics-család története. Bp. 1928.

¹²³ Pálmány Béla: A magyarországi nemesség tagolódása (1686–1815). In: Mágnások, birtokosok, címereslevelek (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Szerk. Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter. Debrecen 1997. 37–39.

A magyar nemesség kutatásának történetében az 1980-as években következik be változás („csendes rehabilitáció”) a módszertant és az interpretációt illetően, mely lényegében a tízkötetes *Magyarország történetében* érhető tetten.¹²⁴ H. Balázs Éva (1915–2006) a 18. századi „elidegenedett” nemességgel kapcsolatban kiemelte, hogy nemcsak az udvar felé voltak lojálisak, hanem a magyar nemesi hagyományokhoz, a hazához is. Az udvar hűséges szolgálata együtt járt a rangemeléssel, de katonai sikerek vagy hivatali pozíciók betöltése folytán is lehetett címekhez jutni, így ezt a réteget H. Balázs Éva „bürokrata arisztokráciának” nevezte el.¹²⁵ Ugyanakkor honfiúsítás révén (*indigena*) is járható volt az út, és a korábbi idegen eredetű családok tehetséges tagjai komoly katonai vagy éppen hivatali karriert futhattak be (pl. a Festeticsek különböző ágainak grófi rangra emelése).¹²⁶

A *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 1981-es kiadása új korszakot hozott a köznemesség kutatását illetően. E kutatások jeles exponensei Benda Kálmán, R. Várkonyi Ágnes, Szabad György, Vörös Károly, Wellmann Imre voltak.¹²⁷ A magyar történetírás ekkoriban hátrányban volt a nyugat-európai, illetve a nemzetközi történetíráshoz képest. De az ekkortól megjelent munkák rendkívül nagy jelentőséggel bírtak a későbbi, így az elmúlt évtizedek magyar történetírói gyakorlatára, a témaválasztás tekintetében. A viszonylag szegényes monográfia-kínálattal szemben kifejezetten regionális szempontú tanulmányok sorát említhetjük, elsődlegesen a Dunántúlra és Nógrád vármegyére fókuszálva Benda Gyula, Hudi József, Ódor Imre, Pálmány Béla nevével fémjelezve. E kutatásoknak elsősorban a magyarországi társadalomtörténetre specializálódott, Benda Gyula (1943–2005) által megszervezett *Hajnal István Kör* jelentett táptalajt, amely 1986 óta biztosítja az újabbnál újabb társadalomtörténeti vonatkozású (mikrotörténet, várostörténet, emlékezetkutatás, genderkutatás stb.) eredmények konferenciákon történő elhangzását, majd tanulmánykötetben történő közreadását.¹²⁸

¹²⁴ Pálmány B.: A magyarországi i. m. 39.; Dolgozatunk szempontjából releváns kötetek: Ember Gy. – Heckenast G. (szerk.): Magyarország története IV/2. i. m.; Vörös Károly (szerk.): Magyarország története 1790–1848. V/1. Bp. 1980.;

¹²⁵ Pálmány B.: A magyarországi i. m. 40. Lásd még: Uo. 62–67.

¹²⁶ Uo. 57–62.

¹²⁷ A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII. Szerk. Szvircsek Ferenc. Salgótarján 1981.

¹²⁸ A nemességkutatás metodikájához, a magyar nemesség jogi státuszához, rendi állásához, struktúrállásához, rétegződéséhez: Ódor Imre: A nemesség a XVIII. századi Európában. In: Mágnessok, birtokosok, címereslevelek. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Szerk. Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Péter. Debrecen 1997. 11–36.; Pálmány B.: A magyarországi i. m. 37–96.; Ódor Imre: A „vérrel adózás” illúziója. (Nemesi felkelés és adómentesség a felvilágosodás és a francia háborúk korában). In: Levéltári Közlemények 58. (1987) 1–2. sz. 159–173. A Zala megyei köznemesi gazdálkodás, vagyoni státus tekintetében irányadó: Benda Gyula: Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén. Agrártörténeti Szemle 26. (1984) 1–2. sz. 1–84.; Benda Gyula: Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a 18. század közepén: Parraghy László hagyatéka. In: Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Bácskai Vera – Gyurgyák János – Kövér György. Bp. 2006. 249–340. Lásd még: Uő: Zsellérből polgár: Társadalmi változás egy Dunántúli kisvárosban. Keszthelyi társadalma

Az 1990-es évek, illetve az ezredforduló időszakától azonban feltűnő módon egyre több monografikus szintű feldolgozás jelent meg Magyarországon. Ez egyrészt a korábban már felvázolt nyugat-európai nemességkutatások közvetett hatásának, másrészt az 1990 után egyértelműen új, az aktuálpolitikai befolyástól függetlenné váló történeti kutatások, programok beindításának köszönhető. Ebben a vonatkozásban feltétlenül említést érdemel a határon túli magyar történészek nemességtörténettel foglalkozó munkássága. A teljesség igénye nélkül ezek közül ki kell emelnünk a hálózati rekonstrukciós módszert alkalmazó Fukári Valéria (1934–2012) 2007-ben megjelent művét. A szlovákiai magyar történész felső-magyarországi történelmi főúri családokat, a Zayaiakat és a velük rokon Petrőczyeket, Révayakat, Calischokat vagy Prónayakat bemutató, genealógiai kötete mindenképpen útmutatással szolgálhat a téma iránt érdeklődő szaktörténészek és az érdeklődő nagyközönség számára.¹²⁹ Szintén a 16–17. század időszakához kapcsolódik Bobory Dóra Batthyány Boldizsár életrajza, melyben hangsúlyosan kerül előtérbe a természettudományok és a botanika iránt érdeklődő főnemes alakja.¹³⁰ Ugyanígy a nyugat-dunántúli régióban jelentős politikai, katonai, közéleti szerepet betöltő Batthyányak egyik jeles alakjának pályáját, a régió rekatolizációjára is komoly hatást gyakorló Batthyány Ádám 17. századi udvarát vette górcső alá Koltai András mintegy tíz évvel ezelőtt megjelent munkájában.¹³¹ A státusz és életmód relációját vizsgáló művek tekintetében Benda Borbála *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban* címmel megjelentetett művét említhetjük, aki a kora újkori főúri udvarok (pl. Batthyány, Thököly, Thurzó) fogyasztási szokásait, asztali rendtartásait tette elemzése tárgyává.¹³²

1740–1849. Bp. 2008. A Veszprém vármegyei elithez: *Hudi József*: Veszprém vármegye politikai elitje a XVIII–XIX. században (1711–1918). In: *Az átmenet, avagy Veszprém megye a rendszerváltás időszakában*. Szerk. Oláh Miklós. Veszprém 1995. 25–61. Nógrád vármegye nemességvizsgálatához: *Pálmány Béla*: Nógrád vármegye nemességének átrétegződése 1542–1848. Századok 119. (1985) 1. sz. 3–41.; *Uő*: Nógrád vármegye nemességének rétegződése a 18. században. In: *Vera (nem csak) a városban. (Rendi társadalom – polgári társadalom, supplementum)* Szerk. Á. Varga László. Debrecen 1995. 265–283. Baranya vármegye nemességéhez: *Ódor Imre*: A „hivatali elit” Baranya vármegyében (1711–1813). Levéltári Szemle 45. (1995) 2. sz. 21–34.; *Uő*: Az 1809. évi nemesi összeírás Baranya megyében. In: *Levéltári Szemle* 36. (1986) 3. sz. 26–43.; *Uő*: Nemesi társadalom a török hódoltság utáni Baranyában. In: *Baranyai Történetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1990–1991*. Szerk. Szita László. Pécs 1992. 61–92.; *Uő*: A „megyei elit” a 18. századi Baranyában. In: *Vera (nem csak) a városban. (Rendi társadalom – polgári társadalom, supplementum)*. Szerk. Á. Varga László. Debrecen 1995. 253–263.

¹²⁹ *Fukári V.*: Felső-magyarországi i. m.

¹³⁰ *Bobory Dóra*: *The Sword and the Crucible, Count Boldizsar Batthyany and Natural Philosophy in Sixteenth Century Hungary*. Cambridge 2009.; *Bobory Dóra*: Batthyány Boldizsár titkos tudománya. Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon. (Mikrotörténelem 7.) Bp. 2018.

¹³¹ *Koltai András*: Batthyány Ádám – Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. Győr 2012.

¹³² *Benda Borbála*: *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban*. (Archivum Comitatus Castriferrei 6.) Szombathely, 2014. A kötet alapja a szerző disszertációja: *Uő*: *Étkezési szokások a 17. századi főúri udvarokban Magyarországon*. PhD-értékezés. Bp. 2004. <https://docplayer.hu/318868-Benda-borbala-etkezesi-szokasok-a-17-szazadi-fouri-udvarokban-magyarorszagon.html> (Letöltés: 2022.09.29.); *Uő*: *Étkezési szokások a 17. századi főúri udvarokban*. In: „Idővel paloták...”: Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. 491–502. A főúri asztali rendtartásról külön, konkrét rész tanulmányt is

A 18. századi magyar főnemességnek a rendi szabadságharcokat¹³³ követő politikai magatartása, a bécsi udvari élethez történő kapcsolódása szempontjából hiánypótló munkának tekinthető Kökényesi Zsoltnak a magyar főúri családok bécsi udvarba történő integrációjáról írt disszertációja, mely az 1711–1765 közti időszakot vizsgálja.¹³⁴ Szemethy Tamás is érdekes témát boncolgat különböző életpályák, karriertörténetek bemutatásával elemzések segítségével, vagyis hogyan válhatott például egy köznemesből udvarhű arisztokrata (báró és gróf).¹³⁵

A 18. századi Magyar Királyságban a főúri életmódot, a főúri udvartartás jellegzetességeit több kötet is vizsgálta a 2000-es évek elejétől. Átfogó megközelítésben életmód, státus, műveltség, anyagi viszonyok figyelembevételével elemzik és mutatják be egyes magyar főnemesi családok mindennapjait forrásrészletek és illusztrációk segítségével. Ezek sorában elsőként említhetjük báró Vay Miklós életének feldolgozását. Szakály Orsolya a 18. század második felének egy különleges személyiségéről tette közzé biográfiáját, melyben a felvilágosodás eszméi iránt fogékony, a modernizálás szándékával és a korszerűsítés jegyében tevékenykedő északkelet-magyarországi protestáns főnemes alakját idézte meg.¹³⁶ Az Esterházy család egyes ágainak és tagjainak családi kapcsolatait, tevékenységét, illetve életmódját a tatai Esterházy konferenciák szerkesztett tanulmánykötetei vizsgálják, de említhetjük az edelényi L'Hullier-Coburg kastély rekonstrukciójához kapcsolódó kutatások eredményeként napvilágot látott reprezentatív kötetet is.¹³⁷

Kurucz György, a Festetics család történetének kutatója jegyzi az első hiánypótló Festetics-biográfiát, melynek vonatkozó fejezetei szintén hozzájárulást jelentenek a téma kutatási eredményeihez.¹³⁸ A monográfiát Kurucz gazdaságtörténeti szálra fűzte fel, ugyanakkor a kvantitív módszertani megközelítést egyértelműen meghaladva építi fel narratíváját megfelelő primér levéltári források és korabeli illusztrációk segítségével. A szerző

közölt: *Uő*: Batthyány I. Ádám (1610–1659) udvara az asztali rendtartások tükrében. In: A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Kőrmenden. Szerk. Nagy Zoltán. Kőrmend 2006. 193–198.

¹³³ Vö. a marxista történetíró, Mód Aladár (1908–1973) szemléletmódjával. *Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. Bp. 1951.

¹³⁴ *Kökényesi Zolt: A magyar arisztokraták integrációja a bécsi udvarba 1711 és 1765 között*. PhD disszertáció. Bp. 2016.

¹³⁵ *Szemethy Tamás: Katonabárók és hivatalnok grófok*. Budapest 2020.

¹³⁶ *Szakály Orsolya: Egy vállalkozó főnemes: Vay Miklós báró*. Bp. 2003.

¹³⁷ *Fülöp Éva Mária (szerk): Griff karddal és rózsával: Az Esterházy család története*. Tudományos előadás-sorozat az Esterházy család történetéről. (Annales Tataienses 7.) Tata 2014.; H. Balázs Éva – Krász Lilla – Kurucz György (szerk.): *Hétköznapi élet a Habsburgok korában, 1740–1815*. (Mindennapi történelem sorozat) Bp. 2007. 37–43., 57–67., 69–79., 81–85., 98–99., 105–129., 154–157.; Krász Lilla – Kurucz György (szerk.): *Edelényi hétköznapiak a 18. században*. [h. n.] 2014. 26–45., 47–53., 103–119., 121–131. A 18. századi nemesség hétköznapijait egy kötetben két magyarra fordított napló, Theresen Corzané és Hueber Antal ferences szerzetesé szintén adalékanyagot szolgáltatnak. *Arany Krisztina [et.al.] (szerk.): A 18. századi arisztokrácia mindennapjai: Therese Corzan és Hueber Antal naplói (1757–1759)*. Budapest 2021.

¹³⁸ *Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m.*

érzéketesen mutatja be Festetics György magánéletén, karriertörténetén, vagyoni helyzetén, műveltségén, közéleti szerepvállalásain és mindennapjain keresztül a korszakra és a korabeli főúri famíliákra jellemző mentalitást és műveltségideált. A kötet annak igazolásaként is értelmezhető, hogy a 18–19. századi magyar nemesség kulturális tekintetben nem maradt el a nyugat-európai elittől, sőt az impozáns építkezéseket fedező kiadások sem szükségszerűen az egyéni nagyravágyás, netán a túlzott reprezentációs céljait szolgálták. Kurucz részletes áttekintést ad a Festetics Györgyre vonatkozó historiográfiai eredményekről,¹³⁹ ami szükségtelemmé teszi annak megismétlését. Ezért elsősorban az azóta megjelent munkákat, illetve értekezésünk szempontjából releváns szakirodalmakat vesszük sorra. A legfrissebb kutatási eredmények tekintetében a disszertáció szerzőjének tanulmányait kell megemlíteni. Ezek az írások Festetics György udvartartásának elemzésére vállalkoznak a rendelkezésre álló források alapján. A publikált eredmények a disszertáció szerves részét képezik.¹⁴⁰

A Festetics Györggyel foglalkozó korábbi kutatási eredményeket közreadó tanulmányok tematikájukat illetően több csoportba sorolhatók, ám témájuk egyezőségén túl jellemzően más-más adatot közölnek. Az első tematikus csoportba tartoznak a Festetics család könyvtárára vonatkozó írások. Az egyik ilyen tanulmány inkább módszertanilag és szélesebb horizontban vizsgálja Festetics György könyvtári állományát a katonai pályára lépésének kezdetén. Eszerint Festeticsre legerőteljesebben a kortárs angol szerzők munkái hatottak, bibliotékájában az opusok jelentős hányadát felvilágosodás-korabeli enciklopédikus műveltségű szerzők politikai, történeti, filozófiai tárgyú könyvei jelentették.¹⁴¹ Egy másik tanulmány egyértelműen az angol közgazdászok, gazdasági szakírók tevékenységét tárgyaló munkák ismeretéről tanúskodik.¹⁴² A gazdálkodáshoz kapcsolódó könyvek megtalálhatóak voltak úgy a Podmaniczky és a Prónay családi könyvtárban, mint a Festeticsben, még ha jóval csekélyebb mennyiségben is.¹⁴³ A keszthelyi gróf orvostudományi szakkönyv-gyűjteményéről

¹³⁹ Uo. 19–62.

¹⁴⁰ Fontosabb megjelent tanulmányok: *Zsidai Réka*: Egy dunántúli főnemesi udvartartás a 18–19. század fordulóján: Festetics György belső rendtartása. *Orpheus Noster* 9. (2018) 1. sz. 22–34.; *Uő*: Presztízs és udvari személyzet Festetics György udvarában. In: *Történelmi útvesztők. Válogatás a Napi Történelmi Forrás szerzőinek írásaiból* II. Szerk. Balogh-Ebner Márton – György Sándor – Hajnóczky Tamás – Kanyó Ferenc. Bp. 2018. 194–222.; *Uő*: Udvari élet és presztízs: adalékok Festetics György udvartartásához. *KRE-Dit* 1. évf. (2018) 1. sz. Oldalszámok nélküli online verzió: <http://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/zsidai-reka-udvari-élet-es-presztizs-adalekok-festetics-gyorgy-udvartartasahoz/> (Utolsó letöltés: 2022.09.25.)

¹⁴¹ *Kurucz Gy.*: Könyv és főnemesi műveltség i. m. 93–108.

¹⁴² *Uő*: Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori. Festetics-könyvtár anyagában. *Magyar Könyvszemle* 106. (1990) 1–2. sz. 32–44.

¹⁴³ *Uő*: A racionális gazdálkodás könyvészete az egykori Podmaniczky és Prónay családi könyvtárak állományában. In: *A báró Podmaniczky család szerepe a 18–19. századi magyar kultúrában*. Szerk. Gurka Dezső. Bp. 2017. 191–204.

szintén született tanulmány.¹⁴⁴ A keszthelyi könyvtár összefoglaló történetére azonban először Klempa Károly vállalkozott.¹⁴⁵

A könyvtár¹⁴⁶ a főúri műveltség és presztízs elválaszthatatlan eleme, így a tanulmányok második csoportja Festetics György iniciatív szerepét, mecénási, irodalom- és kultúratámogató tevékenységét vizsgálja.¹⁴⁷ Ehhez hozzátartoznak az 1817 és 1819 között évente megrendezésre kerülő Helikoni ünnepségek is a tehetséges poéták, valamint a magyar nyelv ügyének felkarolása érdekében, amit a korszak másik prominens egyénisége, Kazinczy Ferenc is a szívügyének tartott.¹⁴⁸ A Helikoni ünnepségeket részleteibe menően Cséby Géza kutatta, de foglalkozott vele Négyesy László és Szántó Imre is.¹⁴⁹ A presztízstre fókuszálva a reprezentáció elengedhetetlen részét képezik a kastély berendezési tárgyai (ezüstök, porcelánok, festmények stb.) és a költséges építkezési megoldások (intarzia, márvány, drágakövek használata). Ezek tetten érhetőek a keszthelyi kastély esetében, amely legelőször Péczely Piroska figyelmét keltette fel.¹⁵⁰

Gazdaságtörténeti szempontból kiemelendő Festetics György racionális alapokon nyugvó gazdálkodási rendszere, birtokigazgatási gyakorlata is.¹⁵¹ A gróf által alapított felsőfokú mezőgazdasági tanintézetrel, a *Georgikon* mintagazdaságával is Kurucz György

¹⁴⁴ Krász Lilla: Bibliofil főurak: Festetics György gróf orvostudományi könyvgyűjteményéről (Vázlat). In: MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. Szerk. Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina. Bp. 2016. 425–434.

¹⁴⁵ Klempa Károly: A keszthelyi Festetics könyvtár. Keszthely 1938. Szintén ő írt a Keszthelyen működő zeneiskoláról is: *Uő*: A keszthelyi Festetics-féle zeneiskola. Győr 1938.

¹⁴⁶ A korabeli főúri könyvtárakhoz: *Szarvasi Margit*: Magánkönyvtáraink a XVIII. században. Bp. 1939.

¹⁴⁷ Kurucz György: Irodalmunk „jó embere”: Festetics György és a magyar felvilágosodás. Magyar Napló 18. (2006) 5. sz. 18–26.

¹⁴⁸ *Uő*: „Én tehát keszthelyi ember vagyok!”: Kazinczy Ferenc és a helikoni ünnepségek. Sic itur ad astra 20. (2009) 61. sz. 79–88.

¹⁴⁹ Az ünnepségsorozat történetiségének áttekintéséhez: *Cséby Géza*: Nagyváthy János és a Helikon. Adalékok Nagyváthy János életrajzához. In: Nagyváthy János emlékkönyv. (Georgikon kiskönyvtár 23.) Szerk. Lukács Gábor – Kocsondi József. Keszthely 2007. 155–162.; *Uő*: Gróf Festetics György i. m. 174–245.; *Uő*: A keszthelyi Helikoni Ünnepségek rövid története 1817–1819-ig. In: Az ifjúság Helikoni Ünnepségei Keszthelyen. Szerk.: Szabolcs András. Nagykanizsa 1998. 9–26.; *Négyesy László*: Gróf Festetics György a magyar irodalomban. In: Keszthelyi Helikon. Szerk.: Lakatos Vince. Keszthely 1925. 37–325.; *Szántó Imre*: A parasztság kisajátítása és mozgalmái a Gróf Festeticsek Keszthelyi ágának birtokain. Bp. 1954. 110–183. A Helikoni-ünnepségekhez kiváló forrásként használható: Kazinczy Ferenc levelezése I–XVII. Közzéteszi Váczy János. Bp. 1891–1907.; Berzsenyi Dániel levelezése. S. a. r. *Főrizs Gergely*. Bp. 2014.

¹⁵⁰ *Péczely Piroska*: A keszthelyi Festetics kastély és belső berendezése. Bp. 1958.

¹⁵¹ Ide sorolható: *Csíte András*: Egy presztízssorientált nagybirtok-üzem a 18–19. század fordulóján. A keszthelyi Festetics uradalom. In: Gazdaságtörténeti tanulmányok. (Zalai Gyűjtemény 34.) Szerk. Kapiller Imre. Zalaegerszeg 1993. 77–114. A korszak nagybirtok-igazgatásához: *Kállay István*: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Bp. 1980.; *Lukács Gábor*: A Festetics-birtok azdálkodási és vezetési reformja a XVIII. század végén. PhD értekezés. Keszthely 2009.; *Uő*: Nagyváthy, a Festetics-birtok tudós „directora”. In: Nagyváthy János emlékkönyv (Georgikon kiskönyvtár 23) Szerk.: Lukács Gábor – Kocsondi József. Keszthely 2007. 85–120. Csoma Zsigmond a gazdasághoz kapcsolódó georgikoni szőlészetnek, s borászatnak, illetve ezek gyakorlati oktatásának szentelt egy munkát. *Csoma Zsigmond*: Kertészet és polgárosodás. Az európai szőlészeti-borászati-kertészeti ismeretek oktatása, szaktanácsadása a Georgikonban és a keszthelyi uradalomban a 18. sz. végétől a 19. sz. közepéig. Bp. 1997.

foglalkozott.¹⁵² A szakoktatás rendszere külföldön tanult, művelt szakemberek munkájától függött, mint Asbóth János mezőgazdasági szakíró vagy Gerics Pál és Lehrmann József georgikoni tanárok, akik külföldi, elsősorban angliai utazásokat tettek.¹⁵³ A Festetics család vagyoni helyzetéről szintén rendelkezünk átfogó tanulmányokkal.¹⁵⁴

Szerencsés módon egyre több főúri családdal foglalkozó tematikus konferencia kerül megrendezésre és az elhangzott előadások írásos változatát konferenciakötetbe rendezve olvashatjuk. Szép számmal rendeznek emlékkonferenciát Kismartonban az Esterházy család hercegi ágával kapcsolatban.¹⁵⁵ Új kutatási eredményeket közöl több, a közelmúltban megjelent tanulmányfűzér is, például a Batthyány,¹⁵⁶ vagy a kevésbé ismert Podmaniczky családról¹⁵⁷. A

¹⁵² Kurucz György: Kényszerhelyzet és vízió: Gróf Festetics György és a magyarországi agrárszakoktatás a 18–19. század fordulóján. In: Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában. Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe. (Speculum Historiae Debreceniense. A debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 18). Szerk.: Bárány Attila [et. al.]. Debrecen 2014. 451–463. A Georgikonnal foglalkozó kánonhoz: Fülöp Éva Mária (szerk.): Georgikon 200. Emlékkönyv a Georgikon alapításának 200. évfordulójára. Keszthely 1996. 9–130.; Süle Sándor: A keszthelyi Georgikon. Bp. 1967.; Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 87–98.; Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 195–252.; Szántó I.: A parasztság kisajátítása i. m. 139–146.

¹⁵³ Kurucz György: Göttingentől Keszthelyig: Asbóth János (1768–1823) tanári és uradalmi tisztí tevékenysége, 1801–1818. Századok 147. (2013) 4. sz. 1031–1060.; Uő: Válogatás Gerics Pál georgikoni tanár nyugat-európai jelentéseiből és leveleiből. FONS 13. (2006) 2. sz. 245–296.; Uő: Peregrinatio oeconomica: Georgikoni tanárok nyugat-európai tanulmányútjai a 19. század első évtizedeiben. Századok 151. (2017) 5. sz. 1007–2024.; Uő: A „technological journey” normái: georgikoni tanárok utazási instrukciói a 19. század elején. Kaleidoscope: művelődés- tudomány- és orvostörténeti folyóirat 9. (2018) 17. sz. 261–274.; Uő: Agrárszakképzés és piacutazás: a „technológiai utazás” gyakorlata gróf Festetics László modernizációs törekvéseiben. In: Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2019: Uradalom – Vállalat. Szerk. Kövér György [et. al.]. Bp. 2019. 193–214.; Uő: „Mióta hazámból elindultam...”: Technológiai utazás és szociokulturális dimenziók 1820–1825. Sárospataki Füzetek 23. (2019) 1. sz. 61–76.; Uő: Theory and experience: two professors of the first Hungarian farming college in Western Europe. In: Changes in the image of man from the Enlightenment to the age of Romanticism: Philosophical and scientific receptions of (physical) anthropology in the 18–19th centuries. Ed. Gurka Dezső. Bp. 2019. 266–276.; Uő: „Kedves Hazámfiak, mozdulni kell...”: Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején. Bp. 2020.; Uő: Technológiai utazás a modern kor hajnalán: Válogatás Gerics Pál és Lehrmann József georgikoni professzorok nyugat-európai jelentéseiből és naplójából (1820–1825). Bp. 2020.

¹⁵⁴ Uő: Adósság, hitel, törlesztés, Festetics György pénzügyi helyzete 1782 és 1818 között. Századok 140. (2006) 3. sz. 539–565.; Uő: Verwandtschafts- und Finanzbeziehungen Zwischen den Ungarischen Adelsfamilien der Festetics und Eszterházy: Die Verbindung des Keszthely-Zweiges der Festetics und des Zólyom-Zweiges der Eszterházy am Ende des 18. Jahrhunderts. In: Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Band 128.) Hrsg. Wolfgang Gürtler – Rudolf Kropf. Eisenstadt 2009. 453–469. Az örökös vonatkozásában: Uő: Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés: Gróf Festetics László pénzügyi helyzete az apai örökség átvételétől a zárgondnokság időszakáig (1820–1830). Századok 150. (2016) 3. sz. 535–584.; Uő: Adminisztráció és likviditás: gróf Festetics László anyagi helyzete a 19. század első évtizedeiben. Orpheus Noster 9. (2018) 1. sz. 7–21.

¹⁵⁵ Die Fürsten Esterházy: Magnaten, Diplomaten und Mäzene. Ausstellung der Republik Österreich, des Landes Burgenland und der Freistadt Eisenstadt. (Burgenländische Forschungen, Sonderband 16.) Eisenstadt 1995.; Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Band 128.) Hg. Wolfgang Gürtler – Rudolf Kropf. Eisenstadt 2009.

¹⁵⁶ A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden. Szerk. Nagy Zoltán. Körmend 2006.; Batthyány Lajos nádor. Szerk. Móricz Péter. Körmend 2017. A kötet könyvismertetője: Zsidai Réka: Móricz Péter (szerk.): Batthyány Lajos nádor. Körmend 2017. pp. 208. KRE-DIt 1. (2018) 1. sz. Oldalszámok nélküli online verzió: <http://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/zsidai-reka-batthyany-lajos-nador-c-kotet-recenzioja/> (Letöltés: 2022.09.29.)

¹⁵⁷ A báró Podmaniczky család szerepe a 18–19. századi magyar kultúrában. Szerk. Gurka Dezső. Bp. 2017. Erről recenzió: Zsidai Réka: Gurka Dezső (szerk.): A báró Podmaniczky család szerepe a 18–19. századi magyar

Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai (Speculum Historiae Debreceniense) és az *Esterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kiadványai* című sorozat is lehetőséget biztosít az elitkutatásban elért eredmények közreadásához mind hazai, mind pedig nemzetközi viszonylatban. Ugyanígy említhetjük a 2019 májusában Keszthelyen rendezett nemzetközi konferenciát és az utóbb megjelentetett idegen nyelvű tanulmánykötetet, melynek szerzői a kor főnemességének műveltségét, értékrendjét, a főúri mecenatúra különböző aspektusait vizsgálták.¹⁵⁸

Művészettörténeti megközelítésű opusok is adalékokat szolgáltatnak a reprezentáció-kutatáshoz. Az Esterházy család esetében több kiállítási katalógus vonatkozó fejezetei hozhatók példaként.¹⁵⁹ Kifejezetten a reprezentációra fókuszál Bubryák Orsolya 2013-ban megjelent művészettörténeti monográfiája a galgóczi Erdődy-várkastély gyűjteményének vonatkozásában.¹⁶⁰

A nemesi udvar és státus, a kulturális ethosz kontinuitás, illetve diszkontinuitás problémakörében történő vizsgálata szempontjából mindenképpen különleges vállalkozásnak tekinthető az R. Várkonyi Ágnes szerkesztésében 1987-ben megjelent *Magyar reneszánsz udvari kultúra* címet viselő kötet.¹⁶¹ Ugyanehhez a kérdéskörhöz kapcsolódva egyértelműen továbbfejlesztett vállalkozásnak minősül a 2005-ben megjelent *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században* címet viselő tanulmánygyűjtemény. A kötet külön tárgyalja a királyi udvarokat, a Királyi Magyarország udvarait, az erdélyi udvarokat, az egyházi udvarokat, a karrierlehetőségeket, valamint a reprezentációt és a mecenatúrát. A szerzők között megtalálhatóak nemcsak társadalom- és művelődéstörténészek, hanem irodalomtörténészek és művészettörténészek is.¹⁶²

Újabban több sikeres magyar projekt is megvalósult. 2008 és 2012 között az OTKA támogatásával megalakult kutatócsoport Nádasdy III. Ferenc 17. századi reprezentatív udvari

kultúrában. Budapest 2017. pp. 266. Napi Történelmi Forrás 2019. Oldalszámok nélküli online verzió: <https://ntf.hu/index.php/2019/11/18/gurka-dezso-szerk-a-baro-podmaniczky-csalad-szerepe-a-18-19-szazadi-magyar-kulturaban-recenzio/> (Letöltés: 2022.09.29.)

¹⁵⁸ Gábor Vaderna (Hg.): *The Culture of the Aristocracy in the Habsburg Monarchy, 1750–1820. (Verflechtungen und Interferenzen. Studien zu den Literaturen und Kulturen im zentraleuropäischen Raum, 8.)* Wien 2022.

¹⁵⁹ *Die Fürsten Esterházy: Magnaten, Diplomaten und Mäzene. (Ausstellung der Republik Österreich des Landes Burgenland und Freistadt Eisenstadt)* Eisenstadt 1995.; *Pásztor Emese* (szerk.): *Az Esterházy-kincstár textíliái kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében.* Bp. 2010.; *Szilágyi András* (szerk.): *Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében.* Bp. 2014.

¹⁶⁰ *Bubryák Orsolya*: *Családtörténet és reprezentáció. A galgóczi Erdődy-várkastély gyűjteményei.* Bp. 2013.

¹⁶¹ *R. Várkonyi Á.*: *Magyar reneszánsz i. m.*; *Jeney-Tóth Annamária*: *Adalékok az udvari familiárisi karrierhez I. Rákóczi György udvarában, különös tekintettel az 1630–1638 közötti évekre.* In: *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában. Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe (Speculum Historiae Debreceniense. A debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 18.)* Szerk. Bárány Attila [et. al.]. Debrecen 2014. 319–332.

¹⁶² G. Etényi N. – Horn I. (szerk.): „Idővel paloták...” i. m.

kultúráját kutatta.¹⁶³ 2017-ben szerveződött meg a „*Lendület*” *Családtörténeti Kutatócsoport* Erdélyi Gabriella vezetésével, melynek keretein belül 16–19. századi családtörténeti kutatásokat végeznek. A kutatócsoport megalakulása minden szempontból komoly jelentőséggel bíró kezdeményezés, mivel a téma még rengeteg kiaknázatlan területet hordoz magában. Másfelől alkalmazkodva a 21. századi elvárásokhoz, eredményeik egy részét a populáris közösségi média segítségével is igyekeznek bárki számára hozzáférhetővé tenni.¹⁶⁴ Ugyancsak ebben az évben az Eötvös Loránd Tudományegyetemen alakult meg hét diszciplínát (agrártudomány, történettudomány, antropológia – etnológia, filozófiatörténet, medicina, államtudomány – statisztika, klasszikafileológia – esztétika) felölelő, az 1770 és 1830 közötti időintervallumra fókuszáló, ún. „*Tudásáramlás*” projekt.¹⁶⁵

Áttekintésünk lezárásaként megkockáztathatónak véljük, hogy a nyugat-európai kutatásokkal tartalmilag és módszertanilag hasonló vonásokat felmutató hazai nemesség- és udvartörténeti kutatások fontos hozzájárulást jelenthetnek egy korszakos és összeurópai társadalomtörténeti tabló megalkotásához. Egyes kiemelkedő személyiségek tevékenységének elemzése, netán a korábbiakhoz képest új szempontok figyelembevételével történő vizsgálata, mindenképpen lehetővé teszi egy adott korszakkal kapcsolatos ismereteink bővítését, az általános történeti kontextus egyedi elemekkel, sajátos lélektani vonásokkal történő kiegészítését. Értekezésünk a forrásadottságok függvényében az előbbieken érintett tartalmi és módszertani megfontolások alapján kívánja vizsgálni a Festetics család keszthelyi ágának udvartartását a 18–19. század fordulóján.

3. AZ ÉRTEKEZÉS FORRÁSBÁZISA: LEHETŐSÉGEK ÉS KORLÁTOK

Primer források tekintetében alapvető kiindulópontként a *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában* (MNL OL) őrzött, a P szekcióban, azaz a családi levéltárakban fellelhető kéziratos forrástípusok tekinthetők. Ilyenek az alkalmazottak tevékenységére vonatkozó útmutatások, instrukciók, körrendeletek, a főúri kastélyok szobáit, lakberendezési- és vagyontárgyait lajstromba vevő inventáriumok. Magánjogi iratok közül a házassági és válási szerződések, végrendeletek, hagyatéki iratok, rang- és címadományozások, missilisek.

¹⁶³ A kutatócsoport honlapja: <http://nadasdy.barokkudvar.hu/site/> (Letöltés: 2024.04.01.)

¹⁶⁴ A kutatócsoport honlapja: <http://www.families.hu> (Letöltés: 2022.09.28.)

¹⁶⁵ A kutatócsoport honlapja: <http://tudasaramlas.btk.elte.hu/hu/> (Letöltés: 2022.09.28.)

Továbbá olyan egyedi források, mint a naplók, útirajzok, számlák, nyugták, konvenciók jegyzékek, illetve irodalmi alkotások (alkalmi, dicsőítő költemények, köszöntők, nekrológok).¹⁶⁶

Az egykori Festetics családi levéltár iratai kivételesnek tekinthetők, ugyanis örvendetes módon a második világháborút sértetlenül túléltek és épségben kerültek Keszthelyről Budapestre, melyeket ma a *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában* őriznek. Az egyes családtagok személyi vagy rájuk vonatkozó iratain túl jóval érdekesebbek a *Directorátusi Ügyiratok* (P 279). Az említett fond kivételesen sokszínű forrástípusokat, irategyütteseket foglal magába. A rendtartásokon kívül fogalmazványokat, jelentéseket, körleveleket, instrukciókat tartalmaz nemcsak Festetics Györgytől és fiától, Festetics Lászlótól, hanem tisztviselőiktől, szakképzett alkalmazottjaiktól stb. Itt kell megjegyeznünk, hogy az utóbbi néhány évben a *Directio* ügyiratai átrendezésre, adott esetben átszámozásra kerültek, a folio számok pedig egy dobozon, csomón belül többször ismétlődnek. Külön figyelemre méltó, hogy a Festetics grófi udvar, illetve a belső személyzet vonatkozásában Festetics György két részletes rendtartás megírását rendelte el 1800-ban és 1803-ban egy megbízott tiszt által végzett előzetes felmérés alapján, melyben ő maga csupán javításokat végzett, s azokat kézjeggyével megerősítette. Fontos adalék, hogy más főúri családoktól eltérően a Festeticsek levelezése magyar nyelvű, noha jellemzően a Habsburg-dinasztia szolgálatában, annak udvari vonzásában éltek.¹⁶⁷

Szükségesnek véljük megjegyezni a kéziratos források kapcsán, hogy archaikus nyelvhasználat jellemzi mind a magyar, mind az idegen nyelvű (elsősorban német) szövegeket. Ez a maitól eltérő szóhasználatot és ortográfiai jellegzetességeket takar (indokolatlannak tűnő központosítás, elválasztás, egybe- és különírás, kis- és nagybetű használatát). Gyakoriak a zöngés-zöngétlen párok és az „i” betű „y”-nal történő felcserélése. Ezek ellenére az idézett forrásokat minden esetben szöveghűen adjuk közre.

A disszertáció témájának szempontjából értékes és releváns iratanyag, valamint képi forrás található a Festetics családot illetően a keszthelyi *Helikon Könyvtár és Kastélymúzeumban*. Rendkívül gazdag könyv- és aprónyomtatvány-állománya figyelemre méltó alapot jelent a fennmaradt képzőművészeti alkotások mellett. Festetics György fiáról,

¹⁶⁶ A családi és rokoni kapcsolatok feltárásában, értelmezésében, valamint az összetett kapcsolatrendszer kiépítésének rekonstruálásában Nagy Iván, Kempelen Béla és Eszterházy János adattárára támaszkodhatunk. *Nagy Iván: Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XII. Pest 1857–1865.; *Kempelen Béla: Magyar Nemesi családok*. I–XI. Bp. 1911–1932.; *Eszterházy János: Az Eszterházy család és oldalágainak leírásához tartozó oklevéltár*. Bp. 2012. A tradíció és reprezentáció elengedhetetlen eleme a privilegizált státusz és az identitás igazolása, ezért a genealógiának hangsúlyos szerep jut a főúri családok tagjainak körében.

¹⁶⁷ *Kurucz Gy.: Keszthely grófja* i. m. 72–73.

Festetics Lászlóról Johann Jakob Stunder (1759–1811) alkotott egy fiataalkori mitizáló portrét, későbbi alakjáról pedig Moritz Michael Daffinger (1790–1849). Feleségéről, Hohenzollern-Hechingen Jozefina csillagkeresztes hölgyről is készült egy egészalakos Carl von Sales (1791–1870) jóvoltából, illetve egy félalakos alkotás is, melyet Johann Peter Krafft (1780–1856) jegyez. A portrék mindegyike megtalálható a keszthelyi Helikon Kastélyban. Ezeken kívül Festetics Györgyről Ehrenreich Sándor Ádám (1784–1852) készített rézmetszet. Egy reprezentatív eseményt megörökítő festményen, a gróf által alapított csurgói református gimnázium cölöpverésénél is megtaláljuk központi alakként magyaros díszruhában. A festmény ma a csurgói *Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium* dísztermében látható.

Az *Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában* (OSZK Kézirattár) is találhatunk a témához kapcsolódó érdekességeket. Adalékinformációk tekintetében az *Osztrák Állami Levéltár* (*Österreichisches Staatsarchiv* – AT–OeStA) emelhető ki. A historiográfiai fejezet megírásában és az állításaink szekunder irodalommal történő alátámasztásában az *Österreichische Nationalbibliothek* (ÖNB) nyújtott elengedhetetlen segítséget.

A *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* (HHStA) megfelelő részlegében őrzött családi iratanyagok közül csupán néhány magyar családra vonatkozó forrásanyag található meg töredékes formában úgy, mint a Csáky, Pálffy, Erdődy. Ezek komparatív vizsgálatok szempontjából nem relevánsak számunkra, ráadásul a legtöbb családi levéltár iratanyagának kutatása engedélyköteles vagy egyáltalán nem engedélyezett. A magyar főurak utazásai szintén töredékes formában megtalálhatóak a *Staatsrat* (StR) gyűjteményében. Az arisztokrata származású utazók számára kibocsátott útlevelek ügyeit a *Magyar Kancellária* felterjesztette az *Államtanács* elé, azonban ezek is csak 1833 és 1848 között kutathatók, mert a korábbi időkből származó iratok elpusztultak a bécsi *Igazságügyi Palota* leégésekor. A tárgyalt időszakot csupán az index-, lajstrom (*Protokolle und Indices*)¹⁶⁸- és ceremóniakönyvek (*Zeremonialprotokolle*),¹⁶⁹ valamint a *Staatshandbuch*-ok segítségével ismerhetjük meg, melyekből értékes adatok nyerhetők ki. A *Finanz- und Hofkammerarchivban* (FHKA) található a nemesség hivatali tevékenységével összefüggő fizetéseket kimutató *Hofzahlamtsbücherek* (*Hofstabe, Besoldungen, Hoferfernisse*).¹⁷⁰ Ezek áttekintése során

¹⁶⁸ Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: AT–OeStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Kabinettsarchiv (a továbbiakban: KA) Staatsrat (a továbbiakban: StR) 34–382.

¹⁶⁹ AT–OeStA/HHStA_Obersthofmeisteramt (a továbbiakban: OMeA) Zeremonialprotokolle (a továbbiakban: ZA-Prot.) 34–54.

¹⁷⁰ AT–OeStA/ Finanz- und Hofkammerarchiv (a továbbiakban: FHKA) Sonderbestände, Sammlungen und Selekte (a továbbiakban: SUS) Hofzahlamtsbücher (a továbbiakban: HZAB) 176–212.

csupán két releváns darabot találtunk,¹⁷¹ míg a *Hofquartierbücherek*ben Festetics Pál kamarási rangjára vonatkozóan találtunk egy bejegyzést.¹⁷² Az *ÖNB Sammlung von Handschriften und alten Drucken* részlege a katalógus két magyar nyelvű emlékbeszédet tartalmaz Festetics Györgyről,¹⁷³ míg a másik a keszthelyi gróf és Széchenyi Ferenc haláláról szól.¹⁷⁴

Nélkülözhetetlenek a mindennapi élet, a miliő vizsgálatához a kéziratban és nyomtatott formában rendelkezésre álló levelek. Mezei Márta szerint a levelek a 18. században „nyilvánosság-teremtő”, „nyilvánosság-helyettesítő” és „nyilvánosság-pótló” funkcióval bírtak.¹⁷⁵ A korszak magánlevelezéseit vizsgálva szükséges rávilágítanunk a műfaj „gyengéire”. Figyelembe kell vennünk a szubjektivitást, hogy a szerző kinek, milyen intencióval írta levelét és az milyen kontextusban hangzik el a Hayden White-i nyelvfelfogás alapján.¹⁷⁶ A kortárs Kazinczy Ferenc levelei burkoltan politikai hangvételűek,¹⁷⁷ hiszen ezek látszólag baráti, magánjellegű levelek, amelyek családról, egészségügyi állapotról, pénzügyi gondokról, gazdaságról szólnak, másfelől hivataliak, melyek nyelvhelyességről és irodalmi (szervező)munkáról vallanak.¹⁷⁸ A kötetek megismerését követően világossá válik, hogy Kazinczy leveleivel meggyőzni, manipulálni szándékozott levelezőtársait és az olvasóközönséget. Ebben a kontextusban a Kazinczy-levelek médiumként interpretálhatók, így a széphalmi mestertől származó szövegek inkább tekinthetők egyéni véleménynyilvánításnak, semmint hiteles forrásnak, ami szorosan kötődik a Lejeune-paktumhoz.¹⁷⁹ Miskolczy Ambrus

¹⁷¹ Uo. 191. k. 1793–1801 Pag. 1232. (Obersthofmeisterin Batthyány Ludovica grófnő 1793-ban: 4 000 ft); Uo. 198. k. 1802–1813 Pag. 1830. (Esterházy Miklós kamarás 1807-ben: 3 693 ft)

¹⁷² AT-OeStA/FHKA Alte Hofkammer (a továbbiakban: AHK) Hofquartierbücher (a továbbiakban: HQuB) 118–128.

¹⁷³ Horváth János: Tisztelet Oszlopa, Mellyet Néhai Nagy Méltóságú Tolnai Gróf Festetics György Ur Ó Excellentiájának A' Cs. Kir. Apost. Felség Kamarássának, Valóságos Belső Titkos Tanácsosságának, Április 15-kén 1819. eszt. Veszprém 1819.

¹⁷⁴ Kis János: Emlékbeszéd gróf Széchenyi Ferencz és gróf Festetics György felett. (Gedächtnissrede auf Franz Graf Szechenyi und Georg Graf Festetics). In: A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei I. Pest 1831–1832. 164–177.

¹⁷⁵ Mezei Márta: Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben. Bp. 1994. 7.

¹⁷⁶ Romsics I.: Clio bővületében i. m. 232.

¹⁷⁷ Előtte nyíltan politizált, és vett részt a Martinovics-összeesküvésben: „...az alperes mint felségsértés, vagyis lázadás bűnébe esett, az ország törvényei rendeletéhez képest feje s minden vagyona elvesztésére ítéltetik, s a végrehajtás elrendeltetik.” Toldy Ferenc: Kazinczy Ferenc és kora: Életrajzi emlék. Bp. 1859–1860. 147.

¹⁷⁸ „A' munka okosan és tisztelettel van írva 's nincs benne semmi, a' mi a' részre nem hajló Censúra engedelmet meg -ne nyerhetné.” Kazinczy Ferenc levelezése VI. 30.

¹⁷⁹ Philippe Lejeune: Önéletírás, élettörténet, napló. (Szöveg és emlékezet) Ford. Z. varga Zoltán [et. al.]. Bp. 2003.; A témához: Mezei M.: Nyilvánosság és műfaj i. m. 5–22.; Szerb Antal: Magyar irodalomtörténet. Bp. 1934. 187–235.; Kókay György: Irodalmi élet a 18–19. század fordulóján. In: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Szerk. Uő. Bp. 1983. 157.; Balogh J. – Tóth L. (szerk.): Magyar Leveleskönyv I. 11–30. Vö. Szilágyi Márton: „...kétezerháromszáznyolcvanhét napig szenvedtem.” A fogság helyzete mint téma Kazinczy Ferenc *Fogságom naplója* című művében. Sic itur ad astra 20. (2009) 61. sz. 89–96.

Szerb Antal a Kazinczyról írta: „Egyike volt a világirodalom legszorgalmasabb levelezőinek. Levelezésben állott mindenki vel, aki hosszú élete alatt valamelyest csak számba jött a szellemi Magyarországon, és levelezett mindenről, ami értelmes téma akkoriban felmerülhetett. A kor belső története szempontjából ezek a levelek megbecsülhetetlenek, és mint alkotások is Kazinczy legjobb művei.” Szerb A.: Magyar irodalomtörténet i. m. 231.

találón így jellemezte a széphalmi mestert: „Kazinczy Ferenc apolitikus politikus volt, egyszóval magánpolitikus.”¹⁸⁰

A forráskutatás szempontjából nélkülözhetetlenek a művelt elithez, illetve az újságolvasó nagyközönséghez szóló magyar és német nyelvű sajtóorgánumok is, mint a *Hazai és Külföldi Tudósítások* (HKT), *Hasznos Mulatságok*, *Göttingische Gelehrte Anzeigen* (GGA), *Grätzer Zeitung*, bécsi *Magyar Hirmondó*, *Magyar Könyvház*, *Magyar Kurír*, *Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen* (ONV), *Preßburger Zeitung*, *Tudományos Gyűjtemény*, *Wiener Zeitung*.

Nyomtatott források képviselőiben az útleírások, útirajzok külön említést érdemelnek. Ezek a művek eltérő értékkel bírnak, mivel másképp látja ugyanazt egy korabeli, hazai viszonyok között élő ember, és másképp egy külföldi szemtanú.¹⁸¹ Amennyiben az útleírások hitelességét vizsgáljuk, nehézségekbe ütközhetünk a fikció, visszaemlékezés, szubjektivitás, szóbeszéd, sztereotípiák miatt.¹⁸² A dunántúli régió leírásában, a szokások, a kortársi vélemény, az udvari élmény vonatkozásában említést érdemel hazai viszonylatban Teleki József, míg külföldi utazók szempontjából Johann Centurius Hofmannsegg (1766–1849) (*Reise des Grafen von Hofmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Gränze*), Richard Bright (1789–1858) angol orvos 1814. évi útleírása (*Travels from Vienna Through Lower Hungary: With Some Remarks on the State of Vienna During the Congress, in the Year 1814*), Robert Townsoné (1762–1827) (*Travels in Hungary, with a short account Vienna, in the year 1793*), valamint John Pageté (*Hungary and Transylvania*).

Végezetül nem hagyhatók figyelmen kívül az elsősorban szórakoztató célzatú, kevésbé forrásértékű, ám adalékokat közlő visszaemlékezések. Ezek szintén fenntartással kezelendők a szubjektivitás és az utólagos lejegyzésből származó torzítások következtében.¹⁸³

¹⁸⁰ Miskolczi Ambrus: Kazinczy Ferenc nemzetpolitikája a napóleoni háborúk korában. Magyar Kisebbség 14. évf. (2009) 53–54. sz. 236.

¹⁸¹ Peter Burke: Útmutatás az utazástörténet számára. Korall 7. (2006) 26. sz. 15–17.; Doba Dóra: Német utazók Magyarországon a 18. században. Világtörténet 21. (1999) 2. sz. 33. A téma átfogó áttekintéséhez lásd: G. Györffy Katalin: Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon. Idegen utazók megfigyelései (Művészettörténeti füzetek 20.) Bp. 1991.

¹⁸² Burke, P.: Útmutatás az utazástörténet i. m. 13–16.; Doba D.: Német utazók i. m. 33.

¹⁸³ Például: Jósika Miklós: Emlékirat. Szerk. Győri János. Bp. 1977.; Apór Péter: Metamorphosis Transylvaniae. Bukarest 1978.; Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai. Közzéteszi: Dr. Gyalui Farkas. Kolozsvár 1941.

III. A FESTETICS CSALÁD FELEMELKEDÉSE

1. BAROKK ÉS FELVILÁGOSODÁS KÖTELEKÉBEN: A KORSZAK POLITIKAI ÉS MŰVELŐDÉSI SAJÁTOSSÁGAI

A Rákóczi-szabadságharcot követő újjáépítés, illetve a Magyar Királyságnak a Habsburg-dinasztia érdekei szerinti integrációja a monarchia államközösségébe, nem pusztán a politikai érdekérvényesítés lehetőségei és korlátozottsága szerint vizsgálható, hanem a nemzeti önazonosság korszakos, európai léptékű újraértelmezése alapján is mérlegre tehető. Nem lehet most feladatunk a korszak átfogó társadalom- és politikatörténeti áttekintése, viszont értekezésünk célkitűzéseinek megfelelően olyan lélektani és mediális elemekre kívánunk rámutatni, melyek a bécsi udvartól elválaszthatatlan módon feltétlenül megalapozták, illetve befolyásolták a magyar nemesség gondolkodásmódját az adott időszakban.

A 18. század második felét egy olyan korszakként jellemezhetjük, amikor az állam és az anyagilag cselekvőképes helyzetben lévő magyar nemesség jellemző módon nem áldozott a magyar nyelvű irodalomra.¹⁸⁴ A dunántúli írók, különösen Kisfaludy Sándor (1772–1844) az irodalom felkarolását patriotizmusnak, hazafias cselekedetnek, sőt kötelességnek vélte.¹⁸⁵ Ráadásul a jezsuita rend 1764-ben történt főcenzori szerepének megszüntetését¹⁸⁶ követően is, „a reakciós magyarországi cenzúra valóban a korlátlan önkény szolgálatában állott”.¹⁸⁷ Mályusz Elemér hipotézise szerint Magyarország csak Bécs közvetítő szerepén, annak szűrőjén keresztül érintkezhetett a nyugati kultúrával, az országot intellektuális vonatkozásban „provinciális” szintre süllyesztette.¹⁸⁸ Természetesen ma már másképp vélekedünk a 18. század egészéről, hiszen ez nemcsak a rekatolizáció, a korábbi protestáns szellemi kapcsolatok korlátozásának, hanem az újjáépítés időszaka is. Paradox módon a tudatformáló magyar nyelvű

¹⁸⁴ *Bíró F.*: A felvilágosodás i. m. 5–6., 42–44.; *Gaálné Merva M.*: A Grassalkovich-uradalom i. m. 54.; *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest 1980. 270.; *Kókay Gy.*: Irodalmi élet i. m. 156–157.

¹⁸⁵ *Kókay Gy.*: Irodalmi élet i. m. 156., 159.

¹⁸⁶ *Zakar Péter*: A tábori püspökség felállításának előzményei a XVII–XVIII. században. *Lymbus, Magyarágtudományi Forrásközlemények* (2005) 3. sz. 311.

¹⁸⁷ *Segesváry Viktor*: A Ráday könyvtár 18. századi története. (A Ráday-gyűjtemény tanulmányai 4.) Bp. 1992. 17.

¹⁸⁸ *Mályusz E.*: Magyarország története i. m. 31., 40.

irodalom éppen a Bécsben élő, a felvilágosodás eszméi iránt egyre inkább fogékonnyá váló nemesség, közelebből a testőrírók révén kerül előtérbe.¹⁸⁹ A testőrírók tevékenysége, mint például Bessenyei György (1746–1811), Barcsay Ábrahám (1742–1806), Orczy Lőrinc (1718–1789),¹⁹⁰ illetve a *Theresianum* és a birodalmi főváros mintaadó szerepe vitathatatlan, jóllehet ez közel sem ideális. Ezért emelkedik ki Festetics a maga víziójával, hiszen gyakorlatilag ő kezdeményez, ellensúlyoz, ha úgy tetszik, pótolja a bécsi kormányzat sokszor csak szavakban a „közjó” ügyét segítő politikájának hiányosságait.

Ebből a korabeli társadalmi elitből emelkedik ki Festetics György, aki a nemzeti haladásba vetett hit eszközének a nyelvet tekintette. A magyar nyelvű lapok, kiadványok, oktatási intézmények alapítása és támogatása, látszólag csupán presztízsberuházásnak tekinthető építkezései koránt sem önös érdekeket szolgáltak, hanem az ország előrelépését.¹⁹¹ Festetics áldozatkészségéhez tartozik a *Hadi és más Nevezetes Történetek* (1792-től a *Magyar Hirmondó*) című lap megjelentetése, melynek egy-egy számát a magyar nyelv használatára való ösztönzés érdekében és a hasznosság jegyében országos viszonylatban a gimnáziumokba ingyenesen eljuttatták. Készült Magyarország megyéiről rézmetszet-sorozat reprezentatív ajándék célzatával és tudományos, oktatási szándékkal. Támogatója volt egy Magyarország-térkép elkészítésének. A híres angliai folyóirat, a *The Spectator* mintájára 1794-ben útjára indított *Uránia* című kiadvány első számát névtelenül szponzorálta a szellemi felpozíció, az információ teaurálása, az értékközlés és a magyar nyelv tudományos és irodalmi életben való méltányos megbecsülése érdekében. Festeticsnek az udvarhoz való viszonya megromlott, ezért az *Uránia* szerkesztői olyan szakemberek voltak, mint Kármán József (1769–1795) író, Pajor Gáspár (1766–1840) orvos, Schedius Lajos (1768–1847) nyelvész, egyetemi tanár. A keszthelyi gróf fiának nevelője, Kulcsár István a *Hazai Tudósítások* szerkesztője és Mikes Kelemen törökországi leveleinek közreadója volt, melyet anyagilag ugyancsak a gróf finanszírozott. Szerepet játszott a *Magyar Minerva* megindításában és László gróf egyik nevelőjének, Péteri Takáts Józsefnek az *Erköltsi oktatások* kiadásában. A gróf törekvéseinek pozitív hozadéka egyértelműen az irodalmi kanonizációs folyamat megindítása, mely filológiai szempontból sem elhanyagolható.¹⁹² Tegyük hozzá, Festetics unokaöccse, Széchenyi István folytatta nagybátyja megkezdett programját, így a magyar nyelv ügyének is lelkes támogatója

¹⁸⁹ Bíró F.: A felvilágosodás i. m. 64–66., 68.; Kosáry D.: Újjáépítés és polgárosodás i. m. 118–122.

¹⁹⁰ A három író tevékenységéhez: Bíró F.: A felvilágosodás i. m. 69–93.

¹⁹¹ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 164., 166., 292., 296.

¹⁹² Uo. 164–169.

volt. Magyarul olvasott és publikált, sőt a 1825-ben a felsőtáblán elsőként szólalt meg magyarul, noha még latinul folytak a disputák.¹⁹³

G. Etényi Nóra mutat rá, hogy a kora újkorban megjelenő sajtótermékek vizuális elemei összetett szimbólumrendszert, ezen keresztül pedig politikai információkat tartalmaztak, közvetítettek, melynek egyszerűbb jelképeit a köznép is megértette.¹⁹⁴ Ugyanakkor nyilvánosságteremtő hatásuk mindenképpen jelentős, szerepet játszottak úgy a reprezentációban, mint a propagandában.¹⁹⁵ Korábban jeleztük, hogy a gróf keszthelyi tartózkodása egy rejtett politikai program részének tekinthető, ahol különféle szintű oktatási intézményt alapított, de művészet- és tudománypártolása, különösen a magyar nyelv ügyében tett lépései kiemelkedőek. Festetics a „köz” javára cselekedett hazafiként, ezzel együtt pedig a hazai és nemzetközi közvéleményt, gondolkodásmódot igyekezett formálni. Programjában központi helyet foglal el a magyarítás szándéka, a normaadás új fogalmi kereteinek megteremtése. Ez a törekvése messze túlmutat a mecénás szerepkörön, sokkal inkább politikusként jelenik meg ebben a narratívában. Az értekezésben életrajzi szempontból számos ponton párhuzamba állítható unokaöccsével, Széchenyi Istvánnal, akire minden bizonnyal hathatott Festetics konstruktív szemlélete. Mindketten visszavonultak a közéletől látszólag, ám valójában nem így történt. Az angol utazó, John Paget kritikaként, elvárásként fogalmazza meg: *„Ha egy ember egyszer kiállt a közélet porondjára, többé nincs joga csalódást okozni azoknak, akikben szerte a világon reményeket ébresztett.”*¹⁹⁶

A 18. században összekapcsolódott a nemzet csinosodásának szándéka és a nemzeti nyelv ügye.¹⁹⁷ Habár a csinosodáshoz kettős értelmezés társul, alapvetően negatív olvasata van a hazai kontextusban, ugyanis a közízlés, a felszínes műveltség megváltozása nem járul hozzá a társadalmi hasznossághoz, a „közjó”-hoz. Ugyanakkor mind a csinosodásnak, mind a luxusnak a társadalom szempontjából pozitív és negatív hozadéka Festetics László nevelőjének, Péteri Takáts Józsefnek tanítványához írott munkájából olvasható ki¹⁹⁸ – a Max Weber-i

¹⁹³ Paget, J.: Magyarország és Erdély i. m. 137.

¹⁹⁴ G. Etényi Nóra: A vizuális politikai információk és szimbólumok szerepe a kora újkorban. In: „Politica philosophiai okoskodás”. Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig. Szerk. Fazekas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc. Debrecen 2013. 87–97. Különösen: Uo. 90., 95.

¹⁹⁵ Uo. 97.

¹⁹⁶ Paget, J.: Magyarország és Erdély i. m. 146.

¹⁹⁷ Lásd: Takáts József: A csinosodás politikai nyelve. In: „Politica philosophiai okoskodás”. Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig. Szerk. Fazekas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc. Debrecen 2013. 149–159.

¹⁹⁸ Kovács Ákos András: Volksaufklärung és politikai nyelvek Magyarországon a 18–19. század fordulóján. In: „Politica philosophiai okoskodás”. Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig. Szerk. Fazekas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc. Debrecen 2013. 186–189.

elvekkel összefüggésben.¹⁹⁹ Ezek tudatában hangzik el a vád a felvilágosult kortárs, Cserey Farkas (1773–1842) írótól, amely szemléletesen demonstrálja a főnemesi életvitelt, mentalitást:

„Nagyon örvendek, midőn Hazámba a szép mesterségeknek, a culturának divattyát látom elő mozdíttatni a tehetős Hazafiaktul, de vérzik szivem, a midőn nem nemessebb tárgy, hanem a luxusnak gyáva fénné a rugó a bőv, a pazérló költésre, és ekkor a mesterségnek leg szebb műve is el veszi szemeim előtt tettzetességinek szépségű, mert fájlalom Hazám javára nézve, hogy annak nagyjai, hatalmossai a hivalkodás, a csalfa fény tűndérségei közt meg szűnnek Hazafiak lenni, el aluszik benne a nemes indulatoknak Istenisége, el tompulnak minden nagynak, és igazán szépnek érezhetősire, és így a Haza el vesztette őket. Mely milyen nagy veszteség legyen kivált napjainkba, képzelheted.”²⁰⁰

A Rákóczi szabadságharcot követően a 18. század európai dinasztikus háborúi, illetve a 19. század elején a napóleoni háborúk okoztak pusztítást Európa-szerte. A mezőgazdasági- illetve gabonakonjunktúra hatására felhalmozódott vagyon lehetővé tette a 19. század elején sorra épülő klasszicista udvarházak építését, ami látványosan tovább fokozta a társadalmi rétegek közti megkülönböztetést.²⁰¹ „A’ Bécs és Buda pompája miatt úgy elfogyott az egész Monarchiába a’ viaszgyertya hogy Kassán egyet sem kaphatni. Ma küldék Patakra, mert Újhelyen és azon túl nem lehet kapni, ott pedig 100 font vár 80 ft.-ért.” – panaszolja egy levelében az áremelkedést Kazinczy Ferenc.²⁰²

A külsőségekben oly annyira megnyilvánult a gazdagság, de csak az amúgy is vagyonos társadalmi rétegeknél, hogy Kazinczy kijelentése mindenképpen helytállónak minősül. Saját helyzetének leírásával egyúttal az országot is tükrözi, beleértve a kedvezőtlen időjárási körülmények következményeit is: „A’ ki a’ Pesti luxust lovakban, hintókban, öltözködésben, cselédekben, ’s a’ Lucullusi lakomákban elnézi, nem képzelheti hogy az az Ország, a’ mellyben Pest fekszik, szegény lehessen. És melly szegények vagyunk. Nekem minden szarvas marhám kidöglött, aratásom igen rossz, szüretem a’ millyet egy egész század alatt se adjon Isten, a’ szőlőket elverte a’ jég, (...)”²⁰³ A luxusfogyasztás tényét tovább erősíti Pápay Sámuel író, ügyvéd (1770–1827): „Polgári állapotunkra nagy csapás az, hogy pénzünk nints, ’s arra, kivált

¹⁹⁹ Péteri Takáts József: Erköltsi oktatások, Mellyeket tolnai gróf Festetics László’, kedves tanítvánnának, szívére kötött Péteri Takáts József. Béts 1799. 307–308.

²⁰⁰ Kazinczy Ferenc levelezése IV. 352.

²⁰¹ Vörös Károly (szerk.): Magyarország története 1790–1848. V/1. Bp. 1980. 467–468.; Eckhart F.: A bécsi udvar i. m. 341–343.

²⁰² Kazinczy Ferenc levelezése XII. 258.

²⁰³ Uo. XXI. 156.

mi producensek, tellyességgel szert nem tehetünk; sem borunk, sem gabonánk, sem gyapjünk, sem marhánk nem kél, 's azomban a' mit vennünk kell ruházatunkra 's házi egyéb szükségünkre, kivált a' boltokban, irányatlanul drága, 's – különös! – a' Luxus még sem szűnik."²⁰⁴

A társadalmi helyzet függvényében változó anyagi lehetőségek látható, akár leghétköznapiabb elemeinek és sajátosságainak számbavétele mellett a korszak művelődési sajátosságainak megértéséhez az előzményekre is ki kell térnünk röviden, melynek eredetét a 17. századi Angliában fedezhetjük fel. Az uralkodó, az elit és a társadalom középső rétegeinek viszonya, illetve együttműködése tekintetében az angol modell szolgált alapvető mintaként. A felvilágosodás eszmerendszerének centruma azonban Franciaországban lett, ahol a nemesség – eltérően Angliától – nem tudott kompromisszumot kötni a megerősödő polgársággal és a konfliktus forradalomba torkollott. A 18. században, a felvilágosodás korában a tudomány területén is forradalomról, vagyis gyökeres minőségi, tartalmi átalakulásról beszélhetünk, elsősorban a természettudományok fejlődését illetően. Az állam és az államigazgatás, de akár a regionális szintű hivatali, intézményi működés szempontjából fontossá vált a műveltség, a tudás, a jelenségek és folyamatok ok-okozati összefüggéseinek racionális értelmezése, mely megváltoztatta a mentalitást, új gondolkodás- és szemléletmódot eredményezett. Szellemtörténeti szempontból különleges eseménynek tekinthetjük a korszak ismeretanyagának rendszerezett tudást kínáló nagy művét, a számos kiemelkedő és elismert szerző bevonásával megjelentetett francia *Enciklopédia* megjelenését, azonban e vállalkozás közvetett hatást gyakorolhatott csupán. Az ismeretek, eszmék befogadása a társadalmi státus és természetesen az eltérő műveltségi szintek miatt is meglehetősen korlátozott maradt. Különösen igaz ez az európai államok ekkor még nagy létszámú parasztsága esetében. A tudás, az új gondolatok, a változó mentalitás diffúz módon terjedt szét egész Európában, de feltűnő módon Közép- és Kelet-Európa államaiban az össztársadalmi progresszió szempontjából egyértelműen meghatározó szerepet játszottak a felvilágosult abszolút uralkodók.²⁰⁵

Igaz, hogy esetenként nem éppen az uralkodó szándékai szerint indultak meg egy-egy állam vagy régió anyagi és szellemi fejlődését meghatározó folyamatok. Ennek nyilvánvaló példája II. József nyelvrendelete, mely a német nyelvet tette volna meg a Magyar Királyság hivatali nyelvének. A társadalmi előjogainak csorbítását, így az adómentes státusát, sajátos önkormányzati függetlenségét veszélyeztetve látó magyarországi nemesség vált fokozatosan a magyar nyelv jogainak helyreállítását is célzó törekvések támogatójává.²⁰⁶ Nem kétséges

²⁰⁴ Uo. X. 429.

²⁰⁵ Kosáry D.: Művelődés a XVIII. századi i. m. 252–257., 260–261., 267.

²⁰⁶ Uő: Újjáépítés és polgárosodás i. m. 162–163.; Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 118–119., 164.

ugyanakkor, hogy közvetlen, éppenséggel a német nyelvterület szellemi, nyelvi, kulturális megújulása is példaként szolgálhatott. Elősegítésében kulcsfontosságú szerepet játszott többek között az író, szerkesztő Johann Christoph Gottsched (1700–1766), vagy Mária Terézia felvilágosult uralkodói korszakának kiemelkedő személyisége, a *Theresianum* tanára, Joseph Sonnenfels (1732–1817), vagy akár a szabadkőműves író és lapszerkesztő, „a bécsi Lessing”, Alois Blumauer (1755–1798), illetve a nyelvfejlesztő társaságok és vándorszínészek is.²⁰⁷

A korszak magyar irodalmában az 1780-as évektől indult meg az a folyamat, melynek során olyan polgári és elszegényedett kisnemesi származású írók hallatták hangjukat, mint például Batsányi János (1763–1845), Dugonics András (1740–1818), valamint Baróti Szabó Dávid (1739–1819), Virág Benedek (1754–1830).²⁰⁸ Kosáry Domokos szerint írói, költői munkásságának köszönhetően a bécsi udvar magyar nemesi testőrségében szolgálatot teljesítő, köznemesi származású Bessenyei György (1746–1811)²⁰⁹ nevéhez fűződik a „felvilágosodás és a magyar nemzetiség első szintézise”.²¹⁰ Művelődési programját röpirataiban tette közzé, melyek közül a legjelentősebbek a *Magyarság* (1779) és az *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék* (1790).²¹¹ A *Magyarság*ban kimondta, hogy amíg saját nyelvét nem ismeri egy nemzet, addig idegen nyelveken sem lesz művelt.²¹² S amennyiben a nemzetet, a parasztság egészével szemben előjogokkal rendelkező nemességgel azonosítja, röpiratának kezdő soraiban arra figyelmeztet, hogy miközben egyéb jogainak megtartására gondja van, elfelejteni látszik anyanyelvét: „*Tsudálkozom nagy nemzetünkön, hogy ő, ki külömben minden tulajdonainak fen tartásába olly nemes, nagy és álhatatos indulattal viseltetik, a maga anya nyelvét feléjteni láttatik (...).*”²¹³ Bessenyei határozottan elvetette az idegen nyelv használatát, illetve annak létjogosultságát, amennyiben az európai progresszió követésére vállalkoznának kortársai, hiszen: „*Minden Nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.*”²¹⁴ Érvelése szerint a magyar nyelv rendkívül gazdag és mindenképpen alkalmas arra, hogy az előbbieknél megfelelően a nemzet előbbrejutásának szellemi, mediális eszköze lehessen, de ettől valóban elválaszthatatlan a nemzet fiainak azonosulási készsége, képessége. „*Ollybá venném ha*

²⁰⁷ Váczy János: Kazinczy Ferenc és kora. I. S. a. r. Kováts Dániel. Debrecen 2012. 155., 161–163. A témáról való áttekintéshez részletesebben: Uo. I. 155–188.; Bíró F.: A felvilágosodás i. m.; Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): Magyar nyelvtörténet. Bp. 2003. 579–595., 697–708.

²⁰⁸ Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 101–102.

²⁰⁹ Az íróról: Bíró F.: A felvilágosodás i. m. 73–88.

²¹⁰ Kosáry D.: Művelődés a XVIII. századi i. m. 302.

²¹¹ Uo. 305.

²¹² Bessenyei György: *Magyarság*. 1778. Hatodik bekezdés. Online: <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/corpus/xviii/besgy041.htm> (2023.03.07.)

²¹³ Uo. Első bekezdés.

²¹⁴ Uo. Hatodik bekezdés.

mondanád egy nagy Hegynek melly arany kövel tele vólna, hogy semmit nem ér, mivel nints bánya s' bányász benne. Mit tehet aról a drága hegy, ha kintseit belöle nem szedik; mit tehet rólla a Magyar nyelv is, ha fíjei ötet sem ékesíteni, sem nagyítani, sem fel emelni nem akarják."²¹⁵ Bessenyei előbbieken idézett soraiból egyértelműen látszik, hogy a nagyobb közösség, a nemzet érdekei, vagyis a felvilágosodás szellemiségének megfelelő „közjó” iránt elkötelezett program megvalósítását kívánná.²¹⁶

A testőríró elképzelése szerint a „közboldogságot” a tudományok révén lehet megteremteni, melynek eszköze a magyar nyelv. Ez azonban nem elégséges feltétel a nemzeti lét fenntartásához, hanem olyan erő birtoklását követeli meg, amely korábbi időszakhoz képest már nem a harcban, hanem a tudományok művelésének szintjén nyilvánul meg.²¹⁷ Mivel Festetics számára a sajtó egyfajta manipulációra alkalmas médium is az önreklámozás és az irodalmi–esztétikai funkciói mellett – hasonló módon, mint Kazinczynál a levél –, így nem csodálkozunk, hogy a saját véleményét tükrözi a *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1809. évi hatodik száma, amely egyezik Bessenyei elvével.²¹⁸ Bessenyei a debreceni és a sárospataki kollégiumban beszélt „tiszai” nyelvet tartotta normának, ennek az északkeleti nyelvváltozatnak lett a híve Kazinczy Ferenc is.²¹⁹ Kazinczy szerette Debrecen, amit 1808-ban tübingiai pályaművében vallott meg.²²⁰ A debreceni grammatikusok tradíciókhoz való ragaszkodásával szemben arra törekedett, hogy „a magyar nyelvet a nyugat-európai nyelvekkel egyenrangúvá tegye, és hogy egy ahhoz hasonló nyelvi fejlődést segítsen elő”.²²¹ Levelei is tanúskodnak róla, hogy sok értelmiségi társával szemben a mintakövetést, így a fordítást szorgalmazta, hiszen tudjuk, hogy ekkor még a magyar nyelv erőtlen volt.²²² „A 'fordítások' érdemét éreztetni kell az által, hogy a' melly hazában még nincs festő iskola, a' melly hazában még nem virágzik a' festés és faragás, ott a' Gypsabguszoknak [gipszlenyomat] 's Copiáknak nagy a' haszna.”²²³

²¹⁵ Uo. Második bekezdés.

²¹⁶ Bíró F.: A felvilágosodás i. m. 124.

²¹⁷ Bíró Ferenc: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés. In: „Ragyogni és munkálni”: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről. Szerk. Debreczeni Attila – Gönczy Monika. Debrecen 2010. 14.

²¹⁸ „A tudományok terjedésétől függ a' Nemzetnek felemelkedése. Nem lehet tehát nagyobb jót tenni a' hazával, mint a' tudományoknak új Oskolát nyitni.” HKT (1809) I. Nr. 6. 41.

²¹⁹ Kosáry D.: Művelődés a XVIII. századi i. m. 313. „A' Debreczeni Grammatika, á nyelv' tisztaságának az a buzgó pártfogója (...).” Kazinczy Ferenc levelezése III. 172.

²²⁰ Miskolczy Ambrus: A nyelvújítási viták metapolitikája: A „debreceni grammatika” és a „rosta” szellemisége ellen. In: Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig II. Szerk. Uő. Budapest 2009. 76.

²²¹ Blaskó Katalin: „Szabattassék a Magyar Nyelv a régi s mívelt mostani nyelvekhez”: Idegen minták Kazinczy Ferenc nyelvújítási programjában. Sic itur ad astra 20. (2009) 61. sz. 206.

²²² Uo. 203–206. Részletesebben Uo. 203–210.; Miskolczy A.: A nyelvújítási viták i. m. 70., 80–82.; Soós István: „Meg nem fogható, mint lehet a német nyelvet nem-szépnek ismerni”: A német nyelv helye és szerepe Kazinczy Ferenc életművében. Sic itur ad astra 20. (2009) 213–229. Különösen: 219–220., 222–224; Váczy J.: Kazinczy Ferenc i. m. I. 155–188.; Szerb A.: Magyar irodalomtörténet i. m. 228–231.

²²³ Kazinczy Ferenc levelezése III. 256.

Kazinczy Ferenc a nyelvújítási mozgalom vezéralakja, a magyar nyelvújítás mintájának a németet tekintette.²²⁴ Minden bizonnyal neveltetése, a családi tradíciók, fiatalkori szerelme Steinmetz Anna (akit Ninonnak nevezett), börtönévei, Ráday Gedeon könyvtárában szerzett ismeretség együttesen hatottak rá.²²⁵ „*El ne felejtse emléteni, hogy ha egy részről nyelvünk véghetetlenül szebb is a' Németnél, hogy hosszas szavai vannak: más részről nagy hiba, hogy kevés monosyllabú [egy szótagú] törzsök szavai vannak.*”²²⁶ Elutasította Péczeli József író, komáromi prédikátor által vallott ideológiát: «„Egy a' nyelv, egy a' nemzet”».²²⁷ Kazinczy a nyelv „tökéletességére”, gazdagítására, az egységes irodalmi nyelv kialakítására törekedett, nem a Bessenyei-féle „közjó”-ra vagy az értelmiségiek nemzeti reprezentációs szándékára.²²⁸ Paradox módon viszonyult a purizmushoz, véleménye szerint gátját szabja a nyelv fejlődésének. Mivel nem a szókincs bővítésre helyezi a hangsúlyt, hanem a stílusújításra, ugyan a szókészlet-purizmust, vagyis a szavak magyarosítását elfogadta, de szerinte az idegen behatás is gazdagítja a nyelvet (nyelvi purizmus).²²⁹ Ennek érdekében tudatosan felhasználta levelezését, ahogy Gergely András fogalmazott: „Kazinczy levelezésével szötte hálóját, hogy azzal minél több embert befogjon ebbe a humanista, lényegében a szabadkőművességet modelláló körbe, amely a szép és a jó elveinek elfogadásán, pontosabban a jó ízlés elveinek terjesztésén alapult.”²³⁰

A dunántúli kortárs költő, Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) gúnyosan kifogásolta, hogy Kazinczy idegen (német) „*idiotizmus*”-sal akarta a nyelvet bővíteni „*én meg értem a' tiéteket, ha nem értem is a' nyelvet, melyet majmoltok*”²³¹. Rendkívül provokatív módon magyar nyelven írott levelei hemzsegek a funkció nélküli idegen eredetű szavaktól és német nyelvű leveleiben is elszórtan találkozhatunk magyar szavakkal. Teljesen egyértelmű, hogy így fejezte ki mindkét nyelvhez való kötődését, de egyúttal pályatársait is hergelni kívánhatta ily módon. A kortárs költő, táblabíró, országgyűlési követ Gróf Dessewffy József (1771–1843) azt vallotta, a magyar nyelvben több szót kell teremteni, mint kölcsönözni, mert a magyar anyanyelv „*és épen azért lehet annak méhéből a régi szók felébresztése, a tájékiak befogadása, a származtatás, gyökerre-fogás, vagy összetétel, vagy a külföldi szók magyar rámára való*

²²⁴ Blaskó K.: „Szabattassék a Magyar...” i. m. 203., 206.; Soós I.: „Meg nem fogható...” i. m. 219, 22–225.

²²⁵ Soós I.: „Meg nem fogható...” i. m. 213–214., 220–221.; Váczy J.: Kazinczy Ferenc i. m. 158.

²²⁶ Kazinczy Ferenc levelezése III. 256.

²²⁷ Bíró F.: Kazinczy Ferenc i. m. 14–18.

²²⁸ Uo. 16.

²²⁹ Nyíri Péter: „A magyar szó, ha rossz is, jobb mint az idegen. A (német nyelv) purizmus és a magyar nyelvújítás. In: „Ragyogni és munkálni”: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről. Szerk. Debreczeni Attila – Gönczy Monika. Debrecen 2010. 38–39.

²³⁰ Gergely A.: Kazinczy a történelemben i. m. 291.

²³¹ Kazinczy Ferenc levelezése III. 205.

vonása által – *elegendő érthető, hathatós, szép hangzatú szókat teremtenünk.*”²³² Kis János költő, evangélikus lelkész, szuperintendens (1770–1846) szerint a kiművelt nyelvnek három kritériuma van: gazdagság, érthetőség, hathatóság.²³³

E rövid áttekintéssel mindenképpen érzékeltetni szeretnénk volna, hogy a bécsi udvar egyrészt inspiratív hatást gyakorolt a kor felvilágosult magyarországi nemességének gondolkodására. Másrészt a jozefinista reformok nyomán indult meg egy olyan szellemi, lélektani átalakulás, mely a nyelv többfunkciós szerepének kortársi felismerése révén értelmezhető. Fontosnak tartjuk, hogy a nyelv ügyének előtérbe kerülése az egyszerű mediális kereteken is túlmutatott, hiszen ez egyúttal azt a mentalitásváltozást is megalapozta, mely a magyar nemességet különösebb áldozatvállalás nélkül az európai mintakövetés iránt is fogékonnyá tette. Ezt a változást a nyelvújítás meghatározó személyisége, a jakobinus mozgalomban elítélt, vagyis a magyarországi radikális társadalmi, politikai változtatások szándékának időszerűtlenségét felismerni kényszerülő Kazinczy Ferenc így fogalmazta meg: *„Most minden Ember másképen ír mint ezelőtt írtak, az igen természetes. Új ideák, új philológiai vizsgálatok, ’s új következtetések.*”²³⁴

2. FŐNEMESI ÉRVÉNYESÜLÉSI MINTÁK ÉS KARRIERTÖRTÉNETEK

A főúri, főnemesi családok tagjainak a ranghoz és státushoz illő életmód és meghatározott szerep betöltésére kellett törekednie. E társadalmi megkülönböztetés szerves részét képezte a karrierépítés, a házassági stratégia, az előjogok gyakorlása, a presztízis látványelemei, a család hírnevének fenntartása és továbbvitele. A nemesi cím megszerzésének a 17–18. században több módja volt ismeretes. A születési előjogon kívül hozzá lehetett jutni adományozás vagy vásárlás révén, udvari szolgálattal, adminisztratív tevékenységet vállalva vagy katonai érdemmel.²³⁵ Műveltség és megfelelő szakismeret megszerzését követően is lehetett az érvényesülés útjára

²³² Uo. XVII. 87.

²³³ Uo. III. 225–227.

²³⁴ Kazinczy Ferenc levelezése XV. 232. Kazinczy Ferenc közéleti szerepének értékeléséhez: *Blaskó K.*: „Szabattassék a Magyar...” i. m. 209–210.

²³⁵ Vö. a Francia Királyságban a nemessé válás, társadalmi mobilizáció lehetőségeivel. Történhetett hivatalvásárlás révén (taláros vagy hivatali nemesek, *noblesse de robe*), egyéni érdem, talentum alapján, a tradíciókhoz, származáshoz kapcsolódóan katonáskodással („kard nemesség”, *noblesse d’épée*), nemesi levéllel és birtokvásárlással. Ezek mellett voltak a pénzügyi nemesek és az udvari nemesség is. *Papp I.*: A francia nemesi i. m. 93–103., 166–219., 149–150.

lépni, melyben kitüntetett szerepet játszott a bécsi hivatalnokképző intézet, a *Collegium Theresianum*.²³⁶ Ám nem mindenki érezte magát jól a bécsi elit közegeben, de a pénz fontosabb volt. A székely primor felmenőkkel rendelkező Ujfalvy Sándor sem, aki a Habsburg udvari kancellária szolgálatába szegődött nem is kevés fizetésért, évi 700 forintért (a továbbiakban: ft).²³⁷ A továbbiakban – a teljesség igénye nélkül –, de több rövid esettanulmány felidézésével mindenképpen érzékeltetni kívánjuk a korszak nemesi, főnemesi karrierlehetőségeinek sokszínűségét, illetve, hogy bizonyos esetekben, például külföldi udvarban követi állás betöltése révén, milyen formális reprezentációs tevékenység fűződik egy-egy személy nevéhez.

Érdekes pályát járt be a Pozsony vármegyei Pálffy Miklós (1552–1600) és Illésházy István (1541–1609). Pálffy a közéleti sikereit a Habsburg udvarban történő nevelkedésének köszönhette. A század egyik legelőnyösebb házasságkötése is neki tulajdonítható, ugyanis a híres bankárcsaládból származó Maria Fuggert (1566–1646) vette feleségül. Felemelkedése azért ennyire figyelemre méltó, mivel meglehetősen fiatalon jutott kulcspozíciókhoz a bécsi udvarban, hadvezetésben és politikai életben, ami egyedülálló teljesítménynek számított akkoriban. Lényegesen nehezebben, de Pálffy sógora, Illésházy István is felküzdötte magát a ranglétrán végvári és kamarai szolgálattal, azonban csupán negyvenhat éves korára kapta meg a bárói címet és hatvanhét évesen lett nádor.²³⁸

A magyar indigenátust szerzett Starhembergeket a Habsburg Birodalom prominens családjai között tartjuk számon felfelé ívelő impozáns karrierjük, így a legmagasabb pozíciók betöltése révén az udvarban, a hadseregben és a diplomáciában. A család legismertebb és legnagyobb karriert befutó tagja Georg Adam Starhemberg herceg (1724–1807), akinek nevelésben Gundaker Thomas Starhemberg (1663–1745) közigazdász és politikus játszott kardinális szerepet. Bejárta Nyugat-Európát (Bécs, London, Leipzig, Madrid, Lisszabon, Párizs, Brüsszel, Milánó), ezáltal számos kultúrát ismert meg, megszerzett tudását és

²³⁶ Scott, H. M. (ed.): *The European i. m. I. 16–17.* (A nemesség fogalmához bővebben: Uo. 9–17.); *Kurucz Gy.: Kényszerhelyzet és vízió i. m. 452–453.; Ódor I.: A nemesség a XVIII. századi i. m. 18.* Az udvari, hivatali, katona karriertörténetekhez, a kora újkori főúri családok egy-egy illusztris tagjának pályáivéhez megfelelő áttekintést nyújt az alábbi kötet: Bárány Attila et. al. (szerk.): *Műveltség és társadalmi szerepek i. m.*

²³⁷ „*Bécsi szolgálatom öt és fél évre terjedt. Évi bérem már 700 forintra hágott s előmeneteli kinézéseim a legjobbak voltak: s mind e mellett hivatali körömmel nem tudék kibékülni. (...) Bécsben töltött éveimből kevés öröm és sok keserűség utóérzete maradt fenn későbbi éveimre. Bécs sem hivatali, sem magán köreibben nem elégíthetné ki egy alkotmányos ország fiának szabadabb szellemi igényeit. Hónát e körben csak olyan lelheté, kinek uralkodó eszméje a nagyravágyás s ki elfogadja kormányberekének ezen alapelvét: „A cél szentesíti az eszközöket.” Nem ismerem gondolkodó emberre szomorítóbbat, mint egy felelősség nélküli kormány működésének közelszeli szemlélését.*” Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor i. m. 162–63.

²³⁸ *Pálffy Géza: Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére. Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a 16–17. század fordulóján.* (Az Esterházy, a Pálffy és az Illésházy család felemelkedése) Századok 143. (2009) 4. sz. 860–866. Részletesen: Uo. 855–882.; *Uő: Der Aufstieg der Familie Esterházy in die Ungarische Aristokratie.* In: *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert.* (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Band 128.) Hrsg. Wolfgang Gürtler – Rudolf Krpf. Eisenstadt 2009. 19–46.

kapcsolatait pedig kamatoztatta karrierje kiépítésében. Megszerezte többek között Mária Terézia főudvarmesteri (*Obersthofmeister* [ném.]) pozícióját. A fennmaradt könyvtári katalógus szerint bibliotékájában megtalálhatók voltak a korszak nagy gondolkodóinak, állambölcseleti íróinak munkái, természettudományi és angol közgazdasági opusok is. Újjáépíttette Andreas Zach (1737–1797) építésszel a Freihaust, valamint az impozáns erlaai nyári rezidenciát angol parkkal, narancsházzal, madárházzal, bordélyházzal, kínai pavilonnal és hidakkal, továbbá a rendkívül költséges eferdingi kastélyát is.²³⁹ A kortárs protestáns erdélyi főnemes, Teleki József (1790–1855) utazása során gyakran vendégeskedett Stahremberg nagykövetnél, aki ebben az időben „Mária Terézia franciaországi reprezentánsa” volt.²⁴⁰ Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint egy leírás 1760. december 25-ei találkozásukról.²⁴¹

A Széchényi család esetében feltűnő módon az egyházi stallumok betöltése biztosította a későbbi generációk vagyoni és társadalmi érvényesülésének alapját. Széchényi György (1592/1603?–1695) esztergomi érsek, majd pedig Széchényi Pál (1642–1710) kalocsai érsek öröksége révén emelkedhetett fel a család. Pál öccse volt a grófi rangot kapott György (1656–?), akinek az unokája, gróf Széchényi Zsigmond (1740–1769) már a belső udvari elit körébe is bekerült a császári királyi kamarás cím elnyerésével.²⁴² Fia, gróf Széchényi Ferenc (1754–1820), a sárvár-felsővidéki család leszármazottja – Festetics Györgyhoz hasonlóan – az elitképző intézményben, a *Collegium Theresianum*ban végezte tanulmányait. Természetesen nemcsak műveltségre tett szert, hanem kiterjedt kapcsolatrendszerre is, amit csak tovább fokozott, hogy Festetics Pál kamarai elnök lányát, Festetics Julianna grófnőt vette feleségül és ezáltal Festetics György sógora lett.²⁴³ A fiatal Széchényi pályája kezdetén egy évet a pesti királyi táblánál gyakornokként tevékenykedett, majd több kísérletet tett sikeres pályafutása érdekében. Először a kőszegi táblánál elnöki pozíciót, később a helytartótanácsnál tanácsosi állást, végül a győri főispánságot akarta megszerezni, eredménytelenül. 1783-ban gróf

²³⁹ *Georg Heilingsetzer: Aristokratie, Aufklärung und Architektur. Fürst Georg Adam Starhemberg und die Neugestaltung des Schlosses Eferding Durch Andreas Zach. Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs* 13. Linz 1981. 250–287.

²⁴⁰ Tolnai Gábor (szerk.): Egy erdélyi gróf i. m. 28.

²⁴¹ „Ebédén gróf Stahrembergnél voltam. Láttuk ottan azt a gobelini tapisseriat (falra való spallért), melyet a francia király ajándékozott gróf Kollaredónak, kit felséges asszonyunk ideküldött a József herceg lakodalma hírének meghozására. Adott ezeken kívül gazdag egynéhány ajándékot a francia király, úgymint egy igen szép gyűrűt, melyben egyetlenegy, de nagy (talán) brilláns gyémánt van, egy igen szép pixis [doboz], melyben belől a király képe van, kívül pedig az L: (...) brillantokkal igen szépen kirakva; a több külső oldalain pedig és fenekén igen szép miniatűraban való festés. Ezenkívül minden mostani király ldejében történt nevezetesebb dolgok emlékeztetire vett monétákat [pénzérme], mintegy 70 egynéhányat aranyban, mindenik nyom könnyen mintegy 14 vagy több aranyat is.” Uo. 181.

²⁴² A felmenők életpályájához: *Fraknoi Vilmos: Gróf Széchényi Ferencz 1754–1820.* (Magyar Történeti Életrajzok) Bp. 1902. 6–67.

²⁴³ *Alföldy Gábor: A somogyvári Széchényi-kastély és parkja.* Bp. 2015. 19.; *Fraknoi V.: Gróf Széchényi Ferencz* i. m. 67–82., 87–90.

Esterházy Ferenc (1715–1785) horvát bán felajánlotta számára a helyettesi pozíciót, s II. József ki is nevezte Széchényit 5 000 ft fizetségért, noha hatáskörét korlátozta. Ezt követően karrierje tovább ívelt felfelé: 1785-ben királyi biztos, titkos tanácsos, a zágrábi kerület biztosa, Pozsega vármegye főispánja, több megye (pl. Szerém, Zágráb, Zala stb.) főispáni helytartója²⁴⁴ lett. Számára azonban a hazaszeretet volt a legfőbb érték, a „közjó”-t igyekezett szolgálni. Ellenezte II. József centralizált törekvéseit, 1786-ban lemondott viselt hivatali címeiről, illetve politikai közéleti szerepvállalásáról. Ettől kezdve magánemberként több tanulmányutat tett külföldre, figyelmét elsősorban Anglia ragadta meg. A tudományok és a művészetek, főleg a zene és az irodalom mecénása lett. Hajnóczy József (1750–1795) ügyvéd, királyi tanácsos, író, később jakobinus vezető titkárként szolgálatába szegődött, s együtt kezdték el a horpácsi könyvtáralapítást, kéziratgyűjtést, valamint a régiséggyűjtemény alapjainak lefektetését.²⁴⁵ Az időközben összegyűjtött könyvgyűjteményét 1802. november 26-án felajánlotta a magyar nemzet számára és tulajdonképpen ekkortól beszélhetünk *Országos Széchényi Könyvtárról*.²⁴⁶ E nagyvolumenű tetteért az 1807. évi XXIV. törvénycikk is háláját fejezte ki a grófnak.²⁴⁷

1790-ben II. József halála után, II. Lipót trónralépésével (ur. 1790–1792) Széchényi ismét visszatért a politikai és az udvari életbe. Első missziójáról, az ún. „nápolyi küldetés”-ről a *Magyar Hirmondó* számolt be. A császár legmagasabb rangú követeként fogadták, sőt a nápolyi királyi pár Lipót koronázási ünnepségén magyar díszruhában jelent meg.²⁴⁸ Ennek emlékére a *Magyar Kurír* beszámolt róla, hogy az uralkodó emlékérem veretésével bízta meg

²⁴⁴ A beiktatásához: Örvendező fébus tekintetes, nemes Somogy vármegyéhez, midőn gróf Széchényi Ferentz Ő Excellentiája fő-ispányi méltóságába beiktatódott. Kaposvár 1798.

²⁴⁵ *Fraknoi V.*: Gróf Széchényi Ferencz i. m. 86–87., 92–94., 102–112., 112–129.

²⁴⁶ Uo. 243. Széchényi folyamodványa a királyhoz: Uo. 235–240.; Wiener Zeitung (1816) Nr. 21. 81–82. Vö. GGA (1803) I. 665–667. „The ground-work of this institution was laid by the Graf Széchényi, when he presented to the state in the year 1802 his valuable library of Hungarian books and manuscripts, together with a collection of coins unique for its extent and value, as connected with Hungary and Transylvania.” Richard Bright: Travels from Vienna Through Lower Hungary: With Some Remarks on the State of Vienna During the Congress, in the Year 1814. Edinburgh 1818. 253. A családi levéltár iratanyagai között megtalálhatók a Széchényi részére szerzett könyvek (163 tétel) feljegyzése, feltüntetve az árakat árral, melyek 1794–1799 az OSZK gyarapítására szolgáltak. Magyar nemzeti Levéltár (a továbbiakban: MNL) Országos Levéltára (a továbbiakban: OL) Széchényi család levéltára (a továbbiakban: Széchényi Lt) Törzslevéltár (a továbbiakban: P 623) A-I-13 94. csomó (a továbbiakban: cs.) folio (a továbbiakban: f vagy ff.) 142–150v. A Ferenc királyhoz való beadvány 1802 március közepén szintén fellelhető a levéltárban, melyben felajánlja könyvtárát és gyűjteményeit az országnak. Uo. ff. 389–390v., ff. 382–384., ff. 385–388. Az OSZK alapításával kapcsolatos iratok ugyanott lelhetők fel. Uo. 95. cs. Nr 22/1–3.

²⁴⁷ Netjogtár – Online: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=80700024.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D26> (Letöltés: 2023.08.10.)

²⁴⁸ Magyar Hirmondó (Bécs) (1792) I. (Nr. nélkül) 318–320. Ez a jelképes aktus egyébként még egyszer megismétlődött. Az örökös megígérte, aznap este magyar ruhában jelenik meg testvérével együtt hogy a publikum is lássa. „*Ímé meg-tartám ígéretemet. Ez, nyilván-való jele annak, melyly nagyra betsülöm én a’ Magyarokat.*” Uo. 319. Széchényi megtiszteltetésének részét képezte a Corfo (ami azt jelenti, hogy Nápolyban egy Toledo nevű utcában a cifra hintók összegyűlnek, álarcban jelennek meg a piacon és az utcán), s a király nyílt hintájában foglalhatott helyet. Uo. 319–320. A nápolyi fogadtatáshoz: *Fraknoi V.*: Gróf Széchényi Ferencz i. m. 154–158.

Széchenyit, melyet személyesen vitt el a nápolyi udvarba.²⁴⁹ A gróf a küldetés sikere alkalmából magas kitüntetésben részesült: megkapta a *Szent-Januárius* rend nagykeresztjét.²⁵⁰ A francia háborúk idején a hadi segély ügye mellett állt ki, melyhez maga is hozzájárult 12 000 ft-tal, ezzel is kifejezve a „közjó” ügye melletti elkötelezettségét. 1798-ban Somogy megye főispánjává nevezték ki, a következő évben a Hétszemélyes Tábla bírása lett, majd annak elnökhelyettese, s ezzel egyidejűleg főkamarászmester.²⁵¹ 1806-ban Vas vármegye főispáni helytartójának is kinevezték,²⁵² s munkája, lojalitása elismeréseként 1808-ban az *Aranygyapjas Rend* lovagjává avatták, a külföldi tudományos társulatok tagjaivá fogadták.²⁵³ 1811-ben vonult vissza a közélettől, a telet Bécsben, a nyarat pedig cenki birtokán töltötte.²⁵⁴ Robert Townson magyarországi utazása alkalmával bizonyosodott meg műveltségéről, hiszen már Széchenyi tíz év körüli fia is helyesen és folyékonyan beszélt magyarul, németül, latinul, franciául, olaszul és bizonyos fokig horvátul.²⁵⁵

A hivatalnoki pályán érvényesülő Grassalkovichok több generációjának tagjai viszont a pozíciók és címek elnyerése ellenére akár negatív példát is szolgáltathatnak, hiszen három generáció alatt a teljes eladósodás és a kihalás lett a család sorsa. A család vagyoni és társadalmi helyzetét megalapozó Grassalkovich Antal (1694–1771) iskoláit Nyitrán és Nagyszombaton végezte. Joggyakorlataiból következtetni lehet, hogy tudatosan a hivatali-udvari pályára készült. A ranglétrán rendkívül dinamikus emelkedett fel: kamarai ügyvédként kezdte pályafutását és huszonhat évesen koronaügyész lett. Emellett több pozíciót is betöltött, melyek az egyházhoz való viszonyát is kifejezték: a váci püspökség igazgatója, kamarai, majd kancelláriai tanácsos, végül 1731-ben III. Károly királyi személynöke (*personalis*), s egy évvel később főnemesi rangra is emelkedett, megkapta a bárói címet szolgálataiért. 1741-ben közvetítő szerepet játszott a pozsonyi országgyűlésen az osztrák örökösödési háború okán a magyar rendek között Mária Terézia iránti támogatásában, amiért a grófi címet kapta elismerésül. Kitűnően látszódik ebből az udvarhoz való lojalitása, befolyása,

²⁴⁹ Magyar Kurír 6. (1792) Nr. 13. 197–200. A nápolyi fogadtatáshoz: *Fraknói V.*: Gróf Széchenyi Ferencz i. m. 148–150.

²⁵⁰ Magyar Hírmondó (Bécs) (1792) 1. (Nr. nélkül) 515–518.; *Fraknói V.*: Gróf Széchenyi Ferencz i. m. 159.

²⁵¹ *Fraknói V.*: Gróf Széchenyi Ferencz i. m. 178–179., 182–183. A bécsi Magyar Hírmondó is beszámolt a beiktatásról (installáció), melyet két napos mulatság, örvendező versek, énekek sora követett. Magyar Hírmondó (Bécs) (1798) 14. Nr. 6. 81–84.; Uo. Nr. 10. (toldalék). 152–162. Állítólag „Hasonló örömnapiakra, nem emlékezik senki Somogyban!” Uo. Nr. 6. 84.

²⁵² *Fraknói V.*: Gróf Széchenyi Ferencz i. m. 253.

²⁵³ Uo. 263.

²⁵⁴ Uo. 271–274.

²⁵⁵ „(...) received me in a very kind and polite manner. In his family I had an opportunity of observing what good linguists the Hungarian nobility are. His son, a beautiful boy about 10 years old, spoke pretty correctly and fluently the Hungarian, German, Latin, French, and Italian languages, and, I believe, in some degree, the Croatian.” Robert Townson: Travels in Hungary, with a short account Vienna, in the year 1793. London 1797. 38.

de a nemzeti érdekképviselő is. 1748-tól másod koronaőr, majd Arad és Nógrád vármegye főispánja, a Budai Palota újjáépítésének felelőse, haláláig a Magyar Kamara elnöke (*Camarae Regiae praeses*). Egyedülálló karriert futott be, és kevesen élvezhették az uralkodótól azt a bizalmat és megtiszteltetést, amit I. Antal tudhatott a magáénak. Politikai hatalmát és a hierarchiában elfoglalt pozícióját mutatja, hogy a királynő még személyesen is meglátogatta Gödöllőn 1751-ben, sőt a *Szent István Rend* nagykeresztjével is kitüntették.²⁵⁶

Sikeres és gyors társadalmi mobilitása mellett egész életműve páratlan, melyet kiemelkedő képességekkel megáldott tehetségének és szorgalmának köszönhetett személyes tapasztalatai mellett. Az ő nevéhez kapcsolódik a Pesthez közeli gödöllői uradalom kiépítése. Figyelt birtokvásárlásai során a racionális gazdálkodás érdekében a birtokkoncentrációra is, ezzel megalapozta a család jövőjét. Neki köszönhető a központként funkcionáló impozáns gödöllői barokk kastély építtetése számos vidéki kastély mellett. Fontos vonása a hatalom megjelenítése és a vallásosság kimutatása, mely a katolikus egyház patronálásában, anyagi támogatásában is megnyilvánult.²⁵⁷

Ellenpontként említjük meg a következő nemzedékek tagjait: fiát és unokáját. Fia, II. Antal (1734–1794), aki annak ellenére, hogy igen előnyös házasságot kötött, az Esterházy család hercegi ágába házasodott bele (felesége Esterházy Anna Mária 1739–1820), nem szerzett újabb birtokokat. Nem is rendelkezett a gazdálkodáshoz szükséges ismeretekkel, birtokait csupán a fényűzéshez szükséges anyagi javak forrásának tekintette. Apjával ellentétben nem hatotta át a patriotizmus szellemisége, Gödöllőn is időszakosan tartózkodott, élete nagyrészt bécsei palotáiban élt, ám a magyarországi kastélyaiban (Gödöllő, Pozsony, Ivánka) állandó szolgálószemélyzetet finanszírozott. Az ő idején megindult eladósodási folyamat fiánál, az ugyancsak udvarhű III. Antal (1771–1841) kamarásnál csúcsosodott ki, aki nemcsak pazarló életmódot folytatott, hanem gyakran időzött Párizsban és Nápolyban. Jegyezzük meg, hogy jótékony célra is sokat áldozott, például árvaházakat és a nemzeti színjátszást is támogatta, hatvani kastélyát a napóleoni háborúk sebesültjei számára kórháznak nevezte ki, de az árvízkárosultakat is segítette. Az adósságok rendezésére háromszor vett fel kölcsönt: előbb 800 000 ft-ot az Arestein és Eskeles Kereskedőházaktól, majd a bécsi nemzeti banktól 2 000 000 ft-ot, birtokait zálogba adva.²⁵⁸ Az angol utazó, John Paget az 1830-as

²⁵⁶ Varga Kálmán: A gödöllői kastély évszázadai. Budapest 2000. 90–93., 95. Mária Terézia gödöllői látogatásához: Uo. 96–98. Életéhez: *Czeglédi Noémi* (szerk.): „Birodalmam alatt...” Gróf Grassalkovich Antal a birtokos, mecénás és magánember. (Gödöllői Múzeumi Füzetek 14) Gödöllő 2015.

²⁵⁷ Varga K.: A gödöllői kastély i. m. 99–125.

²⁵⁸ Uo. 127–138.

években tett utazásai során még tapasztalta Gödöllő szépségét, sőt annyira ízlésesnek tartotta a virágoskertet, „*hogy talán Angliában sem lehetne szebbet találni.*”²⁵⁹

Nem mehetünk el szó nélkül az érdemrendek, kitüntetések presztízisértéke mellett.²⁶⁰ A legnívósabbnak az *Aranygyapjas Rend* (*L'ordre de la Toison d'or, Orden vom Goldenen Vlies*) számított, melyet az arisztokrácia az udvari szolgálat fejében érdemelhetett ki. A rendi összetartozás-tudatot erősítette és a reprezentáció egyik megjelenési formája volt, így néhány uralkodót is inspirált (pl. VIII. Henrik angol uralkodó, aki aranygyapjas lovag volt). Leopold Joseph von Daun (1705–1766) tábornok, aki érdemeivel a hétéves háborúban tűnt ki, javaslatára hadi érdemrendnek minősült a *Mária Terézia Rend* (*Militär-Maria Theresien-Orden*). Ezt katonai szolgálattal lehetett megszerezni, de egyúttal a szolgálatteljesítés presztízisét is emelte. A nemzet-és identitástudat erősítéséhez járult hozzá az államalapító Szent Istvánról királyról elnevezett *Szent István Rend* (*Königlich-Ungarische Sankt Stephans-Orden*), amely gróf Eszterházy Ferenc támogatásával jött létre.²⁶¹ Az elit nők számára is alapítottak egy rendet, ők voltak a *Csillagkeresztes Hölgyek* vagy *Dámák* (*Hochadeliger Sternkreuzeorden vagy Frauenzimmer-Sternkreuzeorden*). A rend a 17. századtól a főúri, főnemesi, netán hercegi családok nő tagjai számára működtetett reprezentatív közösség volt.²⁶²

A beiktatások vonatkozásában meg kell említenünk a Nógrád vármegyei Ráday Pál (1677–1733) példáját, aki a titkos kancellária vezetőjeként kialakított diplomáciai kapcsolatai révén megalapozta a család jövőjét.²⁶³ Gróf Bethlen László főispáni tisztségbe való beiktatását akkora multság és pompa kísérte, hogy „*13 konyhán főztek, 12 Muzsikus Banda muzsikált. 500 Magyar Nemesei Felkelésből való fűiak Paradérozta. (...) A' híres Dévai magos Várban 3 éjjel több órákig tartó Tűzi játék tartatott; és Magyar Comédia és magyar tántz nagy betsben volt... Rövid szóval azt mond hatni ezen Dévai Installatióról, hogy gazdagságára és ékességére egész Diadalmi Pompa volt.*”²⁶⁴ A bécsi *Magyar Hírmondó* jelentést adott a kitüntetésekről, adományozásokról, új tagok avatásáról is. A *Szent István Rend* nagykeresztjével tisztelte meg a király Esterházy Antal herceget,²⁶⁵ herceg Esterházy Miklós generálist a francia háborúban

²⁵⁹ Paget, J.: Magyarország és Erdély i. m. 163.

²⁶⁰ Az Eszterházy család vonatkozásában a legjelentősebb. MNL OL Az Esterházy család hercegi ágánál levéltára (a továbbiakban: Esterházy Lt hercegi ág) Repositorium (a továbbiakban: P 108) 4. d. Fasc. B. – No. 41 et A (Miklós herceg titkos tanácsosi kinevezése); Uo. Fasc. B. – No. 41 et B et D (Miklós herceg kinevezési okiratai); Uo. 7. d. Fasc. E – No. 69–77 (kancellári, ítélőmesteri, nádori, főpohármesteri kinevezések); Uo. 8. d. Fasc. F – No. 78–91E, Uo. 9. d. Fasc. F – No. 91E–91Z NB4 (Aranygyapjas, Lipót-rend stb. történő kinevezési okiratok).

²⁶¹ *Kökenyesi Zs.*: A magyar arisztokrácia i. m. 123–125.

²⁶² Uo. 129–130.

²⁶³ *Segesváry V.*: A Ráday i. m. 30.

²⁶⁴ Kazinczy Ferenc levelezése V. 546.

²⁶⁵ *Magyar Hírmondó* (Bécs) (1792) 1. (Nr. nélkül) 484.

tett szolgálataiért,²⁶⁶ valamint gyarmati gróf Balassa Ferencet és tolnai gróf Festetics Pált.²⁶⁷ Megtudhatjuk, hogy gróf Eszterházy Ferenc *Arany Gyapjas* vitéz, gróf galántai Eszterházy József cs. kir. titkos tanácsos,²⁶⁸ Mikoss László cs. kir. tanácsos és referendárius (hivatali tisztviselő),²⁶⁹ Zichy Károly cs. kir. kamarás,²⁷⁰ gróf Sztáray Antal cs. kir. kamarás, *Máltai Rend* vitéze, haditárnokmester, generális, a *Mária Terézia Katonai Vitézi Rendjének* kommandátora cs. kir. titkos tanácsos lett.²⁷¹ Más kitüntetetteknek a halálhíréről számol be a lap: Kaunitz Venczel Antal herceg *Aranygyapjas Vitéz*, a *Szent István Rend* nagykeresztes vitéze, belső tanácsos, a *Mária Terézia Katonai Rend* kancellárja nyolcvannégy éves korában hunyt el.²⁷² A *Keresztes Dámák* létszáma is folyamatosan gyarapodott.²⁷³ Festetics György életútjának ismeretében fel sem merülhetett uralkodói kitüntetés, azonban műveltségét, tudását, újító szándékát az értelmiségi körök elismerték, így a *Göttingeni Tudós Társaság* a tagjává választotta.²⁷⁴

Röviden szükséges kitérnünk arra, hogy az elit társadalmi megkülönböztetéséhez, jogainak gyakorlásához hozzátartozott az életmódjukhoz és a külsőségekben megnyilvánuló reprezentáció kifejezőeszközei. A bécsi udvari struktúrában a prerogatívákon túl léteztek belső elitcsoportok, mint kamarások, tanácsosok, vagy épp lovagrendek. A császári udvarban nem a főnemesi rang vagy az udvarban, hivatalokban betöltött pozíciók jelentettek prioritást hierarchia szempontjából, hanem a kamarási (*chambellan*, *chamberberlain*, *Kämmerer/Kammerherr*) és (titkos) tanácsosi tisztségviselés. Mivel az ansziennitás (rangidősség) döntött a kinevezés sorrendjéről, az elit tagjai törekedtek minél előbb hozzájutni ezekhez a kulcspozíciókhoz.²⁷⁵ A kamarási pozíciót és a Titkos Tanács (*Geheime Hofrat*, *Privy Council*) intézményét I. Ferdinánd vezette be a 16. században a császári udvarban. Az idő folyamán változott mindkét titulus funkciója (utóbbi például el is vesztette a 18. századra döntéshozó szerepkörét), életkori megfelelés (kamaráshoz kezdetben elegendő volt a tizenhat életév betöltése, de Mária Terézia megemelte húszra). A kamarások privilégiumaihoz tartozott

²⁶⁶ Uo. 1797/11, Nr. 4, 64. A magyar testőrgárda kapitányává történő beiktatásához és az új gárda felállításához: *Zeremonialakten: Fürst Nikolaus Esterhazy wird Kapitän der ungarischen Garde (1764); Jurament des Hofkammerpräsidenten Grafen Hatzfeld (1765) und Vortrag Uhlfeld über die Errichtung einer neuen Garde (1766)*. AT-OeStA/HHStA Hofarchiv (a továbbiakban: HA) OMeA Sonderreihe (a továbbiakban: SR) 370-2.

²⁶⁷ Magyar Hírmondó (Pozsony) (1780) 24. levél. 185–186.

²⁶⁸ Magyar Hírmondó (Bécs) (1803) 23. Nr. 12. 177.

²⁶⁹ Uo. (1802) 21. Nr. 26. 449.

²⁷⁰ Uo. (1801) 19. Nr. 17. 274.

²⁷¹ Uo. (1802) 21. Nr. 2. 18.

²⁷² Uo. (Bécs) (1794) 6. (Nr. nélkül) 11.

²⁷³ Uo. (1794) 6. Nr. 25. 407.; Uo. (1795) 7. Nr. 37. 636.; Uo. (1797) 12. Nr. 23. 375–376.; Uo. (1799) 15. Nr. 51. 837.; Wiener Zeitung (1808) Nr. 37. 2330–2331.

²⁷⁴ Magyar Hírmondó (Bécs) (1802) 22. Nr. 28. 442–443.

²⁷⁵ *Kökenyesi Zs.*: A magyar arisztokrácia i. m. 102., 111.

többek között az aranykulcs és díszruha viselése, a táncrendben való elsőbbség stb. Amíg a 18. századtól a kamarások beiktatás során a főkamárásnak tették le az esküt, addig a titkos tanácsosok az uralkodó előtt.²⁷⁶

A 18. század második felétől a központi kormányzat törekvéseivel egyetértésben a viselt hivatali címeken, magas pozíciókon túlmenően az egyéni érdem, az erényes élet, a megfelelő műveltségi szint birtoklása lett meghatározó szempont az érvényesülés tekintetében.²⁷⁷ Pontosan ennek szellemében cselekedett Festetics György is hazájáért és a közösségért tett szolgálataival.²⁷⁸ A karrierlehetőségek vonatkozásában és a magyar katonaság történetében új korszakot jelentett a 18. század második fele. Az egyértelműség kedvéért röviden vázoljuk, hogy a 17. századot a végvári vitézi élet jellemezte a török elleni harc és a kereszténység védelme jegyében. Zrínyi Miklós fáradozásai következtében az önálló magyar hadsereg megteremtése volt az egyik legfőbb feladat. A 18. századra II. Rákóczi Ferenc magyar hadserege összetételénél fogva már új irányba mutatott, s egyben alkalmas is volt a katonavirtus életben tartására. Vallástól függetlenül a társadalom minden rétege képviseltette magát ebben az egyetemes jellegűnek mondható, nemzetiségi szempontból heterogén, ugyanakkor erkölcsös, fegyelmezett hadseregben egészen a tanulatlan, alsóbb rétegtől, vagyis a jobbágyoktól, a Rákóczihoz hű császári katonákon, sőt idegen zsoldosokon, köznemeseken át a művelt arisztokrata származású felsőbb körökig. Az alacsonyabb rangú tisztek esetében fokmérőnek a bátorság és a rátermettség számított, az írni–olvasni tudás nem, ezért Rákóczi fontosnak tartotta a tisztikar képzését, utánpótlásának biztosítását, de a nemesi ifjak katonai, diplomáciai készségét, nyelvismeretét is szerette volna elmélyíteni. Ezt a szándékát a változó hadihelyzet következtében történő vándorlás megakadályozta. Ugyanakkor a tisztképzés mellett a fejedelem markáns szerepet játszott a magyar nyelvnek a katonaságban történő meghonosításában is, noha a hadsereg felszerelése, fegyverzete, harcmódora is magyar volt.²⁷⁹

A Rákóczi-szabadságharc bukása után az önálló magyar hadsereg megteremtésének eszméje, amiért Zrínyi és Rákóczi is küzdött, szertefoszlott. A magyar nemesség előjogaira hivatkozva adómentességének megőrzését tartotta a legfontosabbnak, így elfogadta ennek fejében az *insurrectiót*, vagyis kötelességét betartva háború esetén hadba hívható. Mivel a hadsereg fenntartása elsődlegesen pénzügyi kérdés (a nemesség ragaszkodott privilégiumaihoz, a jobbágyság anyagi helyzete pedig nem engedte meg a hadsereg eltartását),

²⁷⁶ Uo. 108–114.

²⁷⁷ Kurucz Gy.: Kényszerhelyzet és vízió i. m. 453.; Uő: Keszthely grófja i. m. 76., 95.

²⁷⁸ Uő: Keszthely grófja i. m. 95–96.

²⁷⁹ Markó Á.: Insurrectio és állandó hadsereg i. m. 251–258.

így a magyar nemesi rendek lemondtak az önálló nemzeti hadseregről. Végül a király fennhatósága alá került és 1715-től átalakult császári-királyi hadsereggé, mely között csupán néhány magyar huszár- és hajdúezred maradt. Közülük a török háborúban és Mária Terézia hadjárataiban olyan nevek emelkedtek ki, mint például Pálffy, Esterházy, Nádasdy, Batthyány, Hadik, Ghillányi. Ám ez csakis elnémetesítő hatással összbirodalmi keretek között történhetett.²⁸⁰

Az előbbiekben vázolt karriertörténetek és esettanulmányok a Festetics család keszthelyi ágának felemelkedése szempontjából is tanulságokkal szolgál, különös tekintettel a párhuzamos jegyekre. Ugyanakkor, mint azt az értekezés bevezető részében is jeleztük, gróf Festetics György esetében nyilvánvaló különbségeket is láthatunk, akár a katonai pályától történt kényszerű megválását tekintjük, akár a későbbiekben kifejtett mecénási, illetve az összenemzeti érdekeket szolgáló, kultúrpolitikai jelentőségű kezdeményezéseit.

3. A FESTETICSEK HIVATALI ÉRVÉNYESÜLÉSÉNEK MEGALAPOZÓJA: FESTETICS KRISTÓF

A család történetének genealógiai rekonstrukcióját 19. századi előzményekre támaszkodva Szabó Dezső végezte el. Szabó biográfiagyűjteménye szerint a Festetics család származása Horvátországban lokalizálható, s Festetics Mihályig (1510 k.–?) nyúlik vissza, akinek fiai a zágrábi püspökség sassinoveci uradalmában jutottak telekhez. A későbbi generáció tagjai a hivatalnoki és katonai pályán emelkedtek ki, német és itáliai egyetemeken tanultak.²⁸¹ Fontos adalék a nemesi identitástudat, társadalmi státusz legitimálásához, hogy Festetics György ismerte családja eredettörténetét, elsőként I. Pál óta, származásukat igazolni is tudta.²⁸²

Röviden szükséges kitérnünk Festetics Pálra, az első magyarországi Festeticsre, aki kezdetben gróf Batthyány Ádám (1662–1703) dunántúli főkapitány németújvári uradalmi központjában kapta meg a tiszttartói pozíciót. Készségei, kompetenciái alkalmassá tették őt deáknak is, vagyis titkári feladatok ellátására. Emellett bizalmas kapcsolatot alakított ki Batthyányval. Jellemét mutatja, hogy Szekeres Gáspárnak és feleségének kevés vagyonából is kölcsönt adott, akik ezért zálogként neki adták a szombathelyi rétét. Egyre kedvezőbb anyagi

²⁸⁰ Uo. 260–265., 268.

²⁸¹ *Kurucz György*: A Festeticsek. Egy család változó korszakai. *Rubicon* 24. (2013) 8. sz. 22.

²⁸² *Szabó D.*: A herceg Festetics i. m. 26.

helyzete és területi gyarapodásai nagy részben házasságainak köszönhetők, olyannyira, hogy halálakor a birtokainak értékét 3 500 ft-ra becsülték, mellyel megalapozta a család egzisztenciáját. Második, Bornemissza Orsolyával (?–1664) kötött házasságából született meg azonos nevű fia, Festetics Pál.²⁸³

Festetics Pál (1639–1720) apja halálakor még kisgyermek volt, azonban tőle eltérően ambiciózusabb volt, így előremenetele érdekében szeretett volna latinul is megtanulni. Miután teljesen árva maradt, feleségül vette Toldy Annát (?–1684), akinek a család férfi tagjai a katonai pályán jeleskedtek. Nem csoda, hogy Pál is ebbe az irányba terelte pályáját. Batthyány Kristóf seregében hadnagyi pozíciót töltött be (később főhadnagy és kapitány lett), miután Pápán telepedtek le. Apja elveihez híven birtokvásárlással, illetve török rabok vásárlásával igyekezett haszonhoz jutni. Nem jelentéktelen momentum, hogy az 1681. évi soproni országgyűlés egyik követeként képviseltette magát, mely egyúttal a hivatali pályafutását is elindította. Fitter Erzsébettel (1653–1711) történő második házassága jelentős anyagi haszonnal kecsegtette és egyben lehetőséget teremtett a Festeticsek gazdagságának megalapozására. Jelentős vagyont tettek szert felesége első férje, a Sárkányok családjának köszönhetően is (pl. sági, kaposvári birtok). A Rákóczi-szabadságharcot természetesen vagyona és birtokai is megsínylették, ám végig hűséges maradt a királyhoz, I. Lipóthoz. Gyermekai jussáról már korábban rendelkezett, az első és második házasságából született gyermekei közti ellentéteket többszöri pénzbeli folyósítással igyekezett tompítani, ám végül teljes vagyonát Kristóf fia kapta meg.²⁸⁴

Festetics Pál második házasságából született Festetics József (1691–1757), akit édesapja saját tapasztalatain okulva már tudatosan a karrierépítés érdekében célirányosan taníttatott. A jogi stúdiumok elvégzése után az apai kíváncsnak megfelelően felsőbüki Nagy István (1660–1737) ítélőmester mellé került a közigazgatási szervezetben, noha Józsefet a katonai pályafutás vonzotta. Aspirációinak eleget téve és az apai akarattal szembeszegülve katonának állt a Babocsay-huszárezredbe. Részt vett a török elleni háborúban, s hamar elérte a kapitányi rangot. Az apa-fia kapcsolat elmérgesedett, ugyanis Festetics Pál nem támogatta fia házasságát Horváth Erzsébettel (1705–1744), így az anyagi támogatások megszakadtak. Festetics József pert indított apja ellen, ami aztán visszavonásra került, noha kizárta fiát a végrendeletéből. Öccsével, Kristóffal az ellentét kiegyezésre került, Kristóf még 10 000 ft-ot is fizetett bátyjának és megegyeztek, hogy amennyiben fiú örökös nélkül halna meg, birtokai Pál fiúági örököseire szállnak. Mivel Festetics József előremenetele a kapitányi pozíciónál megragadt, így a kudarcélmény hatására elhagyta a katonai pályát és folytatta jogtudományi tanulmányait.

²⁸³ Uo. 23–26.

²⁸⁴ Uo. 31–57., *Kurucz Gy.*: Keszthely grófja i. m. 63.

Pozsonyban elnyert egy tanácsosi állást, amit csak rövid ideig töltött be, ugyanis a lengyel örökösödési háború indokot teremtett arra, hogy visszatérjen a Dessewffy-ezredbe, immár őrnagyként. Miután Mária Terézia trónra lépett (ur. 1740–1780), részt vett és sikereket ért el az osztrák örökösödési háborúban (1740–1748). Az első sziléziai háborúban tanúsított rátermettségét mi sem bizonyítja jobban, minthogy altábornaggyá nevezte ki az uralkodónő. A második sziléziai háborút követően már nem volt aktív részese a csatározásoknak, noha élete végéig nem hagyta el a katonai pályát, sőt lovassági tábornoki rangra emelkedett.²⁸⁵

Festetics József vagyonának alapját a birtokokból származó jövedelmek jelentették. Birtokait vásárlással gyarapította, így szerezte meg Baltavárt 5 300 ft-ért. A birtokvásárlások azonban anyagi tekintetben negatív következményekkel jártak, ugyanis adósságba taszította fiait. Másfelől a háborúban való helytállását Mária Terézia 20 000 ft értékű kincstári birtokkal (*fiscalitas*) igyekezett meghálálni, a választás pedig Tolnára esett. Tolna adományozásához pedig még egy elismerő aktus járult, a család ugyanis megkapta a tolnai nemesi előnevet is.²⁸⁶

Festetics Kristóf (1696–1768) a legfiatalabb fiúgyermek kivételesen jó viszonyt ápolt édesapjával, szemben József testvérével. Mivel Pált hivatali kötelességei Sopronba szólították, így fia is ott végezte el gimnáziumi tanulmányait, majd Nagyszombaton jogot tanult. Nem lehet véletlen az apa-fia közti jó kapcsolat, ugyanis az apai elvárásoknak eleget téve a jogi pályát választotta. Mentora az a felsőbüki Nagy István volt, aki bátyját is tanította. A vármegyei adminisztrációs struktúrában való tapasztalatgyűjtés mellett a gazdálkodásban is elmélyült. A feljegyzések tanúsítják, hogy értett a gazdálkodáshoz, amit apja is elismert. Megkapta Pósfát, de a testvérek közti feszültséget tovább fokozta, hogy amikor József Győrvárt megkapta, Festetics Pál Kristóft bízta meg testvére gazdálkodásba történő bevezetésével. Ez bizalmatlanságot feltételez az apa részéről az idősebb fiú irányába. Emellett ne feledkezzünk meg József örökségből történő kizárásáról sem. Kristófnak apja halála után az örökséggel kapcsolatos rázúduló terhekkkel meg kellett birkóznia.²⁸⁷

Birtok- és vagyonszerző tevékenysége közül kiemelkednek a Pethő családtól megvásárolt javak, a Keszthely környéki területek, melyeket gyakran haszonbérbe adott. Mivel a család tagjai pereskedtek Pethő János örökségéért, mondván az örökség visszaháramlott a kincstárra, noha volt jogos örökös. Tovább bonyolította a helyzetet a nőági örökösök pereskedése is. Pethő Zsigmond eladással kívánt megszabadulni a tehertől, az örökség jogait pedig Festetics Kristóf vásárolta meg. Folyamatos telekvásárlással megszerezte egész

²⁸⁵ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 61–90., *Kurucz Gy.*: Keszthely grófja i. m. 65.

²⁸⁶ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 91–96., *Kurucz Gy.*: Keszthely grófja i. m. 65.

²⁸⁷ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 99–102., *Kurucz Gy.*: Keszthely grófja i. m. 65.

Keszthelyt, melyhez méltó kastélyt építtetett. A város felvirágoztatásán munkálkodott, az iparfejlesztésre fókuszált.²⁸⁸

A kormányzati hivatali szervekben való pozíciók betöltésével az apai eszmékhez, családi tradíciókhoz igazodott. Különböző tiszteletbeli tisztségeket is betöltött: Sopron és Somogy vármegyék táblabírája, Somogy helyettes alispánja, majd alispánja kilenc évig több ízben, ezeken kívül országgyűlési követ, küldöttségi és bizottsági tag. A legnagyobb elismerést mégis az jelentette, amikor III. Károly a pozsonyi Helytartótanács tanácsosává nevezte ki 1736-ban, évi 1 500 ft fizetségért. Ennek azonban az volt a feltétele, hogy hátra hagyja jószágait és Pozsonyba költözzön. Szabó Dezső érzékletesen mutatja be levéltöredékekkel Kristóf lelkiismeretes jellemét, hogy nem tudott egyszerre több területen helyt állni. Habár eltúlozva és negatívan írta le az általa megélt valóságot, a tények mégis vagyongyarapodást mutatnak. Közben meghalt III. Károly, s az új uralkodó Mária Terézia 1741-ben aransarkantyús vitézzé ütötte, ami presztízs szempontjából nem mellékes. 1744-ben a Hétszemélyes Tábla bírójává, azaz *septemvirre* (hétszemélynök) választották, így a birtokigazgatásra is tudott időt és figyelmet szentelni. Nem kisebb megtiszteltetés érte Mária Terézia királynő részéről, minthogy az uralkodó férje, Lotharingiai Ferenc német-római császárrá koronázására kísérőként Festetics Kristófot választotta. Ezzel egy gesztust tett a magyarok és a Festetics család irányába is. A hamarosan bekövetkező háborúk azonban jelentős terheket róttak Kristófra, ami például anyagi hozzájárulást (1 000 ft) vagy katonakiállítási kötelezettséget is jelentett.²⁸⁹

Míg Festetics Kristóf elhivatottságból, saját érdemeivel lépegetett előre a hivatali pályán a „közjót” szem előtt tartva, nem törődve a rangemeléssel, addig bátyját, Józsefet a törtetés jellemezte, aki meg is szerezte gyermekei számára a grófi rangot. Emellett mély vallásosságáról tanúskodik a templomépítés, a jobbágyok vallásos neveltetésének igénye, a keszthelyi ferences rendre hagyományozott évi 50 ft.²⁹⁰ Szabó Dezső szerint „A legkisebb dolgokra is kiterjedő figyelem és az egyszer megszerzettnek megtartására való igyekezet tette lehetővé azt, hogy ő legyen a Festetics-család vagyoni nagyságának megalapítója.”²⁹¹ Az udvar támogatása kifizetődött, ugyanis nemcsak birtokok kerültek hozzá adományozás útján, hanem lehetősége nyílt köznemesi származása ellenére, hogy hitbizományt hozzon létre a birtok védelme, feloszthatatlansága érdekében, ami a főnemesi származásúak kiváltsága volt. Ezek tudatában nem véletlenül titulálja őt Kurucz György *homo novus*-nak.²⁹²

²⁸⁸ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 108–114.

²⁸⁹ Uo. 102–107., Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 65–67.

²⁹⁰ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 135–137.

²⁹¹ Uo. 137.

²⁹² Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 67.

4. A CSALÁDI ELVÁRÁSOK BETELJESÍTŐJE: FESTETICS PÁL

KANCELLÁRIAI TANÁCSOS ÉS KAMARAI ALELNÖK

Festetics Pál (1722–1782) Kristóf elsőszülött fia az apai mintákat követve Sopronban, majd Nagyszombatban tanult, ahol egyébként Festetics Kristóf jó barátja, Szegedy János jogtudós is tanított. A stabil anyagi háttérrel és a gondtalan fiatal éveket jól prezentálja a nagyszombati egyetemen hagyománnyá vált, a jogászok pártfogójának, Szent Ivó napjának (május 19.) megünneplése. Az eseményen az ünnepi beszédet Pál mondta és a szokásos 20–30 ft-os költség helyett ő 100 ft-ot szánt erre az alkalomra. Áttörést jelentett a Festeticsek iskoláztatásának történetében Pál, aki már a protestáns lipcsei egyetem hallgatója volt, ahol olyan tanárai voltak, mint Gottsched.²⁹³

A családi tradíciót követve apja őt is a hivatali pálya irányába terelte, így barátjához, Kanicsár Pálhoz, a kerületi tábla ügyészéhez Kőszegre küldte joggyakorlatra. Kvalitása, mentalitása, a lipcsei egyetemi évek együttesen szellemi gyarapodásra, folyamatos tanulás utáni vágyra ösztönözték. Tanulmányutat tett Olaszországban, de könyvgyűjtő tevékenysége is permanens volt, sőt saját könyvtárat alakított ki Ságón. Először a közigazgatásban szerzett pozíciót, Sopron megye alispánja lett. Ezzel együtt járt az országgyűlési követi szerep is, ezen keresztül pedig bepillantást nyerhetett a törvényalkotás folyamatába, sőt részesévé válhatott. Követként időzött Pozsonyban és Bécsben, kiadásai fedezésére apjától anyagi támogatást kért és kapott. Közben a háborús helyzetre való tekintettel Mária Terézia az adók megemelését szorgalmazta, melyhez az indítványt Festetics Pál készítette el, amit a huzavona ellenére a rendek végül elfogadtak.²⁹⁴ Közbenjárásáért számos támadás, kritika érte, melyeket hárítani tudott.²⁹⁵

Eddigi életútja megegyezik apjáéval, de Festetics Pál is szeretett volna magasabbra törni, azaz tanácsos lenni. Amíg ezt nem sikerült elérnie, a kőszegi kerületi táblához, majd a bécsi udvari kamara bányászati ügyekkel foglalkozó részlegéhez került. Vállalta, és meg is engedhette magának, hogy fizetés nélküli udvari tanácsos, valamint a magyar királyi kancellária tanácsosa legyen. Nem sokkal később 3 000 ft évi fizetséget kapott, amit a megüresedő álláshely betöltése után 5 000 ft-ra emeltek. Lojalitásával és tehetségével megelégedve

²⁹³ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 141–144.

²⁹⁴ Uo. 144–154.

²⁹⁵ Uo. 154.

hamarosan Magyarország bizalmas pénzügyeivel foglalkozott, annak referense lett. Az igazi érvényesülést az udvari kamarához való kerülése jelentette. Olyan nagy befolyásra és megbecsülésre tett szert a császárvárosban igen rövid idő alatt, hogy Mária Terézia elsőszámú bizalmi emberévé vált.²⁹⁶ Ezt bizonyítja az az uralkodói utasítás, megbízás, miszerint „Magyarország kamarai, közigazgatási és katonai ügyeinek intézésére szisztémákat dolgozzon ki.”²⁹⁷ Feladatköre nem merült ki ennyiben, ugyanis az uralkodó egy magyar közjogi tankönyv kidolgozásával bízta meg Pált.²⁹⁸ A Habsburg Birodalom vonzásában élő Festetics Pál sokrétű és lelkiismeretes munkáját Mária Terézia királynő a *Szent István Rend* keresztjével történő kitüntetéssel jutalmazta meg.²⁹⁹

Festetics Kristóf halálával új feladat hárult Festetics Pálra: a birtokgazdálkodás, de a 300 000 forintnyi adóssággal és befejezetlen birtokperekkel is szembe kellett néznie. Azonban Pált a magas pozíciók és hivatali-udvari előbbrejutás annyira lekötötte, hogy anyagi helyzetének stabilitása háttérbe szorult. Tíz évet szolgált Bécsben, de miután nem választották be az Államtanácsba (ez a szerv nem kifejezetten magyar ügyekre specializálódott), így hazatért. Ezt követően magyar kamarai alelnök, emellett titkos tanácsos lett és ő, valamint utódai 1772-ben megkapták a grófi rangot.³⁰⁰

Birtokgyarapítása elenyésző apja vásárlásaihoz képest, vagyonszerzése stagnált, jövedelme pedig csökkent az úrbéri rendelkezésnek köszönhetően. Ám mindenképpen szükséges megemlíteni azokat a konstruktív tevékenységeket, amelyek az ő nevéhez köthetők, még ha csekély számban is: a keszthelyi iskola létesítése, a keszthelyi plébánia templom főoltára, a Szentháromság szobor, a méhészet előmozdítása Tholdy József alkalmazásával, selyemhernyó-tenyésztés, a balatoni hajózás előmozdítása, mesteremberek betelepítése, a heti vásártartás jogának megszerzése, a kastély újjáépíttetése parkkal, gyümölcsös-és fácános kerttel, uradalmi épületekkel, a levéltár szakszerű kezelése az első levéltáros kinevezésével

²⁹⁶ Uo. 155–159.

²⁹⁷ Uo. 159. „Véleménye szerint legokosabb az lenne, ha nem lepnének mindjárt kezdetben részletes tervekkel az országgyűlés elé, hanem csak általánosságban adnák elő az állam szükségleteit. Ebből a szempontból pedig három tennivalója lenne az országgyűlésnek: 1. az adó felemelése, 2. pénzbeli segítségkérés a nemességtől, 3. intézkedések a kereskedelem előmozdítására, hogy növekedjék az ország adózó képessége. Ezeknek elnyerése céljából pedig a következőképp kellene eljárni. Kérjek az országgyűléstől, hogy emelje fel az adót évi 800,000 frttal, de elégedjenek meg azzal is, ha a rendek 500,000 frt-ot ajánlanak meg. A nemességtől ne kérjenek meghatározott pénzösszeget, hanem bízzák rájuk, milyen segítséget hajlandók adni a királynénak. A kereskedelem elősegítésére teendő intézkedésekre nézve engedjék át a kezdeményezést a rendeknek, úgyhogy ennek a célnak elérésére ők maguk nyújtsanak be terveket. Ily módon el lehetne érni a királyné által elérni kívánt célt, amelynek lényege az, miképpen «lehetne Magyarországot oly lábra állítani, hogy megfelelhessen egy lehetséges háborúnak».” Uo. 160. Bővebben Uo. 160–166.

²⁹⁸ Uo. 166–168.

²⁹⁹ Uo. 169.

³⁰⁰ Uo. 170–173.; *Kurucz Gy.*: Keszthely grófja i. m. 63.

Kozits István személyében.³⁰¹ Az úrbéri rendelet kidolgozásának és életbe léptetésének körülményeit vizsgáló tanulmányában Kurucz György egyértelműen hangsúlyozza, hogy Festetics Pál döntő szerepet vállalt az úrbéri rendelet kidolgozásában. Elsőként javasolta a már meglévő urbáriumok figyelembevételét, ráadásul országos szintű adatgyűjtés szükségességére is felhívta a figyelmet.³⁰² A központi rendelet, melynek kidolgozása az ő nevéhez fűződik, saját földesúri jogainak korlátozását is maga után vont, saját jogkörét is korlátok közé szorította. Az az állam érdekeivel azonosított uralkodói szándékot Pál semmiképpen sem kérdőjelezte meg, még ha ezzel tulajdonképpen az idegen dinasztia érdekeinek megfelelően járt is el.³⁰³

Végrendeletében birtokait felosztja fiai között akképp, hogy az elsőszülött fiú, György kapta Keszthelyt, Hahótot és Keresztúrt, János József Vasvárt, Győrvárt, Kemendet, Ságot és Sopront, míg a legfiatalabb fiú, Imre Csurgót és Szent Mihályt. Két férjezett lánya 20–20 000 ft jussot, míg hajadon lányai 30–30 000 ft-ot kaptak, férjhez menetelükkor pedig további 6 000 ft-os támogatásban részesültek.³⁰⁴

Az anyagi örökségen túl azonban utódaira, mindenekelőtt elsőszülött fiára, mást is hagyott: György a bécsi szellemi közegekben, tanulmányai és kitüntetett társadalmi helyzeténél fogva, európai szintű műveltségre és világlátásra tehetett szert. A bécsi udvar viszonyítási alapot, követendő vagy éppen elvetendő mintaként szolgálhatott számára.

³⁰¹ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 191–194.

³⁰² Kurucz György: A „jó királynő” emlékezetes cselekedete: az úrbéri rendelet. In: Mária Terézia emlékkönyv. Szerk. Bódvai András. Bp. 2022. 82.

³⁰³ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 73.

³⁰⁴ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 195.

IV. AZ ÉRTÉKVÁLASZTÁS ALAPJAI: A CSALÁDI ÉRVÉNYESÜLÉSI MINTA ELFOGADÁSA VAGY ELUTASÍTÁSA

1. AZ ELSŐSZÜLÖTT FIÚ, FESTETICS GYÖRGY BÉCSI ÉVEI

Festetics Kristóf, a Hétszemélyes Tábla bírójának elsőszülött fia, Pál (1722–1782), apja elvárásainak megfelelően, illetve karrierépítési szándékaihoz igazodva Bossányi Julianna grófnőt (1735–1805) vette feleségül.³⁰⁵ A jelentős birtokokkal egyáltalán nem rendelkező, de főnemesi rangú családból történt párválasztás az udvari előmenetel szempontjából lehetett előnyös, ezért frigyüket egyértelműen érdekházasságnak tekinthetjük.³⁰⁶ Az egykori családi iratanyagban nem találhatók olyan levelek, amelyek a házasságkötés érzelmi megalapozottságára engednének következtetni és ez azért is lényeges, mert Pál utóbb az elsőszülött fiát kényszerítette érdekházasságra. Feltűnő módon fia ellenállását lélektani ráhatással, a családja iránti kötelezettségekre való határozott figyelmeztetéssel, valamint a családi örökségből való kizárással töri meg.³⁰⁷ Az elit karrierépítése, netán a kapcsolati háló bővítése, a család presztízsének, vagy éppen az anyagi meg gondolásoknak megfelelően történő párválasztás mindenképpen jellemzőnek tekinthető a korszakban. Festetics Pál elsőszülött fia, György (1755–1819), házasságkötése egyértelműen nélkülözte a szabad, érzelmi alapú párválasztás lehetőségeit. Sallér István nádori ítélőmester lányát, Sallér Judit grófnőt (1765–1829) vette feleségül a 400 000 ft-tal kecsegtető hozomány érdekében.³⁰⁸

Az előbbieknél ellentmondó módon azonban találunk példát igazi, érzelmi alapú házasságkötésre is a család történetében. Festetics György nővére, Julianna (1753–1824)

³⁰⁵ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 190.

³⁰⁶ Nem mellékes szempont az előnyös házasságkötés vonatkozásában a nőági hozomány, hiszen a férfiak elsősorban a birtokokra koncentráltak. Bubryák O.: Családtörténet és reprezentáció. i. m. 139. Lásd még: Uo. 139–223.

³⁰⁷ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 106. Az utódlás kérdésének lélektani hátteréhez, egy főnemesi, nemesi család előbbre jutásának kérdéséhez adalékokkal: Erdélyi Gabriella: Esterházy Miklós mint családfő: utódlás és érzelmek egy 17. századi arisztokrata dinasztiában és mozaikcsaládban. Történelmi Szemle 61. (2019) 4. sz. 657–680.

³⁰⁸ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 210–213., 217.; Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 106. A frigy megkötését a család anyagi helyzete, adósságai indokolták az előző generációk a peres úton szerzett birtokvásárlásai következményeként: Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 105., 107–110.; Uő: Adósság, hitel, törlesztés i. m. 539–565. Festetics György életéhez: Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 199–313.; Bontz József: Keszthely város monográfiája. Keszthely 1896. 404–415.; Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 8–13., 17–48.

ugyanis gróf Széchényi József (1751–1774) özvegyeként kötött újabb házasságot a fiatalabb férfi testvérrel, Széchényi Ferencsel.³⁰⁹ György húgait már főrangú családok férfitagjai jegyezték el. Erzsébet (1760–1832) gróf Eszterházy Károllyal (1756–1828), Mária (1775–1800) gróf Batthyány Antallal (1762–1828), a legfiatalabb, Anna (?–?) báró Révay Pál báróval (?–?) kötött házasságot.³¹⁰ Jellemző módon, már a születést megelőzően, a társadalmi státus szempontjából lényeges gyakorlatot követő eljárásra is sor került a keresztszülők kiválasztásával és felkérésével. Festetics Pál elsőszülött György fia keresztszülei gróf Fekete György (1711–1788) királyi személynök, felesége gróf Niczky Anna (?–?), valamint gróf Niczky Kristóf (1725–1787) személynök, országbíró és felesége, Jankovics Katalin (1726–1784) voltak.³¹¹

A kisgyermekkori életszakasztól elválaszthatatlan módon a születési előjogok és a társadalmi státus, de racionális megfontolásból a későbbi karrierlehetőségek miatt is, a fiúk esetében megfelelő szellemi, edukációs háttér biztosításának szándékára utal a családi nevelő alkalmazása. Úgy tűnik, hogy Festetics Pál az előbbiekre tekintettel, vagyis társadalmi státushoz mértén neveltette fiát. Tutora Nagy Jeromos (1724–1803) piarista tanár volt, aki utóbb a Festetics család könyvtárosa lett.³¹² Az elsőszülött fiú későbbi taníttatása egyértelműen a bécsi udvar szolgálatában álló, hivatalnoki pályán kiemelkedő előmenetel megalapozását szolgálta volna, mivel Festetics György későbbi tanulmányait az elitképző intézményben, a bécsi *Collegium Theresianum*ban végezte 1768 és 1775 között.³¹³ A bécsi tanintézetben szerzett ismereteket és tapasztalatokat, nyilvánvalóan későbbi pályája során kamatoztathatta. Politikai attitűdje és értékválasztása szempontjából mindenképpen meghatározó volt számára a bécsi időszak, ami későbbi, Keszthelyen kialakított iskolai szervezése és működtetése során is

³⁰⁹ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 97.

³¹⁰ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 107., 183., 357.

³¹¹ Uo. 63.; Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 199–200.

³¹² Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 71

³¹³ A témához: Iff. Barta János: Arisztokraták Mária Terézia mezőgazdasági társaságaiban. In: Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában. Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe. (Speculum Historiae Debreceniense. A debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 18.) Szerk. Bárány Attila [et. al.]. Debrecen 2014. 431–450.; Kökényesi Zsolt: A tudomány és a nyilvánosság kapcsolata egy nemesi akadémia példáján: A bécsi theresianum reprezentációja a 18. században. Világtörténet 2 34. (2012) 1–2. sz. 35–68.; Uő: A hasznos állampolgár képzése, Közjó és oktatás-nevelés kapcsolata a 18. századi Habsburg Monarchiában. Történelmi Szemle 58. (2016) 4. sz. 519–532.; Theodor Cicalak: Beiträge zur Geschichte des Theresianum. Wien 1872., Ludwig Igálffy-Igály: Das Theresianum – Werden und Wandlungen in drei Jahrhunderten. In: Maria Theresia – Gedenkjahr 1980: Theresianische Akademie in Wien. Hrsg. Alfred Weissgräber. Wien 1980. 18–49.; Olga Khavanova: “There are many Hungarians at the College...” The Vienna Theresianum and the Hungarian Aristocracy. In: The Culture of the Aristocracy in the Habsburg Monarchy, 1750–1820. (Verflechtungen und Interferenzen. Studien zu den Literaturen und Kulturen im zentraleuropäischen Raum 8) Szerk. Vaderna Gábor. Wien 2022. 101–117.

érzékelhetővé vált.³¹⁴ Az előbbiekre tekintettel mindenképpen megállapíthatjuk, hogy a Festetics család céltudatos döntése igen korán megtörtént, ugyanis egy olyan értékrendet követtek Kurucz megfogalmazásában, „amely a 18. század közepének változó udvari, államigazgatási követelményeihez igazodik. (...) Az egyének előmenetele, érvényesülése az állam hatékonyabb működéséhez való hozzájárulásától is függött, s ez természetesen elválaszthatatlan volt a pénzügyi, hivatali, katonai szerepvállaláshoz nélkülözhetetlen előképzettségtől.”³¹⁵

A *Theresianum* mint színvonalas elitképző intézmény alapítása 1746-tól 1751-ig elhúzódott. Elnevezése az uralkodónő, Mária Terézia nevét viselte, amely az udvarral való kapcsolatát is tükrözi és értelemszerűen a királynő financiális és reprezentatív értelemben presztízszorientációs intencióval is támogatta. Ugyanakkor Kökényesi Zsolt mutat rá, hogy a Habsburg-dinasztia tulajdonában lévő Favorita-kastélyban helyet kapva, előbb a jezsuiták üzemeltetésével, majd az udvar vonzáskörzetében lovagi akadémia minőségben is működött, miután 1755 és 1758 között a *Ritterakademie* elnevezés is hozzátartozott az intézmény nevéhez. Habár egyszerre volt még jezsuita akadémia és jogi szakiskola is, mivel rendkívül magas nívót képviselt az állam- és jogtudományok oktatásában. Mindenképpen egy, a felvilágosodás korszakának megfelelően fejlett, modern, nívós oktatási intézménynek számított. Ám barokk jellegét még megőrizte bizonyos tekintetben, így például a hierarchikus felépítés megmaradt, kizárólag nemesi, illetve arra érdemes anyagilag tehetős nemesi ifjak számára tartották fenn. Egy ilyen létesítmény fenntartása roppant költséges, ezért kötelező volt a tandíj fizetése, mely egyúttal megszűrte a tanulni vágyók körét. A kezdeti 400 ft-os tandíj 900 ft-ra történő emelésével rendkívül költségesnek számított, amit csakis az elit tudott megfizetni.³¹⁶

A nemesi jelleg, illetve a főúri ranghoz illeszkedő, annak megfelelő színvonalú oktatás és ellátás is magától értetődött. Ez attitűdformáló külsőségekben nyilvánult meg, mint az étkezésben vagy öltözetben. Az ifjak étrendje változatos volt, négy-hat fogásból álltak az étkezések, melyeket kiegészítettek a gyümölcsök, sajtok, az Újvilág alapanyagaiból készült élvezeti cikkek: kávé, csokoládé, de bort és sört is fogyaszthattak. A nemesi, rendi összetartozás-tudat kifejezőeszköze, vagy ahogy Kökényesi írja, „inszigníája” volt az egyenruha viselése, mely kezdetben ünnepélyes jelleget kölcsönözve, fekete posztóból készült

³¹⁴ Kurucz Gy.: A Festeticsek i. m. 25–27.; Cséby G.: A keszthelyi Helikoni i. m. 11–15. Adalékként: Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 76–80., Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 200.

³¹⁵ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 76.

³¹⁶ Kökényesi Zsolt: „A nemesi erények műhelye” a Collegium Theresianum mint lovagi akadémia. HK 126. (2013) 1. sz. 137–140., Uő: A tudomány és a nyilvánosság kapcsolata egy nemesi akadémia példáján. A bécsi Theresianum reprezentációja a 18. században. Világtörténet 2. (34.) (2012) 1–2. sz. 35., 55–56. A Theresianumban történő oktatás színvonalához részletesen lásd: Uo. 36–63.

textíliát és díszes mellény viselését jelentette, míg a magyar diákok ezüst mintával díszített kabátot viseltek. Az egységesítést az 1764-es rendelkezés vezette be, ami sötétkék kabátot és piros mellényt, kiegészítő elemként pedig a kardot írta elő, melyek a társadalmi különállás és hierarchia mindenki számára nyilvánvaló megjelenési formái.³¹⁷

Eredeti funkciója alapján kollégiumnak számított, ahol a szellemi pallérozás és ismeretgyarapítás mellett a lovagi-nemesi ideálokhoz, eszményekhez alkalmazkodva erkölcsös magatartást (*virtust*) és illemet is kötelesek voltak tanulni a diákok. Az oktatási-nevelési program a testi-lelki, valamint művészeti és morális nevelésre helyezte a hangsúlyt a humán- és természettudományok, nemzeti- és idegen nyelvek elsajátítása mellett. Különös fókusz irányult a lovagi *exercitiumokra*, vagyis a táncra, vívásra, lovaglásra, melyek összefoglaló neve az 1802-es statútum alapján gimnasztikai gyakorlatokra változott. A tánc és a zenélés a művészeti nevelés alapvető részét képezte.³¹⁸

Festeticset a *Theresianum* diákjaként az emberi cselekedetek mozgatórugói foglalkoztatták, melyet korai dolgozataiban elemzett. Vizsgaszövegei, dolgozatai,³¹⁹ bizonyítványai egyaránt megfelelő kvalitásairól, képességeiről, kompetenciáiról tanúskodnak. Ismereteit elmélyítette matematikából, fizikából, történelemből, filozófiából, irodalomtörténetből, idegen nyelvekből, államigazgatásból, hadtudományból, botanikából, zoológiából. Ismerte az ókori szerzők, a latin egyházatyák műveit és a kortárs irodalmat, a Bibliát, de a keleti irodalmat (óperzsa, kínai, japán, koreai) is. Utóbbiak még napjainkban is újdonságnak számítanak, nemhogy abban a korban. Világlátására a korszak illusztris szakemberei hatottak, akikkel közvetlen kapcsolatban is állt. Irodalmi beállítottságára minden bizonnyal hatással volt Michael Denis (1729–1800) jezsuita szerzetes, költő, könyvtáros. Joseph Sonnenfels (1732–1817) kameralista jogász a „közjó” gondolkörével gyakorolt hatást Festeticsre. Karl Anton Martini (1726–1800) jogtudós révén ismerkedett meg többek között J. Rousseau (1712–1778) vagy Hugo Grotius (1583–1645) világlátásával. A magyar jogra vonatkozó ismereteit Ürményi József (1741–1825) és Majláth József (1735–1810) előadásaiból sajátította el. Ismereteinek gyarapításához nagyban hozzájárult, hogy Adam Kollár (1718–

³¹⁷ *Kökényesi Zs.*: „A nemesi erények...” i. m. 140–143. A Theresianum újranyitásának apropóján megrendezésre kerülő ünnepségről, illetve a magyar diákok uniformisának tervezetéről a bécsi *Magyar Hírmondó* is tájékoztatást adott közre. A leírás alapján az arany szín erőteljes hangsúlyozása tovább erősítette a társadalmi állást a nemesi létformával összhangban. *Magyar Hírmondó* (Bécs) (1797) 12. Nr. 47. 760–761.

³¹⁸ *Kökényesi Zs.*: „A nemesi erények...” i. m. 140–142., 136.

³¹⁹ Pl. Quaestiones e jurisprudentia naturali et quatuor libris institutionum justinian: Ad quas illustrissimus dominus Georgius Comes Festetics de Tolna In Academia Regia Theresiana (...) Viennae 1774.; *Materia tentaminis publici, quod ex anni hujus scholastici praelectionibus in Collegio Regio Theresiano subibit illustrissimus dominus Georgius Comes Festetics de Tolna. Viennae 1771, 1773.*

1783) udvari könyvtáros támogatásával az akkoriban tiltott opusokhoz is hozzáférést szerzett.³²⁰ A bécsi éveknek köszönheti Széchényi Ferenczel való barátságát is.³²¹

A *theresianumi* időszak szellemi hatását és kiforrott, szakirányú érdeklődési körét tükrözi a fennmaradt katalógusjegyzék könyvállománya. Állambölcseleti tematikájú könyvek tekintetében Karl Anton Martini (1726–1800), Hugo Grotius, Thomas Hobbes (1588–1679), Christian Wolff (1679–1754) filozófus, matematikus, Samuel von Pufendorf (1632–1694) művei emelendők ki. Közigazgatási ismeretekről Sonnenfels, gazdaságtörténet tárgykörből pedig Adam Smith (1723–1790), John Mills (?–?), Duhamel du Monceau (1700–1782) munkái vallanak. A hadtörténeti jellegű munkák (Polübiosz, Flavius Vegetius, Jean de Billon, Montecuccoli, Feuquiere márki, Johann Daniel Preisslera) a bécsi tanintézet oktatási sokszínűségét bizonyítják. Az államszervezetben való tevékenységéhez Franz Joseph Kinsky gróf könyve emelendő ki. Természettudományi szekcióból Makó Pál (1723–1793) jezsuita professzor volt a tanára. Földrajzból Ignaz Born (1742–1791) szász genealógus, Anton Friedrich Büsching (1724–1793) geográfus, orvostudományból Johann Georg Zimmermann (1728–1795), valamint Samuel Tissot (1728–1797) svájci orvosok neve kerül feltüntetésre. Nyelvismeretéről az olasz, latin, francia, spanyol szótárak és Johann Christoph Gottsched, Johann Elias Greifenhahn (1687–1749), John King német nyelvkönyve tanúskodik. Ezek a nyelvismeret fontosságát hivatottak alátámasztani.³²²

Az irodalomra fogékony főnemes irodalmi stílusát számos külföldi szerző befolyásolta. Alexander Pope (1688–1744), Daniel Defoe (1660–731), William Shakespeare (1564–1616), John Dryden (1631–1700), Samuel Butler (1613–1680), Edward Young (1681–1765), Laurence Sterne (1713–1768), Oliver Goldsmith (1728–1774), Henry Fielding (1707–1754), Moliere (Jean-Baptiste Poquelin 1622–1673), Jean-Francois Marmontel (1723–1799) francia történész, író, Prosper Jolyot de Crébillon (1674–1762) francia költő, Torquato Tasso (1544–1595) itáliai költő, Christian Ewald von Kleist (1715–1759) porosz költő, Friedrich Gottlieb Klopstock (1724–1803) német költő, Salomon Gessner (1730–1788) svájci költő, Gotthold Ephraim Lessing (1729–1781) német drámaíró, Miguel de Cervantes (1547–1616) spanyol író, költő és műveit olvasta.³²³ Mivel a szépirodalmi kötetek jelentős részét német városokban publikálták, így Festetics eredetiben olvasta őket, melyek az idegen nyelvek elsajátításához is hozzájárultak. Kollekcója mindenképpen arra enged következtetni, hogy kedvelte a humort,

³²⁰ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 77–80.; Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 201–202.

³²¹ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 200.

³²² Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 81–86.

³²³ Uő: Könyv és főnemesi i. m. 98–108. A mezőgazdaságra specializálódott szakkönyvtárhoz: Uő: Az „új mezőgazdaság” i. m. 32–44.

iróniát, de az is tény, hogy előnyben részesítette az angol műveket és naprakész volt a kortárs, felvilágosodás időszakának irodalmában is.³²⁴

Történelmi, politikai, filozófiai témakörből a pénzügyi reformokkal foglalkozó Sébastien Le Prestre Vauban marsall (1633–1707) francia hadmérnök említendő, de nem hagyhatjuk ki a sorból Jean-Louis de Balzac-ot (1597–1654) francia író, Jacques-Bénigne Bossuet (1627–1704) burgundiai író, teológus, Jules Mazarin (1602–1661) itáliai, francia politikus, diplomata és Armand Jean du Plessis de Richelieu (1585–1642) francia politikus, bíbornok elmélkedéseit, XV. Lajos kegyencnőinek, Jeanne du Barry (1743–1793) grófnő és Madame de Pompadour (1721–1764) márkínő históriáját, leveleit. Utóbbiak valószínűleg a theresianumi elvek, erkölcsi normák ellenpontjaként jelenítik meg a francia udvart. A sorba tartozik még Charles-Louis de Secondat Montesquieu (1689–1755), John Locke, Gabriel Bonnot de Mably (1709–1785) az új eszmerendszerek viszonylatában, melyek górcső alá veszik az új felfogást a szerelemről, nőkről, toleranciáról. Továbbá ide tartozott még Voltaire (1694–1778), valamint Jean-Jacques Rousseau francia filozófus, író, Henry Home (1696–1782) skót író, filozófus, David Hume (1711–1776) skót filozófus, közgazdász.³²⁵

A császárvárosban került közel a szabadkőműves-mozgalomhoz, valamint a felvilágosodás eszmeiségéhez, a „közjó” (*salus publica*) gondolatához, vagyis a közösség szolgálatához az egyéni érdek révén. Festetics a *Zur wahren Eintracht (Igaz Egyetértés)* páholy tagja volt, ottani, kvázi fedőneve pedig a *Bruder Heliconus* volt.³²⁶ Kosáry Domokos szerint a szabadkőművesség „a társadalmi és vallási kategóriák közelítésében, a társadalmi és ideológiai feszültség enyhítésén fáradozott.”³²⁷ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy II. József abszolutisztikus kormányzása az ország minden társadalmi rétegére terheket rótt, s meg is sértette a rendi alkotmányt. Ezek a sérelmek hozták egymáshoz közelebb az elitet, sőt a főúri családok egyes tagjait is, mint Festetics Györgyöt és nagybátyját, Festetics Lajost.³²⁸

Az új világlátással rendelkező gróf a 18. század végén elindított egy gazdasági és birtokigazgatási reformsorozatot,³²⁹ s megalapította az Európa-szerte híressé vált mezőgazdasági tanintézetet, a *Georgikont* (erről bővebben az V/2. fejezetben lesz szó). Az

³²⁴ Uő: Keszthely grófja i. m. 86–89., 94.

³²⁵ Uo. 89–93. Az előző négy bekezdés átfogóan: *Kurucz Gy.: Könyv és főnemesi* i. m. 98–106.

³²⁶ Uő: Keszthely grófja i. m. 95–96.

³²⁷ *Kosáry D.: Művelődés a XVIII. századi* i. m. 326.

³²⁸ *Kurucz Gy.: Keszthely grófja* i. m. 118.

³²⁹ Uo. 144–160.

intézet nagyságát Németh László (1770–1836) író így jellemezte: „*ollyan Institutum, a' mellyre taláni az egy Britannian kívül az egész Európai külföld irigy szemmel néz.*”³³⁰

2. REMÉNYEK ÉS KIÁBRÁNDULÁS

A család egyes tagjainak életpályájának bemutatásakor Kurucz György és Szabó Dezső írásaira támaszkodunk. „Nem az udvari hivatalokban nőtt nagyra, mint apja, nem a katonai pályán vitte magasra, mint nagybátyja, hanem egy évtizedig mint a legveszedelmesebb emberek egyike szerepelt királya előtt. Az események egymásutánja azonban végre is beigazolta az uralkodó előtt, hogy akit ő a dinasztia és a fennálló kormányforma legveszedelmesebb ellenségének tart, legerősebb támasza az ő uralmának és ha akar is valamit megváltoztatni az akkori Magyarország belső szervezetében, annak mindig az ország jólétének előbbrevitele a célja, ami pedig a királyságnak is elsőrangú érdeke.”³³¹

A *Collegium Theresianum* befejezését követően az apai elvárásoknak eleget téve Pesten a hivatali életbe vetette bele magát gyakornokként. A kamaránál azonban ellenséggé vált, hiszen hivatali kinevezését inkább apja udvarhoz való szoros kapcsolatainak, semmint saját érdemeinek tulajdonították. Festetics György nem sokkal később kérvényezte Mária Teréziánál, hogy nevezze ki számfőlötti tanácsosnak a horvát királyi tanácsnál, ami meg is történt 1777-ben. Ez a lépés összeegyeztethető a bécsi tanintézet célkitűzésével, amely államférfiak képzését szolgálja, s ennek ez idáig eleget is tett Festetics. Zágrábban töltött hivatalnoki időszaka alatt ismerkedett meg Skerlecz Miklóssal (1729–1799), akivel barátságot alakított ki, s formálta az ifjú gróf Béccsel kapcsolatos szemléletét.³³²

³³⁰ Így folytatja a leírást: „Nints olly része a' mezei gazdaságnak, mellyben az ifjú ember & legújabb találmányok és kimunkálás szerint practica institutiót nem vehetne, és, a' mi még több, bele szokik a' gazdaság egész follyamotjának a' legjobb mód szerint való elintézésébe. Megtanulja földeinek, azoknak különböző fekvése és természete szerint ehez alkalmaztatott hasznát venni, megtanulja munkásait és Tisztjeit okosan igazgatni. Altaljában egy tökéletes gazdává lehet. A' Georgikonnak földje, melly áll 240 2 mérős holdból: 140 hold rétből, de a' mellyből még csak 40 holdnak alig vehetik hasznát, mivel csak a' tsatornáknak elkészülése sével lehet reménység ahoz, hogy a' posvány rétté lesz: és 100 hold erdőből, melly csak most jött keze alá; és 20 hold szőlőből, mellyel, még csak egyszer szüretelt és jobbításához még most fog, hajt a' gazdaságból, minden munkát leszámolván, 8000 ft készpénz belüli hasznát. A' mellynél még most az újonnan teendő épületekre és a' Tanítókra 's tanulókra sokkal is több megy: de ha az épületek készen lesznek, és az egész földje hasznavehető állapotban lesz, nem költséget, hanem már a' gazdaságból is nyereséget ad a' Festeticseknek.” Kazinczy Ferenc levelezése III. 111.

³³¹ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 199.

³³² Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 99–100., Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 200., 203–204.

Ám a saját álmokat követve, az egyéni érdemek megvalósításának céljával, eltérően az apai és nagyapai karriermintától, tradíciótól, a katonai pályát választotta. 1778-ban belépve a Nádasdy-ezredbe alhadnagyi, majd hadnagyi rangot kapott. Festetics egyik életrajzírója emögött az apai befolyástól való szabadulás szándékát feltételezi, s az elvárások szorításából kilépve az önállósodást választotta. Valószínűleg dacos magatartásával is igyekezett apjának bizonyítani helytállását. Reményei azonban a gyors előléptetést illetően nem váltak valóra a bajor örökösödési háború befejezése miatt. Így 1779-ben a Barco-huszárezredhez került másodkapitányként. Az ekkoriban keletkezett levelek kötelességtudatáról vallanak, de valójában mégsem élvezte a katonalétet, ugyanis a külvilágtól szinte elszigetelve, Galíciában állomásozott ezredével. Szabadidejét olvasással, ismereteinek bővítésével töltötte, s belső vívódásait Széchényi Ferencsel folytatott levelezésében öltötte írásba.³³³

Minthogy a család anyagi helyzete nem volt kedvező az adósságterhek következtében (talán ezért is ellenezte édesapja a hadi pályát), így előnyös házasságot igyekezett összehozni fiának. Gróf Sallér István nádori ítélőmester lányát, Sallér Judit grófnőt választotta, akinek a hozománya 400 000 ft értéket tett ki. Kurucz György megállapításaira támaszkodva tudjuk, hogy az adósság nem a fényűzés miatt halmozódott fel, hanem az elődök perek révén szerzett birtokvásárlásaihoz köthető. A frigy teljesen érzelmentes érdekházasságnak minősült az anyagi helyzet stabilizálásának és a családi béke megteremtésének érdekében. Festetics Pál érzelmileg és anyagiilag is zsarolta fiát, melyet György nem is tagadott. Festetics György ezzel a gesztussal, áldozatvállalásával bebizonyította családi rangjának fenntartása iránti elkötelezettségét. Jóllehet olyannyira elmérgesedett a helyzet apa-fia között, hogy még a kitagadás lehetősége is szóba került.³³⁴ A gróf karrierje, előléptetése szempontjából nem elhanyagolható Sallér Judit szerepe, ugyanis kitartásának, közbenjárásának, s feltételezhetően női vonzerejének köszönhetően lehetősége nyílt II. Józseffel történő személyes találkozásra.³³⁵

A frigy kapcsán a gróf belső vívódásai és nővéréhez, Festetics Juliannához való viszonya is kirajzolódik előttünk. A vele történő bensőséges hangvételi levelezés tanúsága szerint bízott nővérében, szinte ő jelentette az érzelmi stabilitást a keszthelyi gróf számára. Többek között őszintén vallott apjával való megromlott viszonya és az ettől elválaszthatatlanul kilátásba helyezett házasság kapcsán elkeseredéséről. Ez esetben egyéni boldogság és a kötelesség dilemmája marcangolta, választásra kényszerült. Helyzetét irodalmi szereplőkkel, fiktív hősökkel párhuzamba állítva érzékeltette, ahogy ez a korszakban divatos volt a bécsi

³³³ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 205–210.; Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 101–103.

³³⁴ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 210–213.; Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 104–106.

³³⁵ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 121.

testőrírók esetében is. S bár 1782-ben sógorához, Széchényi Ferenchez írott levelében szintén irodalmi analógia alapján elbukott hősként jelenítette meg magát, a családi tradíció és kötelesség jegyében engedelmeskedett apjának. A házások közti levelezést a tárgyilagos, emóciómentes stílus jellemzi. Emellett a férj közéleti tevékenysége vonatkozásában semmilyen információ nem olvasható, ami Kurucz György szerint a feleség érzéketlenségére, de a látszólagos politikai élettől való távolmaradására is utalhat.³³⁶

Festetics Györgynek azonban új gondokkal is szembe kellett néznie apja halála után. Pál a végrendeletében felosztotta fiai között egyenlő hányadban a Festetics Kristóf-féle hitbizományt, amit György nem fogadott el. Az adósságteher alapvetően mindegyik örökös terhelté volna, ezért testvéreivel 1782-ben egyezséget kötött. Ennek értelmében továbbra is egy kézben tartotta a majorátust, viszont ennek fejében vállalta, hogy öccseinek, Jánosnak (1763–1844) és Imrének (1762–1847) 200–200 000 forintot fizet, s magára vállalja a lánytestvérek örökösödési hányadának kifizetését is. Férjezetlen húgai, Mária és Anna 30–30 000 forintot, míg a férjezett Julianna és Erzsébet 20–20 000 forintot kaptak. Ugyanakkor vállalta az adósságok rendezését, melynek mértéke a családtagok irányába történő kötelezettségvállalást is tartalmazva 1 150 000 forintra rúgott.³³⁷ A Sallér családdal való rokoni szálak nemcsak finansziális szempontból voltak előnyösek számára, hanem amiatt is, hogy szolgálati távolléte során apósa közvetlenül felügyelte a birtokai irányítását, s bensőséges viszonyt alakítottak ki.³³⁸

Újabb reményekkel 1786-ban őrnagyi rangot kapott és a magyar nemesi testőrgárda tagja lett, így új szolgálati kötelezettsége Bécsbe szólította. Saját kérésére, a további rangemelkedés lehetősége érdekében, 1787-ben a Graeven-huszárezredbe helyezték át. Alezredesi rangban szolgált tovább, s aktívan részt vett a török elleni háborúban. Ez idő alatt öccse, János irányította és felügyelte birtokai gazdálkodását. Ugyanakkor levelei alátámasztják, hogy II. József intézkedései aggodalommal töltötték el. A magyar nemesség egyre inkább azzal szembesült, hogy József nemcsak a magyar törvények figyelembevétele nélkül kormányoz, hanem egy centralizált monarchia megteremtésén fáradozik. Bürokratikus államszervezete ráadásul a társadalom minden rétegére terhetek ró, a nemesség politikai, gazdasági, társadalmi státusát, jogait sértve, hosszabb távon akár az ország teljes alárendeltségét kívánja előkészíteni, a Habsburg örökös tartományok szintjére süllyeszteni. Az anyagi kényszerhelyzet, s természetesen a saját rendi státuszának veszélyeztetése miatt érthető módon Festetics maga is

³³⁶ Uo. 106., 115.

³³⁷ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 214–216., Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 105–109.; Uő: Adminisztráció és likviditás i. m. 7.; Uő: Adósság, hitel, törlesztés i. m. 539–565.

³³⁸ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 217–218

csalódott a jozefinizmusban, ezért egyre aktívabban vett részt a szabadkőműves eszmecseréken.³³⁹ Igaz, kezdetben a fejlődés reményében az értelmiségek, a felvilágosult hivatalnokok és főurak jelentős része, így például Széchényi Ferenc, Teleki Sámuel és Festetics György is támogatta II. Józsefet, tehát jozefinisták voltak. A keszthelyi gróf esetében közrejátszhatott az a tényező, hogy már 1770-ben egy keszthelyi díszszemlén lehetősége nyílt személyesen is megismerni a későbbi uralkodót, de a birodalmi fővárosban történő szolgálata alkalmával többször is találkozott vele.³⁴⁰

II. József felvilágosult abszolút uralkodóként az állam, vagyis a „közjó” érdekei szerint igyekezett alakítani politikáját. Ennek jegyében szakított az uralkodói hagyományokkal, vagyis nem koronáztatta meg magát, hogy ne kelljen felesküdnie az ország törvényeire. Mivel harminckilenc éves korában, viszonylag későn került a trónra, politikáját egyfajta türelmetlenség is jellemezte. Elszánta magát, hogy akár a nemesség előjogainak és státuszának megváltoztatásával, vagyis a nemesség támogató együttműködése nélkül is keresztül viszi akaratát. Hiányoztak belőle azok a jellemvonások, képességek (hagyományok tisztelete, emóciók), melyek anyjában, Mária Teréziában megvoltak. Ugyanakkor anyja korábbi rekatolizációs szándékú politikáját elutasítva, 1781-ben az addig valóban kiszolgáltatott helyzetben lévő nem katolikus nemesi és nem nemesi közösségek vallásgyakorlatát és mindennapjait megkönnyítő rendelettel kezdte meg uralkodását. 1785-ben bocsátotta ki jobbgágyrendeletét, mely szabad költözést, tanuláshoz, házassodáshoz, munkavállaláshoz való jogot biztosított számukra, ám a jobbgágyi szolgáltatások továbbra is megmaradtak. A nemesség kiváltságait több rendeletével megsértette, így a hagyományos nemesi önkormányzat alapját jelentő vármegyék státusát semmibe véve tíz közigazgatási kerületre osztotta fel a Magyar Királyságot. Az új büntető törvénykönyv alapján az arisztokrácia tagjai is büntethetővé váltak, ami önérzetüket sértette meg. Az 1784-es nyelvrendelet pedig a német nyelvet tette kötelezővé a hivatali életben és az oktatásban. Az országos kataszteri felmérések elrendelésével, a nemesi birtokok megadóztatását kívánta előkészíteni. Jóllehet ezt az elképzelését az 1788-ban kirobbant török ellenes háborúra tekintettel nem valósíthatta meg.³⁴¹

A nemzeti önazonosság alapvető kommunikációs és mediális eszközeként alkalmazható magyar nyelv társadalmi szinteket, így a nemességet és az előjogokkal nem rendelkező

³³⁹ Uo. 219–221., 223., *Kurucz Gy.*: Keszthely grófja i. m. 110., 116–118., 120.

³⁴⁰ *Kurucz Gy.*: Keszthely grófja i. m. 116–117.

³⁴¹ *Kosáry D.*: Újjáépítés és polgárosodás i. m. 161–163.; *Uő*: Művelődés a XVIII. századi i. m. 281–283., 431.; *Kurucz Gy.*: Keszthely grófja i. m. 116–118., 122–123.; *Ember Gy. – Heckenast G. (szerk.): Magyarország története IV/2 i. m. 1026–1029., 1047–1048., 1059., 1092., 1064., 1068–1069., 1086., 1097–1101., 1106–1108., 1115–1116.; Angi János [et al]: Európa az újkorban. Debrecen 2006. 268–270. Részletesen a nyelvrendelethez: *Kosáry D.*: Művelődés a XVIII. századi i. m. 432–441.*

társadalmi rétegeket tudati szinten összekötő anyanyelv kitüntetett szerepének felismerése, pontosan a jozefinista reformok életbeléptetésének időszakához köthető. Kijelenthetjük, hogy ez a történelmi mozzanat nem csak az uralkodói szándékhoz képest ellentétes hatásmechanizmusa miatt tekinthető esetlegesnek, hanem azért is, mivel Kazinczy Ferenc, felvilágosult köznemes, aki tankerületi hivatalnokként a józsefi reformok egyik támogatója volt, nem ellenezte a nyelvrendeletet.³⁴² Sőt, ahogy a III/1. fejezetben láttuk, a német nyelv és irodalom mintaként való alkalmazása mellett kötelezte el magát. Ez a tette minden bizonnyal hozzájárult a Festeticsel való későbbi ellenséges viszonyához, hiszen Festetics a nyelvet mint a társadalmi és nemzeti tudatot megőrző és tükröző eszköznek tekintette. Talán éppen az eltérő társadalmi állásukból fakadóan, s nem pusztán az anyagi lehetőségeik okán kötelezték el magukat az anyanyelvi kultúra művelése, illetve támogatása mellett.³⁴³ Soós István ekképp jellemezte Kazinczy nyelvrendelethez való viszonyulását: „Kazinczy – magyar kortársainak nagy többségével ellentétben – nem utasította el a német nyelvrendeletet, nem is tiltakozott ellene. A pártusban nem a magyar nyelv, illetve a magyar nemzet elnyomását látta, hanem ellenkezőleg, úgy gondolta, hogy a német nyelv a hazai közügyek intézésének fontos eszköze, mert az elavult latin helyét veszi át. Igen célszerűnek vélte a német bevezetését, mivel ezáltal szerinte a magyar ember saját nyelvén kívül még egy másik élő nyelvet is megtanulhat, nagyobb műveltségre tehet szert (...)”³⁴⁴ Vele szemben a művelt szerkesztő, s Festetics fiának későbbi nevelője, Kultsár István (1760–1828) éppen a magyar nyelv minél szélesebb körben való alkalmazásának előmozdításán fáradozott. Költői kérdései gyakorlatilag hazaárulással vádolják, akik nem segítik elő az anyanyelv ügyét:

„Arra intenek a’ régi történetek, hogy Nemzetünk maga fenmaradásáról gondoskodjék. Ezt kezdték tellyesíteni Országunk Követei, midőn az utolsó Gyűlésben a’ Magyar Nyelv kiterjesztését eszközölték. E’ Törvény a’ Nemzet állandósága, és ditsősége fundamentomát újonnan megvetette. Vallyon hazafinak tarthatja-e az magát, ki ezen Törvény tellyesítésén nem iparkodik? A’ nyelv Nemzeti létünket fentartja, a’ szíveket egyesíti, a’ tudományokat terjeszti, és ennek gyarapításán ne igyekezzünk? Nem a’ vak erő, hanem az ész vezeti most az Országok szerentséjét; lehet-e tehát magunk, és törvényes Alkotmányunk önként való felszánása nélkül az

³⁴² Ember Gy. – Heckenast G. (szerk.): Magyarország története IV/2 i. m. 1145.; Bíró F.: A felvilágosodás i. m. 14., 16–17. Kazinczy Bécshez való pozitív megítéléséhez: *Fábri Anna*: „Gibt es nur ein Wien?” Kazinczy kortársainak Bécs-élményei. *Sic itur ad astra* 20. (2009) 61. sz. 39–40.; *Bernárd Ágoston Zénó – Andrea Seidler*: Bécs, a „feneketlen örvény”. Kazinczy Bécs-élményei. *Sic itur ad astra* 20. (2009) 61. sz. 58–61.

³⁴³ Vörös K. (szerk.): Magyarország története 5/1. 72–78.; *Kurucz Gy.*: Keszthely grófja i. m. 164.

³⁴⁴ *Soós I.*: „Meg nem foghatá...” i. m. 215.

*ész kintseinek, a' Tudományoknak, bizonyos eszközét a' köz nyelvet nem mívelni? Déli, és Éjszaki nagy Nemzetek kapnak nyelvünkön; Bétsben Austria fő városában nyilván tanítatik; nem volna-e tehát Hazaárulás, ha mi itthon a' Magyar Nyelvnek tenyésztésére szolgáló legkissebb alkalmatosságot is elmúlatnánk?"*³⁴⁵

A nyelvrendelet mellett másik kulcsfontosságú elemnek tekinthető, legalábbis a megvalósult, illetve tervezett jozefinista reformok tekintetében a nemesség adózásának kérdése, mellyel a kortárs protestáns közgazdasági szakíró, Berzeviczy Gergely (1763–1822) is részletesen foglalkozott. A jozefinista politika kritikájában, bírálatában a rousseau-i *Társadalmi Szerződés*ének alapmotívumára hivatkozva, rendkívül szerencsétlennek találta az önkényuralmi módszerek alkalmazását, melyek az alkotmányos rendet sértő módon, pontosan a nemességnek és a főnemességnek a „közjó” igazi szolgálata iránti együttműködő támogatását tette lehetetlenné. Berzeviczy gondolatmenetének konklúziója, vagyis hogy az előbbiek értelmében megszűnnek az uralkodóval szembeni kötelezettségek, nyilvánvalóan egybeesett a kor különböző magyar nemesi rétegeinek gondolkodásával.³⁴⁶

Festetics későbbi programjainak motivációja okán mindenképpen figyelembe kell vennünk a jozefinista neveléspolitikát mintaként is szolgáló elemeit, különös tekintettel az egyes oktatási és képzési szintek viszonyrendszerének problematikája miatt. Az alsó-, közép-, valamint felsőfokú oktatási intézmények hálózatának megteremtése, illetve fejlesztése természetesen a hatékonyság növelését célzó uralkodói szándékot volt hivatott elősegíteni. Mindez természetesen az uralkodó politikájától elválaszthatatlanul, a felvilágosodás szellemi hatásaként értelmezhető. Ennek megfelelően az intézményi, oktatási keretek racionális tartalommal való megtöltése a gyakorlati tudás és ismeret alkalmazását, a tudatos nevelés révén pedig az általános (anyagi és szellemi) progresszió ügyének szolgálatát kellett, hogy biztosítsák.³⁴⁷ Az oktatáspolitikától a korszerűsítést, a modern államokhoz való felzárkózást várták.³⁴⁸ Kosáry Domokos történész megfogalmazása szerint ezzel együtt „a magyarnak fel kell emelkednie és alkalmassá válnia mindazon funkciókra, amelyekre egy ideig a német

³⁴⁵ Helikon Könyvtár Misc. 190/27 f. 27. Kultsár István levele gróf Festetics I. Györgyhöz.

³⁴⁶ „Wir wissen, dass jedes Mitglied eines Staats, da es die Vortheile der Gesellschaft geiesst, auch deren Lasten tragen müsse; wir wissen, dass der ungarische Adel verpflichtet ist, zur Handhabung der Sicherheit, Ruhe, und des gemeinen Wohls das seinige beyzutragen: aber wir wissen auch, dass er seit dem ersten Anfang unsers Königreichs gewisse unverletzliche, durch jeden König beschworene Rechte habe, welche die Bedienung seines Gehorsams ausmachen. Wenn diese verletzt werden: so hört seine Verbindlichkeit, gegen den Staat, und König auf. Diese Rechte sind desto heiliger, da sie sich auf die natürliche Billigkeit gründen. Der Adel stellt die ungarische Nation vor. (...)” H. Balázs Éva (szerk.): Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795). Bp. 1967. 288.

³⁴⁷ Ember Gy. – Heckenast G. (szerk.): Magyarország története IV/2 i. m. 1142–1143. A felvilágosult oktatásügyhöz lásd: Uo. 1145–1159.

³⁴⁸ Kosáry D.: Műveltség a XVIII. századi i. m. 429.

segítségére is szükség volt.”³⁴⁹ A kortárs költő Berzsenyi Dániel (1776–1836) egyik levelében szintén a korabeli magyar mentalitás változtatásának szükségességére utal, különben a Magyar Királyság továbbra is kiszolgáltatott marad a Habsburg Birodalmi érdekeknek.³⁵⁰

Az előbbieken láthattuk, hogy milyen politikai, az öröklött társadalmi attitűdöt is nyilvánvalóan befolyásoló, a korábbi, biztosnak tűnő létkeretek átalakulását jelző folyamatokkal szembesült a fiatal magyar főnemes. A török háború miatt, mivel a Belgrád elleni ostromzárat biztosító lovassághoz vezényelték, nem volt közvetlen kapcsolata a szerveződő nemesi mozgalommal. A mozgalom megerősödését elősegítette egyfelől II. József kényszerű meghátrálása, a nemesi előjogokat sértő rendeleteinek visszavonása, melyek az ország érdekeit sértették. Majd pedig halálát követően a megkoronázandó új uralkodó, II. Lipót (ur. 1790–1792) által összehívott országgyűlés legitim érdekérvényesítő fórumként való értelmezése is hozzájárult. Jóllehet közvetlen forrásokkal nem igazolhatjuk, hogy Festetics ekkor birtokában lett volna Ócsai Balogh Péter (1748–1818), a Hétszemélyes Tábla bírāja által a Rousseau *Társadalmi szerződésének* alapgondolatát felhasználva megfogalmazott, és kéziratban terjesztett elaborátumának. Ebben a Habsburg-dinasztia „szerződésszegő”, tehát az ország alkotmányos rendjét sértő abszolutisztikus kormányzati gyakorlatát ostromozta. Festetics György későbbi cselekedetei egyértelműen a politikai közhangulat szellemiségéhez igazodnak.³⁵¹ S itt nem csak egy adott konjunkturális politikai időszakot kell figyelembe vennünk, hanem az ország, a nemzet érdekeit szolgáló ellenzéki attitűd és megnyilvánulások egész sorát,³⁵² mely a későbbiekben figyelhető meg a magyar szellemi életet támogató intézményalapítói programja megvalósítása során.

Lélektani szempontból ugyanígy értelmezhetjük Festetics magatartását az 1790 májusától szeptemberig terjedő időszak vonatkozásában. Amikor az országgyűlés időszakában egy osztály Graeven-huszár élén Budára rendelik, Keszthelyen áthaladva esküt tesz a magyar alkotmányos rend védelmére. Ezt követően tisztársai nevében ő jegyzi elsőként azt az országgyűléshez intézett beadványt, melynek egyik pontja szerint a magyar ezredek külföldi

³⁴⁹ Uo. 437.

³⁵⁰ „Az embereknek leg nagyobb része tsupán a’ külső benyomások bevételeire alkalmas. A’ mi virtusainknak nagy része külsőség. Az olly hazafi mint Cato, vagy Kazinczy nem a’ külső benyomások míve, hanem az okossággal párosult virtusé, de ezt a’ községtől várni nem lehet, mert azon tsupán a’ szokás, a’ mód uralkodik. Az én Öreg atyám fejről le lövöldözték a’ német kalapot a’ magyar hajdúk, és a’ leg derekabb legényeket Companiájában agyon kellett lövöldözni a’ csákóhoz való ragaszkodás miatt, már ma ezt nem tenné a’ magyar gyalog, mert ruhájával nemzetiségét is el vesztette.” Kazinczy Ferenc levelezése VI. 292–293.

³⁵¹ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 122–124., 126–128.; Vörös K. (szerk.): Magyarország története V/1. i. m. 48–51. Az 1790–1791. évi országgyűléshez: Uo. 86–100.

³⁵² Vö. Kurucz György: Haditörvényszéki eljárás gróf Festetics György alezredes ellen 1790-ben. In: „Emlékezetek róla, ha újra csatára kelek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére I. Budapest 2023. 533.

szolgálatra vezénylését országgyűlési jóváhagyáshoz kötné. Az uralkodó, II. Lipót az összbirodalmi érdekek szempontjából Festetics fellépésében fenyegetést látott, a grófot pedig lázítónak titulálta.³⁵³ Ebben az időszakban egyre jobban patrióta szerepköre válik dominánssá, mely Gabelhofer Gyula bécsi rendőrbesúgónak is szemet szúrt.³⁵⁴ Amikor pedig haditörvényszéki eljárást indítanak ellene, felismerve az országgyűlés, illetve a magyar nemesség érdekérvényesítő képességének hiányát, a politikai realitásokat elfogadva lojális nyilatkozatot tesz az uralkodó mellett. Rövid németalföldi és észak-italiai szolgálatot követően a hadseregből való kilépésének uralkodói jóváhagyását kezdeményezi. Nem kétséges, hogy ez a lépése, legalábbis az előzményeket figyelembe véve, a katonai karrier lehetetlenné válásának felismeréséből fakadt. Ugyanakkor egyáltalán nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy Festetics azt is felismerte, hogy olyan hierarchikus, vagyis hivatali, katonai kötöttségektől is mentesítenie kell magát, ami a későbbiekben akadályozhatná a „közjó” ügyének szolgálatában. Ugyanígy lényeges szempont lehet, amit az 1790-es év politikai reményei és kiábrándulása tehetett nyilvánvalóvá számára, hogy megfelelő eszközökkel, konszolidált pénzügyi háttérrel kell rendelkeznie a jövőre nézve. S ez nem pusztán a látható anyagi javak miatt lehetett fontos, hanem sokkal inkább az adott társadalmi közegnek megfelelő presztízis megerősítése miatt. Azt is fel kellett ismernie, hogy bármiféle jövőbeni kezdeményezés csakis a saját anyagi erejének függvényében hozhat eredményeket és keltheti fel a kor magyar társadalmának, illetve meghatározó személyiségeinek figyelmét.³⁵⁵

³⁵³ A magyar jakobinusok iratai I. (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris) S. a. r. Benda Kálmán. Bp. 1957. 209–213.; Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 128–129.; *Uő*: Haditörvényszéki eljárás i. m. 534–537.

³⁵⁴ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 130–131.; *Uő*: Haditörvényszéki eljárás i. m. 535. „Tudjuk, hogy néhány héttel korábban Barco tábornok megdorgálta őt, mert ki tűzte a nemzeti kokárdát, s mert katonáival, útban Pest felé, Keszthelyen, a megyei bandériumokkal együtt megülte a testvériség ünnepét. Az országgyűlésen első perctől kezdve a „megbízhatatlanok” közé sorolják. Gabelhofer abbé már július 5-én azt jelenti róla Gotthardi rendőrfőnököknek, hogy viselkedése igen gyanús: feltűnően érdeklődik a külpolitikai események iránt, mindenkit a porosz segítségével biztat. (Tudjuk, Lipót király szerint Festetic is tagja volt a porosz királlyal tárgyalásokat folytató magyar nemesi csoportnak.)” A magyar jakobinusok iratai I. i. m. 210.

³⁵⁵ A magyar jakobinusok iratai I. i. m. 214., 517–529.; Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 224–225.; Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 131–136. Katonai szolgálatáról részletesen: Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 223–262. A nemesi reformelképzelésekhez: Vörös K. (szerk.): Magyarország története V/1 i. m. 40–48.

3. MINTAVÁLASZTÁS, BIRTOKGAZDÁLKODÁS ÉS ÚJÍTÁS: NAGYVÁTHY JÁNOS DIREKTOR ALKALMAZÁSA

A Festetics család keszthelyi ága tudatosan, módfelett jövedelmező helyen, Keszthelyen alakította ki birtokigazgatási központját, majd pedig Festetics Györgynek köszönhetően a reprezentatív főúri lakókörnyezetét is.³⁵⁶

A Balaton nyugati régiójában lévő Keszthelyt nemcsak a jövedelmező szőlődombok és hegyek ölelik körül, hanem az állattartásnak kedvező sík területek is. Sőt ebben az időszakban a berkekkel borított részek, az ún. Kis-Balaton is határolta. Habár ezek a természeti adottságok megnehezítették a Balaton somogyi területeire való átkelést, mégis kedvezhettek Keszthely kikötő-forgalmának. Ott haladtak át az észak-dél, kelet-nyugati irányú kereskedőutak, mindemellett az uradalmat övező legelők lehetőséget biztosítottak a szarvasmarha- és lótartásnak, a zalai dombok legelői pedig a juhok legeltetésének. A keszthelyi uradalom tehát jövedelemgeneráló lehetőségek tekintetében mindenképpen kedvező helyen terült el. Regionális kereskedelmi központtá fejlődését infrastrukturális beruházásokkal, így például uradalmi hajóépítő műhely létrehozásával szintén segíteni lehetett. A látszólag kevésbé hasznosíthatónak tűnő berekből származó nád és sás pedig megfelelő alapanyagot szolgáltatott az építkezésekhez.³⁵⁷

Nem véletlen, hogy Csité András a Festetics uradalmat illetően egy „presztízszorientált nagybirtoküzem”-ről beszél és úgy vélekedik, hogy a nyugat-európai mezőgazdasági fejlődés trendjei sok tekintetben hasonló képet mutatnak a szóban forgó uradalom termelési és értékesítési trendjeivel a 18. század második felében.³⁵⁸ Minden esetre a Festetics által elindított

³⁵⁶ Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 41. Keszthely földrajzához, természetrajzához: Bontz J.: Keszthely város monográfiája i. m. 11–23.

³⁵⁷ Köszönettel tartozom F. Romhányi Beatrixnak, amiért ezekre a gazdaságföldrajzi szempontokra felhívta a figyelmemet. Futó János (szerk.): A Kis-Balaton térsége. (A Balaton-felvidék természeti értékei II.) Veszprém 2001. Különös tekintettel a „Berek hasznosítása” című rész: Uo. 97–98.; Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 59., 10.; Benda Gy.: Zsellérből polgár i. m. 21–27. Ezzel szemben Esterházyék inkább egy olyan térre tették az istállókat, ahonnan minden oldalról védhető a nyáj, míg Festetics észak és kelet felé. „*The sheep-stalls or cots of Prince Esterhazy are usually built, as this was, in a complete square, so as to protect the flocks on all sides, whilst Graf Festetics prefers having them closed in to the north and the east only. The flock on this estate amounts to about 5000, very much improved by Spanish crosses, but is by no means the finest belonging to the Prince.*” Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 398. Természetesen figyelembe kell vennünk a régió gyarapodása szempontjából a háborús konjunktúrák idejét, amikor a cereáliák iránti kereslet időlegesen megnőtt. A jelenséghez általános részletekkel lásd: Glósz József: Gabonakereskedelem és hadseregellátás. Történelmi Szemle 62. (2020) 4. sz. 595–608.

³⁵⁸ Csité A.: Egy presztízszorientált nagybirtok-üzem i. m. 77–83. A szerző Wellmann Imre tanulmányát alapul véve a megszerkesztette a presztízszorientált gazdálkodó ideáltípusát, melynek főbb pontjait idézzük:

- a) „A célracionális cselekvés szűk tere.
- b) Reputáció igény.

gazdasági és birtokigazgatási reformsorozat, mely elsősorban a racionális üzemszervezést és a piaci igények szerinti ágazati fejlesztést foglalta magában, mindenképpen anyagi alapot képezett Festetics első, országos jelentőségű intézményalapításához, az 1797-től működő mezőgazdasági tanintézet, a *Georgikon* megnyitásához.³⁵⁹

Festetics György anyagi tekintetben és a „közjó” ügye melletti elkötelezettsége vonatkozásában mindenképpen különleges státust teremtett magának a korabeli magyar társadalom és elit körében. Ez a folyamat pedig voltaképpen a cs. kir. hadseregből történt 1791-es kvietálásával indult meg, noha a 18–19. század fordulóján szembe kellett néznie apjától, Festetics Páltól megörökölt óriási adósság- és kamatterhekkel.³⁶⁰ Más főnemesi családokkal összevetve herceg Esterházy Miklós (1714–1790) után a második legnagyobbak számított. A tartozás mértéke (passzíva) Festeticsnél 1 160 440 ft-ot jelentett, Esterházynál 3 617 974 ft 21 krajcárt (a továbbiakban: xr), gróf Batthyány Ádámnál (1722–1787) csupán töredékét, 494 390 ft-ot.³⁶¹ Széchényi Ferenc pedig a családi birtokokkal együtt 1 212 637 ft-os adósságot örökölt meg.³⁶²

A jövedelmi szintekhez és kiadásokhoz illusztrálásképpen Kállay István kutatásai nyomán látjuk, hogy rendkívül eltérő összegeket könyveltek el az egyes uradalmak tisztjei. Az enyingi Batthyány uradalom jövedelmi szintje 50 000–60 000 ft körül mozgott 1795 és 1800 között, a fehértói Dessewffy uradalom 1783-ban 1 891 ft kézpénzt könyvelhetett el (szemben a 2 234 ft-os kiadási oldallal), a lébényszentmihályi Zichy uradalom pedig 1784 első félévében 11 437 ft-ot (a 10 462 ft-os kiadáshoz viszonyítva). A kismartoni Esterházy hercegi főpénztár bevételei 1784–1785-ben 694 961, illetve 788 564, 1790-ben pedig már 1 357 011 ft-ra rúgtak, s minden esetben meghaladták a kiadási oldal összegét.³⁶³ A herceg Esterházy család bevételei meglehetősen magasak voltak, Townson útleírásában 80–90 000 fontra becsüli. Kiemel egy különösen nyereséges évet, 1793-at, amikor a bevétel kb. 107 057 fontot tett ki, s ehhez képest

c) Meghatározó részvétel a birtokigazgatásban.

d) Reneszánsz ihletésű mezőgazdasági szemlélet: a gazdálkodásban gyönyörűséget kereső gazda.

e) A konzervatív szemlélettel szemben a jobbítás lehetőségének konstruktivista felvetése.

f) Mecenaturális tevékenység.” Uo. 94.

³⁵⁹ A szakképzés kereteihez: Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 211–224. „Ékesíti e' kastélyt, a' válogatott fákból készült gyümölcsös kert; ha pedig a' gazdasági Oskola is fel fog állítani, vajmi nevezetességet fog szerezni e' Városnak, a' Hazának pedig nem kevés hasznót.” Vályi: Magyar országnak i. m. II. 356.

³⁶⁰ Lukács G.: A Festetics-birtok i. m. 65. Az adósság helyzetelemzéséhez részletesen: Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 137–160.; Uő: Adósság, hitel, törlesztés, Festetics György pénzügyi helyzete 1782 és 1818 között. Századok 140. (2006) 3. sz. 539–565. Átfogó képet fest a főúri családok eladósodásáról: Bakács István: A nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században. Bp. 1965.

³⁶¹ Kurucz Gy.: György: Adminisztráció és likviditás i. m. 7. Vö. Kurucz György: Bevétel, adósság, hitelforgalom: Adatok a Batthyány család pénzügyi helyzetéhez a 18–19. század fordulójának időszakából. In: A földesurak szerepe. Szerk. Szirácsik Éva. Bp. 2018. 134–147.

³⁶² Fraknói V.: Gróf Széchényi Ferenc i. m. 85.

³⁶³ Kállay I.: A magyarországi nagybirtok i. m. 86–92.

a harminchárom birtokon szolgáló intézők, szolgák stb. költségei 36 745 fontot jelentettek.³⁶⁴ Festetics György összes bevételei az 1780-as évek végétől szintén jelentős mértékben gyarapodott, s ugyancsak meghaladták ugyanazon évek kiadási költségét. 1788-ban a bevétel 175 908 ft, 1790-ben 338 181 ft, 1791-ben 730 428 ft, 1793-ban 462 629 ft, 1795-ben 461 338 ft. Ugyanez a tendencia érvényesült az urbáriális szolgáltatásokból befolyó, 1790 utáni bevételek tekintetében. Ez az összeg 1785-ben még 7 126 ft 15 xr-t jelentett, 1795-ben már 10 723 ft 38 xr-t.³⁶⁵

Nem lehet feladatunk a nyugat-európai főnemesség anyagi viszonyainak komplex összehasonlító vizsgálata, de egy rövid kitekintés erejéig mindenképpen indokoltnak tűnik a magyar és a kor mintaországa, Anglia nemesi, főnemesi családjainak eltérő anyagi helyzetének, jellemzőinek érzékeltetése. Közös vonásnak tekinthetjük, hogy Nagy-Britanniában a főrendek (*peerage*) gazdasági helyzete rendkívül széles skálán mozgott, vagyis voltak meglehetősen szegény főrendű családok (Lincoln, Warwick, Montforts, Yarmouth) és rendkívül gazdagok is (Bedford, Devonshire, Portland, Bridgwater, Northumberland). Ám a státus és a család jóléte nemcsak a föld milyenségétől függött, hanem az egyéni talentumtól, politikai befolyástól, sőt alapvetően a fizikai képességektől is, hiszen ezek együttesen határozták meg az egyén karrierlehetőségeit.³⁶⁶ John Cannon, az angliai főnemesség történetének elismert kutatója három korszakos szakértő segítségére támaszkodott kutatásai során. Az egyik Gregory King (1648–1712) angol statisztikus, genealógus, aki az 1696-ból származó számításaiban százhatvanra teszi a 17. század végi Angliában élő főrendű (*peer*) családok számát. Átlagos jövedelmüket évi 2 800 fontra (a továbbiakban: £) becsülte. Az 1760-as években Joseph Massie (?–1784) angol közgazdász kimutatása már széznolcvanegy főrendi családot regisztrált és 60 000 000 £-os nemzeti jövedelmet, míg Patrick Colquhoun (1745–1820) skót statisztikus 1803-as felmérése kétszáznyolcvanhét családot és 8 000 £-os évi jövedelmet becsült. A legnagyobb mértékben a kereskedők, a kézművesek és a manufaktúratulajdonosok kezében koncentrálódott a pénz (tőke), ami hat-hétszeres különbséget mutat a főnemesi családok vagyoni állapotához képest, vagyis a nemzeti jövedelem 10 %-át jelentette a főnemesség 1–2%-os részesedéséhez képest.³⁶⁷

³⁶⁴ „The revenues of this Prince are very great: they are generally estimated at eighty or ninety thousand pounds sterling; but in 1793, which was an extraordinary profitable year, they amounted to 1 070 573 florins, that is, about 107 057 pounds sterling. This account I had from good authority; and his Regie, or all the expences for his Stewards (Beamte), Servants, etc in his thirty-three estates, were 36 745 pounds.” Townson, R.: Travels in Hungary i. m. 39–40.

³⁶⁵ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 152–157.

³⁶⁶ John Cannon: Aristocratic century. The peerage of eighteenth-century England. Cambridge 1987. 126–128. Bővebben: Uo. 126–147. Vö. Mingay, G. E.: The Gentry i. m. 14., 44–45.

³⁶⁷ Uo. 129–130.

A mezőgazdasági tevékenységből, vagyis a földbirtokból származó jövedelmek fokozására való törekvés nem izolált jelenség. Festetics a korszak mintaadó államának gyakorlatát kívánta követni, ha úgy tetszik a „közjó” szolgálatába állítani. Meghatározó jelentőségűnek tekinthetjük viszont azt a felismerését, hogy megfelelő szaktudás, sőt specializáció nélkül az egyes ágazatok jövedelmi mutatói, minőségi és mennyiségi tekintetben korántsem érik el a szükséges szintet. Ez a meggondolás vezette utóbb egy különböző képzési szinteket magába foglaló tanintézet, a *Georgikon* megalapítására.³⁶⁸ Ennek jelentőségét Richard Bright (1789–1858) angol orvos, utazó is elismerte magyarországi tapasztalatait bemutató könyvében.³⁶⁹ Apja és nagyapja könyvtárfejlesztő, gyűjtőtevékenységéhez képest saját szakkönyvtári fejlesztési koncepciója is az előbbi felismeréshez igazodott, s ezzel magyarázhatjuk, hogy könyvtárában kitüntetett szerepet kaptak a korszak angol mezőgazdasági szakírói („*new agriculture*”).³⁷⁰

A meglévő birtokállomány, a jövedelemgeneráló ingatlanok, vagy éppen egy adott tevékenységre vonatkozó eljárások tekintetében a módosabb földesurak már a 17. századtól rendtartásokat dolgoztak ki a saját tulajdonuk és jogaik védelméért, tiszteletben tartásáért.³⁷¹ Racionális és a pontos eljárási gyakorlatot szabályozó rendtartások együttese azonban nem korlátozódott pusztán Festetics György birtokainak termelési gyakorlatára. A könyvtárra vonatkozóan is rendelkezett az állomány védelméről, ezért a könyvtárhasználatról egy tizenöt pontból álló részletes instrukciót dolgozott ki 1808-ban (ld. VII/5. fejezet). Feltűnő módon az

³⁶⁸ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 194., 198., 211.

³⁶⁹ Richard Bright angol orvos, utazó útleírásából egy részlet a tanintézet bemutatására: „*To this institution he has devoted great attention and large sums of money, and it is deservedly an object upon which he prides himself. Here, then lies the attraction which has drawn so many learned men to the spot. (...) The object of this institution for promoting the theory and practice of agriculture, is to form useful and well instructed officers and accountants for the management of estates, from young men of a superior class; and common workmen and overseers of particular branches, from the sons of the peasantry; and likewise to allow those who possess farm-lands an opportunity of obtaining such knowledge as may enable them to improve the agricultural interests of the country. Hence, the students of the Georgicon (for so the institution is called) are divided into the pensioners of the Graf, and the independent scholars. The number of the former, who are supported by this institution, is from eight to ten. The independent scholars are either sent by their patrons, their lords, or their parents, or come of their own accord through a desire to educate themselves as farmers or officers. The school of the Georgicon is divided into different sections.*” Bright, R.: *Travels from Vienna* i. m. 361–362.

³⁷⁰ Kurucz Gy.: Az „új mezőgazdaság” i. m. 32–44.; Uő: Keszthely grófja i. m. 199–211; Uő: A Festeticsek i. m. 27.; Uő: Kényszerhelyzet és vízió i. m. 452.

³⁷¹ Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. I–XIII. i. m. (Juhtenyésztési utasítás gróf Festetic György uradalmaiban 1793, I. 39–46.; A fogarasi uradalom rendtartása a XVI. század közepéről I. 164–166.; I. Rákóczi György gazdasági utasítása a gyulafehérvári tiszttartó részére, I. 311–323.; Keszthelyi rendtartás 1661-ből, II. 63–64.; A fertőszentmiklósi uradalom rendezése 1719-ben, III. 93–101.; A lévai urad. sör- és pálinkafőzés szabályozása 1719-ben, III. 175–184.; Erdélyi postarendtartás 1641-ből, IV. 262–265.; Czobor Bálint utasítása holicai majorosa részére, IV. 470–472.; Prímási erdészeti és vadászati rendtartás 1744-ből, VI. 138–141.; Utasítás 1701-ből a nagykarolyi kulcsár részére, VIII. 304–309.; Hg. Esterházy Pál nádor általános utasítása tiszttartóihoz (1688), XI. 473–474.; Hg. Esterházy Pál nádor utasítása kőszegi kulcsárjához, XI. 467–470.; A kaposvári uradalom 1720-ban, XII. 43–56.; A dombóvári uradalom a XVIII. század elején, XII. 320–338.

instrukció a gróf tisztjeinek, a *Georgikon* tanárainak könyvtárhasználatát is szabályozza, vagyis a könyvtár valóban a tágabb értelemben vett termelési, technológiai, értékesítési folyamatok nélkülözhetetlen intézménye, amennyiben a szaktudás, a külföldi, angliai eljárások és ismeretek közvetítője.³⁷²

Fontos megemlítenünk, hogy az angliai mintát más magyarországi főnemesek is követendőnek tartották. Viczay Mihály gróf (1756–1831) kamarás, numizmatikus szintén az angliai mintát vette alapul, illetve azt adaptálta. Habár német szakember irányítása alatt működött gazdasága, aki maga is sokáig tartózkodott Angliában, hogy az ottani módszereket, technológiai eljárásokat tanulmányozza. Mi több, angol lovakat és két angol lovászt is tartott a szakszerű ápolás érdekében.³⁷³ Gróf Forgách József (1756–1829) uradalmait is angliai növénytermesztési gyakorlatot folytató korszerű birtokigazgatás és mezőgazdasági termelés jellemezte. Különösen figyelemre méltó a tiszaszentmártoni uradalma, melyben a természeti adottságok kihasználása nagyban hozzájárult a bevételek fokozódásához a 19. század eleji gyapjúkonjunktúra idején. Forgách gróf Festeticshez hasonlóan szakképzett, kismemesi származású tisztekkel dolgozott uradalmain.³⁷⁴

Korábban utaltunk Festetics György adósságokkal sújtott anyagi helyzetére, amely azonban a 19. század elejére konszolidálódott. A változás alapvetően a birtokain folyó termelésből származó bevételek emelésével magyarázható. Ebben kitüntetett szerepet játszott a Nagyváthy János (1755–1819) agrárszakíró alkalmazását követően bevezetett birtokigazgatási és gazdálkodási reformok sora. Egyértelműnek tűnik ugyanakkor, hogy a korszak francia háborúi az agrárpiac megélénkülését eredményezték, s az ország egésze számára gazdasági értelemben pozitívan hatottak.³⁷⁵

Festetics György felismerve a mezőgazdaságban rejlő potenciált a birtokainak racionális alapon működő átalakítására, valamint a kor nagybirtok-igazgatásának

³⁷² Az instrukcióból Festetics György utasítására két tartalmilag teljesen megegyező példány keletkezett, de más-más kézírással. MNL OL Festetics család keszthelyi levéltára (a továbbiakban: Festetics Lt) Directoratusi Ügyiratok (a továbbiakban: P 279) 55. doboz (a továbbiakban: d.) Ternio (a továbbiakban: T.) I. ff. 155–159v., 160–163v.

³⁷³ „*I was much pleased to find him of the good taste of my country. He was laying out his grounds in the English style, for which they were very well adapted, and had called in the advice of a German, who had resided a good while in England with a view to learn the art of adjusting the scattered careless beauties of rural scenery. In his stables I found several English horses, and two English grooms, who drew my attention to a trifling disease, if it can be called one, to which the Hungarian horses were exclusively incident, a spontaneous bleeding from the back, sides, or neck, from whence only a few drops exude.*” Townson, R.: *Travels in Hungary* i. m. 50.

³⁷⁴ Alföldy Gábor: A mándoki Forgách-kastély és kertje. Bp. 2013. 25.

³⁷⁵ Kurucz Gy.: Adósság, hitel, törlesztés i. m. 545–553.; *Uő*: Keszthely grófja i. m. 143–160.; *Uő*: Verwandschafts i. m. 463–468. Nem mehetünk el szó nélkül Kállay István összevetései mellett sem, melyek alapján az is megállapítható, hogy a 18. század második felétől a Batthyány és az Esterházy hercegi birtokok igazgatási szervezete merőben eltért a Festeticsek jóval egyszerűbb birtokkormányzatától. Kállay I.: A magyarországi nagybirtok i. m. 21–25.

gyakorlatához illeszkedő pénzügyigazgatási-rendszer kiépítésére törekedett. Ezt a nagy volumenű újító szándékát Nagyváthy közreműködésével képzelte el, aki „*Közönséges Instructio*” címmel az egyes ágazatok, így a szántóföldi növénytermesztés, állattartás, valamint az egyéb feldolgozási gyakorlatok, technológiai eljárások mellett az uradalmi tisztek tevékenységét is pontos rendszerbe foglalta, szabályozta. Az újításokat fokozatosan vezették be, melyek első elemeként 1792-ben egy központi igazgatási testületet, az „*Oeconomica Directio*”-t szervezték meg.³⁷⁶

Anélkül, hogy a Nagyváthy nevéhez fűződő *Instructio* részletes elemzésébe bocsátkoznánk, a jelzett dokumentum néhány olyan részletére kívánunk rávilágítani, melyek Festetics korábban ismertetett elvárásaihoz és szándékaihoz igazodtak.³⁷⁷ Elsőként megállapíthatjuk, hogy a helyi adottságok figyelembevételével a birtokigazgatással foglalkozó szakemberek, tisztek számára pontos leírást készített a kötelezően elvégzendő tevékenységek, valamint a regisztrálási, számadási kötelezettségek vonatkozásában. Nagy hangsúlyt fektetett az alkalmazottak pontos tevékenységi körének meghatározására, így a megfelelő adminisztratív eljárások alkalmazására. Ugyanakkor az instrukció az egyes évszakokhoz szabott termelési, technológiai útmutatást adott az állatállományra, a termésre, a bor-készletre, az agrotechnikai eszközökre, a termelés megújítására (pl. angol mintára a vetésforgó bevezetése) nézve. Ennek értelmében részletes útmutatásokat dolgozott ki az állattenyésztés, méghozzá istállózó állattartás, és a növénytermesztés (takarmánynövény-termesztés, intenzív legelő- és rétgazdálkodás) helyes művelésének tekintetében. Mindezek a reformok jelentős mértékben hozzájárultak a termelés mennyiségi és minőségi fokozásához, s ennek eredményeképpen a bevételek egyértelmű növeléséhez.³⁷⁸ Amennyiben a Nagyváthy alkalmazását követően bevezetett birtokigazgatási reformok számszerűsíthető hatását vizsgáljuk, különös tekintettel a korábbiakban is jelzett konjunkturális hatásokra, melyek Festetics anyagi helyzetére és művelődéspolitikai lehetőségeire feltétlenül hatással voltak, két év bevételének összevetése mindenképpen elégségesnek tűnik a különbségek érzékeltetésére. Míg 1785-ben Festetics nyolc uradalmából 203 515 ft bevételt regisztráltak, addig 1795-ben összesen 1 069 948 ft-ot.³⁷⁹

³⁷⁶ Kurucz Gy.: Adósság, hitel, törlesztés i. m. 543–557.; *Uő*: Keszthely grófja i. m. 143–160.; *Uő*: Verwandschafts i. m. 463–468.; *Uő*: Adminisztráció, gazdálkodás i. m. 540–541. A Festetics László idején működő *Directio*hoz: *Uo*. 542–551.

³⁷⁷ Lásd: Lukács G.: Nagyváthy, a Festetics-birtok i. m. 85–120.; Lukács G.: A Festetics-birtok i. m. 65–128.; Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 145–151.

³⁷⁸ Lukács G.: Nagyváthy, a Festetics-birtok i. m. 85–120.; *Uő*: A Festetics-birtok i. m. 65–128.; Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 145–151.; *Uő*: A Festeticsek i. m. 27.

³⁷⁹ Jellemző módon 1790 előtt igen nagy számban találunk német nyelvű adminisztratív iratokat, kimutatásokat. Lásd a Wirtschaftsabschluss 1785-ös kimutatását, valamint a Nagyváthy alkalmazása után magyarul vezetett „Gazdaság Tüköre” adatsorait 1795-ből. MNL OL Festetics Lt (Gersei Pethő Lt) „Gazdaság Tüköre” – Számadások P 235 47. d. (nincs folio).

Infrastrukturális fejlesztés részeként saját költségén vitorlánhajókat is építtetett a sószállítás megkönnyítése érdekében.³⁸⁰ Az arzenál közül kiemelkedik a Főnix-gálya, a kor embere szerint a haladás jelképe, melynek megtervezése és megépítése egy olasz származású, Triesztből Fenékpusztára érkező hajósmester, a vitorlázás úttörőjének, Antonio Borrinak a munkája, aki Bori Antalként telepedett le családjával az uradalomban. Először Festetics Kristóf építette meg az első teherszállító vitorlást, a Kristóf-gályát. Bár nem volt nyereséges a sószállítás, a nép érdekeit nézve, ezt mégis folytatta György. Bori saját munkásaival és szerszámkészletével dolgozott, fejenként napi 5 xr-ért. Ugyanakkor sportolási célra alkalmas vitorlást is készített, Stellát, ami György fiát is magával ragadta, így ő lett a Balaton első sportvitorlázója.³⁸¹ A történetiségeivel és a PR részét képező irodalmi vonatkozásaival Cséby Géza foglalkozott részletesebben.³⁸² A Főnix-gályáról Vályi András így írt: *„Emlékezetet kíván még az Uraságnak köz hasznú igyekezete, a' ki jó sajkákat, és vitorlás nagy hajót is építtetett, Triesztből hoztatott munkások által, hogy a' sót, 's egyebet, könnyebben, 's kevesebb költséggel lehessen Kesztybe szállítani.”*³⁸³

A presztízs szemszögéből vizsgálva a balatoni hajózásnak, sétahajózásnak és a funkcionalitás tekintetében a teherszállításnak Festetics az úttörője a Főnix nevű hajóval. Ez már a kortársak szerint is a haladást szimbolizálta,³⁸⁴ mely egyúttal a belföldi kereskedelem és áruforgalom előmozdítását szolgálta.³⁸⁵ A Főnix vízrebocsátása reprezentatív esemény volt a hozzátartozó látványossággal együtt, melyről a bécsi *Magyar Hirmondó* 1797. augusztus 1-jei lapszáma számol be, kiemelve a gróf „közjó” érdekében tett érdemét.³⁸⁶ A balatoni sétahajózás lehetővé tétele a szórakozás egyik lehetséges formáját is jelentette a reprezentációra és az esztétikumra való törekvés mellett. A reprezentációt igyekezett megjeleníteni egy „tengeri

³⁸⁰ Magyar Hirmondó (Bécs) (1796) 9. Nr. 33. 543–544.; Uo. (1797) 12. Nr. 9. 136–138. A hajóarzenálról Richard Bright is megemlékezett: *„From the farm we drove past a Roman encampment on our way to the lake, where we found a boat with six rowers in Venetian costume, waiting to convey us on board the vessel which the Graf calls his frigate, being by far the largest, and, indeed, almost the only vessel with sails upon this fresh water. It is a large sloop, and is sometimes employed for excursions of pleasure, and sometimes as a vessel of burden, to bring salt from the farther end of the lake. The flatness of its bottom is not well calculated for sailing, but this construction is absolutely necessary on account of the shallowness of the water.”* Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 427.

³⁸¹ Sági Károly: Antonio Borri – Bori Antal. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18. Szerk. Töröcsik Zoltán – Uzsoki András. Veszprém 1986. 437–439.; Például 1810-ben csak a hajóhoz kapcsolódóan költöttek 269 ft 30 xr-t. MNL OL Festetics Lt P 279 68. d. T. II. f. 4.A jelentős mennyiségű só-transzport kimutatásához a Festetics uradalomban névre lebontva lásd: MNL OL Festetics Lt P 279 29. d. ff. 80–96.

³⁸² Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 66–77.

³⁸³ Vályi A.: Magyar országnak i. m. II., 357.

³⁸⁴ Sági K.: Antonio Borri i. m. 439.

³⁸⁵ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 28.

³⁸⁶ *„Ezen Méltóság fíradhatatlan gondosságának köszönjük ugyan is, hogy Magyar tengerünkön is látjuk már lebegni a' boldog jövőre mutató kereskedő hajó-vitorlát, a' melynek meg áldattatása és Phoenix-é lett el neveztetése, jeles tzeremóniával ment véghez e' folyó Hónapnak 16-dikánn délután számos Uraságok' jelenlétében, kiket a' tzeremóniának előtte is gazdagon meg-vendéglett a' Gróf Úr otthon: 's utánna is a' mezőnn.”* Magyar Hirmondó (Bécs) (1797) 12. Nr. 9. 136.

csata” imitálásával Ferdinánd főherceg 1804-es keszthelyi tartózkodása alkalmával. A Főnix presztízst támasztja alá az is, hogy Festetics Magyarországon egyedülálló módon több főméltóságot is meginvitált egy-egy rövidebb hajóútra, mint Károly főherceget is.³⁸⁷ Ráadásul a gróf névjegykártyáján is szerepel a Főnix-gálya, ami nyilvánvaló hatásvadász üzenet nemcsak a császárváros, hanem a korabeli elit számára is.³⁸⁸

Hogy Festetics jelentőset alkotott ezen a téren is, unokaöccse, Széchenyi István dunai gőzhajózásra vonatkozó tervei, annak megvalósítása is bizonyítja. Ráadásul az alapkoncepció Angliából származott, ezért Széchenyi külön tanulmányutat is tett a szigetországba és angol mérnökökkel tért haza.³⁸⁹ Igen jól ismeretes, hogy Széchenyi István angol mérnökkel, William Tierney Clarkkal terveztetett hidat a Duna fölött, amely Lánchíd néven híresült el. Ezzel kettős célt igyekezett szolgálni: egyfelől Pest fejlesztését, másfelől hídvám fizetésére kívánta kötelezni a nemességet. „*Micsoda? Hogy egy magyar nemes adót fizessen?*” – kérdezi John Paget gúnyosan. A reformer főúr azonban eredményesnek bizonyult ezen a téren is. „*Széchenyi darázs-fészekbe nyúlt, de még a felfingerelt darazsak sem zúghatják körül fenyegetőbben azt, aki megbolygatja őket, mint ezek az urak őt. Ám mindhiába: Széchenyi szidta őket a diétán, támadta a sajtóban, kigúnyolta magánbeszélgetései során, s végül győzött (...)*”.³⁹⁰ Emlékezzünk vissza, amikor II. József időszakában felmerült az adófizetés lehetősége, milyen felháborodást váltott ki a magyar arisztokrácia körében.

A főúri családok státusához, illetve társadalmi állásához hozzátartozott egy szabályozott rendben, hierarchikus alapon működő, a reprezentáció és a presztíz megteremtésében szerepet játszó udvartartás. Ez mindenekelőtt egy racionális alapokon nyugvó birtokkormányzatot és egy szakszerű pénzügyigazgatási-rendszer kiépítését, valamint belső rendtartás kidolgozását s alkalmazását követelte meg. Az előbbieken láthattuk, hogy az anyagi alapok egyértelműen rendelkezésre álltak ahhoz, hogy a család birtokközpontján, Keszthelyen, főúri életmódhoz illő reprezentatív rezidencia, s épített lakókörnyezet alakulhasson ki. Értekezésünk további fejezeteiben részletesebben foglalkozunk a kastély átépítésével, a főúri udvartartáshoz szorosan hozzátartozó személyzet és egyéb alkalmazottak tevékenységével, melyek mikrotörténeti vizsgálata további társadalom- és művelődéstörténeti adalékokkal szolgálnak ismereteink bővítéséhez.³⁹¹

³⁸⁷ Müller Róbert: A Phoenix gálya története. *pannon Tükör* 27. évf. (2022) 3. sz. 68.

³⁸⁸ Uo. 65.

³⁸⁹ Paget, J.: Magyarország és Erdély i. m. 144.

³⁹⁰ Uo. 142–143.

³⁹¹ Festetics György udvartartásához: *Zsidai R.*: Egy dunántúli főnemesi udvartartás i. m. 22–34.; *Uő*: Presztíz és udvari személyzet i. m. 194–222.; *Uő*: Udvari élet és presztíz i. m. Oldalszámok nélküli online változat:

V. FESTETICS GYÖRGY ÉRTÉKVÁLASZTÁSAI ÉS LEHETŐSÉGEI

1. KORSZELLEM ÉS ELVÁRÁSOK

A 18. század második felétől a főnemesi és vagyonos nemesi, polgári családok körében a fiúk és a lányok nevelése és neveltetése rendkívül összetett képet mutatott.³⁹² A lányokat egyes családok esetében, legalábbis kezdetben a fiúkhhoz hasonló módon, családi tanítók, nevelők oktatták alapvető ismeretekre. Az írás-olvasás mellett a kor társadalmi elitjének nyelvi, kommunikációs elvárásainak megfelelően, a francia nyelvet is ekkor sajátították el társalgási szinten.³⁹³ Festetics Pál elsőszülött gyermekét, Juliannát, Nagy Jeromos piarista tanár tanította, mint ahogyan később az elsőszülött fiúnak is a család későbbi könyvtárosa lett a tanítója.³⁹⁴ Az intézményes keretek között folytatott további tanulmányokat a fiúk esetében külföldi stúdiumok, tanulmányutak egészíthették ki. Maga Festetics Pál is a lipcsei egyetemen alapozta meg jogi ismereteit,³⁹⁵ mint ahogy a Bethlen, Teleki, Podmaniczky, vagy a köznemesi protestáns Berzeviczy család egyes tagjai Európa számos külföldi, elsősorban protestáns egyetemének beiratkozott hallgatói lettek.³⁹⁶ A nyugat-európai, elsősorban angol és német

<http://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/zsidai-reka-udvari-élet-es-presztizs-adalekok-festetics-gyorgy-udvartartasahoz/> (Utolsó letöltés: 2022.09.25.)

³⁹² A témában megjelent cikkeim, tanulmányaim az *Új Nemzeti Kiválósági Program* keretében jelentek meg. A fejezet jelentős része a Károli Gáspár Református Egyetemen 2021. január 22-én megrendezésre kerülő „Kontinuitás és periódusok, ismétlődő történelmi mintázatok és egyedi fordulópontok a társadalom-, gazdaság- és hadtörténelem szemszögéből” c. konferencián elhangzott előadás kibővített, továbbfejlesztett változata. *Zsidai Réka: Analógiák, stratégiák: Festetics László (1785–1846) neveltetése. Napi Történelmi Forrás* 2022. Oldalszámok nélküli online változat: <https://ntf.hu/index.php/2022/02/09/analogiak-strategiak-festetics-laszlo-1785-1846-neveltetese/> (Letöltés: 2022.09.29.); *Uő: Festetics László (1785–1846) neveltetése és a mai oktatási rendszer. KRE-DIT 4. (2021) 2. sz. Oldalszámok nélküli online verzió: http://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/zsidai-reka-festetics-laszlo-1785-1846-neveltetese-es-a-mai-oktatasi-rendszer/ (Letöltés: 2022.09.29.) A nevelési trendek és a családfelfogás megváltozásának folyamatához a 15–18. századig lásd: *Philippe Ariès: Gyermek, család, halál. Ford. Csáky Mihály – Szapor Judit. Bp. 1987. 250–259.**

³⁹³ *Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 182–183., 73.; Gaálné Merva M.: A Grassalkovich-uradalom i. m. 54.; Fábri Anna: Arany idők. Eszmék és emberek gróf Teleki László neveltetésében. Bp. 2022. 36.*

³⁹⁴ *Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 71.*

³⁹⁵ Uo. 63., 76; *G. Merva M.: A Grassalkovich-uradalom i. m. 54.*

³⁹⁶ Bethlen Miklós 1662-es heidelbergi időszakának tanulmányaihoz: Gróf Bethlen Miklós I. i. m. 280–281. Az utrechtihez: Uo. 282–284. A leydenihez: Uo. 291. „(...) 3. *Spanhemius, Fabritius és Hottinger theologiai professiójokra jártam. 4. Samuel Puffendorf akkori igen ifjú, de azután nagy híres tudós juris doctor professiójára jártam, de jure belli et pacis Hugo Grotiust tanította. 5. Német nyelvet szállásomra járó mestertől tanultam (...)*” Uo. 281.; Tolnai Gábor (szerk.): Egy erdélyi gróf i. m. (a kilenc hónapos bázeli tanulmányokhoz: 56–112. főként: 62–70., 102–105., 112.; a hollandiai tartózkodáshoz: 124–155., főleg a leydeni tanulmányokhoz: 124–126., 139., 148., 151–152.; a párizsi időszakához: 158–217.); Podmaniczky József utazásához: *Krász Lilla: „Respublica litteraria Podmaniczkyana”: Bárány Podmaniczky József nyugat-európai utazása egy útitárs naplójának tükrében. In: A báró Podmaniczky család szerepe a 18–19. századi magyar kultúrában. Szerk. Gurka Dezső. Budapest 2017.*

főnemesi ifjak, de a tehetős polgárcsaládok fiai közül viszont a „*grand tour*” gyakorlatának megfelelően legfőbb úticéljuknak Párizst választották. Ugyanakkor az antik örökség klasszikus helyszínei közül elsősorban Itália tájaival, városaival ismerkedtek meg.³⁹⁷

A korábbi, szigorúan valláserkölcsei elvekre épülő viselkedési, attitűdbeli sajátosságokhoz képest a 18. század hozott változást a családi élet területén is. A főrendű családok esetében ugyanis egyfelől a társadalom más szintjeihez tartozó személyekkel szemben, s itt nem a közvetlen szolgálattevők népes rétegére kell gondolnunk, fokozatosan a szigorú távolságtartás vált meghatározóvá. Másfelől a családtagok esetében is megfigyelhető az elkülönülés folyamata, melyet a Festetics-iratanyag inventáriumai is alátámasztanak (ld. VII/1. fejezet). Egy-egy főnemesi házban, palotában a férj és a feleség külön épületrészekben élt, szinte külön udvartartással rendelkezett, s az étkezéseknél vagy a szokásos társasági alkalmak során jelentek meg együtt. Határozottan előtérbe kerültek a társadalmi szintekhez igazodó magánélet sokszor elkülönülést jelentő formái, de megszületett a zárt intimitás, a komfort, a diszkréció iránti igény is.³⁹⁸

A lányok helyzetét megfelelően illusztrálja a bécsi származású „Lulu” Thürheim (1788–1864) grófnő – aki egyébként író és festő volt – neveltetése. Joseph Wenzel von Thürheim gróf (1749–1808) cs. kir. kamarás apai szigora akár testi fenyítésbe is átlépett, de a tanító jelenléte is komoly hatással bírt a lányok mindennapjai során. Thürheim grófnő visszaemlékezése szerint a költséges tanítás–tanulás áldozatokkal, míg az ellenszegülés következményekkel járt.³⁹⁹ A

73–87.; Berzeviczy Gergely göttingeni stúdiumaihoz: H. Balázs É. (szerk.): Berzeviczy Gergely i. m. 88–93., 99–105., 108–117., 273–276., 283., 290. Nyugati-európai tanulmányútjaihoz: Uo. 118–132. (a párizsi úthoz: 294–296., a versailles-i udvarhoz: 300–301.)

³⁹⁷ *Alain Bony*: From A(ddison) to W(ordsworth) by way of S(terne): Variations on Continental Travel in the Eighteenth Century. Introduction. In: Jean Viviés: *English Travel Narratives in the Eighteenth Century. Exploring Genres*. Aldershot–Vermont 2002. 3.; *Thomas Grosser*: Tour de France – Frankreich als Ziel deutscher Reisender. In: *Reisekultur: Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus*. Hrsg. Hermann Bausinger – Klaus Beyrer – Gottfried Korf. München 1999. 229–236.; *Karin Hlavin-Schulze*: »Man reist ja nicht, um anzukommen«. Reisen als kulturelle Praxis. Frankfurt/Main 1998. 47–50. A témához kapcsolódóan számos jelentős munka látott napvilágot: *Rainer Babel – Werner Paravicini* (Hrsg.): *Grand tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur von 14. bis zum 18. Jahrhundert*. Beihefte der Francia 2005.; *Justin Stagl*: *Eine Geschichte der Neugier. Die Kunst des Reisens 1550–1800*. Wien – Köln – Weimar 2002.; *Constanze Baum*: Bode in Paris. Das Journal einer Reise von Weimar nach Frankreich im Jahr 1787 im Kontext von Reiseliteratur und moderner Stadterfahrung. In: Johann Joachim Christoph Bode. *Studien zu Leben und Werk*. Hrsg. Cord-Friedrich Berghahn – Gerd Biegel – Till Kinzel. Heidelberg 2017. 51–70.; *Mathis Liebseder*: *Die Kavalierstour. Adelige Erziehungsreisen im 17. und 18. Jahrhundert*. Köln–Weimar–Wien 2004.

³⁹⁸ *Ariés, P.*: *Gyermek, család, halál*. m. 298–299., 301.; *Somlai P.*: A „hagyományos háztartások” i. m. 6., 15–16.

³⁹⁹ „Um unsere Ausbildung zu fördern, entschlossen sich die Eltern, die Winter in Wien zu verbringen. Dieser teure Aufenthalt zwang sie zu großen Opfern, und wenn er uns auch mit bisher unbekannten Vergnügungen bekannt machte, so waren doch auch neue Verlegenheiten in seinem Gefolge. Lehrer aller Schattierungen bemächtigten sich nun unseres Daseins. Es war nicht mehr die sanfte Stimme unserer Mutter oder der „Meretout“, die uns unterrichtete, die Strafen oder Belohnungen waren jetzt kein Ausfluß ihrer Zuneigung. (...) Aber die Einmischung Papas in die Lektionen war so gefürchtet, sein Zorn so schrecklich und oft so handgreiflich, daß er mir mehr oder weniger jeden Unterricht verhaßt machte. Meine Lehrer teilten dieses Gefühl und das einzige Ziel dieser teuer bezahlten Leute war, dem Vater mit eingebildeten Fortschritten zu imponieren.” Gräfin Lulu

nőknek utóbb három szerepkörben kellett helyt állniuk: anya, feleség, háziasszony (aki egyben a háztartás vezetője). A kor idealizált nőképe szerint férjeik távollétében – akár hosszabb ideig – át kellett venniük a férfi teendőit a ház körül, vagyis a birtok és a személyzet irányítását.⁴⁰⁰ Természetesen látványos ellenpéldákat is találhatunk a korban, hiszen gróf Zichy Károly (1753–1826) országbíró felesége, Anna Mária, Khevenhüller-Metsch hercegnő (1759–1809) volt. A hercegnő ugyan kiválóan beszélt franciául, németül már kevésbé, viszont költekező életmódja aligha számíthatott férje támaszának ebben a vonatkozásban.⁴⁰¹

A korszak társadalmi, politikai, katonai elitje számára a karrierépítés lehetetlen lett volna a megfelelő ismereteket biztosító edukációs háttér biztosítása nélkül. További előfeltételként a családi, társadalmi kapcsolatok és befolyás nyilvánvaló szerepet játszott egy-egy életpálya alakulásában.⁴⁰² A későbbi karrier szempontjából elvárható az idegennyelv-tudás, elsősorban a francia és a latin, s csak ezen nyelvek után következett a német. A főúri családok állami szolgálatra készülő férfitagjai esetében az idegen nyelvek ismeretében azonban nem pusztán presztízis szempontok domináltak. A fejedelmi udvar elegáns közegéhez, az előjogokkal rendelkezők csoportjához tartozó személyek kommunikációs eszközeivel való rendelkezés miatt vált fontossá. A felvilágosodás racionális szellemiségének hatása a nyelvismeret konkrét hasznosíthatósága miatt is előtérbe került, mint ahogyan a széleskörű műveltség is hozzájárulhatott egy-egy személy udvari presztízisének, elfogadottságának emeléséhez. A klasszikus szerzők mellett az olvasottság, a kor divatos szerzőinek ismerete szintén elvárassá vált.⁴⁰³ Természetes módon mindezek az elvárások a korszerű neveltetéssel kapcsolatos igények kialakulásához is hozzájárultak.⁴⁰⁴ A megfelelő természettudományos,

Thürheim, Mein Leben. Erinnerungen aus Österreichs Grosser Welt 1788–1852. I. Hg. R. van Rhyn. München 1913–1814. 59–60.

⁴⁰⁰ *Lily Braun*: Die Frauenfrage. Leipzig 1901. 1–20.; *Szalisznyó Lilla*: „Most kenyeret keresünk kapával és tollal”: Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Sándor gazdasági mindennapjai. In: „Ragyogni és munkálni”: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről. Szerk. Debreczeni Attila – Gönczy Monika. Debrecen 2010. 326–337.

⁴⁰¹ *Reise des Grafen von Hofmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Gränze*. Görlitz 1800. 112–114.

⁴⁰² *Kurucz Gy.*: Kényszerhelyzet és vízió i. m. 451–455.; *Uő.*: Keszthely grófja i. m. 72., 96–97., 121., 185.

⁴⁰³ *Uő.*: Keszthely grófja i. m. 71–73, 76., 81., 86., 94., 118., 166., 180–184. Festetics György olvasmányaihoz: Uo. 81–95. A témához lásd: *Kosáry Domonkos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980.; *Pukánszky Béla – Németh András*: Neveléstörténet. Bp. 1996.; Neveléstörténet szöveggyűjtemény. Szerk. Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla. Bp. 2003.; *Fehér Katalin*: A felvilágosodás pedagógiai eszméi és a főúri magánnevelés. Iskolakultúra 6. (1996) 2. sz. 85–93.; *Virág Irén*: A magyar főrangúak nevelői a 19. század kezdetén. Zempléni Múza 8. (2008) 1. sz. 20.; *Uő.*: Über die Privaterzieher des Hochadels in Ungarn zu Beginn des 19. Jahrhunderts. Germanistische Studien 6. Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a német nyelv és irodalom köréből. Eger 2007. 233–235.; *Uő.*: Az arisztokrácia neveltetése Magyarországon 1790–1848. Doktori értekezés. Eger 2013. Berzeviczy Gergely otthoni neveltetése két tanárna volt bízva, előbb Schneider Jánosra, majd Simon Andrásra, akiktől elsősorban latin és német, valamint francia nyelvet és filozófiát tanult. H. Balázs É. (szerk.): Berzeviczy Gergely i. m. 31., 35., 37–38.

⁴⁰⁴ *Fehér K.*: A felvilágosodás i. m. 85. A nevelés fontosságáról: *Váczy J.*: Kazinczy Ferenc i. m. I. 103–129., 161–174.

államigazgatási, jogi, sőt alapvető gazdasági, gazdálkodási ismeretek elsajátítását lehetővé tevő tanintézet létrehozása Bécsben történt meg 1746-ban a *Collegium Theresianum* felállításával.⁴⁰⁵

A 18. század a nevelés területén is szemléletbeli változásokat hozott. „A varázsigé, melytől a kor minden társadalmi, erkölcsi és gazdasági probléma megoldását remélte, a «nevelés» volt.”⁴⁰⁶ Egon Friedell állítására alapozva Pukánszky Béla sem véletlenül nevezte a 18. századot a „pedagógia századának”.⁴⁰⁷ A felvilágosodás időszakában egyre inkább a hasznos polgár eszménye vált dominánssá, s a gyakorlati nevelésre helyeződött a hangsúly. A felvilágosodás pedagógiája Nyugat-Európában bontakozott ki, méghozzá Angliában John Locke-nak vagy a Francia Királyságban J. J. Rousseau-nak köszönhetően. Kelet-Közép-Európában Poroszország járt az élen nevelés tekintetében, melyet II. Frigyes (ur. 1740–1786) porosz király alapozott meg.⁴⁰⁸

A Magyar Királyságban a 18. század második felében a hasznos polgárok nevelése és a „közjó” szolgálata vált az állam feladatává. Ürményi Józsefnek, Tersztyánszky Dánielnek és Kollár Ádámnak köszönhetően került kidolgozásra, majd 1777-ben bevezetésre Mária Terézia tanügyi reformja, a *Ratio Educationis*.⁴⁰⁹ 1806-ban új tanügyi szabályzat látott napvilágot, ami kizárólag a katolikus oktatást érintette az ekkorra teljes önállóságot élvező protestánsokkal szemben.⁴¹⁰ A felvilágosult abszolutizmus a népiskolák tekintetében jelentős változásokat hozott – amiknek a részletes bemutatása nem tartozik a témához. A változások a felsőoktatást sem hagyták érintetlenül, ami már inkább a szakemberképzésre összpontosított. Megindult az orvospképzés, de a bölcsészettudományok továbbra is alárendelt helyzetben maradtak. A Magyar Királyság területén Mária Teréziának köszönhetően megjelent az első bányászati akadémia Selmecbányán, valamint királyi akadémiák sora Kassán, Nagyszombaton, Győrött, Nagyváradon, Zágrábban. A 18. század második fele az egyetemjárásban ugyancsak változást hozott, a legkorszerűbb, világi tárgyakat oktató egyetemre, Göttingenre helyeződött a figyelem fókusza.⁴¹¹

⁴⁰⁵ Ennek igényét 1741-ben Koptik Oddo dömölki bencés apát fogalmazta meg, ahol az ifjak a társadalmi rangjukhoz méltó ismereteket tanulnának. *Kosáry D.*: Művelődés a XVIII. századi i. m. 107. A tanintézet történetéhez, bemutatásához: *Kökényesi Zs.*: „A nemesi erények...” i. m. 134–148.

⁴⁰⁶ *Egon Friedell*: Az újkori kultúra története IV. Felvilágosodás és forradalom. Ford. Vas István – Adamik Lajos. Bp. 1995. 76.

⁴⁰⁷ *Pukánszky B. – Németh A.*: Neveléstörténet i. m. 236., 265.

⁴⁰⁸ Uo. 403–405.

⁴⁰⁹ H. Balázs É. – Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Hétköznapi élet i. m. 106.; *Kosáry D.*: Művelődés a XVIII. századi i. m. 410–413. Részletesen a *Ratió*hoz: Uo. 413–424.

⁴¹⁰ H. Balázs É.–Krász L.–Kurucz Gy. (szerk.): Hétköznapi élet i. m. 106.

⁴¹¹ *Kosáry D.*: Művelődés a XVIII. századi i. m. 492–523.

Az, hogy mennyit számított a rang, annak egyik példáját szimbolizálja Bethlen Miklós erdélyi író, kancellár esete a 17. századból: „*atyám pénzzel nem bővelkedett, még is nem szánta utolsó szükségére való költségével is engem elküldeni az akademiába (...), azért hétszáz ötven aranyat, ephorusul Csernátoni Pált.*”⁴¹² Mária Terézia fia neveltetésére vonatkozóan az egyéni sajátosságokat, képességeket figyelembe véve nevelési útmutatót dolgozott ki. Edukációs koncepcióján keresztül az elit nevelési elvei, a kor szokásai tükröződnek. Nagy gondot fordítottak az idegen nyelvek tanulására és a morális nevelésre (ne feledkezzünk meg a Habsburgok vallásosságáról), mint ahogy a „közjót” szem előtt tartva az intellektuális és lexikai tudásra is. Új módszerként jelent meg a játszva tanulás gondolata és az egyéni képességekhez szabott tanulási–tanítási folyamat.⁴¹³

A Teleki grófi család tagjai a gyermekeknek szánt legértékesebb ajándéknak a jó nevelést tartották, mely hasznos az egyéni életpályára és a „köz” javára nézve egyaránt. Véleményük szerint az előbbrejutás záloga az egyéni érdem, a személyes teljesítmény. Ahogy Fábri Anna, a Teleki László-monográfia írója fogalmaz, „a jó nevelés személyes haszna (...) a mások javának elősegítése felett érzett meglegedettség lehet”.⁴¹⁴ Jegyezzük meg, Teleki Lászlónál a „közjó” nem azonos a Festetics-féle értelmezéssel. Teleki ugyanis nem az államérdekkel azonosítja, hanem a haza mellett a vallásra és a családra terjeszti ki a definíciót.⁴¹⁵ A főúri családok a korszakban magánnevelőket fogadtak gyermekeik minőségi nevelése-oktatása érdekében. Azonban a jó nevelőnek meg kellett felelnie bizonyos kritériumoknak. John Locke (1632–1704), az angolszász felvilágosodás előfutára úgy véli, hogy a jó nevelőnek pozitív jellemvonásokkal kell rendelkeznie. Annak érdekében, hogy a rá bízott tanítványát helyesen, következetesen tudja irányítani és meg tudja óvni a rossztól, józan ítélőképessége szerint tudja kezelni a különféle helyzeteket, magas intelligenciával kell rendelkeznie. Magától értetődik tehát, hogy az ideális nevelő művelt ember, aki udvarias és határozott. Ehhez párosul az okosság, bölcsesség, gyengédség, lelkiismeretesség. Mindemellett Locke jó befektetésnek tarja a gyerekek neveltetésére fordított összeget, ami véleménye szerint később fog megtérülni.⁴¹⁶ Locke szerint a tanítás elhivatottság, „*Oly művészet ez, amelyet sem tanítani, sem könyvből megtanulni nem lehet.*”⁴¹⁷ Mivel a tanítók képzett szakemberek voltak,

⁴¹² Gróf Bethlen Miklós önéletírása. I. Kiad. Szalay László. Pest 1858. 271.

⁴¹³ Nagy Beáta: A Habsburg-ház nevelési szokásai: Mária Terézia és II. József. Neveléstörténet 21. (2013) 3–4. sz. 107–112.

⁴¹⁴ Fábri A.: Arany idők i. m. 18.

⁴¹⁵ Uo. 31.

⁴¹⁶ John Locke: Gondolatok a nevelésről. (Pedagógiai könyvtár 4.) Ford. Mutschenbacher Gyula. Bp. 1914. 101., 103. Vö. Teleki László jó nevelő-koncepciójával: Fábri A.: Arany idők i. m. 37.

⁴¹⁷ Locke, J.: Gondolatok i. m. 103.

sokan közülük Európa-szerte hírnévnek örvendtek (pl. Gregory Martin, a rheimsi Biblia fordítója, Thomas Duke of Norfolk vagy Earl of Arundel gyermekeinek tutora).⁴¹⁸

Adolf Knigge (1752–1796) német író illemtankönyvében (*Érintkezés az emberekkel – Über den Umgang mit Menschen*) fejti ki véleményét a tanítókról. Locke-hoz hasonlóan követelménynek tartja a külső megjelenést, ápoltságot, ám a kirívó, feltűnősködő magatartást és modort elutasítja.⁴¹⁹ Knigge is kifejezte megbecsülését, tiszteletét a nevelők irányába, magasztalta ezt a hivatást, melyről így írt: „Különös tiszteletet érdemelnek, kik magukat a nevelés fontos pályájára egész lélekkel rászánják.”⁴²⁰

A presztízshöz és korszak sajátosságához tartozott a nemesi ifjak külföldi egyetemjárása főleg a protestáns diákok körében.⁴²¹ A hétéves háború idején korlátozták a peregrinációt, de Mária Terézia engedményeket tett azok számára, akik a központi kormányzattal szövetséges viszonyban álltak.⁴²² Negatív változást jelentett a protestánsok körében, ám egyúttal a kultúra felé való orientálódást segítette elő – így a peregrinációt is – a III. Károly által 1731-ben kiadott restriktív határozat, a *Carolina resolutio*⁴²³. Azonban nem minden értelmiséginek és nemesnek adatott meg ez a lehetőség, így ők a szabadkőműves páholyokban sajátították el a „felvilágosodás polgári ideológiáját”.⁴²⁴ A törés az 1780-as évek végén a török háborúval, s az azzal együtt járó adóreformmal hozható összefüggésbe. Törekvésük a Habsburg-ház detronizációjára irányult, melynek helyét elképzeléseik szerint a Hannover-ház vette volna át, de a törekvés kudarcot vallott.⁴²⁵ A korszakról történő általánosítást a szepesi származású Berzeviczy Gergely példáján tehetünk:

„Berzeviczy Gergely életének első fele mintegy gyűjtőlencsében mutatja be a reformkor előmenedékének történetét. Neveltetése, majd utazásai képessé tették arra, hogy ne szűk, provinciális ellenzékiességgel mérlegelje a magyar viszonyokat. (...) Itthon, hivatali munkája nyers valóságában ismertette meg vele hazája gazdasági és kulturális elmaradottságát. Útja

⁴¹⁸ Stone, L.: The Crisis i. m. 684.

⁴¹⁹ Knigge, A.: Az emberekkel való i. m. II. 58.

⁴²⁰ Uo. II. 57. „Ha sikerült egy kitűnő tanítót szerezned gyermekeid mellé, akkor nem elég hogy tisztelettel, és nyájassággal tüntesd ki őt, hanem szükséges, hogy alkalma legyen nevelési rendszerét, minden ellentmondás és nehézség nélkül keresztül vinni. Azon pillanattól kezdve, midőn a gyermekek nevelését átvette, az atyai jogoknak jelentékeny része, az ő kezeibe kell hogy letéve legyen.” Uo. II. 57.

⁴²¹ Reif, H.: Westfälischer Adel i. m. 364. Vö. a Teleki grófokkal: Fábri A.: Arany idők i. m. 84.

⁴²² Teleki Sámuel és a Teleki-téka. Szerk. Deé Nagy Anikó. Bp.1976. 12.

⁴²³ Kurucz György: A Carolina resolutio és a protestáns vallásgyakorlat: Erdélyi reformátusok kísérlete angol világi és egyházi támogatás biztosítására a 18. század első felében. In: Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában. Szerk. Kurucz György – Sepsik Enikő. Bp. 2013. 11–24.

⁴²⁴ H. Balázs É. (szerk.): Berzeviczy Gergely i. m. 9. Festetics György szabadkőműves tevékenységéhez: Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 14–16.

⁴²⁵ H. Balázs É. (szerk.) Berzeviczy Gergely i. m. 10–11.

törvényszerű: előbb jozefinista, azután a nemesi-nemzeti mozgalomban vesz részt, majd 1794-ben a Reformátorok Társaságának tagja (...). Fegyvere a toll.”⁴²⁶

Kik utaztak és milyen célzattal? – teszi fel a kérdést Peter Burke. A szerző kategorizálta az utazókat (turisták, zarándokok, kereskedők, misszionáriusok, diplomaták, tudósok, művészek, diákok, újságírók), s megállapította, hogy a társadalmi csoportok és az utazás motivációja között összefüggés figyelhető meg. Annyi bizonyos, hogy a utazások kapcsolatban állnak az élvezettel, a tudás megszerzésével, az oktatással-neveléssel.⁴²⁷ Találónan nevezi Mikonya György a „*grand tour*”-t „különleges oktatási módszer”-nek.⁴²⁸ A Wilson – Mackalay szerzőpáros könyvében a „turistákról” az a sztereotípiát olvasható, hogy az élvezetnek, dorbézolásnak, így az itálnak, a szerencsejáték és a szexualitásnak engedték át magukat.⁴²⁹ Kulcsár Krisztina német kutatók eredményeire alapozva az utazás céljával összhangban az alábbi utazástípusokat különböztette meg: uralkodói utazás (*Regentenreise, Fürstenreise* [ném.]), nemesi tanulmányút (*Kavalierstour, Kavaliersreise* [ném.]), diplomáciai utazás (*diplomatische Reise* [ném.]), hivatali utazás (*Berufsreise* [ném.]), tanulmányút (*Studienreise* [ném.]).⁴³⁰

Említésre méltók az elvágódó, a menekülés érdekében tett „romantikus utazások” egy egzotikus tájra, ahol az individuum kiteljesedhet. Egyik altípusa az „érzékeny utazás” (*sentimental journey* [ang.]) Laurence Sterne (1713–1768) angol író nyomán.⁴³¹ Külön kategóriát alkotnak a „technológiai utazások” (*technological journey* [ang.]), ami modern viszonyok között Burke értelmezése nyomán „ipari kémkedésként” interpretálható.⁴³² Festetics György modernizációs programjának részét képezték a szakképzett georgikoni professzorok nyugat-európai (elsősorban angliai) tanulmányútjai, melyek keretében megfigyelték a fejlett mezőgazdasági gyakorlatokat, technikákat. Ilyen utazáson vett részt Pallera Ferenc (?–?), a keszthelyi uradalom inspektora, illetve Gerics Pál (1792–1868) és Lehrmann József (?–?) georgikoni professzorok is. Festetics a két tanár számára pontos instrukciókat dolgozott ki,

⁴²⁶ Uo. 11.

⁴²⁷ Burke, P.: Útmutatás az utazástörténet i. m. 5-8.

⁴²⁸ Mikonya Gy.: A főúri udvari i. m. 54.

⁴²⁹ Richard L. Wilson – Alan Mackley: *Creating Paradise: The Building of the English Country House, 1660-1880*. Hambledon – London 2000. 66.

⁴³⁰ Kulcsár Krisztina: A politikai és társadalmi elit utazásai: 18. századi utazások vizsgálatáról németországi kutatások kapcsán. *Korall* 7. (2006) 26. sz. 104.; Vö. Schlözer csoportosításával: kereskedők, állam, egyház küldöttei, szórakozásból vagy egészségügyi okból; divatból; ismeretgyarapítás céljából. *Doba D.*: Német utazók i. m. 28.

⁴³¹ Burke, P.: Útmutatás az utazástörténet i. m. 7-8. Laurence Sterne: *Érzékeny utazások Francia- és Olaszországban*. Ford. Kazinczy Ferenc. S. a. r. Belia György. Bp. 1976.

⁴³² Burke, P.: Útmutatás az utazástörténet i. m. 8.

amelyek Kurucz György megállapítása szerint a technológiai utazás feltételrendszerét teremtette meg, túllépve ezzel a korszakban kedvelt szentimentális utazáson.⁴³³

A Magyar Királyságban is rengeteg utazó fordult meg, közülük néhányat emelünk ki Györffy Katalin gyűjtése nyomán. Ilyen volt Aubry de la Motraye (1674–1743) francia kereskedő, aki három alkalommal fordult meg Magyarországon és akit a római kori emlékek érdekeltek. A korszak egyetlen női útleírása az arisztokrata származású angol író, költőnek, Mary Wortley Montague-nak (1689–1762) köszönhető. Az angol és német utazók már általában ismeretszerzés céljából indultak útnak, mint Robert Townson angol természettudós, Johann Centurius von Hofmannsegg szász utazó, aki nővérének címzett levelekben rögzítette tapasztalatait, vagy Johann Georg Keyssler (1693–1743) német író, polihisztor is, akit a természettudományok, főleg a bányászat, valamint a vallástudomány érdekelt. Richard Pococke (1704–1765), a Royal Society tagja, anglikán püspök három kötetes útikönyvet írt, figyelme a római kori emlékekre összpontosult, mint Aubry de la Motraye esetében. Jean Claude Flachot (1770–1775), a Saint-Chamond-i királyi manufaktúra igazgatóját, a lyoni akadémia tagját is szintén a kíváncsiság, a tudásvágy indította útnak, s főleg a mezőgazdaság iránt érdeklődött, akárcsak XV. Lajos bécsi követe, Antoine Joseph Zorn de Bulach (1736–1817) is. Egy bambergi építész, Johann Michael Küchel (1703–1769) tanulmányút célzatával járt Magyarországon, az építészet és a botanika foglalkoztatta. Ugyanez mondható el Le Roy de Lozembrune-ról (1751–1801), udvari tanácsos és főhercegi nevelőről is, aki a cseklézi kastélyról és kertről készített irodalmi alkotást. Gottfried Edler von Rotenstein is a magyar kastélyokat, s azok berendezését, parkját ismertette. Johann Josef Khevenhüller-Metsch herceg (1706–1776) császári főudvarmester nem útleírást, hanem naplót vezetett. Francois Xavier de Feller (1735–1802) belga író, jezsuita szerzetes a luxemburgi jezsuita rend feloszlását követően emigránsként érkezett Magyarországra.⁴³⁴

A főúri családok nemesi ifjainak intézményes keretek között folytatott tanulmányait sok esetben a külföldi stúdiumok, tanulmányutak egészítették ki. A legkedveltebb úticélnak számított Anglia (Oxford, Cambridge), Németalföld (Leyden, Groningen, Utrecht), a német fejedelemségek (Halle, Göttingen, Berlin, Bréma, Erlangen, Frankfurt, Haunau, Heidelberg, Herborn, Marburg), Svájc (Bazel, Bern, Genf, Zürich), Itália (Nápoly, Róma, Firenze, Torinó, Velence). Az utazók általában a főúri rezidenciákat, a természeti kincseket és az antik

⁴³³ Kurucz Gy.: Válogatás Gerics Pál i. m. 245.

⁴³⁴ G. Györffy K.: Kultúra és életforma i. m. 15–33. A témához lásd: Fejérdy Gergely: 18. századi francia nyelvű utazók Magyarországon. Világtörténet 21. (1999) 2. sz. 42–56.; Doba D.: Német utazók i. m. 28–41.; Olter László: Brit utazók Magyarországon 1792–1815. Történelmi Szemle 42. (2000) 3–4. sz. 267–291.

nevezetességeket látogatták meg. Emellett a 18. század első felében Európa legjelentősebb nagyvárosaiban megjelentek az első tudományos akadémiák is (Párizsban, Londonban, Berlinben, Firenzében, Torinóban, Göttingenben stb.).⁴³⁵ Reif leszögezi, hogy Anglia magától értetődően a fejlett mezőgazdasága és politikai intézményei miatt volt vonzó úticél, ám sokan mégsem emiatt utaztak a szigetországba, hanem az életmód, az öltözködés, a vadászat, a lovaglás, a lótenyésztés, az angolpark divatja miatt. Az sem utolsó szempont, hogy szemben a Francia Királysággal a 18. században békés időszak, nyugodtabb légkör uralkodott Angliában.⁴³⁶

Magyar viszonylatban az egyik legmeghatározóbb úticélnak Göttingen, s az ott található egyetem, a *Georgia Augusta* számított, mely vonzotta a tehetős, nemesi ifjakat. Festeticsre is nagy hatást gyakorolt, mely a szakkönyvtár kialakításában vagy a georgikoni professzorok utazásainak megszervezésében érhető majd tetten.⁴³⁷ A protestáns Teleki család tagjaira szintén nagy hatást gyakoroltak a göttingeni évek.⁴³⁸ Berzeviczy Gergely és útítársa, Podmaniczky Sándor is az ottani stúdiumokat hallgatta. A tanítás egyfelől a hagyományos oktatási rendnek megfelelően nyilvánosan zajlott, ám az oktatók sokkal nagyobb számban adtak privát órákat.⁴³⁹ A göttingeni szemeszterek szigorú napirendet követeltek meg. A tanulók a korszak neves professzoraitól tanulhattak: Johann Beckmann (1739–1811) szakíró, August Ludwig Schlözer (1735–1809) történetíró, Christian Gottlob Heyne (1729–1812) nyelvész, Johann Georg Heinrich Feder (1740–1821) filozófus, Ludwig Timotheus Spittler (1752–1810) történetíró, Gottfried August Bürger (1747–1794) költő stb. Berzeviczy szívesen látogatta Beckmann óráit,

⁴³⁵ Kosáry D.: Művelődés a XVIII. századi i. m. 127., 140–143.; Doba D.: Német utazók i. m. 29.; Olter L.: Brit utazók i. m. 267.; Burke, P.: Útmutatás az utazástörténet i. m. 9. „*Oxoniumban [Oxford] is a nagy hires academiát látni elmenénk, és ott öt napot mulatánk, ennek magának, collegiuminak, bibliothecájának, tanuló számának, épületeinek etc. leírására könyv kellene; a professorok igen becsülettel láttak s rendre vendéglettek, de nehezen beszéltek deákul.*” Gróf Bethlen Miklós I. i. m. 303.

⁴³⁶ Reif, H.: *Westfälischer Adel* i. m. 365–366.; Jon Stobart: *Travel and the British country house: Cultures, critiques and consumption in the long eighteenth century.* Manchester 2017. 145.

⁴³⁷ Kurucz Gy.: „Kedves Hazámfiak!” i. m. 51. Berzeviczy Gergely levelében ámulatát fejezte ki az egyetetről, ahol kb. kilencszáz diák és negyven professzor volt. A könyvtár állománya 350 000 tételből állt, s bizonyos feltételek mellett kölcsönzésre is nyílt lehetőség. „*Adsunt 900 fere studiosi inter quos duo principes, Carolus Lichtenstein, et princeps Nassau; 12 comites, barones innumeri, nobilitatis magna copia. Professores ordinarii et extraordinarii 40 sunt, quorum singulus, singulam scientiam tradit. Durum est selectum facere inter tantos. Horae enim quibus scientiae tractantur, quarum utramque audiendi cupido est, collidunt. Ego ita modum discendi accomodavi, ut singula die ordinarie sex horas habeam. Audio inter alia jus civile Romanum, historiam Europae Borealem, in qua Hungaria etiam occurrit, doctrinam commercii et mercium, politicam cum jure publico universali etc. (...) Bibliotheca universitatis ex 350,000 libris constat: in qua cuilibet studioso lectisare, et sub quibusdam conditionibus libros etiam excipere licet. Liberaliores sunt hic professores, cum libris et scientiis suis, quam cum uxoribus et filiabus. Has vehementer custodiunt; nec alias conspici possunt, quam in templo et societatibus quibusdam quae cum aliqua restrictione publicae sunt.*” H. Balázs É. (szerk.): Berzeviczy Gergely i. m. 273.

⁴³⁸ Fábri A.: *Arany idők* i. m. 63–72.

⁴³⁹ H. Balázs É. (szerk.): Berzeviczy Gergely i. m. 89–91.

filozófiát, kamarai tudományokat hallgatott, de nagy hangsúlyt fektetett a nyelvtanulásra (német, francia, angol, latin) és a zenére is.⁴⁴⁰ Oly mértékben a tanulmányok felé tolódott a hangsúly, hogy Berzeviczy egy fiktív levelében részletezte a valóságot: egy inas szolgált fel, két–négy héttel korábban szükséges volt a táncrendet megszervezni stb.⁴⁴¹ H. Balázs Éva úgy jellemezte az egyetemet, mint amely „bizonyos mértékben angol hídfő-állás a feudális elmaradottságban megrekedt Közép- és Kelet-Európában”.⁴⁴²

A 18. század végén és a tizenkilencedik század első felében Anglia számított a legvonzóbb úticélnak a magyar arisztokraták körében is. Ez a jelenség reprezentálta a kor ízlését és tükrözte az aktuális divatot.⁴⁴³ Gróf Széchényi Ferenc vagy báró Wesselényi Miklós (1796–1850) leginkább az udvarházak és a kertek iránt tanúsítottak érdeklődést.⁴⁴⁴ Széchényi Ferenc, aki kortársaihoz hasonlóan igazi angломán volt,⁴⁴⁵ nyugat-európai utazásai során hosszas megfigyeléseket tett, közben útinaplót vezetett.⁴⁴⁶ Széchényi Ferenc éppúgy, mint Festetics László, bejárta Csehországot, Szászországot, Poroszországot, látogatást tett a német fejedelemségekben.⁴⁴⁷ Nagyobb utazást tett Angliában 1787–1788-ban, ahova szeptember 10-én érkezett meg. Remek alkalom kínálkozott a kapcsolatépítésre, hiszen találkozott tudósokkal (pl. Jonas Carlsson Dryander (1748–1810) svéd botanikus, Adam Smith (1723–1790) angol közgazdász), szakemberekkel, vendégeskedett főúri családoknál (pl. Lord Derby, Lord Middleton). A londoni és London környéki nevezetességeket, parkokat, áruházakat, templomokat, gyárakat látogatta meg, de járt lelencházban, örültek házában, sőt megtekintett egy kivégzést is Newgate-ban. Utazást tett Manchesterbe, Windsorbába, Blenheimbe, Stone-ba, Bristolba, Greenwich-be, Wansteadbe, Colchesterbe, Ipswichbe, Yarmouthba, Norwichba,

⁴⁴⁰ Uo. 90–91. „*Collegia quae hac hyeme audienda mihi proposui haec sunt: chemiam in quantum ad scientias camerales influxum habet, scientiam commercii, ius publicum Germanicum, collegium camerale, philosophiam moralem et physicam. Praeterea practicum camerale apud consiliarium Beckmann continuabo, et in lingua Germanica, Anglica et Latina privatissima habebam. Ius canonicum, quia iam laboribus obrutus sum, audire non possum.*” Uo. 283. A zene gyakorlása már korábban is jelentőségteljes volt: „*A Musicaba a mennyibe lehet magam gyakorolom magamat. Az Az (!) ha othon vagyok, a mi igen ritkán essig meg, van Exercitiumom. De a hegedűmet Magammal hordozni látom hogy lehetetlen.*” Uo. 265.

⁴⁴¹ „*Dass es an der Tafel so langsam hergeht, liegt nicht die Ursache in der menge der Speisen, sondern weil zu vier und zwanzig Couverte nur ein Bedienter ist, der noch oben drauf seine Sachen ziemlich langsam macht. (...) Es geschieht gewöhnlich vierzehn tage, oder vier Wochen vor den piquenique, mit besonders dazu geschriebenen Zetteln, worauf der Tanz nach der Numer geschrieben wird.*” Uo. 291–292., 106. Vele szemben Bethlen Miklós 17. századi peregrinációja során kezdetben „*Németországban szolgám vagy inasom nem volt, az egyéb költség azt nem engedte, mert a sok collegiumra, mesterekre és könyvekre s mathematicum instrumentumokra is sok pénz ment.*” Gróf Bethlen Miklós I. i. m. 293–294.

⁴⁴² H. Balázs É. (szerk.): Berzeviczy Gergely i. m. 90.

⁴⁴³ Stobart, J: Travel and the British i. m. 145.

⁴⁴⁴ Uo. 147.

⁴⁴⁵ Uo. 152.

⁴⁴⁶ Uo. 149.

⁴⁴⁷ Marczali Henrik: Gróf Széchényi Ferenc utazásai. Első közlemény. In: Budapesti Szemle 699. 240. k. Szerk. Voinovich Géza. Bp. 1936. 129–151.

Cambridge-be, Northamptonba, Leicesterbe, Nottinghamba, Derbyba, Sheffieldbe, Halifaxba, Leeds-be, Bath-ba, illetve ellátogatott Skócia nagyvárosaiba is.⁴⁴⁸

A protestáns vallású és szerény anyagi háttérrel rendelkező Vay Miklós báró 1786-ban utazott Angliába, ahol másfél évet töltött el. Származása miatt a császári udvarban nem, de a katonai pályán mégis karriert futott be, hadmérnök lett (*General of the Military Engineers* [ang.]). Utazásairól naplót vezetett, s értékes információkat tartalmazó jelentéseket küldött Bécsbe, ezért utazását részben az udvar finanszírozta.⁴⁴⁹ Vay és Széchényi számtalan udvarházat látogatott meg, a következőket mindketten. Az utazók körében legnagyobb népszerűségnek a blenheimi palota számított Oxford közelsége, a park divatja és elterjedése miatt, bár Wanstead House is kedvelt célpontnak számított London vonzáskörzetében. Stowe-t és Painshillt kertjei tették népszerű turisztikai úticéllá, míg Kedleston Hall közismert vendégszeretetével csalogatta az utazókat.⁴⁵⁰

Esterházy Miklós herceg (1765–1833) 1803 nyarán két nővérével együtt utazott Angliába, mely több mint két hónapig tartott. Néhány évvel később Esterházy Leopoldine hercegnő (1788–1846), Miklós herceg lánya naplót írt az 1806-ban és 1807-ben megtett nyugat-európai körútjáról, kitérve az angol udvarházakra, különös tekintettel a kertekre, parkokra.⁴⁵¹ Gróf Széchényi István (1791–1860), Ferenc gróf fia is többször utazott Nagy-Britanniába a „*grand tour*” részeként. Első angliai útját 1815-ben tette meg. A legfelsőbb elit körökbe Esterházy Pál Antal herceg nagykövet vezette be, akinek társaságában meglátogatta Bedford herceget Woburn Abbey-ben.⁴⁵² Igazi angломánia jellemezte Széchényit, a szigetország szokásait, bevált gyakorlatait igyekezett átvenni, a hazai viszonyokhoz igazítva hasznosítani.⁴⁵³ Néhány napra vendégül látta az angol utazót, John Pagetet, aki megállapította, hogy: „*Házigazdánk nagy csodálója Angliának, és sok mindent átvett szokásainkból: elég volt körülnézni a birtokán, hogy erről meggyőződhezzünk, de manapság a magyar urak többsége így van ezzel, s aligha tekinthetjük őt kivételnek.*”⁴⁵⁴ Kitüntetett figyelmet szentelt a lótenyésztésnek és lóversenyzésnek, angol lovakat importált az országba.⁴⁵⁵

⁴⁴⁸ Marczali Henrik: Gróf Széchényi Ferenc utazásai. Második és utolsó közlemény. In: Budapesti Szemle 639. 220. k. Szerk. Voinovich Géza. Bp. 1931. 224–248.; József Sisa: Count Ferenc Széchényi's Visit to English Parks and Gardens in 1787. Garden History, Vol. 22. (1994) 1. sz. 64–71. Széchényi Ferenc útinaplóit lásd: MNL OL P 623 A–I–12–9. ff. 2–320.

⁴⁴⁹ Stobart, J.: Travel and the British i. m. 151–152.

⁴⁵⁰ Uo. 152.

⁴⁵¹ Uo. 149–150.

⁴⁵² Uo. 156–157.

⁴⁵³ Paget, J.: Magyarország és Erdély i. m. 134., 139.

⁴⁵⁴ Uo. 182.

⁴⁵⁵ Uo. 136–137.

Az erdélyi származású Bethlen Miklós is részt vett peregrináción,⁴⁵⁶ igaz jóval szerényebb körülmények között, mint az a főurakra jellemző volt: „énnekem eddig Németországban szolgám vagy inasom nem volt, az egyéb költség azt nem engedte (...)”,⁴⁵⁷ 1664-ben pedig azt írta, „kártya, koczka, kurvára s kupára nem költöttem.”, azaz szerény körülmények között élt,⁴⁵⁸ melyet ruházatának leírása is jól tükröz az alábbi részletben: „Köntösöm, mint főember gyermekének, tisztességes, de cifra és igen drága nem volt; azonban, minthogy ott akkor bélelt mentével nem éltek, bizony a télhez rossz volt.”⁴⁵⁹ Takarékoskodásuk ellenére azonban elfogyott a pénzük, így hitelre is szükségük volt, hogy eljussanak Leidenbe.⁴⁶⁰ Ennek ellenére nem vetették meg a bort, igaz azt is mértékkel fogyasztották: „budai icczécskét megivott egyikünk-egyikünk”.⁴⁶¹ Az iskolában történő borivás egyébként a 17. században természetes jelenségnek számított, így Bethlen Miklós is gyakran lerészegedett.⁴⁶² Hasonló módon Berzeviczy Gergely is olyannyira megszorult 1782-ben pozsonyi tartózkodása idején – a peregrináció előtt két évvel –, hogy aranyórájának eladása vált szükségessé.⁴⁶³ Egy anyjához írt levelében bizonygatja, nagyobb hasznára válna két évet eltölteni Göttingenben, semmint utaznia, ami ráadásul harmad annyi összegbe kerülne.⁴⁶⁴

Gróf Teleki József (1738–1796) főispán, koronaőr 1759-ben indult el Budáról, hogy tanulmányait a „nagy utazással” zárja. Útitársa Müller Mátyás, aki titkári minőségben kísérte el Telekit, illetve azonos nevű fia inasként.⁴⁶⁵ Kilenc hónapos bázeli ott-tartózkodása igen meghatározó volt számára, hiszen szoros kapcsolatot alakított ki a Bernoulli testvérekkel, de a bázeli egyetem alapításának háromszáz éves évfordulójára rendezett ünnepségen a három Teleki (Sámuel 1739–1822 és Ádám 1740–1792) közvetlenül a rektor mögött foglalhatott helyet.⁴⁶⁶ H. Balázs Éva az útinapló bevezetőjében így fogalmazott: „A társadalmi légkör, a vele egyenrangúak környezete nem csupán szellemi becsvágyat, hanem társadalmi

⁴⁵⁶ Lásd: Gróf Bethlen Miklós I. i. m. 271–350.

⁴⁵⁷ Uo. I. 293.

⁴⁵⁸ Uo. I. 321.

⁴⁵⁹ Uo. I. 286–287.

⁴⁶⁰ Uo. I. 288.

⁴⁶¹ Uo. I. 287.

⁴⁶² Kríza Á.: A nevelés i. m. 361–365.

⁴⁶³ „Az én arany Orámat, melly most igen rosszul jár, cserébe kérnek tőlem, olly moddal, hogy egy jo ezüst Orát, és hét aranyat érete adni akarnak. Nekem a dologhoz Kedvem Nincsen.” H. Balázs É. (szerk.): Berzeviczy Gergely i. m. 267.

⁴⁶⁴ „Ein zweyjähriger Aufenthalt in Göttingen wurde mir gewiss mehr nützen, als zweyjährige Reisen, und nicht das drittheil so viel kosten.” Uo. 252.

⁴⁶⁵ Tolnai Gábor (szerk.): Egy erdélyi gróf i. m. 15.

⁴⁶⁶ Uo. 18–19.

nagyratörését is kielégíti.”⁴⁶⁷ Ezt a felsőbbrendűséget mutatja, hogy idegenkedett a polgárságtól.⁴⁶⁸

Sok arisztokrata család fiatal gentlemanje tanulmányait a nagy utazással abszolválta, úticélnak pedig szívesen választották Versailles-t.⁴⁶⁹ Mindenki előtt nyitva állt ugyan, a szabadág ellenére azonban mégsem volt teljes a mobilitás, ugyanis a palotához való hozzáférést korlátozták: az udvar kapuit este bezárták, majd reggel újra kinyitották. Az örök abban az esetben sem engedtek be látogatókat, ha a király szervezett szabadidejét töltötte vagy ügyeket intézett.⁴⁷⁰ Egyes leírások szerint Versailles-nak nem volt párja egész Európában,⁴⁷¹ míg mások számára csalódást, elhanyagoltság érzését keltette, ami a tisztaság hiányával hozható összefüggésbe (kb. négyezer ember élt ott összezárva a szolgálókkal, de csak néhány nyilvános illemhely volt).⁴⁷² A 18. századra egyre rosszabb, lesújtóbb állapotok uralkodtak az udvarban, ami a felhalmozott adósságoknak köszönhető (háborúk, kegyencek, luxusépítkezés).⁴⁷³ Berzeviczy Gergely is kettősmérce alapján egyfelől a kultúra központjaként mutatja be, ahol minden földrész kultúrája ötvöződik, hiszen különböző népcsoportok voltak jelen. Minden, ami luxus, exkluzív, szenzáció, szemkápráztató, megtalálható volt ott, így az Újvilág termékei is: ananász, gobelin stb.⁴⁷⁴ Ugyanakkor Berzeviczy csalódottságát is kifejezte, sötétnek, koszosnak találta, a hatalmas kastélyban pedig huszonöt-ezer fő élt összezárva, mely tényezők számbavételét követően már valóban kiábrándító kép tárul elénk.⁴⁷⁵

Említésre méltó „*Kavaliers tours*”-t tudhat magáénak a Hesszeni Lovagrend (*Hessian Ritterschaft*) tagja, Wilhelm Rudolf von Buttlar-Elberberg (1732–1795), aki egyetemi tanulmányai befejezése után előbb Bernbe (Svájc), majd Genovába (Olaszország) utazott a Francia Királyságon keresztül, ahol egy évet töltött el (Lyon, Marseilles, Montpellier, Orleans, Párizs). Az utazás költsége 19 646 tallérba került (ami egy közepes méretű föld értékének felelt

⁴⁶⁷ Uo. 22.

⁴⁶⁸ Uo. 20., 24

⁴⁶⁹ Kisluk-Grosheide, D. – Rondor, B. (Eds.): *Visitors to Versailles* i. m. 25., 226.

⁴⁷⁰ Uo. 227–229.

⁴⁷¹ „„The gardens here facing you are not to be paralleled in Europe, all the beautiful models that Italy or the world affords having been considered in order to render them the most perfect in their kind.” Uo. 227.

⁴⁷² Uo. 27.

⁴⁷³ Uo. 34–35.

⁴⁷⁴ „Paris ist eine ungeheute lärmende Stadt. Ich wohne am Palais Royal, hier im Mittelpuncte, der cultiwirten Welten. Menschen von ellen Nationen und Gegenden kreuzen sich hier in den verschiedensten Beschäftigungen; alles was der Luxus in den vier, oder fünf Theilen der Welt erfunden hat, ist hier zu sehen und zu kaufen, vom Korn bis zum Ananas, vom rohen Fell, bis zur Hautelite de Goblin. Hier ist die Cultur der Menschheit am höchsten, so dass sie in das entgegengesetzte Extrem herübersinkt.” H. Balázs É. (szerk.): Berzeviczy Gergely i. m. 119., 294.

⁴⁷⁵ „(...) entspricht beym ersten Anblick, der gespannten Erwartung des Reisenden nicht. Es ist zu finster, und fällt zu Duncel in die Augen. Das Corps de Logis im Schloss ist von rothen Lacksteinen, unangeworfen, das übrige schmutziges Mauer Werck. Es ist sehr wietläufig und hat zu viel Winckel Werck. Im Schlosse allein wohnen 25.000 Seelen, (...)” Uo. 300. Bövebb beszámoló Versailles-ról Uo. 121., 300–301.

meg).⁴⁷⁶ Sir Roger Newdigate (1719–1806) angol politikus, régiséggyűjtő az 1747 és 1796 közötti időszakban keletkezett számlakönyvek kimutatása szerint 21 906 £-ot költött utazásra, áru- és levélszállításra, ami több mint kétszerese annak az összegnek, melyet ezüstdíszekre, bútorkra és könyvekre fordított együttevén.⁴⁷⁷ Newdigate második „*grand tour*”-ja már jóval szerényebb összegbe került, mindössze 2 195 £-ba.⁴⁷⁸ James Leigh 1747 és 1748 között utazta be Európát, mely kb. 3 000 £ kiadást jelentett.⁴⁷⁹

Ez az alfejezet azt kívánta bemutatni, hogy a 18. század második felétől, vagyis a felvilágosodás időszakában mennyire domináns szerephez jutott a főúri, főnemesi családok vonatkozásában a megfelelő minőségű és színvonalú, gyakorlatorientált edukáció, a „közjó” ügyének szolgálatába állítható hasznos polgár képzése, a korszak szellemiségéhez igazodva a műveltség. Az elit családok fiai neveltetésének részét képezték a külföldi stúdiumok, az igencsak költséges tanulmányutak („*grand tour*”) is, melyek nemcsak a világlátás kiszélesítéséhez, hanem a kapcsolati háló kiépítéséhez és a nyelvismeret elsajátításához is hozzájárultak.

2. A KÖZJÓ SZOLGÁLATA: ISKOLÁK, ALAPÍTVÁNYOK, KÖZHASZNÚ BERUHÁZÁSOK

Amennyiben Festetics cselekvési programjának, a megvalósítás gyakorlatának feltételrendszerét és a különböző elemeit vizsgáljuk, úgy a 18. század felvilágosult filozófiai attitűdje, az egyetemesség víziójának a mindennapok valóságában is megnyilvánuló szándéka figyelhető meg. Kultsár István, gróf Festetics György fiának, Lászlónak a nevelője egy 1799. december 25-én kelt levelében magasztalását, s tiszteletét fejezte ki a keszthelyi gróf irányába, melynek idézett részlete méltó emléket állít Festeticsnek: „*Szerentsés összevoglaltatása az ujj esztendőnek Méltóságod születése napjával kettős okot nyújt nekem az örvendezésre, mert olly időre emlékeztet, melyben a Hazának egy jótévő tsillaga tettszett fel, aki eredet napjára való visszatérésével mindenkor magából ad ujj fényt maga világosságának, magából vesz ujj erőt használhatóságának.*”⁴⁸⁰

⁴⁷⁶ Pedlow, G. W.: The Survival i. m. 163.

⁴⁷⁷ Stobart, J.: Travel and the British i. m. 170.

⁴⁷⁸ Jon Stobart – Mark Rothery: Consumption and the Country House. Oxford 2016. 38–39.

⁴⁷⁹ Uo. 173.

⁴⁸⁰ MNL OL Festetics Lt P 279 18. d. ff. 3v–4.

„Festetics fáradhatatlanul foglalkozott és törődött az ifjúság nevelésével. A felvilágosodás „hasznosság elve” figyelhető meg Festetics György iskolapolitikájának háttérében.” – fogalmazza meg Cséby Géza.⁴⁸¹ Keszthelyen az elemi iskolák, a líceum, a polgári iskola, a zeneiskola, a rajziskola, a tanítóképző, a *nemesi konviktus*, a *Georgikon*, Csurgón pedig a református gimnázium létesítése köthető többek a nevéhez.⁴⁸² A csurgói gimnázium 1795-ös alapításának háttérében a „közjó” szolgálata állt, hogy a birtokközponttól távol élők és kevésbé tehetősek is részesüljenek oktatásban. 1792-ben még Alsókon működött a gimnázium első osztálya, amit aztán másfél év után Csurgóra helyezett át és 1798-tól líceumként működött. Ez arra is visszavezethető, hogy Somogyban, illetve közelében nem működött protestáns iskola, míg a katolikusok könnyedén tanulhattak Keszthelyen – noha maga a gróf is katolikus volt. Erre a célra, pontosabban az iskola építésére 6 000 rénes forintot (a továbbiakban: Rf), a tanárok fizetésére évi 200-at, fűtésre 24 öl fát szánt. Az iskola mellé konviktust is állíttatott, az ifjak egyenruhát viseltek. Tanárai szakképzettek voltak (pl. Csokonai Vitéz Mihály, Császári Lósy Pál), ezzel is igyekezett az intézmény színvonalát emelni.⁴⁸³ Nagyváthy János direktor a Somogy megyei közgyűlés elé terjesztette az iskolaalapítási szándékot: «„Minthogy a közboldogság növelését a jó polgár kötelességéhez tartozónak vélem, úgy gondolkodom, hogy annak előmozdítására legtöbbet akkor tehetek, midőn az ifjúságnak a hasznos tudományok ismeretébe való bevezetésére és jó polgárokká való nevelésére kedvező alkalom kínálkozik”». ⁴⁸⁴ Az 1794. évi beadvány a Helytartótanácshoz, illetve katolikus volta ellenére a református iskolaalapítási-szándék Kurucz György megfogalmazásában „egyrészt a felvilágosodás tolerancia-gondolatának gyakorlati megvalósításaként, másrészt a vallási megosztottságból fakadó egyenetlenséggel szembeni szintén demonstratív fellépésként értelmezhető.”⁴⁸⁵

A csurgói gimnázium alapításáról, pontosabban alapkövének letételéről készült egy monumentális méretű reprezentatív festmény, melyet Merész Gyula festett 1939-ben. A képet az akkori igazgatótanács-elnök, Matoltsy Sándor ajándékozta az iskolának (ma *Csokonai Vitéz Mihály Református Gimnázium* nevet viseli), amely azóta az intézmény dísztermében látható.⁴⁸⁶ A plein-air stílusnak megfelelően a szabad ég alatt, erdő szélén zajlik a jelenet, ahol a koraőszi

⁴⁸¹ Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 80.

⁴⁸² Uo. 80–101.; Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 273. Az alapításról szóló híradás: Magyar Hírmondó (Bécs) (1796) 10. Nr. 19. 312.

⁴⁸³ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 265–269.; Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 100–101. Részletesen: Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 171–174. Lásd: „Keszthelyi Nemes Convictusnak Instructioja” MNL OL Festetics Lt P 279 T. I. 43. d. ff. 357–374.

⁴⁸⁴ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 266.

⁴⁸⁵ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 171.

⁴⁸⁶ Köszönöm az információkat Violáné Bakonyi Ibolyának, a gimnázium könyvtárvezetőjének.

színek, fény–árnyék játékok figyelhetők meg. A festmény központi alakja a piros színű, díszes magyar ruhában, magyaros süvegben megjelent alapító főúr, Festetics György. A főszereplő jelentőségének hangsúlyozására megvilágítja alakját a nap sugara, ezzel a megoldással pedig vizuálisan is kiemelkedik a sötét tónussal megjelenített alakok közül. A képen a társadalom minden rétege képviseltetve van: az elit soraiból az adományozó főúr, Festetics György, a középosztályból Nagyváthy János, a református egyházmegye lelkészei, végül a szegényparasztok. Az alkotó, Merész Gyula kidolgozta az alakok arckifejezését, tekintetét, melyek többségén a tudatosság fedezhető fel a komoly jelentőséggel bíró szándékot, s megkezdett folyamatot illetően.⁴⁸⁷ A kép másik érdekessége, hogy a keszthelyi gróf lábánál látható egy elegáns, arisztokratához illő nemes kutya, közelebbről egy angol springer spániel. Tulajdonságaiból adódóan atletikus, erős testfelépítésű, nagy mozgásigényű vadászeb. Jelentősége abban ragadható meg a festmény vonatkozásában, hogy a magyarországi nemesség életében, különösképpen Festeticsnél az angol hatás erőteljes voltát igazolja.

Politikai szempontból sem elhanyagolható Festeticsnek a felvilágosodás tolerancia-elvéhez illeszkedő méltányos, ám provokatívnak tűnő gesztusa a csurgói református gimnázium alapításával. Ugyanakkor a magyar anyanyelvi kultúrát előmozdító, identitásformáló szereppel bíró törekvéseivel a gondolkodásmódban igyekezett változásokat kieszközölni, s együttműködésre buzdítani.⁴⁸⁸ A valláshoz való viszony a kultúrtörténet megkerülhetetlen részét képezi. A gróf valláshoz való viszonyát fejezi ki, hogy 1800-ban a keszthelyi franciskánusok, vagyis ferencesek rendházának felső részét saját költségén gimnáziumi oktatási célra alakíttatta át.⁴⁸⁹ Festetics egy újabb nagyvonalú cselekedetével a katolikus premonstrei szerzetesrendet támogatta, melynek fejében a filozófia oktatását készítette elő Keszthelyen: „*a' néhai Barátok Klastromát, mellyet nagy költséggel haszon vehetővé tett, a' Premonstratensiseknek általadná, olly kötetést tett ezen Szerzetes Renddel, hogy az a' Philosophiabéli tudományoknak Keszthelyen való tanítására Tagjai közül rendelne, más részét a' Nagy Méltóságú Gróf kiállítaná.*”⁴⁹⁰

⁴⁸⁷ Bódi Ferenc: Merész Gyula tanulmány. (Csurgói Könyvtár XI.) Kaposvár [é. n.] 31–32. A szerző az 1930-as években, vagyis csaknem 150 évvel később bevallja, hogy a „közjót” szolgáló főúri szándék figyelembevételével valóban korszakalkotót alkotott Festetics, mely akkorra kamatoztatta a befektetett energiát. Ahogy a szerző írja: „A kész eredmény, a pompázó, hatalmas kép pedig ott teljesíti főlemelő, eszmélkedtető, nemes tradíciókat termelő hivatását, ahol a nagy magvetők munkája és a méltó utódok áldozatos, önmegtagadó erőfeszítéseinek eredményeként tényleg beérett a dús termés: végre megszületett a népes, nagyszerű tanerőkkel bíró, kitűnően vezetett, messze földön ismert és elismert, nagy csurgói gimnázium.” Uo. 32.

⁴⁸⁸ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 171.; Uő: Kényszerhelyzet és vízió i. m. 457.

⁴⁸⁹ Magyar Hírmondó (Bécs) (1801) 19. Nr. 7. 100.

⁴⁹⁰ HKT (1809) I. Nr. 6 41.

Festeticsnek köszönhető az országos katonai tisztképző intézet, vagy az ország érdekeinek szolgálatára felkészítő magyar nemesi hivatalnokképző intézet, a *nemesi konviktus* felállítása is.⁴⁹¹ A felvehető tizenkilenc diákból ötöt Festetics finanszírozott, míg a többieknek 100 ft-ot kellett fizetniük az ellátás és a német nyelv, valamint a művészeti tanítás fejében. Hírnevét bizonyítja, hogy Károly főherceg tiszti állást ajánlott azon fiatalok számára, akik onnan kerültek ki. Tíz éves fennállását követően a gróf Sopronba helyezte át az intézményt, a diákok pedig a soproni gimnáziumban tanultak. A *konviktus* 1813-ban zárta be kapuit a háborús időszak következtében, de a növendékek ösztöndíjban részesültek továbbra is. A gróf a konviktorok egyetemi tanulmányait is igyekezett elősegíteni, a fiatalokat arra ösztönözni, így Pesten is biztosított palotájában egy *konviktust* öt fő számára. Az egyetemisták mellé két felügyelőt rendelt, a hallgatók pedig nyelvtanulás, rajzolás, vívás, lovaglás, hadgyakorlatok terén igyekeztek kitűnni.⁴⁹² A keszthelyi gróf a „közjó” iránt való szeretetből a katonai tudományokat tanuló ifjak számára 40 000 ft-ot ajánlott fel azzal a feltétellel, „*hogy amíg M[agyar]. Országban katonai Académia állíttathatik fel, az ajánlott summa interesséből három Magyar ifjak, kik minden Vallásbeli külömbség nélkül a' Mágnás, Nemes Ifjak, és katonai tisztek fiai között neveztetnék ki, a' Bécsi katonai Académiában taníttathassanak.*”⁴⁹³ Ezzel a gesztussal megteremtette a katonai szakképzés alapjait.⁴⁹⁴

Festetics iskolaalapításainak sorában a legjelentősebb intézménynek a *Georgikont* tekinthetjük.⁴⁹⁵ Festetics a racionális intézményi keretek létrehozása és működtetése érdekében egymástól elválaszthatatlannak tekintette a materiális és személyi feltételrendszer, a hatékony szakismeretet biztosító háttér kialakítását. Sikeréhez nyugat-európai protestáns egyetemeken tanult szakemberek járultak hozzá, mint Pethe Ferenc (1763–1833) gazdasági szakíró, Rummy Károly György (1780–1847) vagy Asbóth János (1768–1823) professzor, tiszttartó, a *Directio* (a központi igazgatási testület) egyik vezetője. Az órákat tandíj nélkül hallgathatták az érdeklődő diákok, de a mecénási tevékenységéről is elhíresült gróf ösztöndíjak adományozásával is igyekezett támogatni az arra érdemeseket, s ezzel a következő generáció képzését is megalapozta. Festetics követendő mintának Angliát tekintette, s az ottani mezőgazdasági gyakorlatokat, tudományos eredményeket kívánta adaptálni, s a „közjó”, a

⁴⁹¹ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 179.

⁴⁹² Uo. 170., 179.; Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 270–272.

⁴⁹³ Magyar Hirmondó (Bécs) (1802) 22. Nr. 1. 4.

⁴⁹⁴ Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 47.

⁴⁹⁵ Lásd a Peter Jordan (1751–1817) bécsi professzorral való levelezését, mely a georgikoni szaktantárgyak vonatkozásában az „*Entwurf eines Planes für den oekonomischen Unterricht*” című feljegyzésben fejti ki azok szükségességét. Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 195–196.

professzionális gazdaképzés szolgálatába állítani.⁴⁹⁶ Rummy, akinek diplomáját közli a *Tudományos Gyűjtemény*,⁴⁹⁷ a *Georgikon* tiszteletbeli Assessora lett 1818-ban. Latin nyelvű beiktatási beszéde (*de prudentia ac circumspectione oeconomorum in experimentis instituendis*) nyomtatásban jelent meg, amiről a *Vaterlandische Blätter* is beszámolt.⁴⁹⁸

A korszak elitegyetemének számító és a társadalmi színvonalat tükröző, tudásvágyat kielégítő göttingeni egyetemen tanult Asbóth János is, aki törekedett a networkingre. A *Georgikon*ról készített egy leírást (*Beschreibung des Georgikons, oder der graflich-Georg-Festeticschen Schule der Oeconomie zu Keszthely am Balaton im Szalader Comitat in Ungarn*), amit a *Göttingeni Tudós Társaság* részére meg is küldött, s ennek eredményeképpen Európaszerte ismertté és elismertté vált a keszthelyi tanintézet.⁴⁹⁹ A göttingeni egyetemen egy sikeres pályázat megoldásáért emlékérmet kapott, s bekerült a *Göttingeni Tudós Társaság* tagjai közé.⁵⁰⁰ Mi több, Festeticset is tiszteletbeli taggá avaszták 1802 novemberében többek között Prof. Jeremias David Reuss bibliotékárius (1750–1834), Dr. Wilhelm Olbers csillagász, orvos (1758–1840), vagy Dr. Albrecht Thaer mellett.⁵⁰¹ Erről az elismerő gesztusról Christian Gottlieb Heyne (1729–1802) professzor tájékoztatta Festeticset.⁵⁰² Rummy, aki a Társaság levelező tagja volt,⁵⁰³ a Göttingenbe küldött vonzó beszámolóival ugyancsak hozzájárult mind az elméleti és gyakorlati oktatást professzionálisan megvalósító, az állam anyagi támogatását mellőző, magánkézben lévő mezőgazdasági tanintézet, mind a *Georgikon*t alapító és fenntartó keszthelyi gróf presztízs növeléséhez.⁵⁰⁴

⁴⁹⁶ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 21–22., 195–244.; *Uő*: A Festetics i. m. 27.; *Uő*: Göttingentől Keszthelyig: Asbóth János (1768–1823) tanári és uradalmi tiszti tevékenysége, 1801–1818. Századok, 147. (2013) 4. sz. 1031–1032.; *Uő*: Irodalmunk „jó embere” i. m. 24–25.; *Szántó I.*: A parasztság kisajátítása i. m. 139–146.; *Csöte András*: Egy presztízorientált nagybirtok-üzem a 18–19. század fordulóján: A keszthelyi Festetics uradalom. In: Gazdaságtörténeti tanulmányok (Zalai Gyűjtemény 34.) Szerk. Kapiller Imre. Zalaegerszeg 1993. 84.

⁴⁹⁷ Tudományos Gyűjtemény (1818) 2. V. k. 120–122.

⁴⁹⁸ Vaterlandische Blätter (1813) Nr. 100. 598.

⁴⁹⁹ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 232; GGA (1803) II. 745–749. Vö. Vaterlandische Blätter (1818) Nr. 54. 213–215.; ONV (1814) Nr. 17. 329–330., 129–130.; HKT (1809) I. Nr. 6. 41.

⁵⁰⁰ Kazinczy Ferenc levelezése II. 598. „Az Úr a' legszebb diadalmat nyerte-meg, 's a' Magyar név tiszteletes voltát kiljebbre vitte. Ennél szebb koszorú nem függ a' Haza' Templomában. Irigylem az Úr sorsát (...)” Uo. 450.

⁵⁰¹ GGA (1802) II. 1909.; Magyar Hirmondó (Bécs) (1802) 22. Nr. 28. 442.

⁵⁰² Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 232.

⁵⁰³ GGA (1806) II. 1930.

⁵⁰⁴ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 239–240. „Bey Gelegenheit der Prüfung der Zöglinge dieser Anstalt ward diese Rede gehalten, in welcher der würdige Berf. eine anziehende, dem Stifter und Erhalter des Instituts dem Hrn. Grafen Georg Festetics von Tolna Ehre machende Beschreibung von dem Zustande dieser trefflichen landwirthschaftlichen Anstalt gibt in welcher die Theorie und Praxis sehr lobenswerth vereinigt sind. Die Arealausdehnung des Georgikons beträgt, nach dem Grundbuche, 985 Joche, das Joch zu 1200 Wiener Quadratklafter, welche die Gebäude, Garten, Felder, Wiesen, Hutweiden, Weingarten, Waldungen, ein Museum, Hornviehzucht, Pferde, Schaafe, Bienenzucht, Seidenbau und das nöthige Arbeitspersonale. Jeder kann den Unterricht genießen, ausser den Stipendiaten erhalten die fremden Practicanten von dem edeln Grafen auch eine Remuneration (Xenie) zur Aufmunterung. Der Staat gibt nichts zur Unterhaltung der Anstalt her. (...)” GGA (1815) II. 1319–1320.

A leggazdagabb angol nemes, Russell John (1766–1839) Bedford hatodik hercege, woburni mintagazdaságában a modern mezőgazdasági bemutatók, kiállítások intézményes kereteit biztosította a szezonális birkanyírások időszakában.⁵⁰⁵ Festetics György részben az angliai mintát követve hozta létre mezőgazdasági tanintézetét, a *Georgikont* „a’ melly annyival nagyobb diszére szolgál a’ Hazának, hogy a’ Bedford által, Földmivelő Kollégium név alatt felállított Georgikon, még Angliában is elsőnek és a’ maga nemében csak egynek neveztetik.”⁵⁰⁶ A Georgikon helyes működése érdekében Festetics György megalkotta a „*Georgikont*”-et is, mely Pethe Ferencnek szólt.⁵⁰⁷ Kidolgozásra került a „*Téli Rendtartás mely szerint A Georgikonbéli Professorok és Praktikánsok foglalatoskodnak A 799/800 dik Esztendőre*” is, melyben megtalálhatók táblázatos formában Pethe, valamint a főpraktikánsok és alpraktikánsok hónapokra lebontott feladatkörei.⁵⁰⁸ A hallgatók gyakorlati tevékenységének támogatásához a gróf birtokainak egy részét erre a célra fordították. Voltak külön az iskolához tartozó gazdasági épületek, istállók, méhészet, selyemhernyó-tenyésztés. Minden meghatározott rend szerint működött, fontos szerepet szánva a pontos könyvelésnek is.⁵⁰⁹

Festetics víziójának megfelelően a *Georgikon* ágazati és mezőgazdasági üzemszervezési ismereteket oktató tanintézetként funkcionált, melyben alsó- és felsőfokú szakképzésben részesülhettek a tehetségesnek ítélt nem nemesi származású fiatalok is. A hét különböző szakképzési tanterv szerint működő iskolában a hasznos polgár képzési ideálját helyezték előtérbe, a „közjó” szolgálatának figyelembevételével. A *Georgikont* alkotó iskolák a következők voltak: Parasztiskola, Pristaldeum (jogászképzés), Erdésziskola, Kertésziskola, Lovászikola, Mérnökiskola, Leányiskola.⁵¹⁰ A fejlett agrárgazdasági, agrotechnikai ismeretek

⁵⁰⁵ Kurucz Gy.: Technológiai utazás i. m. 100.

⁵⁰⁶ Magyar Hírmondó (Bécs) (1801) 20. Nr. 39. 661–662.

⁵⁰⁷ MNL OL Festetics Lt P 279 19. d. ff. 316–317v.

⁵⁰⁸ Uo. f. 328. Habár Pethére nézve ebben csak a tanítás van feltüntetve, a valóságban jóval több kötelezettség hárult rá. Lásd: Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 225

⁵⁰⁹ „In order to afford the agricultural students of the Georgicon opportunities of practice, a farm is set apart from the rest of the Graf's estate. The necessary buildings, yards, and working cattle, are connected with it, and the management of it is entrusted to the teachers and students, according to a certain appointed order, under the superintendence of the general board of direction for the Graf's estates, and a most exact attention in keeping the accounts is strictly insisted upon. The buildings belonging to the school are a large house for the work people, a set of stalls for fattening oxen, a shed for sheep, a building for preserving maize, a bee-house, and a house for the management of silk-worms, and for preparing silk, cow-stalls, house for pensioners, & c. & c.” Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 369. Nem véletlen, hogy a Festetics-könyvtárban fellelhető volt: Gedde János: Angliai méhes kert (...). Eger 1768.

⁵¹⁰ Fülöp É. M. (szerk.): Georgikon 200 i. m. 84–113.; Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 195–201, 211–224.; Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 94–98. „1st, The general school for the theory of agriculture, and the sciences connected with it. 2dly, A school for instruction in the knowledge of law, so far as it is connected with agriculture, and the relation subsisting between the lord and the peasant. 3dly, The popular school of agriculture for the peasant. 4thly, A school for instruction in all branches of knowledge relating to the forest and chase. 5thly, The school for the training of horses and the riding-school. 6thly, The school for girls, intended to form useful

adaptálásában szerepet játszott Albrecht Daniel Thaer (1752–1828) alsó-szászországi agrárközgazdász, aki az angol mezőgazdaság tanulmányozására specializálódott, Festetics pedig levelezőkapcsolatban állt.⁵¹¹ Nem véletlen, hogy Festetics rendkívül gazdag szakkönyvtárral rendelkezett, gyűjteményének pedig jelentős hányadát az ún. „*new agriculture*” („új mezőgazdaság”) tárgykörébe tartozó, az újkori angol agrárforradalommal foglalkozó opusok képezték.⁵¹² A Festetics-könyvtárhoz hasonlóan a Prónay és a Podmaniczky családok aszódi könyvtárában is megtalálhatók voltak az angol mezőgazdasághoz kapcsolódó szakkönyvek, mint például Johann Beckmann szakíró, göttingeni tanár (1739–1811) művei, ám a dunántúli főúri család állományához képest csupán töredékről beszélhetünk.⁵¹³

A *Georgikon* hazai és nemzetközi viszonylatban is hírnévre, elismertségre tett szert, eredményei külföldi tudományos körökben is ismeretesek voltak, amely a gróf tudományos és politikai szerepvállalásának bizonyítékai, a presztízsteremtés egyik eszköze.⁵¹⁴ Hogy Festetics az angol gazdálkodási gyakorlatot vette alapul a magyarországi agrárszakképzés tekintetében, azt a korabeli publicisztika is alátámasztotta.⁵¹⁵ Hozzá hasonlóan Széchenyi Istvánnál sem a hírnév dominált, ahogy az angol utazó írja: „*aligha fogják Széchenyit népszerűséghajhászással vádolni: csak annyiban tör a népszerűségre, amennyiben arra céljai érdekében szükség van.*”⁵¹⁶ A kortársi közvélemény, így a keszthelyi gróf csodálója, gróf Teleki Domokos (1773–1798) útirajzíró is kihangsúlyozza a racionális szemléletű gróf patrotizmusát: „*G[róf]. Festetics György Ur Magyar Országban egy a' leg gazdagabb Birtokos Urak és egyszersmind egy a' leg-nagyobb Gazdák között. De olyan hazafi szivü Oeconimus, hogy a' gazdaságot, és Industriát, egész erejével nem csak a' maga hasznára való nézve, hanem a' köz-haszonra, és minden Birtokai lakossai között, nagy igyekezettel elő segítli.*”⁵¹⁷ Ez azt is bizonyítja, hogy Festetics valóban úttörőként inspirálta a kortársakat, elindított egy újfajta cselekvési irányvonalat, mely a reformmozgalmat előzte meg, egyben elő is készítette azt. Hozzá hasonló mentalitás jellemezte Teleki Domokost, akinek patriotizmusát a jobbító szándék, a társadalmi

housekeepers.” Bright, R.: *Travels from Vienna* i. m. 362. A tantárgyak, vizsgák részletes ismertetéséhez, az épület bemutatásához: Uo. 362–372., 375–376.

⁵¹¹ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 198., 206.; Fülöp É. M. (szerk.): *Georgikon* 200 i. m. 84–113.; Kurucz Gy.: A racionális gazdálkodás i. m. 196–198.

⁵¹² Kurucz Gy.: Az „új mezőgazdaság” irodalma i. m. 32–44.; Uő: Keszthely grófja i. m. 199–211.; Uő: A racionális i. m. 197–201.; Uő: Kényszerhelyzet és vízió i. m. 452.

⁵¹³ Uő: A racionális i. m. 201–204. A *Georgikon*hoz még lásd: Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 275–285.

⁵¹⁴ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 240.

⁵¹⁵ Uo. 20. „*Angliának ily ritka boldogságára iparkodik szíves igyekezettel juttatni vidékünket Hazánk' méltó Fija, M. Gróf Festeits György Ur Ó N[agysá]ga (...) kész mindent el követni, 'a Georgikon nevezet alatt Keszthelyen felállított Gazdasági Oskolának virágoztatására (...)*” Magyar Hírmondó (Bécs) (1798) 14. Nr. 22. 338.

⁵¹⁶ Paget, J.: Magyarország és Erdély i. m. 146.

⁵¹⁷ Egynehány hazai utazások' le-írása Tót és Horváth országoknak rövid esmertetésével egygyütt, ki adatott G. T. D. által. Bécs 1796. 212–213.

hasznosság, a „közjó” előmozdításának szándéka jellemezte.⁵¹⁸ Magyarországi körútja alkalmával Paget is ellátogatott Keszthelyre és elismerően nyilatkozott Festeticsnek a „közjó” ügyében tett lépéseiről, mely intézmények a gróf idején éltek fénykorukat. Vitathatatlan a leírás alapján, hogy a filantróp Festetics megindított a haza előrelépése érdekében egy folyamatot, ami mindenképpen alapot jelentett az új nemzedék számára.⁵¹⁹

Ugyancsak a „közjót” szolgálta a Keszthely tőszomszédságában lévő hévízi fürdő fejlesztése. A beruházásaira fordított összegek 50 000 ft-nál többet emésztettek fel, ami igen soknak számított a kor viszonyaihoz képest. Ez közel sem mondható kifizetődőnek, mert rendkívül olcsó volt belépőjegyek ára.⁵²⁰ A víz kénese, meleg, gyógyhatású, melyet Bright maga is tapasztalt.⁵²¹ Funkciójából és a már jól ismert habermasi „társadalmi nyilvánosságból” adódóan elengedhetetlen volt a marketing, propaganda, amit dr. Babocsay József vállalt magára.⁵²² A melegvíz jótékony hatásairól, gyógyító erejéről az emberi szervezetre a *Magyar Hirmondó* is beszámolt: „a' kedveskedő Természet a' betegeskedő emberiség' nyavalyájának enyhítésére, vagy tellyes meg gyógyulására is, meleg víznek formájában mutatja a' már magában elkészült orvosló erejét, és önként ajánlja a sinlödő testnek helyre állítására szolgáló, 's több orvosló részekből álló forrását.”⁵²³

1796-ban Nagyváthy direktor kiadta a „*A Ferdőházaknál való Rendtartások*”-at. Ebben az időben egy darab volt „*az úri Renden Levőknek, s érdemesebb Személyeknek*”, és „*azokban semmi tisztátalan Személyeknek feredni nem engedtetik*”. Természetesen a köznép számára is volt egy részleg, ahol annyian lehetnek, ahányan elférnek, „*de a trágárság, kurjongatás,*

⁵¹⁸ Biró Annamária: Arisztokraták Erdély 18. század végi kulturális életében. Teleki Sámuel és Teleki Domokos eltérő stratégiái. Certamen (2021) 8. sz. 141.

⁵¹⁹ „Keszthely igen eleven kisváros, legjelentősebb intézménye a Georgikon néven ismeretes, nagy mezőgazdasági iskola, melyet Festetich györgy gróf alapított. Bár már korántsem olyan, mint fénykorában, még ma is számos professzort és gyakorlati oktatót alkalmaz a grófi család költségén. Kevés országban hoztak létre ennyi intézményt jótékonyaságra alapon a nép felemelésére, mint Magyarországon, bár ezek sajna, többnyire nem bizonyultak maradandónak, s az alapító halála után csaknem valamennyi hanyatlásnak indult.” Paget, J.: Magyarország és Erdély i. m. 631.

⁵²⁰ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 264–265.; MNL OL Festetics Lt P 279 29. d. f. 573.; Uo. P 279 20. d. ff. 285–286v.

⁵²¹ „As a bathing place, it is little worthy of mention, and is evidently fitted up by the Graf only for the lower class of people, who come there during the summer, and find a surgeon on the spot ready to administer their favourite remedy of scarification or cupping. The only dwelling is a miserable house, converted into an inn during the summer, and affording very mean accommodation. As a hot-spring, however, it is curious, from the quantity of heated sulphureous water which it discharges in the middle, of a low and marshy plain, in which it has formed a pond. This covers a space of not much less than two acres, and the water which runs from it, turns in its course two or three mills. I cannot speak exactly to its temperature, but it is very consider able, even in the canal by which it discharges itself. The water emits a strong sulphureous vapour, and is of a bluish colour. The *Nymphaea alba* was in fine bloom, and a multitude of a species of cyprinus were playing about, appearing greatly to enjoy the warmth of the water.” Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 447.

⁵²² Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 78.

⁵²³ Magyar Hirmondó (Bécs) (1801) 19. Nr. 41. 672.

vészekedés és egyéb alkalmatlanságok ki fogás nélkül tilalmaztatnak”. A kulcsok a fürdősnél voltak, aki kinyitja és bezárja a fürdőt, a szabályzat tiltotta a szemérmertlenséget. A fürdőházért egy órára 1 xr-t kellett fizetni, de a szegény emberektől nem szedtek belépődíjat. Nagyon szigorúan figyeltek a tisztaságra, ugyanis a vizet minden fürdés után leeresztették.⁵²⁴ A szabályok közé tartozott: „*A Ferdös meg nem engedi, hogy a Kaptzákat és egyéb undorodást szerezhető ruhákat a Köznép a folyosó Karfájára terigesse, vagy hogy az ilyenek a ferdőszobákban, vagy a folyosókon fésülködjenek, és lábaikat áztassák.*” Akinél nem volt fürdőruha, 2 xr-ért kölcsönözhetett. A szegény emberek a padláson aludhattak, de rendbontás és és zajongás miatt elküldték őket.⁵²⁵ A tehetősebbek egy teljes napra is kivehettek szobát 15 xr-ért, amiért kaptak reggelit, ebédet, uzsonnát, vacsorát. „*Az ételek és italok nemeit 's azoknak taxáji naponként az arra készített táblára feljegyezve megláttathatnak.*” Lehetett enni a saját szobában és a szállóban (kvázi étterem részleg), „*a hol vasárnapon és Innepeken música is fog mulatságul tartattatni.*”⁵²⁶ Cséby Géza kutatásai szerint a gróf halálával a fejlesztések is több évtizedre leálltak, ami nem feltétlenül az örökös eltérő szemléletmódjával, sokkal inkább a beszűkülő anyagi lehetőségeivel magyarázható.⁵²⁷

Hasonló tapasztalható a keszhelyi kórházról is, mivel Festetics György a tényleges szegényeket a keszhelyi ispotályban helyeztette el, ami inkább szegényháznak mondható,⁵²⁸ Bright szavaival élve inkább „szegényháznak”: „*which is rather a poor-house, than an institution for the cure of the sick.*”⁵²⁹ A kórház bevételei annak köszönhetőek, hogy a Festetics család kórházi tőkealapot biztosított, s ez bővíthetett hagyatékok révén. A külsős, tehát nem keszhelyi betegektől ellátási díjat szedtek.⁵³⁰ Ezt az állítást hivatott alátámasztani az a tény is, hogy a keszhelyi kórház prototípusa 1759-ben Festetics Kristóf nevéhez köthető. Ezt követően Széchényi Ferenc és Festetics Pál is alapítványi támogatással, ám egyházi fenntartással kívánta támogatni a közkórház ügyét. Ez azonban pápaiengedély-köteles, s nem látott volna el minden beteget. Pál halála után Festetics György finanszírozta az építkezést.⁵³¹

⁵²⁴ MNL OL Festetics Lt P 279 9. d. f. 303.

⁵²⁵ Uo. f. 303v.

⁵²⁶ Uo. f. 304.

⁵²⁷ Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 79.

⁵²⁸ Szántó I.: A parasztság kisajátítása i. m. 128.

⁵²⁹ Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 448. A leírást az angol orvos így folytatta: „*It is managed with much attention, and the inmates receive many little conveniences, and even luxuries, from the pious offerings of persons in humble life, who, from religious motives, and for the fulfilment of vows, bring gifts according to their means.*” Uo. 448.

⁵³⁰ Kállay I.: A magyarországi nagybirtok i. m. 215.; Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 65–66.

⁵³¹ Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 65–66.

A keszthelyi ellátó rendszer kiépítése, karitatív tevékenysége⁵³² mögött részben Festetics szociális érzékenysége és a külvilág felé történő nyitás állhatott a „közjó”-t szolgálva,⁵³³ amely a gróf nagylelkű jellemét is megfesti előttünk.⁵³⁴

Bright útleírásából kiderül, hogy Festeticset mekkora tisztelet, rajongás, szeretet vette körül, mikor az utcán elhaladt kocsijával. Az angol orvos szerint mintha egy parlamenti választási képviselőt ünnepelt volna a tömeg.⁵³⁵ Ez a respektus a mágnások körében is tetten érhető például Ghillány báró esetében: „*mivel azt is tudom, hog Nagságodnak tsupa meg jelenése, már nékem, ha akarni méltóztatik, többet használhat, mint másoknak a leg jobban el tőkéllett vevő szándékja*”.⁵³⁶ Végül az is szerepet játszhatott, hogy hipochondriában szenvedhetett, ezért sürgetőnek érezhette minél előbb a gyógyulás útjára vezetni a betegeket.⁵³⁷ Mindez meg is cáfolja Kazinczy Ferenc állítását: „*Az embereknek leg nagyobb része tsupán a' külső benyomások bevételére alkalmas. A' mi virtusainknak nagy része külsőség.*”⁵³⁸

A gróf érdemeihez sorolható a magyar nyelv ügyéért tett erőfeszítései, így a magyar színjátszás támogatása is. A *Magyar Játék Színi Társaságra* és a kolozsvári színházra is nagylelkűen áldozott, tegyük hozzá, ez utóbbihoz Esterházy Miklós is hozzájárult.⁵³⁹ Nagyvonalú tettei közé tartozik, hogy levéltárát megnyitotta a kutatnivágók előtt, anyagilag támogatta a magyar nyelvű könyvkiadást, vagy éppen Romy tanulmányait is finanszírozta.⁵⁴⁰

⁵³² Horváth János becslései szerint a jótékonykodásra szánt összeg százezrekekkel meghaladta az 1 000 000 ft-ot. Négvesy L.: Gróf Festetics György i. m. 68. Véleményünk szerint ez irreálisan nagy összegnek tűnik.

⁵³³ Erdekességképpen „Emlékezetet kíván még az Uraságnak köz hasznú igyekezete, a' ki jó sajkákat, és vitorlás nagy hajót is építtetett, Triesztből hoztatott munkások által, hogy a' söt, 's egyebet, könnyebben, 's kevesebb költséggel lehessen Kesztybe szállítani.” Vályi A.: Magyarországnak i. m. II. 357. Festetics valóban rendelkezett hajóarzenállal, amiről Richard Bright is megemlékezett: „*From the farm we drove past a Roman encampment on our way to the lake, where we found a boat with six rowers in Venetian costume, waiting to convey us on board the vessel which the Graf calls his frigate, being by far the largest, and, indeed, almost the only vessel with sails upon this fresh water sea.*” Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 427.

⁵³⁴ Hasonló nagylelkű gesztusként értelmezhető Grassalkovich I. Antal gróf esetében a kapucinus szerzetesek letelepítése Máriabesenyőn 1763-ban, kolostoruk pedig nemcsak kegyhelyként, hanem egyfajta kulturális központként is funkcionált. G. Merva M.: A Grassalkovich-uradalom i. m. 59–61.

⁵³⁵ „*It is amusing to observe with what respect the Graf is saluted as he passes through the crowds, not only of his own dependents, but of such even as are assembled, on the market-day, and with what affability he returns their salutes. Not a head remains uncovered; and the constant bowing which goes on from both sides, would lead a stranger to suppose that it was the favourite candidate at an English county election who passed, rather than the hereditary and arbitrary lord of the surrounding district.*” Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 426.

⁵³⁶ MNL OL Festetics Lt P 279 33. d. ff. 42–42v.; Kurucz Gy.: A Festeticsek i. m. 27.; Uő: Keszthely grófja i. m. 272. A mágnások ugyanígy üdvözlötték Mária Teréziát és kíséretét 1744-ben pozsonyi látogatásakor: „*(...) allorten warteten die vornehmere Magnaten, um die Königin beim Aussteigen aus den Schiff zu bewillkommen; selbe setze sich sofort in den Leibwagen und fuhr nach den Schloß, wohin sie von obbemelten Corteggio mit villen sechsapännigen Wagen (also zwar, daß es einem rechten Einzug gleich sahe) begleitet wurde.*” Khevenhüller-Metsch, J. J.: Aus der Zeit i. m. I. 236. Uo. VI. 42.

⁵³⁷ Kurucz Gy.: A Festeticsek i. m. 25.; Uő: Keszthely grófja i. m. 76. Kiegészítésként a témához: H. Balázs É. – Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Hétköznapi élet i. m. 52–55.

⁵³⁸ Kazinczy Ferenc levelezése VI. 292.

⁵³⁹ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 168.; Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 112–113.

⁵⁴⁰ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 286–289.

Ne felejtsük el – ahogy arról a III/1. fejezetben szoltunk –, hogy ebben az idoszakban a magyar nemességet nem jellemezte a magyar nyelvű irodalom támogatása. Ebből az elit közegeből emelkedik ki Festetics György mecénásként, aki a felvilágosodás programjának részeként bőkezűen támogatta és szorgalmazta a magyar nyelv ügyének előmozdítását. Így például Grassalkovich I. Antal (1694–1771) gróf is csak szerényen járult hozzá énekes- és imádságos könyvek kiadásához, vagy aforizmagyűjteményével.⁵⁴¹

Festetics György felelősségtudatát, filantróp személyiségét igazolja, hogy két árván maradt unokaöccsét, Festetics Ernőt (1800–1859) és Festetics Leót (1800–1884) a szárnyai alá vette, gyámként gondoskodott neveltetésükről.⁵⁴² Húga, Festetics Anna Révay Pállal történő eljegyzéséhez is tekintélyes, 6 000 ft-os összeggel járult hozzá.⁵⁴³ A gróf emberszeretete mindenképpen tetten érhető tevékenységében, de természetesen a „közjó” iránti elkötelezettsége sarkallta a rászorulókat, szegényeket, fiatal tehetségek felkarolására. Ennek szellemében támogatta a váci és a linzi siketnéma intézetet is.⁵⁴⁴ Festetics György a nyomtatást is igyekezett támogatni, így a Keszthelyen megtelepülő Perger Ferenc vállalkozónak, nyomdásznak bérbe adott egy házat, mely műhelyként tudott funkcionálni és ez lett Zala megye első nyomdája.⁵⁴⁵ Fia, László gróf annak ellenére, hogy látványos költségeket tett, az apai örökség szellemében ragaszkodott édesapja intézményrendszeréhez és programjához. A *Magyar Tudós Társaság* létrehozása érdekében alapítványt hozott létre, melyet 10 000 ft-tal megtámogatott. Hasonlóan járt el a hadtudományok érdekében is, folytatta az országos könyvtárszervező tevékenységet, sőt a magyar nyelvű oktatást, jegyzőkönyvvezetést és a georgikoni ügyintézkést is megreformálta helyi szinten.⁵⁴⁶ A reformkor mecénásként elhíresült Batthyány Fülöp (1781–1870) is szintén sokat áldozott a magyar nyelv és kultúra ügyéért, így a *Magyar Tudós Társaság* alapításához 50 000 ft-tal, Széchenyi után a második legnagyobb összeggel járult hozzá, de támogatta a rászorulókat is nyugdíj- és segélyrendszer kialakításával.⁵⁴⁷ A Nádasdy család szintén tekintélyes szerepet vállalt a 17–18. század folyamán nemcsak a törökök kiűzésében, hanem a kultúra-, irodalom- és művészetpártolásban

⁵⁴¹ G. Merva M.: A Grassalkovich-uradalom i. m. 54–55.

⁵⁴² Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 54.; Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 293.

⁵⁴³ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 183.

⁵⁴⁴ Uo. 293.

⁵⁴⁵ Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 64–65.

⁵⁴⁶ Uo. 55–57.

⁵⁴⁷ Domaniczky Endre: Az elfelejtett magyar mecénás, herceg Batthyány Fülöp (1781–1870). In: A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Kőrmenden. Szerk. Nagy Zoltán. Kőrmend 2006. 163–172.; Kondicsné Kovács Éva: Batthyány Fülöp, a mecénás főúr. In: A Batthyányak évszázadai, Tudományos konferencia Kőrmenden. Kőrmend 2006. 157–162.

intézményi keretek megteremtésével (pl. nyomda alapítása, egyházi intézmények támogatása).⁵⁴⁸

Dukai Takách Judit (1795–1836), művésznéven Malvina, egy 1815-ben kelt levelében egy művét ajánlja a gróf figyelmébe, melynek egy részletet idézzük:

*„(...) meg vagyok győződve a Kegyelmes Grófnak nagy Lelke felől, hogy félre vetni nem fogja, hanem a benne levő érdemért is, leg alább azért, hogy egy magyar Leány irta. Én ezen munkáscámat nem azzal a czéllal irtam hogy világot lásson, de Barátaim közül egy minden tudtom nélkül adta ki, így lévén tehát Kinek udvarolnék szivessebb 's nagyobb tisztelettel mint édes Hazám! egy illy elsőbbsik nagy Lelkü Tagjának, vegye tehát Kegyessen Excellentiád, 's olly reménnyel hogy talám utóbb elmémnek érettebb gyümölcseivel leszen szerencsés udvarolhatni. (...)”*⁵⁴⁹

A gróf 1819-ben bekövetkezett halála után fia, Festetics László egy gyászjelentésben kiemelte apja érdemeit:

*„Mivel a Király iránt leghűségesebb és legelkötelezettebb, a hazát szerető és övéi iránt kegyes férfiú volt; mivel a szabad művészeteket és tudományokat mindig szorgalmasan művelte és előmozdította, és mind nyilvánosan, mind pedig magánúton, akár alapítással, akár pedig az ifjúság itthon és külföldön való bőséges támogatásával, nemcsak a földművelésben, hanem majdnem minden tudományban – amelyekkel a polgárok a király és az ország hasznára lettek – gondoskodott az ifjúság taníttatásáról; és végül művét és életének munkáját beteljesítette, ezért mindenekben, akik ismerték őt, az ő jámbor emlékezetét hagyja.”*⁵⁵⁰

Hasonló módon sokat köszönhet Erdély a gróf széki Teleki famíliának, korszakunkból különösen a modernizálni kívánó Teleki Sámuelnek és fiának, Teleki Domokosnak. Az apa a felvilágosodás szellemében a nagyenyedi kollégium modernizálását szorgalmazta, a műveltség felvirágoztatása és a progresszió érdekében a tudományokat támogatta. Könyvtárat építtetett Marosvásárhelyen körülbelül negyven-ezer tételt számláló könyvállományának. Fia szintén a felvilágosodás eszmerendszerének tükrében tevékenykedett, ám ő eltérő szemléletmóddal.

⁵⁴⁸ Monok I.: A Nádasdy család i. m. 69., 73.

⁵⁴⁹ MNL OL Festetics Lt Festetics I. György (a továbbiakban: P 246) 1. d. Személyes iratok (a továbbiakban: 1. tétel) f. 393.

⁵⁵⁰ Helikon Könyvtár Eph. 264. Gróf Festetics I. György latin nyelvű gyászjelentésének magyar nyelvű fordítása (nincs oldal vagy folio).

Nem véletlen az a párhuzam, amiről Biró Annamária szól, miszerint az apa, Széchenyi Ferenchez hasonlítható, míg fia példaképe egyértelműen Festetics György volt. Teleki Domokos Festeticshez hasonlóan szembeszegült édesapja akaratával, amikor a bécsi tartózkodás helyett hazáját választotta, hiszen meggyőződése szerint a haladás, változás csakis személyes jelenléttel és tevékenységgel érhető el. Lelkesen támogatta ugyancsak a keszthelyi gróf példájára a lokális iskolaügyet, így a nemzeti nevelést Sáromberken. Támogatta a magyar nyelv ügyét, a kultúra-, művészetek- és tudományok mecénása volt (pl. az *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* patrónusa, impozáns ásványtani gyűjtemény birtokosa). A *Jenai Mineralógiai Társaság* elnökének választotta, míg vele szemben édesapja annak csupán tagja volt.⁵⁵¹ Jegyezzük meg, a *Georgikon* eredményei és a keszthelyi gróf ásványtani érdeklődése nyomán Festeticset is jelölték az elnöki pozícióra, melyet ő elutasított.⁵⁵² Ez a gesztus alátámasztja azt az állításunkat, hogy számára a hírnév csupán eszköz volt.

A felsorolt példák bebizonyítják, hogy Festetics György egy lokálpatrióta volt, tetteivel, törekvéseivel egyértelműen a „közjót” szolgálta. Ezt támasztja alá feleségének, Sallér Juditnak a *Georgikon Emlékkönyv*be tett bejegyzése is 1801. július 22-éről: „*Georg, handelt nicht, um bloß zu blenden, sondern nach seinem Gewissen, und er sucht den Lohn für einer guten That nicht in den Reden der Leute, sondern in der That selbst.*” („György nem azért cselekszik, hogy elkápráztasson, hanem lelkiismerete szerint, és nem abban keresi a jó cselekedet jutalmát, amit az emberek mondanak, hanem magában a tettben.”).⁵⁵³ Teleki Domokos találóan, modern szemlélettel foglalta össze Festetics szándékát, amely filantropizmusáról, hazafiságáról tanúskodik, s a nacionalizmus gyökereiről árulkodik: „*Nagy ditséretire szolgál azonban G[róf]. Festetics Urnak, hogy ezt a' Népet [tótok, horvátok] názionáizálni, és magyarosítani igyekezik; mely-okból Magyar Oskolákat fundál, és egynéhányat már fundált is.*”⁵⁵⁴

Véleményünk szerint Festeticsnek még nem volt elég ereje ahhoz, amit unokaöccse, Széchenyi István megvalósított, de mindenképpen táptalajt jelentett a reformkor nemzedéke számára. S talán ő nem írta le, amit Széchenyi a *Hitel* záró soraiban igen, de mindkettejük hitvallását jól jellemzi, s talán mottójuknak is tekinthetjük: „*Sokan azt gondolják: «Magyarország – volt; – én azt szeretem hinni: lesz!»*”⁵⁵⁵

⁵⁵¹ Biró A.: Arisztokraták Erdély i. m. 139–150.

⁵⁵² Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 240.

⁵⁵³ Helikon Könyvtár Manuscripta 50 Georgikon Emlékkönyv f. 23.

⁵⁵⁴ Egynéhány hazai utazások i. m. 215.

⁵⁵⁵ Paget, J.: Magyarország és Erdély i. m. 148.

3. A BIRTOKKÖZPONT MINT REGIONÁLIS IRODALMI SZÍNTÉR

„A nemzeti irodalom és kultúra integrációja helyett egy ideig a teljes bénultság, majd azoknak a helyi kezdeményezéseknek a lassú újjáéledése következett be, amelyek az irodalmi élet szervezését tájegységek szerint próbálták folytatni.”⁵⁵⁶ Kókay György megállapításából kiindulva ezt a hiánypótló, érték- és nyilvánosságteremtő szerepet igyekezett betölteni a keszthelyi Helikon. Ennek köszönhetően Keszthely az irodalmi találkozóhelyek egyik színtere lett,⁵⁵⁷ s ebben kitüntetett szerepet játszott Asbóth János, a Georgikon professzora.⁵⁵⁸ Nem az ünnepségek kialakulásával és történetiségével⁵⁵⁹ foglalkozunk, azonban a társadalmi, szellemi presztízs megjelenítésének aspektusából kívánjuk bemutatni a korszak különleges rendezvénysorozatát. Berzsenyi Dániel találóan fogalmazta meg azt az ideált, melyet számára Keszthely jelentett: „*Én Keszthelyben egy magyar Veimárt⁵⁶⁰ ohajtok látni!*”⁵⁶¹ vagy egy másik levelében ez olvasható: „*(...) alig tellyesedett be a' Helicon már Veimárt jövőndöl.*”⁵⁶²

A nyelvújítási mozgalom vezéralakja, Kazinczy Ferenc (1759–1831) és Festetics György kapcsolata meglehetősen távolságtartónak tekinthető, sőt Kazinczy sértettségében fukarnak titulálta a grófot, így csupán az elbeszélésekből értesült egyik a másiktól.⁵⁶³ Kazinczy egyik kijelentéséből kiválóan érződik a maró gúny a gróffal szemben: „*(...) ez az én 200 Rf. alamizsnám több én tőlem, mintha Festetits György 500,000 ftot adna*”.⁵⁶⁴ Ennek ellenére Festetics nagy tisztelettel emlékezett Kazinczyról, elmondása szerint német újíto törekvéseit nem kedvelte. Berzsenyi szerint azonban sem ő, sem Kazinczy nem illettek Keszthelyre, az idilli pompa világába.⁵⁶⁵ Ezt valószínűleg Kazinczy sem gondolta másképp, hiszen egyik Kis Jánoshoz írt levelében a megdöbbenés hangján szólalt meg: „*Én tehát Keszthelyi ember vagyok*”.⁵⁶⁶ A széphalmi mester és a keszthelyi gróf rossznak tűnő viszonyát Festetics rendezte

⁵⁵⁶ Kókay Gy.: Irodalmi élet i. m. 160.

⁵⁵⁷ Cséby G.: A keszthelyi Helikoni i. m. 15.; Uő: Gróf Festetics György i. m. 174.; Kurucz Gy.: „Én tehát keszthelyi ember vagyok!” i. m. 79.

⁵⁵⁸ Cséby G.: A keszthelyi Helikoni i. m. 16.; Uő: Gróf Festetics György i. m. 186. Bővebben lásd: Kurucz Gy.: Göttingentől Keszthelyig i. m. 1031–1060.

⁵⁵⁹ Lásd: Cséby G.: A keszthelyi Helikoni i. m. 15–24.; Uő: Nagyváthy János és a Helikon i. m. 155–162.; Uő: Gróf Festetics György i. m. 174–246.

⁵⁶⁰ Német város Thüringia tartományában. E város az ún. *weimari klasszika* révén vált ismertté, melynek legkiemelkedőbb alakjai J. W. Goethe (1710–1782) és J. C. F. Schiller (1759–1805) voltak.

⁵⁶¹ Berzsenyi Dániel levelezése i. m. 471.

⁵⁶² Uo. 495. Vö. Uo. 496.

⁵⁶³ Kurucz Gy.: „Én tehát keszthelyi...” i. m. 80–83.

⁵⁶⁴ Kazinczy Ferenc levelezése V. 356.

⁵⁶⁵ Uo. XV. 80.

⁵⁶⁶ Uo. 538.

el jelképesen egy gesztussal, berkenyefa-ültetéssel 1818-ban.⁵⁶⁷ Habár Kazinczy egy Festeticshez intézett 1818. március 25-ei keltezésű szívélyes hangvétellű levelében megígérte, hogy a soron következő helikoni ünnepségen jelen lesz, erre sorscsapásai következtében nem került sor és végül a gróf halála akadályozta meg.⁵⁶⁸

Kisfaludy Sándor leírásában „*A' Keszthelyi Helicon a' Hazára, Nemzetre, a' nemzeti Literaturára és Cultúrára nézve olly szép és felséges gondolat, oly szent és dicső hazafiúi érzemény, hogy az, a' mi időnkben csak Exczellenziádnak lelkétől és szívéből lehetett gondolva és érezve (...).*”⁵⁶⁹ A keszthelyi teátrális kialakítású Helikonnak⁵⁷⁰ 1817 és 1819 között évente két ünnepsége került megrendezésre (a császár születésnapján és a georgikoni vizsgaalkalomkor), melyeken a kiemelkedő tehetségű keszthelyi ifjak munkáit, és más írókét is felolvasták, az arra érdemeseket pedig kinyomtatatták és meg is jutalmazták.⁵⁷¹ Véleményünk szerint a Helikon szó esetében térbeli érintkezésen alapuló metonímiáról van szó, mely a londoni *Globe Theatre*-t jelenti, hiszen William Shakespeare angol drámaíró, költő barokk színháza méltán szolgálhatott a későbbi korok mintájául. Ezt az a mondat is hivatott alátámasztani, hogy „*Gr[óf]. Festetics György egy Helikon nevű kerek Palotát építete*”.⁵⁷² Ezenkívül Festetics esetében nem véletlen az angliai minta követése nemcsak a mintagazdaság, hanem a művelődés tekintetében is. Ahogy azt láttuk, a szigetországi ideálokat kívánta a Magyar Királyságban a lehetőségekhez és a helyi sajátosságokhoz igazítva adaptálni, méghozzá elsőként. Mindez a gróf habermasi értelemben vett „társadalmi nyilvánosság”-koncepcióját hivatott erősíteni. Nemcsak a tudást, hanem a karrierlehetőséget is igyekezett

⁵⁶⁷ Kazinczy Ferenc levelezése XVI. 272–274., 280., 105.

⁵⁶⁸ MNL OL Festetics Lt P 279 106. d. T. II. ff. 364–364v.; *Kurucz Gy.*: „Én tehát keszthelyi...” i. m. 84.

⁵⁶⁹ MNL OL Festetics Lt P 279 100. d. T. II. f. 84.

⁵⁷⁰ A Helikon részletes irodalomtörténeti elemzéséhez lásd: *Hász-Fehér Katalin*: A keszthelyi Helikon-ünnepségek a XIX. század elején. In: *Az irodalom ünnepei: kultusztörténeti tanulmányok*. Szerk. Kalla Zsuzsa. Bp. 2000. 173–187. Az ünnepségsorozat elnevezésével kapcsolatban azonban meg kell említeni, hogy nemcsak mitologikus eredetre vezethető vissza, hanem személyes érintettség is közre játszott, ugyanis Festetics egykori szabadkőművesként a *Bruder Heliconus* nevet viselte. *Kurucz Gy.*: „Én tehát keszthelyi...” i. m. 80.; *Cséby G.*: A keszthelyi Helikoni i. m. 15.; *Uő*: Gróf Festetics György i. m. 14–16.

⁵⁷¹ *Cséby G.*: A keszthelyi Helikoni i. m. 15.; *Uő*: Nagyváthy János i. m. 158.; Helikon I. 1–128.; *Bontz J.*: Keszthely város monográfiája i. m. 323–328.; *Szabó D.*: A herceg Festetics i. m. 291–294. „*Mast 500 ft. jutalmat ajánlott a' Gr[óf]. az ifjaknak. A' Typographia [könyvnyomtatás] Sz. György napra kész lesz. A' Helikon épülete theatrum forma. Az emelet közepén áll az asztal és szé, melyen a munkák olvastatnak s declamáltatna [szónokol]; körülte pedig minden némű musikusok, kik minden olvasásra harsognak. A' kárpitot borostyán koszorú övedzi. A' nézők előtt ismét egy asztal, melyre a' bé küldött irások rakatnak. Olvastak és declamáltak némelly Professorok és ifjak, két Baltavári Festeticsek [Festetics Ernő és Leó, Festetics György árván maradt unokaöccsei. *Kurucz Gy.*: Keszthely grófja i. m. 293.], *Ruszek Apatur, Ásboth a' Gróf Uradalmi Praefectura* [felügyelő], *Horvát Ádám, 's az én barna Malvinám, ki az ő tölkoszorújában [tölgykoszorú] s Gratiáktól tanult öltözetében innepünk istennéje vala. Én csak gyönyörködő néző voltam és semmi munkát se vittem. Kisfaludy hozott egy ódát, de a' Gróf nem engedte fel olvasni, mivel a' Grófot igen dicsérte, többi Nagyainkat pedig igen alázta. Az olvasás után meg köszönte a' Gróf a' munkákat, s azokra 500. az invalidusok és szegények számára pedig 4000 fl. ajánlott.*” Berzsenyi Dániel levelezése i. m. 487. Ld. Uo. 483–484.; Kazinczy Ferenc levelezése XV. 79.*

⁵⁷² Kazinczy Ferenc levelezése XV. 117.

különböző módokon biztosítani az alsóbb réteg számára, szemben például az unokatestvérével, Festetics Antallal, aki ugyan dégi birtokán – mint láttuk – reprezentatív teret alakított ki, de nem tartoztak hozzá intézmények.

Az ünnep lebonyolításának menetéről egyébként Horváth Ádám beszámolójából értesülhetünk. Ennek köszönhetően megtudhatjuk, hogy február 11-én a líceumban tanulók komédiájával kezdődött az ünnepség, míg a másnap misével indult, melyet Ruszek József plébános pontifikált⁵⁷³. Ezt követően a Georgikonba vonult a tömeg, ahol „*egy jókora Auditóriumban declamálták a' Tanítók és Tanulók az Ő Felsége tiszteletére készített szabad folyó és kötött Oratiójikat [szónoklat]. A' Veterinar Professor mondott egy hosszú és igen virágos Deák Oratiót: a' Második is Deák volt: a Harmadikat egy tanuló Ifjú mondotta el Magyar Hexameterekben (...). Az után jöttek több Magyar, Deák és Német Versek: 's közben Musika. — Az iskola el végezvén a' maga mondásit: Takáts Judith Kis Asszonyt kérte a' Gróf, hogy menjen fel a' Kathedraba, és mondja el a' maga munkáját (...).*”⁵⁷⁴ Ezek után Horváth Ádám intézett Apollóhoz egy invokációt, délután mindnyájan kimentek a georgikoni Helikonba, ahol emlékfát ültettek. Onnan a Líceumba mentek, ahol huszonnégy muzsikos zenélt, majd a vacsora bállá alakult át.⁵⁷⁵ Végül Festetics 4 500 ft-ot ajánlott fel karitatív célokra.⁵⁷⁶

Az 1817. február 12-ei ünnepre Kisfaludy egy ódát vitt, melyet Festetics nem engedett felolvasni „*mert ötet magasztalta, más Nagyjainkat mocskolta*”.⁵⁷⁷ Azt a hangulatot, amit Festetics teremtet meg Zala megyében, érzékletesen festi le alkalmi dicsőítő versében Horváth Ádámné Kazinczy Klára, melynek néhány sorát idézzük:

„(...) Éltető mennyei erők! értitek, mit akarok?
A' Helikon alkotóját sokáig éltessétek,
Tudom, hogy ő már titeket meg érdemlett, 's tiétek:
De engedjete illy Égit a' földi világnak is;
Annyi időt mint ő, alig érdemelnek százak is.
Méltó hogy kiáltsa minden Flóra kertje' munkássá:
Hogy éljen Groff Festetics György, a' Musák
Métzénássa!”⁵⁷⁸

⁵⁷³ A király életéért ünnepi szentmise. Berzsenyi Dániel levelezése i. m. 938.

⁵⁷⁴ Kazinczy Ferenc levelezése XV. 97–98.

⁵⁷⁵ Kazinczy Ferenc levelezése XV. 98.

⁵⁷⁶ Cséby G.: A keszthelyi Helikoni i. m. 17.; Uő: Gróf Festetics György i. m. 204.

⁵⁷⁷ Kazinczy Ferenc levelezése XV. 114., 117.

⁵⁷⁸ Uo. XVI. 225–227.

Ezt követően megtartották a császár születésnapja alkalmából a soron következő helikoni ünnepséget, s „*bizonyos Summa pénzből álló fundus [pénzalap] állítatott fel azon nevezett Intézetünk részéről a végre, hogy édes Hazánknek érdemesebb Literatoari abból meghatározott részt vegyenek*”.⁵⁷⁹ Berzsenyinek a keszthelyi „*crediti cassából*”⁵⁸⁰ 200 ft-ot ítéltek, és „*Méltóztassa Tekintetes Úr ezen érdem jutalmat mint a Georgikoni[!] meg különböztetett Tiszteletének jelét barátságos indulattal fogadni (...)*”.⁵⁸¹ A jutalmaz megköszönte a költő, azonban nem fogadta el, hanem felajánlotta annak, aki tud válaszolni a ménessel kapcsolatos kérdéseire.⁵⁸² Az utolsó ünnepség pedig 1819-ben került megrendezésre, mely alkalomra Rummy sajnálatos távolléte ellenére elküldte egyik művét, kifejezve tiszteletét és alázatosságát Festetics méltósága és nagysága előtt.⁵⁸³ Ugyanerre az ünnepségre szánták a legnagyobb előkészületeket, azonban ekkorra igen súlyosra fordult a keszthelyi gróf egészségügyi állapota.⁵⁸⁴

Festetics György életének utolsó szakaszában egyébként igen meghatározó szerepet játszott a kormányzat pénzügypolitikája, ami közelről sem volt kecsegtető. Igaz, ekkoriban a gróf bevételei megháromszorozódtak, de ugyanez elmondható kiadásairól is. Sikeres volt a tudatos tőketörlesztés terén, ami csökkentette az azzal járó kamatterhet és bevételi növekedést eredményezett,⁵⁸⁵ „*de Keszthely nem válhatott magyar Weimarrá*”.⁵⁸⁶ A Helikon lényegét Négyesy László találóan fogalmazta meg „önképzőkörszerű ünnep”-nek.⁵⁸⁷ Ugyan nem hozott lényegi áttörést, azonban a kultúrpolitika terén a lokális hiányt mindenképpen igyekezett pótolni. Ugyanakkor diszkurzív térként a nyelvújítás körül kibontakozó vitákat is próbálta enyhíteni.⁵⁸⁸

⁵⁷⁹ Berzsenyi Dániel levelezése i. m. 517.

⁵⁸⁰ Fő- vagy hitelpénztár Keszthelyen vagy Sopronban. Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 139.; Berzsenyi Dániel levelezése i. m. 954.

⁵⁸¹ Berzsenyi Dániel levelezése i. m. 517.

⁵⁸² Uo. 517–518.; Részletesen: MNL OL Festetics Lt P 279 105. d. T. II. ff. 77–77v. „*A' Helikon ünneplése Eöfelsege a' ditsösségessen Uralkodo Fejedelmünk szüetése napján Febr. 12én szokás szerint a' Georgikonban megtartatott, melly alkatmatossággal Phafler Károly Ur Fiscalis és a' Magyar törvény Doctora és az Institutumnak mostani Archonja egy Deák beszédben Eö Felségének Fejedelmi nagy virtussait elő adá (...)*”. Az ünnepségen részt vett többek között Dukai Takách Judit költőnő, a helybéli iskolák diákjai közül gróf Festetics Ernést, Gosztönyi Sándor és Szigethy József, Máyer János, Gertinger Adolf, Fleischer Sámuel, Németh Péter, Fabriczy László praktikánsok, a gimnáziumi költők közül pedig Vadnay János és Simon Mihály. MNL OL Festetics Lt P 279 105. d. T. II. f. 77.

⁵⁸³ „*In Festo Heliconis Keszthelyiensis d. 12. Febr. a. c., quamvis absens, partes quasdam capere volens, orationem historicam De Eminentia Regni Hungariae submitto, rogoque humillime, ut eadem tam cum Excellentissimo et Illustrissimo Domino Comite, Georgio Festetics de Tolna, quam cum Helicone communicetur, ac die festo praelegatur.*” MNL OL Festetics Lt P 279 114. d. T. V. No. 1–51. f. 3.

⁵⁸⁴ Kurucz Gy.: „*En tehát keszthelyi...*” i. m. 85.

⁵⁸⁵ *Uő*: Adósság, hitel, törlesztés i. m. 553–556.

⁵⁸⁶ *Szántó I.*: A parasztság kisajátítása i. m. 175.; *Négyesy L.*: Gróf Festetics György i. m. 130–132.

⁵⁸⁷ *Négyesy L.*: Gróf Festetics György i. m. 132.; *Szántó I.*: A parasztság kisajátítása i. m. 176.

⁵⁸⁸ Kurucz Gy.: „*En tehát keszthelyi...*” i. m. 80. Bővebben: *Négyesy L.*: Gróf Festetics György i. m. 37–325.; *Cséby G.*: A keszthelyi Helikoni i. m. 9–26.

Festetics egyértelműen a „közjó” érdekében tevékenykedett, akinek fáradozásait, művészetpártolását, karitatív tevékenységét, mecénatúráját a széphalmi mester is kénytelen volt elismerni. Immár Festetics bőkezűségét és nagylelkűségét Kis János versbe foglalta, s több levelezőtársával közölte, amit a soron következő helikoni ünnepen szándékozott felolvastatni, ahol „*Tapsol a' sokaság, 's harsogja nevedet*”.⁵⁸⁹ Kis János költeményében (*Gróf Festetics Györgyhez*) világosan kifejezésre jut a jelzőhalmazával egekig magasztalt Festetics („*nagy ember*”, „*Te, kit a' Jók jónak 's nemesnek ismernek*”, „*jótételekben leld gyönyörűséged*”, „*híve hazájának*”, „*Büszke, de nem kevély*”). Önzetlen mecénatúrája által dominánssá vált szerepe a Magyar Királyságban, ugyanis számára – amit a versen keresztül a kortárs nézőpont is alátámaszt – „*nem kellenek semmi csillámlások*”.⁵⁹⁰ Véleményünk szerint Kis reálisan festi le a látványelemeket kerülő, sokkal inkább a „közjó”-t szolgáló gróf törekvését. Az adományozó főúr nagylelkűsége abban is megnyilvánult, hogy megkérte Kis Jánost, készítsen a *Georgikon* számára egy erkölcsi katekizmust, s nem ment el addig, amíg ajánlást nem tett, így Kis magát az adósának tekintette.⁵⁹¹ Berzsenyi szerint pedig Festetics joggal elmondhatja magáról: „*Exegi monumentum era perennius!*”⁵⁹² 1817-ben keletkezett egy német nyelvű vers *Georgikon* címmel, melynek érdekessége, hogy a sorok kezdőbetűit összeolvasva egy latin nyelvű anagrammát kapunk: „*VIVAT ILLUSTRISSIMUS COMES FESTETITS DE TOLNA!*”, ami annyit tesz: „*Éljen Méltóságos Tolnai Gróf Festetits!*”⁵⁹³

A keszthelyi gróf életműve nemcsak a kortársakra, hanem az utókorra is hatást gyakorolt, nem véletlen tehát, hogy megannyi dicsőítő, nagyságát, érdemeit, hazafias szellemét örvendeztető irodalmi alkotás született,⁵⁹⁴ hiszen „*az ollyatén Uri személy mellynek ritka tulajdonsági miatt a' Neve el-hiresedett, minden embertől annyira ismértették, a' mennyére széles e' világon a' hire el-szélyessedett; sőt az illetén lelki isméretség, a' személyes isméretségnél annyival nemessebb, kedvessebb és kellemetesebb, mennyire a' halhatatlan*

⁵⁸⁹ Kazinczy Ferenc levelezése XVI. 273–74., 270., 280.; Négyesy L.: Gróf Festetics György i. m. 116–117.

⁵⁹⁰ Kazinczy Ferenc levelezése XVI. 273–274.

⁵⁹¹ Uo. X. 236.

⁵⁹² Ez egy Horatiustól származó szállóige, mely annyit jelent: „*Ércnél maradandóbb emléket állítottam magamnak*.” Berzsenyi Dániel levelezése i. m. 495., 942.

⁵⁹³ *Georgikon. Ein Festgedicht, seiner Excellenz dem hochgebohrnen Herrn Georg Graf Festetits v. Tolna, K. K. Rath etc. Zur hohen Namensfeier in Tiefster Ehrfurcht Geweith.* [h. n.] 1817. (nincs oldalszám). Egykorú források a Helikon vonatkozásában lásd: Kis János (szerk.): *Helikoni kedvtöltés a' magyar leteratúrának némelly barátjai által I–IV.* Pest 1819–1920.

⁵⁹⁴ Ízelítésképpen néhány példa: MNL OL Festetits Lt P 246 2. d. Alkalmi köszöntők, költemények (a továbbiakban: 2/b tétel) ff. 689–690v., ff. 691–695v., ff. 697–699., ff. 700–701., ff. 708–709., ff. 727–729., ff. 730–736v., ff. 710–726.; Uo. P 279 12. d. ff. 265–266v.; Magyar Hirmondó (Bécs) (1803) 23. (függelék) 5–10.: Csokonay Vitéz Mihály ódája M. G. Festetits György Ö Nagyságához.; Carmen de Vera gloria ad comitem Georgium Festetich de Tolna, Augusto Francisco II. a cubiculo. Pozsony 1804.; Elegia. Illvstrissimi. Domino. Comiti. Georg. Festetics. De. Tolna. S. C. et R.A.M. Camerario. Dicata (...). Keszthely 1808.; Dukai Takách Judit élete és munkái. Közli Vadász Norbert. Bp. 1909. 160–161., 182–185.

emberi Lélek a' testnek romlandóságot nemeségivel felöl-haladja."⁵⁹⁵ Dukai Takách Judit 1817-es episztolájában Festeticset halhatatlannak titulálja, akit a nemes cselekedetek tettek naggyá: „*Tenger Néked a hullámokkal játszadozó kék Balaton, melynek tajtékos habjai Keszthelyednek nyugalmas partjait csókolgatják s Neptúnja egyedül Néked áldozik. Innét árszod széjjel jótéteményeidnek özönét; innét nyúlnak ki a Te boldogító karjaid országunk minden részeire.*”⁵⁹⁶

4. AZ ÖRÖKÖS NEVELTETÉSE

A keszthelyi gróf a rangból, társadalmi státusból adódóan, a korszak elvárásaihoz igazodva tudatosan neveltette fiát, László grófot, melynek érdekében komoly anyagi áldozatokra is hajlandó volt.⁵⁹⁷ Festetics György 1790-ben az európai műveltségű Péteri Takáts Józsefet (1767–1821) szerződtette nevelőnek fia mellé, majd 1799-től Kultsár István (1760–1828) került Festetics szolgálatába. Az ifjú gróf 1793-tól Bécsben tanult, így az apai utasítások és a nevelők részletgazdag beszámolóí írásban történtek.⁵⁹⁸ A témával behatóbban Stohl Róbert, részben Kurucz György foglalkozott, ám újszerű megközelítés miatt megkerülhetetlen a rendelkezésünkre álló források rövid ismertetése, elemzése.

Festetics György a nevelőkkel szerződést kötött – ahogy az a korban szokás volt, a mai oktatási rendszerben ez kb. ellátási tervnek feleltethető meg. 1791-ben a Péteri Takáts Józseffel kötött megállapodás rögzíti a fizetés összegét a szolgálat idejére, melyet 300 ft-ban, míg a szolgálati idő lejártá utáni évenkénti *pensiót*, azaz nyugdíjat 400 ft-ban határozta meg. Amennyiben nyugdíj mellett könyvtárosként dolgozna Festeticsnél, még szállásban és teljes ellátásban is részesülne. Az egyezés arra az eshetőségre is kitér, ha a nevelő bontaná fel a

⁵⁹⁵ MNL OL Festetics Lt P 246 2. d. 2/b tétel ff. 713v–714.

⁵⁹⁶ Dukai Takách Judit i. m. 183.

⁵⁹⁷ Festetics alkalmazott korrepetitort és magántanároknak is fizetett. *Stohl Róbert*: Fragmenta Takatsiana: források és kiegészítések péteri és téti Takáts József (1767–1821) életrajzához. Doktori értekezés. Szeged 2009. 55. Egy 1805. május 19-én kelt Takáts leveléből kiderül, hogy László vadászt és posztiliont (lovass küldöncöt) fogadott 20 ft/hó összegért. MNL OL Festetics Lt P 279 42. d. T. I. ff. 708–708v. László pazarló életmódot folytatott, társadalmi állásához és életkorához mérten költekezett, melyet az elfoglalt apai támogatás lehetővé is tett. *Kurucz Gy.*: Keszthely grófja i. m. 274. A pénzösszeg felhasználása egyértelműen öncélú, jelentős része külsőségekre, szórakozásra és időtöltésre lett felhasználva, amihez a gyerekkori anyai elkényeztetés is hozzájárul. Uo. 187–189. Ruhatára jó bizonyíték erre, ugyanis igazán impozánsak voltak az ún. „magyar ruhái”, amiket nyest prém, arany- és ezüstgombok s mentekőtök, valamint arany öv díszített. MNL OL Festetics Lt P 279 33. d. ff. 361v–362v.

⁵⁹⁸ *Stohl R.*: Fragmenta Takatsiana i. m. 20., 25.; *Stohl Róbert*: Festetics László neveltetéséről. In: *Lymbus: magyarságtudományi forrásközlemények*. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp. 2008. 212.

megállapodást. Ebben az esetben éves szinten 100 ft juttatásban részesül, de ígéretet kell tennie, hogy keres maga helyett másik nevelőt. Ám az is bekövetkezhet, hogy a tanítványa halálozik el, így a körülményekre való tekintettel 200 ft *pensiót* kapna évente.⁵⁹⁹ Ugyanez a szerződéskötési aktus történt az új nevelő, Kultsár István (1760–1828) esetében is. Festetics hat évre szerződtette, de elődjéhez képest nagyobb fizetséget kapott (kezdetben évi 600 ft-ot).⁶⁰⁰ Később ez az összeg 100 ft-tal emelkedett, sőt, arra is ígéretet kapott, ha „*Ö, a Fiam nevelésére stipulált hat Esztendőket a véle tett egyezés szerént egészen ki fogja tölteni, azon hat ezer forintokon kívül, melyeket akkor, a Contractusnak [szerződés] értelméhez képest néki ki fizettetek, még ötszáz id est 500 ftoakat fogok adni*”⁶⁰¹ Teleki László ezzel szemben tizenöt évre szerződtette a nevelőt, Szabó Andrást.⁶⁰²

Kultsár elsősorban irodalomszervező tevékenységéről ismert, kiállt a magyar nyelv ügye mellett, s erre a célra megalapította a hetente kétszer megjelenő *Hazai és Külföldi Tudósításokat* 1806-ban Festetics György pártfogásával, amely az első magyar nyelvű hírlap volt. Háza irodalmi fórum színhelyeként szolgált,⁶⁰³ támogatta a színjátszást, illetve pályadíjakkal igyekezett szponzorálni író társait.⁶⁰⁴ Kultsár a nemzeti nyelv és a magyarságtudat megerősítésének céljából indította el a lapot, melynek szükségességét egy Festetics Györgyhez írott levelében fejti ki, s egyúttal hozzájárulását is kéri: „*El nem felejtethi azt a' Magyar, hogy uralkodó Nemzet. Ezt nyelvének felemeltetésével mások előtt leginkább megbizonyíthatja. Azért nem kételkedhetünk, hogy valaki Magyarnak, valaki Koronánk tagjának tartja magát, az a' nyelv elterjesztésén és gyarapításán tellyes erővel fog munkálkodni. Illy meggyőződés vett engem a' HAZAI TUDÓSÍTÁSOKNAK elintézésökre (...)*”⁶⁰⁵ Habár a regionálisan elkülönülő írói csoportokat is igyekezett országos szinten összefogni a kezdeményezéssel, ez kudarcot vallott Bécs visszahúzó erejének (pl. szigorú cenzúra működése) köszönhetően.⁶⁰⁶

⁵⁹⁹ Stohl R.: Fragmenta Takatsiana i. m. 18., 21.; Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 181–182.; Virág I.: Az arisztokrácia i. m. 69.; MNL OL Festetics Lt P 279 14. d. ff. 1–1v.; Uo. P 246 5. d. Festetics László neveltetésére vonatkozó iratok (a továbbiakban: 9. tétel) ff. 1–1v.; Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 318.

„(...) de úgy hogy ha a' négy száz forintos Penziótól akarna elválni, hat Száz forintos jutalom, és uti költség gyanánt; ha a' két Száz forintos Penziótól menne el, három Száz forint jutalmat; ha pedig a' Száz forintos Penziótól válna meg, akkoron Száz tallér utiköltség képen Semel pro Semper adnék.” MNL OL Festetics Lt P 279 14. d. f. 1v.

⁶⁰⁰ MNL OL Festetics Lt P 246 5. d. 9. tétel ff. 5–6. Lásd még: Uo. ff. 7–7v., ff. 9–9v.

⁶⁰¹ MNL OL Festetics Lt P 279 35. d. f. 482.

⁶⁰² Fábri A.: Arany idők i. m. 37.

⁶⁰³ „De hogyan induljon meg ez a magyar literatúra lapok, folyóiratok hiányában? (...) 1786-tól működik a Magyar Kurír – de Bécsben! 1809-ig csupán Kultsár István lapja az egyetlen pesti orgánus – többnyire papok és nemesek olvasmánya –, semmiféle más lap nincs.” – vélekedik dr. Huszty Mihály bevezetőjében. Horvát István: Mindennapi – Horvát István Pest-budai naplója 1805–1809. Bp. 1967. 41.

⁶⁰⁴ Uo. 541., 41.; Kazinczy Ferenc levelezése IV. 594.; Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 168.; Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 112–113.

⁶⁰⁵ Helikon Könyvtár Misc. 190/27 f. 27. Kultsár István levele gróf Festetics I. Györgyhez.

⁶⁰⁶ Kókay Gy.: Irodalmi élet i. m. 160.

Az egyik jutalom elnyeréséhez az alábbi kérdéseket kellett megválaszolni: „*Vagynak e' a' magyar nyelvben Nyelv különlegességek; (Dialectusok) ha vagynak, mellyek azok, és hányan találtnak; Mit lehet haszonnal mind egyikből ki venni a' Nyelv tsinosítására nézve?*”⁶⁰⁷ Egy másik esetben: „*200. forint jutalom pénzt ígér azon Hazafinak, ki a' Magyar Nyelvnek külső, és belső Történeteit a' Nemzetnek ezen országba való bejövételétől fogva a' mostani időkig leg jobban le fogja írnia.*”⁶⁰⁸ Kultsár barátja és gyakori vendége volt a Székesfehérváron született, elszegényedett középnemesi családból származó Horvát István (1784–1846) nyelvtudós, történész, író, bölcsészdoktor.⁶⁰⁹ Kettejük közti jó viszonyra utal az a lejegyzés, miszerint: „*Dél után szemközt akadtam Tek[intetes]. Kultsár István Urral, ki most irt Kronikájából egy nyomtatvánnyal meg ajándékozott.*”⁶¹⁰

Végül is Kultsár megérkezésével lejár Takáts József hivatali ideje, aki köszönettel tartozik munkaadójának. Leszögezi, hogy az ifjú gróf tiszta szívé és erkölcsű. Másfelől szerencsétlennek állítja be saját magát például Nagyváthy Jánoshoz vagy Kultsárhoz képest, mivel ő tíz év szolgálat után kapott 2 000 ft jutalmat, míg más öt év után 6 000 ft-ot.⁶¹¹ Takáts panaszlevelére reflektálva nem vonja érdemeit kétségbe a keszthelyi gróf, s nem áll szándékában Takátsot megbántani, de Kulcsárt nagyobb tapasztalatokkal rendelkező szakembernek tartja, akinek már néhány száz tanuló volt a kezei alatt.⁶¹² Ráadásul az ifjú Lászlót abban a korszakában fogja tanítani, amikor „*mostanában elevenednek benne fell az indulatok*”.⁶¹³

Ha a Borsodban található Edelényre kitekintünk, Dessewffy Ferenc példáját említjük meg. Forgách Ferenc és L' Huillier Mária Terézia házasságából születő Forgách Ludmillának két házassági kísérlete is volt Dessewffy Ferenc (1728–1757), Esterházy-gyalogezred tisztje, valamint Eszterházy István (1728–1786) huszárkapitány személyében. Első házasságából született egy fia, aki egyben az utolsó leszármazott volt, ifj. Dessewffy Ferenc, a „kis Ferus” (1754–1820), akire az örökséggel járó minden felelősség hárult. Az ifjú gróf Vácott tanult egy francia nevelő, Jean Bourton (?–?) felügyelete mellett, ami komoly összeget emésztett fel, ám a francia felmenők ellenére sem érte el a Festetics László neveltetésére fordított összeget. A

⁶⁰⁷ Horvát I.: Mindennapi i. m. 184.

⁶⁰⁸ Uo. 396.

⁶⁰⁹ Uo. 9–10.

⁶¹⁰ Uo. 67.

⁶¹¹ MNL OL Festetics Lt P 279 17. d. ff. 1v–2.

⁶¹² Uo. f. 3.

⁶¹³ Uo. f. 3v.

nevelő (*praefectus*) éves fizetése 1769-ben 200 ft-ot tett ki, de a különórakért 20 ft tiszteletdíjban részesült.⁶¹⁴

A Festetics László neveltetésére fordított összegek sokatmondóak. A hónapokra lebontott tételes kimutatások megtalálhatók a directorátusi ügyiratok között. Mivel témánk nem Festetics Lászlóval foglalkozik, csupán a reprezentáció szempontjából, illetve apa-fia relációjában érintjük, ezért nem térünk ki az összes rendelkezésünkre álló adatra. A kiadások tekintetében a függelékben diagram formájában közlünk egy adatsort, amely alkalmas a manifesztációra és következtetések levonására. Az összegek kezdetben 500 ft körül alakultak, melyek nem csekélyek. Az 1800. évi decemberi kimutatás azonban majdnem a dupláját, 977 ft 40 xr-t mutat. Ez a hirtelen megugró összeg a téli hideg időjárással összefüggésben magába foglalja a tűzifára szánt összeget, illetve annak behordatását és feldaraboltatását.⁶¹⁵ Az 1802. év végi, illetve 1803. első negyedévi költségek emelkedése pedig egyértelműen a „nagy utazás” előkészületeivel hozható összefüggésbe.⁶¹⁶ Külön számadás gyűjti össze az utazás felszerelésének költségeit, melyek összesen 1003 ft 15 xr-t tettek ki. Tételesen a posztónak fizettek 60 ft 30 xr-t, a gombkötőnek 24 ft 23 xr-t, a szabónak a libériákért 52 ft 17 xr-t, a szűcsnek prémekért és mente bélelésért 12 ft-ot. Egy báránybőrből készült nyeregterítő 7ft 30 xr-ba került, egy pár csizma 6 ft-ba, egy süveg 2 ft 30 xr-ba, egy bokréta 6 ft 30 xr-ba. A textíliák mellett a szíjgyártó munka jelentett külön kiadást, ami főleg a lovagláshoz kapcsolódik. Beszereztek Festetics Lászlóék egy magyar, egy török és két angol lószerszámot, egy tarsolyt, egy patrontáskát, egy lódingot, vagyis tarsoly szerű táskát, egy fékszarat (449 ft 18 xr). A nyereggyártónak fizettek 100 ft 30 xr-t, a kardkészítőnek 32 ft 30 xr-t, a magyar szabónak 24 ft 28 xr-t, a német szabónak pedig 6 ft 30 xr-t. A posztót vörös és zöld színben magyaros csótárnak (nyeregtakarónak), míg a kék színűt németnek vásárolták meg (47 ft 3 xr). A beszerzések közé tartozik még arany és ezüst paszomány 86 ft 3 xr értékben, sárga színű magyaros csótár a hétköznapiakra (12 ft 24 xr), a magyar csótárakhoz arany színű díszítő zsinór (sujtás) (16 ft).⁶¹⁷ Az utazásra fordított költségek nagyjából 3163 ft 45 xr-t emésztettek fel.⁶¹⁸

Festetics László neveltetése a családi tradíciót, mintát követve magánnevelővel valósult meg, aki elsősorban a John Locke-i és a Rousseau-i elveket plántálta a növendékbe, majd az alapok elsajátítása után került a bécsi *Theresianumba*. Locke embereszménye a *gentleman*, azaz művelt ember volt. A *gentleman* nevelésekor Locke a következő célokat, pilléreket tartotta

⁶¹⁴ Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Edelenyi hétköznapiak i. m. 36–45., 151–152.

⁶¹⁵ MNL OL Festetics Lt P 279 23.d. f. 163.

⁶¹⁶ Például az 1802 október havi költségek: 989 ft 32 xr. MNL OL Festetics Lt 32. d. f. 519-526v.

⁶¹⁷ MNL OL Festetics Lt P 279 34. d. f. 327. Bővebben: Uo. ff. 327–349.

⁶¹⁸ Uo. ff. 614-615.

szem előtt, melyek egyébként Rousseau-nál is megjelennek: 1. testi nevelés, 2. erkölcsi és vallásos nevelés, 3. értelmi nevelés.⁶¹⁹ Az említett nevelési célok, kiegészítve a művészeti neveléssel a *Collegium Theresianum* képzési programjával kompatibilis, melyről korábban részletesebben írtunk.⁶²⁰ Emellett a pedagógiai alapelvek forrásai a német filantropisták voltak, mint Joachim Heinrich Campe (1746–1818) német író, pedagógus, nyelvész, Christian Fürchtegott Gellert (1715–1769) költő, pedagógus, Christian Gotthilf Salzmann (1744–1811) pedagógus, Rudolph Zacharias Becker (1752–1822) tanár, szerkesztő, míg a magyar újdonságok közül többek között Szekér Joákim (1752–1810) pap, történétíró, Vályi András (1764–1801) pedagógus, statisztikus, illetve Fejér György (1766–1851) teológus, tanár, Pálóczi Horváth Ádám (1760–1820) író, költő, Dugonics András (1740–1818) piarista egyetemi tanár, író, Verseghy Ferenc (1757–1822) költő, nyelvész művei érdemelnek említést.⁶²¹ Péteri Takáts József nagy ívű pedagógiai munkát adott közre, melyben summázta tanításról vallott elveit a felvilágosodás eszmerendszerének tükrében, a hasznosság és a kötelesség jegyében.⁶²² Péteri egy, a grófhhoz írt levelében nyomatékosítja: „*Nem lehet tagadni: hogy a Külső szépséges maga viselés ékessége már a' fiatal Kornak is. (...) az Erkölts 's Tudomány két fő fő tárgyai a' jó nevelésnek (...)*”⁶²³

Festetics Lászlóval való összehasonlításul, illetve egyfajta átmenet érzékeltetéseként vessünk egy pillantást a 17. században Bethlen Miklós nevelésére. Keresztúri Pálhoz kerülése előtt a humanista elveknek megfelelően⁶²⁴ vasszigorban részesült mind az édesapa, mind pedig a nevelő részéről, érthető így a tanítvány részéről a tanulással szembeni ellenállás, motivációvesztés:

„(...) az atyám s mesterem [Fogarasi Mihály] olyan rendet szabtanak vala nékem, hogy ebéd s vacsora előtt tanuljak 5–6 vocabulát, és a mikor innya akarok, mondjak el abból egyet

⁶¹⁹ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 181–182.; Stohl R.: Fragmenta Takatsiana i. m. 22., 24., 26.; Fehér K.: A felvilágosodás i. m. 88.; Pukánszky B. – Németh A.: Neveléstörténet i. m. 226–232; Vö. OSZK Kézirattár Fol. Germ. 1476 ff. 107–114.; Stohl R.: Festetics i. m. 214–225.; Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 320–323.

⁶²⁰ Kökényesi Zs.: „A nemesi erények...” i. m. 141.

⁶²¹ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 181–182.; Stohl R.: Fragmenta Takatsiana i. m. 21–22.; Uő: Festetics i. m. 213. Magától értetődik, hogy aki a bécsi udvar szellemiségében élt vagy nevelkedett, az átvette az ottani önreprezentációs attitűdöket. A bécsi udvar mindennapjaiba Metsch herceg naplóján keresztül nyerhetünk betekintést, melyek további adalékokat szolgáltatnak. J. J. Khevenhüller-Metsch: Aus der Zeit Maria Theresias: Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch 1742–1776. Hrsg. Khevenhüller-Metsch, R. – Schlitter, H. Wien–Leipzig [etc.] 1907–1917.

⁶²² Péteri Takáts József: Erköltői oktatások, melyeket Tolnai Gróf Festetics László, kedves tanítványának szívére kötött. (Magyar Minerva 2) Wien 1799.; Kovács Á. A.: Volksaufklärung i. m. 188–189.

⁶²³ MNL OL Festetics Lt P 279 6. d. f. 333v.

⁶²⁴ Kríza Ágnes: A nevelés Bethlen Miklós önéletírásában. In: Gyermekvilág a régi magyar falun. (A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei 50.) Szerk. T. Bereczki Ilona. Szolnok 1995. 356.

*deákul s magyarul, és úgy adnak innom, de ha nem tudom, nem adnak. (...) ez a Fogarasi rettenetes rútul vert, henyéltetett, a mint ezt szokták mondani vagy nevezni; mert hanyattán fektetett a földre, fejemet, két kezemet, lábomat feltartatta vélem, hol egyik, hol másik talpamot csapta a lapoczkával, hol fejemet a három ágú lapos korbáccsal, hol féllábra állított kőre mire, egy szóval igen rútul és bolondul bánt velem, elannyira, hogy osztán az atyámnak panaszkodtam, s meg mondtam, hogy bizony nem tanulok.”*⁶²⁵

Az új nevelő, Keresztúri Pál már egészen más, modern elveket vallott, építve a tanár–diák közti személyes kapcsolatra:⁶²⁶ *„mint atya gyermekével, úgy bánt tanítványival”*.⁶²⁷ Nem csoda, hogy a tanítvány pozitívan nyilatkozott mesteréről: *„Ez a Keresztúri Pál gyermektanítani ritka, és példa nélkül való ember volt, és Erdélyben s Magyarországon nem találkozott soha addig párja, a ki a gyermeket olyan hamar annyira vitte volna, és nem csak a latinitásban, hanem egyéb tudományokban is (...)”*.⁶²⁸ Az új felfogás új módszereket igényelt: kerülte a testi fenytést (*„egyszer csapott csak arczul tanulásközben, nem hogy megvert vagy megveretett volna”*),⁶²⁹ óvakodott a túlterheléstől és a motivációvesztéstől (*„gyümölcscsel, dicséret, szép szóval etc. kedvet és kedvességet szerzett”*),⁶³⁰ magyarul tanította az írást–olvasást, *„soha memoriter nem repetáltatott”*,⁶³¹ az elméletnek nem tulajdonított sok jelentőséget, ellenben a fogalmazással, logikával és a tapasztalással, az idegen nyelveket egymás után sajátította el, matematikát nem tanított.⁶³² Ez a humanizmuson túllépő pedagógiai koncepció jól szemlélteti azokat az újító alapokat, amelyek Festetics Lászlónál már a felvilágosodás elvének megfelelően bevett gyakorlattá váltak.

Festetics György rendkívül tudatosan építette fel fia neveltetését, melyhez megfelelő eszközökre, így a magasan képzett, minőségi oktatást biztosító nevelők mellett egyéb szakemberekre, magántanárokra, és komplex dokumentációra volt szükség. Festetics a nevelőkkel permanens levelezésben, kapcsolatban állt, akik jelentéssel, beszámolóval (mai terminusokkal nyomkövetés, kvázi haladási napló), valamint a bécsi ott-tartózkodásról, utazásról, nevelésről, egyéb kiadásokról költségelszámolással tartoztak a grófnak. A társadalmi állásból a neveltetés eszközeihez tartozott a bizonyos keretek közé szorított társasági élet,

⁶²⁵ Gróf Bethlen Miklós I. i. m. 214–215.

⁶²⁶ Kríza Á.: A nevelés i. m. 357.

⁶²⁷ Gróf Bethlen Miklós I. i. m. 218–219.

⁶²⁸ Uo. I. 217.

⁶²⁹ Uo. I. 219.

⁶³⁰ Uo. I. 219.

⁶³¹ Uo. I. 220.

⁶³² Uo. I. 219–224., 228–231.

illetve kapcsolati háló kiépítése,⁶³³ valamint a „nagy utazás” is. Ez különösen indokolta a tájékoztatást, így a gróf instrukciókon keresztül tudott intézkedni, beavatkozni a nevelésbe, tüneti kezelésbe. Ennek érdekében születtek meg a nevelési tervezetek (plánumok) is. A nevelési elvek, célok írásban történő rögzítésének gyakorlata a 18. században kezdett elterjedni. Ezek az útmutatások a gyakorlatban hasznosítható, praktikus ismereteket tartalmazták. Mivel a főúri, főnemesi család ura fogalmazta meg, egyszerre kifejezi az apa elsőbbségét a családban, illetve a szülő–nevelő között fennálló hierarchikus viszont is jelzi.⁶³⁴

Gróf Teleki László (1764–1821) kamarás *Tanácsadás* címet viselő utasítása egy komplex pedagógia munkának, kvázi tananyagnak minősül. Ebben a kontextusban célja elérése érdekében egyszerre több szerepköre mutatkozik meg a grófnak: patrónus, apa, tanár. Vele szemben Festetics György egyáltalán nem tűnik fel tanár szerepkörben, plánuma egy korábbi, a nevelő által kidolgozott «„előtervezetére”» épül. Ez azt bizonyítja, hogy a keszthelyi gróf egy kvalitásos, „eleve kész szakembert alkalmazott”. Festetics tervezetének módszertani kérdései sokkal kevésbé hangsúlyosak Telekiéhez képest, sőt nélkülözi a személyes hangvételt, az apai szeretet kifejeződésre juttatását.⁶³⁵ Festeticsnél az emóciók és a szeretet hiánya, illetve leplezése több generáció egymáshoz való viszonyára vezethető vissza. Festetics György és édesapja, Festetics Pál kapcsolata igencsak viszontagságosnak, konfliktusokkal tűzdeltnek mondható. Ellenben Teleki László és Teleki József apa-fia közti kapcsolat kiegyensúlyozott volt, melyet az egymás iránti tisztelet és szeretet jellemzett. Ugyanilyen bensőséges viszony mutatkozott meg férj és feleség között, ami Festetics György házasságára korántsem igaz. Fábri Anna szerint ennek hátterében az a lélektani indíték is állhatott, hogy a Festeticsek esetében György teljesítményével, egyéni érdemeivel túlszárnyalta apját, ami azonban Telekiékre nem igaz.⁶³⁶

Egyértelműnek tűnik, hogy a locke-i elvek nagy hatást gyakoroltak Festeticsre. Jellemző, hogy a korszak elismert magyar történésze, egyetemi tanára az alábbiak szerint határozta meg a test és szellem nevelésének egységét: „*A ’ nevelést állítsák jobb lábra; üzzék ki belőle a ’ tenger haszontalanságokat, vegyék azt a ’ Test és Léleknek igazi természete szerént ki dolgozás alá.*” – írja Horvát István.⁶³⁷

A nevelés első alappillére a testi nevelés jelentette. Ide tartoztak az oktatóval történő sportok és a gimnasztikai játékok: az úszás, a korcsolyázás, a futás, a lovaglás és a vívás, a

⁶³³ Pl. Gróf Eszterházi Károlynál (MNL OL Festetics Lt P 279 8. d. f. 260.), Hg. Grassalkovics mulatságán részvétel (MNL OL Festetics Lt P 279 10. d. f. 183.)

⁶³⁴ Fábri A.: Arany idők i. m. 19.

⁶³⁵ Uo.

⁶³⁶ Uo. 21., 108.

⁶³⁷ Horvát I.: Mindennapi i. m. 105.

távolugrás, a dobás, a hajítás, a különböző labdajátékok, a teke, a biliárd. A gimnasztikai gyakorlatok feltehetően egészségmegőrző szempontból lényegesek a jó kondícióban való tartás mellett. Hozzájárulnak a jó szemkoordinációhoz, a helyes testtartáshoz, s a pszichológia bizonyítékon alapuló kutatásra alapozva a szorongásközpont kikapcsolásához⁶³⁸ is.⁶³⁹ A testi nevelés fontosságát támasztja alá Horvát István szemlélete is, aki úgy vélte, az erkölcsök helyes irányba javíthatók, azonban a testi fejlettség nem:

„Úgy neveltessék a’ gyerkőtte mindenkor mint akár melyly emberi jussokkal bíró Társunk. (...) a’ köz társoságra nézve sokkal rosszabb, ha az ifju testiképen, mint sem ha Erköltsi képen romlik el. Az első többnyire meg javíthatatlan: a’ másik könnyen meg változtatható. (...) Igen nagy kár hazánkra nézve hogy testünkről igen keveset emlékeznek meg a’ vesztegetést hirtelő kürtösök. Mi pedig a’ tehetségeknek palléroztatások a’ Test tökéletesítése nélkül?”⁶⁴⁰

A korszakban a lovaglás és a vívás igen kedvelt időtöltésnek számított az arisztokrácia körében.⁶⁴¹ Ezek pozitívumait Locke is megfogalmazta. A lovaglás *„egyike a legjobb testgyakorlatoknak, amelyeket a kényelemnek és fényűzésnek e helyein csak végezni lehet (...)”*. Hozzájárul a megfelelő testtartás kialakításához, ugyanakkor háború idején is rendkívül hasznos képességnek számít.⁶⁴² A vívás előnyeit és hátrányait is papírra vetette: *„A vívást egészségi szempontból igen üdvös gyakorlatnak tartom, de az életre való tekintettel, veszedelmet rejt magában (...)”*, mivel virtustól és a büszkeségtől vezérelt fiatal emberek könnyen elbizhatják magukat a kardforgatásban való jártasságban, ami tragédiához is

⁶³⁸ Bagdy Emőke: Az erőszak pszichológiája és helyzetkezelése. Oldalszámok nélküli online verzió: <https://kiadvany.suliszerviz.com/kiadvanyok/18-kiadvany-2008/530-2008-dr-bagdy-emoke-az-eroszak-pszichologiaja-es-helyzetkezelese> (Letöltés: 2022.09.29.)

⁶³⁹ Az erdélyi főúr, Bethlen Miklós önéletírásában is megjelenik a testi nevelés és a ranghoz tartozó időtöltések különbözősége: *„(...) a játékra mint akármely gyermek és ifju felettébb hajlandó, sőt vásott, és a játékban telhetetlen és fáradhatatlan volt az én gyermekségem és felseledült ifjuságom; de nem vesztegülő, mint a koczka, kártya, szák micsoda, hanem a testnek ingatagságával járó játékban gyönyörködtem, mint a laptá, forgattya, parittyá, teke, kézzel való hajigálás, vitéz játék, versfutás, küzdés, ugrás, melyek miatt néha meg is vertek, nyíllal való lövöldözés és madarászás etc. Mikor osztán nagyobbát növén, lóra, puskára, kutyára kaptam, lövöldözés hoszsza puskával, pistolylyal, nyargalódszás, futta társ, tőke, árok, üres hordóugratás, vadászat, fűrészés, magam kezeimmel való rákászás, halászás etc. voltak igen a mulatságim (...)”* Gróf Bethlen Miklós I. i. m. 168.

⁶⁴⁰ Horvát I.: Mindennapi i. m. 106.

⁶⁴¹ Stohl R.: Fragmenta Takatsiana i. m. 22.; Uő: Festetics i. m. 212.

⁶⁴² Locke, J.: Gondolatok i. m. 206. László lovaglóleckéit gróf herceg Lichtenstein iskolájában veszi, tizenkét lecke négy aranyba kerül. MNL OL Festetics Lt P 279 16. d. (nincs folio).

vezethet.⁶⁴³ Ezekkel szemben a biliárd Kibédi Mátyus István (1725–1802) orvos, kémikus szerint „*se az elmét, se a' testet nem fárasztja*”.⁶⁴⁴

Az egészséghöz azonban nemcsak a testmozgás tartozik hozzá, hanem az egészséges táplálkozás is, hiszen a kettő egysége feltételezi egymást.⁶⁴⁵ Az erre való törekvés Festetics László neveltetésében is tetten érhető, melyet a források alátámasztanak. A László nevelésére vonatkozó utasítás kimondja, hogy az italra nem szabad rászoktatni az ifjú grófot,⁶⁴⁶ de Locke is elutasítja a bor és az erős ital fogyasztását, ám a sörfogyasztást engedélyezi.⁶⁴⁷ Locke-nak a táplálkozásra vonatkozó tanácsai közül néhányat emelünk ki. Szerinte mellőzendő az étkezésekből a hús és a cukor, de óvatos só- és fűszerhasználatra is int az egyszerűség jegyében.⁶⁴⁸ Az elv tehát az ókori latin „*Ép testben, ép lélek*” („*mens sana in corpore sano*”) közmondásra vezethető vissza.⁶⁴⁹

Locke úgy véli, hogy az emberi test mindent kibír, amihez csecsemőkortól kezdve hozzászoktattuk.⁶⁵⁰ A szabad levegőn való tartózkodás kritériumára is felhívja a figyelmet annak érdekében, hogy testünk mindent elviseljen, hozzászokjon a hideghez, meleghez, esőhöz, napfényhez.⁶⁵¹ Továbbá a kényeztetés ellen is szól, mely gondolat Rousseau *Emiljében* is megtalálható.⁶⁵² A kényeztetés kulcskérdés Festetics László gróf neveltetését vizsgálva. Az apa úgy véli, az anyai kényeztetés aláásta a nevelő tekintélyét, amit fel is ró feleségének.⁶⁵³ A

⁶⁴³ Locke, J.: Gondolatok i. m. 207.

⁶⁴⁴ Kibédi Mátyus István: Ó és Új Diaetetica az az: az életnek és egészségnek fenn-tartására és gyámolgatására, Istentől adattatott nevezetesebb természeti eszközöknek való elszámálása 6. Pozsony 1793. 127. „*Az Biliárd igen isinos és minden erőlködés nélkül mind a' testet, mind az elmét sokkal szebben újjító játék. Mert ebben karjait a' gollyóbisnak kényes tsapdosása, derekát a gyenge hajladozás, lábait a' tábla körül való tsendes járkálás szemét, a' gollyóbis útjának előre téjendő le-rajzolása, elméjét annak a' meg-tsapás után bizonyos regulák szerint való rendes futása kedvesen gyakorolják és gyönyörködtetik.*” Uo. 120.

⁶⁴⁵ Stohl R.: Fragmenta Takatsiana i. m. 22. Rousseau ide sorolja a fürdőzés fontosságát is a tisztaság, egészség, elővigyázatosság érdekében. J. J. Rousseau: Emil vagy a nevelésről. Ford. Győry János. Bp. 1957. 35., 41.

⁶⁴⁶ MNL OL Festetics Lt P 279 16. d. f. 2v.

⁶⁴⁷ Locke, J.: Gondolatok i. m. 51–52. Vö. Bethlen Miklós: „*Tiszta víz helyett kávét s herbathét ittam csak azért, hogy az is víz és hivesít.*” Bethlen Miklós I. 194. „*(...) ser csiger, nyir, alma, kökény, s aféle csinált vize ket megihattam mind, de nem kaptam rajtok, a jó sert kivévén.*” Uo. I. 198.

⁶⁴⁸ Locke, J.: Gondolatok i. m. 49.

⁶⁴⁹ Pukánszky B. – Németh A.: Neveléstörténet i. m. 48.; Kökényesi Zs.: „A nemesi erények...” i. m. 141.

⁶⁵⁰ Locke, J.: Gondolatok i. m. 42–43.

⁶⁵¹ Uo. 46–47. Vö. Bethlen Miklós, akinél már igénytelenségről, ápolatlanságról beszélhetünk: „*Ritkán feredtem kivált hideg vízben; lábomat két hétben, néha minden héten mosattam, számat reggel, ebéd és vacsora után mindenkor, és gyengén a szememet is hideg vízzel mostam, kezemet gyakran, de az orcámat, ha csak valami por, sár, vagy valami gaz nem érte, soha sem mostam, hanem a borbély, mikor hetenkint rabságomig a a szakállomat elberetvált. A fejemet talán huszonöt esztendeje van hogy meg nem mosták.*” Gróf Bethlen Miklós I. i. m. 200.

⁶⁵² Locke, J.: Gondolatok i. m. 59–61.; Rousseau, J. J.: Emil i. m. 24, 73. „*Aki nem ura hajlamainak, aki nem tud ellenállani a pillanatnyi öröm vagy fájdalom ösztökélésének, hogy megtegye, amit a józan ész sugall neki: abban nincs meg az erénynek és jóakaratnak az alapja és főlő, hogy sohasem lesz belőle jóra való ember.*” Locke, J.: Gondolatok i. m. 67.; Pukánszky B. – Németh A.: Neveléstörténet i. m. 248.; Mészáros I. – Németh A. – Pukánszky B. (szerk.): Neveléstörténet i. m. 115., 121–122.

⁶⁵³ MNL OL Festetics Lt P 279 24. d. ff. 553–554v.; Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 185. László gróf neveltetésére fordított kiadásaihoz, tanulmányútjaihoz, a szülők eltérő nevelési elveihez s viszonyukhoz bővebben lásd: Uo. 181–193.

túláradó anyai szeretet, Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1827) svájci pedagógus pedagógiájában (*Lénárd és Gertrúd*) fedezhető fel.⁶⁵⁴ Eduard Spranger (1882–1963) német kultúrfilozófus szerint, ami megjelenik Pestalozzinál, az a saját gyermekkorára vezethető vissza, amikor féltéssé alakult át a szeretet.⁶⁵⁵

Ami az általános morális értékek és a vallásetikai örökség átadásának szempontjait illeti, 1793-ban Festetics György nevelési útmutatást készített fia számára. Ebben kötelességtudó, erkölcsös ifjú nevelését tűzi ki célul az erényes és vallásos nevelés szellemében.⁶⁵⁶ Az erényes élethez tartozik a becsületesség, tisztességesség, szilárdság, bátorság, erény (alapja Isten igaz fogalma), bölcsesség, műveltség, tudás, jószívűség, jóindulat, mértékletesség.⁶⁵⁷

Takáts a locke-i nevelési területek közül az erkölcsire helyezte a nagyobb hangsúlyt.⁶⁵⁸ György a rousseau-i elvek alapján instrukcióiban mértékletességre inti fiát.⁶⁵⁹ Azt is kihangsúlyozza, hogy kötelességtudó, erkölcsös ifjút kíván neveltetni fiából, akiben tudatosul, hogy emberi kötelességeivel Istennek, felebarátainak, s magának tartozik, „*ebből tehát az igaz Hit, Vallás a' melly az örökös természetnek törvényeiből származik*”.⁶⁶⁰ Jól gondolja Locke, hogy a jómodor példaadásból sajátítható el, nem pedig szabályokból, éppen ezért elengedhetetlen tényező a családi minta és a nevelő személye.⁶⁶¹ Pukánszky Béla is a személyes példaadást és a nevelő felelősségét emeli ki hatékony nevelési módszernek.⁶⁶²

Az értelmi nevelés a praktikus ismeretek, a természettudományok, valamint esztétika fejlesztését foglalja magában. Festetics olyan ember, akit egyértelmű és céltudatos elvek meghatározása jellemzi. A neveltetés során a műveltség mellett kitüntetett figyelmet fordított a praktikus, vagyis a társadalmi érvényesüléshez szükséges ismeretek utilitarista felfogás szerinti elsajátítására.⁶⁶³ John Locke számos tevékenységet sorol ebbe a kategóriába, melyek László neveltetésében is megtalálhatók.⁶⁶⁴ Locke próbálja vegyíteni Bacon empirizmusát és

⁶⁵⁴ Pukánszky B. – Németh A.: Neveléstörténet i. m. 271.

⁶⁵⁵ Uo. 266.

⁶⁵⁶ MNL OL Festetics Lt P 279 2. d ff. 1/a–1/av.; Stohl R.: Fragmenta Takatsiana i. m. 23.; Uő: Festetics i. m. 213. Teleki László is írt nevelési tervezetet, melyben szintén a locke-i hármasság felosztás található meg a hasznosság jegyében. Fehér Katalin azonban rávilágít, hogy „Míg Locke az értelmi nevelést az erkölcsi nevelés eszközének tekinti, Teleki helyesen ismerte fel, hogy a kettő egymással összefüggő, de mégis önálló területe a nevelésnek.” Fehér K.: A felvilágosodás i. m. 86.

⁶⁵⁷ Locke, J.: Gondolatok i. m. 123–124., 128–129., 148–149., 151.; Stohl R.: Festetics i. m. 212.

⁶⁵⁸ Stohl R.: Fragmenta Takatsiana i. m. 55.

⁶⁵⁹ MNL OL Festetics Lt P 279 24. d. f. 554.; Rousseau, J. J.: Emil i. m. 72. Locke-i értelemben: „*Aki nem ura hajlamainak, aki nem tud ellenállani a pillanatnyi öröm vagy fájdalom ösztökélésének, hogy megtegye, amit a józan ész sugall neki: abban nincs meg az erénynek és jóakaratsnak az alapja és főlő, hogy sohasem lesz belőle jóra való ember (...)*” Locke, J.: Gondolatok i. m. 67.

⁶⁶⁰ MNL OL Festetics Lt P 279 2. d. f. 1/a–1/av.

⁶⁶¹ Locke, J.: Gondolatok i. m. 78.

⁶⁶² Pukánszky B. – Németh A.: Neveléstörténet i. m. 229.

⁶⁶³ Stohl R.: Fragmenta Takatsiana i. m. 24.; Fehér K.: A felvilágosodás i. m. 85.

⁶⁶⁴ Locke, J.: Gondolatok i. m. 167–172., 187–193., 197–198.

Descartes racionalizmusát, vagyis a tapasztalatelvűséget és az ésszerűséget.⁶⁶⁵ E két filozófusra vezethető vissza a világról alkotott kép gyökeres megváltozása. Nem véletlen, hogy a felvilágosodás fő eszmeáramlata a racionalizmus mellett a liberalizmus, azaz a szabadelvűség.⁶⁶⁶

„Nem lehet tagadni: hogy a külső szépeséges maga viselés ékessége már a fiatal Kornak is. Azért az, józan értelemben véve nem az asszonyi kényességekhez mérve, mindenkor méltó a' ditséretre. De még is kétség kívül marad az is: hogy az Erkölt's Tudomány két főfő tárgyai a' jó nevelésnek. Ezekre voltak lesznek is mindenkor buzgó igyekezetim.”⁶⁶⁷ Az apai instrukciók leszögezik, hogy azokat a tudományokat kell fiával megszerettetni, amelyek egy magyarországi birtokos mágnáshoz leginkább illenek. Ennek elsőrendű csoportját alkotják a jogi, pénzügyi, államigazgatási és birtokigazgatáshoz szükséges ismeretek.⁶⁶⁸ Ez az attitűd persze a korszak főúri családjaiban alapvető elvárás volt, így például Gróf Zichy Ferenc zászlós fiát is már kiskora óta a gazdálkodásra tanították. Játékpénzből tizennégy évesen tíz vonóökröt vett a szükséges eszközökkel és felszerelésekkel együtt, nevelője utasítására pedig a szarvasi iskola alapelvei szerint gyakorolta a hörsöki pusztán a birtokgazdálkodást.⁶⁶⁹

Az értelmi neveléshez tartoznak a segédtudományok, a logika, a történelem, a földrajz, a retorika, a számtan, a mértan, a helyesírás, az idegen nyelvek (német, latin, francia, olasz, tót vagy horvát, esetleg az angol), s természetesen a deák nyelv tökéletesítése.⁶⁷⁰ Locke a görög nyelv ellen szólt, szerintem nincs rá szükség, mivel nem tudóst kíván nevelni, hanem úriembert.⁶⁷¹ Nemcsak László, hanem a keszthelyi gróf lányai is idegen nyelveken történő intenzív levelezésen keresztül tartották a kapcsolatot édesapjukkal a gyakorlatban történő tanulás érdekében.⁶⁷² Az elit közegeben a társasági élethez elengedhetetlen az esztétika, az etika, a diplomatika, a titkosírás és a tánc.⁶⁷³ Locke a táncot készségnek tekinti, melynek elsajátításához táncmester szükséges. A tánc tudás férfiaságot, önbizalmat, fellépést ad.⁶⁷⁴ Kibédi is a tánc pozitív hatását emeli ki: „ez mind a' testnek nehézségit, mind az elmének unalmát egyszer 's mind tsudálatoson el-vészi, melyet semmiféle más commotio [mozgás]

⁶⁶⁵ Pukánszky B. – Németh A.: Neveléstörténet i. m. 230–231.

⁶⁶⁶ Nagy B.: A Habsburg-ház i. m. 105.

⁶⁶⁷ MNL OL Ffestetics Lt P 279 6. d. f. 333v.

⁶⁶⁸ MNL OL Ffestetics Lt P 279 16. d. f. 1v.; Stohl R.: Fragmenta Takatsiana i. m. 24.; Uő: Ffestetics i. m. 213.

⁶⁶⁹ Magyar Hírmondó (Bécs) (1792) 2. (Nr. nélkül) 145.

⁶⁷⁰ MNL OL Ffestetics Lt P 279 16. d. ff. 1v–2.; Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 184.; Stohl R.: Fragmenta Takatsiana i. m. 23–24.; Uő: Ffestetics i. m. 213.

⁶⁷¹ Locke, J.: Gondolatok i. m. 201.

⁶⁷² Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 183.

⁶⁷³ Stohl R.: Fragmenta Takatsiana i. m. 24., 30. Takáts egy 1794 decemberében írt levelében beszámol a grófnak, hogy fiához egy táncmester jár három arany fizetségért. MNL OL Ffestetics Lt P 279 6. d. f. 109v.

⁶⁷⁴ Locke, J.: Gondolatok i. m. 79., 204–205.

véghez nem vihet.”⁶⁷⁵ S végül a hadtudományok alapjairól sem szabad megfeledkezni a korabeli hasznos ismeretek vonatkozásában.⁶⁷⁶

Festetics György feljegyzéseiből, instrukciójából tudjuk, hogy a táncmesternek négy hónapig, még hozzá a téli hónapokban kellett tanítania László grófot, majd áprilisban és a nyári hónapokban a puskával való helyes bánásmódot kellett elsajátítania egy erre a célra megfelelően szolgáló tiszttel szerződtetésével. Arra is felszólítja Takátsot a gróf, hogy fiát hozzá kell szoktatni az olvasáshoz, íráshoz, gondolkodáshoz. Kiemeli, hogy a tanulási folyamat szerves részét képezi az irodalom szeretete, a német nyelv tökéletesítése, a francia és az olasz nyelv tanulása és a filozófia is. A gondolkodás azonban magányos tevékenység, így többször magára hagyva, bezárva kell hagynia Lászlót, ekkor senki ne zavarja őt.⁶⁷⁷

Locke valamilyen iparág megtanulását is sürgető projektnek tartja, amit a „közjó” szolgáltatába lehet állítani: „*A gyermeknek tevékenységre való hajlandóságát mindig olyasvalamire kell terelni, aminek hasznát látja*”.⁶⁷⁸ Rousseau szerint azért számottevő a mesterségek tanulása, hogy a tanítvány legyőzze a megvető előítéleteket.⁶⁷⁹ Ilyen hasznos mesterségnek tartja Locke a festést, de kiemeli árnyoldalait is. Sok időt vesz el a hasznos tanulmányok rovására, ráadásul ülő foglalkozás s inkább az elmét, semmint a testet mozgatja meg.⁶⁸⁰ Megemlíti még a kertészkedést és az asztalosságot, mely mesterségek megismerését maga Festetics György is elfogadta.⁶⁸¹

Stohl és Kurucz rámutat, hogy Festetics György az említett praktikus ismeretek elsajátításával egyértelműen a hivatali-udvari életet helyezte előtérbe,⁶⁸² értékrendet tükröz, amit a társadalmi állás megkövetelt. A gazdálkodó nemes és Pestalozzi pedagógiája alapján a „közjó” érdekeinek szolgálata, vagyis a magyar nemzeti érdeknek megfelelő, cselekvő, hasznos polgár képét vetíti elénk.⁶⁸³ Ez nemcsak a nemzeti öntudat erősítéséhez járul hozzá, hanem

⁶⁷⁵ Kibédi Mátyus I.: Ó és Új i. m. 6. k. 80–81.

⁶⁷⁶ Stohl R.: Fragmenta Takatsiana i. m. 24.

⁶⁷⁷ MNL OL Festetics Lt P 279 7. d. ff. 664–664v.; Uo. P 279 12. d. ff. 517–517v.

⁶⁷⁸ Locke, J.: Gondolatok i. m. 208.

⁶⁷⁹ Rousseau, J. J.: Emil i. m. 214.

⁶⁸⁰ Locke, J.: Gondolatok i. m. 208–209.

„*Azt a sok haszontalan és veszedelmes időtöltést (pastimes) csupán a rang és gazdagság gögje és hiúsága hozta divatba; ez hitette el az emberekkel azt, hogy valamely hasznos kézügyesség elsajátítása és gyakorlása nem gentlemanhez méltó szórakozás. Ez az oka annak, hogy a kártyának, kockának, ivásnak oly nagy a becsülete ezen a világon. És igen sokan nem azért fecsérik reá üres óráikat, mintha valami nagy örömiük telnék benne, hanem azért, mivel az általános szokás úgy hozza magával s mivel nem tudnak nemesebb foglalkozást, amellyel szabad idejüket tölthetnék. Nem tudják elviselni az üres időnek reájuk nehezedő holt súlyát, sem a teljes semmittevéssel járó kényelmetlen érzést.*” Uo. 211.

⁶⁸¹ Stohl R.: Fragmenta Takatsiana i. m. 22., 24.; Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 182.

⁶⁸² Stohl R.: Fragmenta Takatsiana i. m. 24; Uő: Festetics i. m. 213.

⁶⁸³ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 184.; Stohl R.: Fragmenta Takatsiana i. m. 55.; Uő: Festetics i. m. 228–230.; OSZK Fol. Germ. 1476 ff. 212–214v. „(...) szíve, értelme és teste a’ természetnek több ajándékival úgy ki miveltesség, hogy maga Kötelességének mint ember, azonkívül pediglen a’ Polgári Társaságnak mint Polgár-társ,

annak a felismeréséhez is, hogy a progresszió csakis az összbirodalmi érdekekkel összhangban, a bécsi udvar pártfogásával valósítható meg.

A forrásokból, Festetics György utasításaiból és a nevelési tervezetekből is kitűnik a „jól szabályozott szabadság”⁶⁸⁴ és a mértékletesség elve, ami Rousseau nevelési elvein alapszik.⁶⁸⁵ Eszerint: „*[Ne tanítsa más, csak tapasztalás!] Kipróbáltak már minden eszközt, csak egyet nem, éppen azt, amely egyedül vezethet célra: a jól szabályozott szabadságot. Ne ártsuk magunkat a gyermek nevelésébe, ha nem tudjuk őt egyedül a lehetséges és a lehetetlen törvényeivel odavezetni, ahová akarjuk. (...)*”⁶⁸⁶ György 1804-ben egy fiához írt instrukcióban jól példázza ezt az elvet, dilemmája pedig nem alaptalan: „*Vallyon is mennyiben teszi magát Fiam Atyai kegyelmeimre érdemessé? Vallyon a szabadság hasznos é vagy káros néki? Vallyon meg Férfiasodik é vagy még igen gyermekes?*”⁶⁸⁷

Festetics László a társadalmi állásból adódóan kapcsolati háló kiépítésére törekedett, ami politikai, társadalmi, szellemi szempontból egyaránt meghatározó volt.⁶⁸⁸ Előírta, hogy lovász nélkül nem lovagolhat, de azt is csak előre meghatározott időben és helyen teheti meg. Amennyiben illedelmes, takarékoskodás, alázatosság, becsületesség jellemzi, gyorsan tanul, nem él vissza a bizalommal, akkor Kultsár is több szabadságot adhat neki, vagyis többször hagyhatja magára. Megszabta továbbá a vizitációk rendjét, melyekről beszámolási kötelezettséggel tartozott. Részt vett a Királyi Tábla ülésein, ami a jogi pályára való felkészítést szolgálta. Az ifjú grófnak ígért balatonkeresztúri birtok menedzseléséhez alaposan fel kellett készülni, ami megkövetelte a józan ítélőképességet és az adminisztrációhoz szükséges ismeretek elsajátítását. Az útmutatás megszabta, hogy Széchényinél heti kétszer, más méltóságoknál pedig havi kétszer ebédelhetett. A Pesti Színházat látogathatta, de kávézók, gyülekezőhelyek, játékhelyek felkeresése tilos volt. Nevelője megbüntethette, ha ellenállást tanúsított vagy hálátlanságot mutatott. Ebben az esetben retorzió következett: szabadsága megszűnik, a kurzust ismételnie kell, a balatonkeresztúri jószágot nem kapja meg, sem a házi rendtartást, a lovakat hazaküldeti, az értékes libériák, fegyverek, bútorok a szeme láttára

és Jóság birtokos tenni tudjon, és akarjon...” MNL OL Festetics Lt P 279 2. d. ff. 1/a–1/av.; Pukánszky B. – Németh A.: Neveléstörténet i. m. 265–266.

⁶⁸⁴ Pál József (szerk.): Világirodalom. Bp. 2005. Oldalszámok nélküli online verzió, 4.2.1.4 Rousseau alfejezet: https://mersz.hu/hivatkozas/virol_d_sec3_4_2_1_4/kom/1 (Letöltés: 2024.04.10.)

⁶⁸⁵ Rousseau, J. J.: Emil i. m. 72–73. „Az Ifjú Grófot különösen nyájas, jó kedvű, és különösen barátságát kereső beszédekkel néha, annak idejében pedig, a’ hol el bizza magát, mérsékelt authoritással, és hideg vérrel össze következett keménységgel tartsa.” MNL OL Festetics Lt P 279 24. d. f. 554. Noha megjegyzi Rousseau, hogy „a legfőbb jó nem a tekintély, hanem a szabadság. Az igazán szabad ember csak azt akarja, amire képes, és azt teszi, ami neki tetszik.” Rousseau, J. J.: Emil i. m. 69.

⁶⁸⁶ Mészáros I. – Németh A. – Pukánszky B. (szerk.): Neveléstörténet i. m. 122.

⁶⁸⁷ MNL OL Festetics Lt (Gersei Pethő család) Memorabilia P 235 120. d. f. 217.

⁶⁸⁸ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 185.

lesznek eladva, az ebből befolyt összeget pedig a szegényebb diákok között osztják fel.⁶⁸⁹ Jól tudta azt Festetics, amit Berzeviczy Gergely fiktív göttingeni levelében maga is bevallott, hogy a szórakozás akadályozza a tanulást.⁶⁹⁰

Rousseau nevelési felfogásának a lényeges elemei is tetten érhetők Festetics László neveltetésében. Szempont a természetes büntetés elve, miszerint a büntetés a tett következménye (vagyis a tanítvány maga tapasztalja meg, mi a rossz).⁶⁹¹ Alapvető elvárás, hogy a tevékenységből származzon az öröm és olyat tanuljon, aminek érzi előnyét, ezért a tanulási vágyat kell beleoltani.⁶⁹² Kritérium a tapasztalás útján történő tanulás⁶⁹³ mindvégig szem előtt tartva, hogy Emil példájából kiindulva embert kívánt nevelni, aki megállja helyét mindenütt a világban.⁶⁹⁴

Jól érzékelhetően felelős, hazafias érzületű, önálló cselekvésre képes, megfelelő kapcsolatokkal és készségekkel, képességekkel rendelkező polgár nevelését tűzi célul Festetics György az „erkölcsi nevelésre” alapozva. Pragmatikus megközelítésből levonhatjuk az egyetemes tanulságot Rousseau megállapításából kiindulva: „*Akkor kezdünk tanulni, amikor élni kezdünk. Nevelésünk velünk együtt kezdődik.*”⁶⁹⁵ Az ember személyes élettapasztalatokon keresztül nevelődik és nevel, ezért nem lényegtelen szempont a *bikulturális szocializáció*⁶⁹⁶ milyensége.

Festetics Lászlót pazarló életmód jellemezte, s ahogy később arról szólni fogunk, pazarló életmódot folytatott, vagyona pedig 1828-ban zárgondnokság alá került.⁶⁹⁷ Szükséges azért előre utalnunk, ugyanis nevelő célzattal apja megbízásából 1805-ben, az ifjú gróf huszadik születésnapja alkalmából a dán származású Johann Jakob Stunder készített egy mitizáló portrét.

⁶⁸⁹ MNL OL Festetics Lt (Gersei Pethő család) Memorabilia P 235 120. d. ff. 213–218. Vö. Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 53–54., Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 323–328.

⁶⁹⁰ „Göttingen ist für seinem Zweck der vortrefflichste Ort. Selbst das Ungesellschaftliche, selbst der Mangel an Lustbaarkheiten und Unterhaltungen, ja selbst das Steife tragt sehr viel zu der Zweckmässigkeit bey. Für Studierende ist die Zerstreuung sehr nachtheilig, und es ist grosser Vortheil dass er hier an Gelegenheiten mangelt, sich zu zerstreuen.” Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795). Szerk. H. Balázs Éva. Bp. 1967. 292.

⁶⁹¹ Rousseau, J. J.: Emil i. m. 71., 91.

⁶⁹² Uo. 112.

⁶⁹³ Uo. 80., 177.; Mészáros I. – Németh A. – Pukánszky B. (szerk.): Neveléstörténet i. m. 122.

⁶⁹⁴ Pukánszky B. – Németh A.: Neveléstörténet i. m. 243.; Rousseau, J. J.: Emil i. m. 17.

⁶⁹⁵ Rousseau, J. J.: Emil i. m. 17.

⁶⁹⁶ Hives-Varga Aranka: Inkluzív társadalom és nevelés. Oldalszámok nélküli online verzió: http://polc.ttk.pte.hu/tamop-4.1.2.b.2-13/1-2013-0014/94/4_tma_bikulturilis_szocializaci.html (Letöltés: 2021.04.18.); Forray R. Katalin – Hegedűs T. András: Cigány gyermekek szocializációja. Bp. 1998. 391.

⁶⁹⁷ Kurucz Gy.: Adminisztráció és likviditás i. m. 8. „Apjáról a nagy Festetics Györgyről a legvirágzóbb gazdaság mellett nagy pénzmennyiséget is örök lött. S mégis a magyar botrányoztató kövön... Bécsben ... pár könnyelmű év alatt 9 millió adósságba süllyedt el. Jelenleg minden vagyona bírói zár alatt áll. Kastélyán kívül minden egyébről zárgondnok rendelkezik. (...) S pe dig valóságos eszes s tevékeny ember, mind a mellett is családja s nemzetére nézve nem hasznos többé s legfeljebb is kopár kőszirt, mely csak bús hangot ad vissza, de nem védbástya többé, mint voltak nagy eldődei a Zrínyiek, kik nek a Festeticsekre szállt drága fegyvereik s más nagyszerű török ragadványaik a keszthelyi fegyvertárt kitűnővé teszik.” Mezökövesi Ujfalvy Sándor i. m. 217.

A félalakos festményen László gróf tógaszerűen oroszlánbőrt visel, csupán jobb válla és fél mellkasa látszódik ki. Az allegorikus ábrázolás egy kisorpolt, atletikus testfelépítésű fiatalembert, egy római félistent jelenít meg, aki közelebbről Herculesként interpretálható. A kora újkor kedvelt műfaja volt a jelmezes portré, amely a modellt álló személy valós vagy elérni kívánt tulajdonságát hangsúlyozta ki. A Hercules-ábrázolás, mint képi-metaphora nem véletlen Festetics László esetében, melynek alapja az a prodikoszi tanmese, miszerint a római hős egy útelágazáshoz érve választhatott a Gyönyör és az Erkölc két nőalak közül, s ő a dicsőség reményében az utóbbi mellett tette le voksát. Ez az erkölcsi nevelési, sőt inkább intő szándék állhatott Festetics György ajándéka mögött a felnőtt korba lépő fia számára. Jegyezzük meg, hogy az antik történet megihlette a művészeket, így Robert Lowth (1710–1787) is írt egy verset, melyet Kis János ültetett át magyar nyelvre. A példázat az arisztokrácia erkölcsi nevelésében a 16–17. században vált népszerűvé, majd Anthony Ashley-Cooper (1671–1713) Shaftesbury harmadik grófja hangsúlyozta ennek fontosságát. Az sem elhanyagolható adalék a magyarországi angломánia tekintetében, hogy feltehetően Festetics Györgynek Anglia szolgáltatta a mintát a mitizáló portré esetében, amely ritkaságszámba ment a felvilágosodás kori Magyarországon, melyet nem mellékesen a magyar képzőművészet egyik legszebb alkotásaként tartanak számon.⁶⁹⁸ Későbbi, immár komolyságot sugárzó alakját örököltette meg érett férfiként Moritz Michael Daffinger pörge bajusszal, fekete zsinórozott dolmányban, prémes gallérral, szegélyezéssel.

Korábban már utaltunk a korszak főúri nevelési gyakorlatának megfelelő utazás jelentőségére. Kétségtelen, hogy elengedhetetlen részét képezte a korszakban divatossá váló és a felvilágosodás szellemében hasznosnak bélyegzett „nagy utazás”, az ún. „*grand tour*” vagy „*Kavalierstour*”, ami „integrált az európai nemesi társadalomba és elhatárolt a többi társadalmi rétegtől”⁶⁹⁹. Ez nemcsak az ismeret-és tapasztalatszerzéshez, világlátás kiszélesítéséhez, csiszolt modorhoz, műveltséghez, idegennyelv-ismerethez, kapcsolatépítéshez, rangból fakadó önreprezentációhoz tartozott hozzá. Attitűdformáló szereppel is bírt, melynek jelentősége nem elhanyagolható szempont a társadalmi érvényesülésben.⁷⁰⁰ Már a korszakban is használták az útlevelet, amellyel például Festetics György is rendelkezett,⁷⁰¹ vagy az 1817. évi indexkönyvben Batthyány név alatt található egy útlevél-kiállítási ügy, melynek előterjesztését

⁶⁹⁸ Vécsey Alex: Festetics László, a magyar Hercules – Johann Jakob Stunder festményén. Artmagazin 84 XIII. évf. (2015) 10. sz. 30–35. Online:

<https://www.artmagazin.hu/articles/archivum/449fd126030d75325381a938a71c312d> (Letöltés: 2024.03.02.)

⁶⁹⁹ Kulcsár K.: A politikai és társadalmi i. m. 104.

⁷⁰⁰ Doba D.: Német utazók, 28–29.; Wilson, R. – Mackley, A.: Creating Paradise i. m. 66.

⁷⁰¹ MNL OL Festetics Lt P 246 l. d. 1. tétel f. 4.

megtaláljuk az *Österreichisches Staatsarchiv*-ban őrzött lajstromkönyvben.⁷⁰² Az utazások révén lehetőség nyílt az elit számára, hogy hatékonyan felkészüljenek és megalapozzák jövőbeli karrierjüket.⁷⁰³ Ezt a rendi összetartozást erősítette az angol elitklub, a *Királyi Akadémia (Royal Society)* 1772. évi megalakulása is, ami intézményes keretet biztosítva tükrözte az arisztokrácia hovatartozását.⁷⁰⁴

A Festetics László utazásaira vonatkozó iratanyag az általános kategorizáció mentén három csoportba oszthatók: 1. narratív források (feljegyzések, levelek, jelentések), 2. dokumentációs források (számlák, nyugták, vásárlási listák), 3. kiegészítő források (instrukciók, ügyiratok).⁷⁰⁵ Az útibeszámolók lehetőséget nyújtanak kapcsolatrendszer rekonstruálására is.⁷⁰⁶ László tanulmányútjai az 1790-es évek közepén kezdődtek azzal a mögöttes apai szándékkal, hogy hozzájáruljon fia közéleti ismertségéhez, elfogadottságához. A keszthelyi gróf tudatosan tervezte meg fia utazását. A hazai tájak élveztek prioritást a külföldivel szemben a hazaszeretet, érzelmi kötődés kialakulásának érdekében. Az utazásokról László a szokásoknak megfelelően beszámolási kötelezettséggel bírt az íráskészség, stilsztika képességének fejlesztése céljából.⁷⁰⁷ Tehát a levelezési kötelezettség, vagy korrespondencia Mikonya György értelmezésében didaktikai metódusként is funkcionált.⁷⁰⁸

Az ifjú gróf tapasztalatszerzés céljából 1794–98-ig évente részt vett egy-egy tanulmányúton, melyek során bejárta a dunántúli régiót, Felvidéket, a Határőrvidéket, Erdélyt, illetve megismerkedett az adott térségre jellemző szokásokkal, hagyományokkal stb.⁷⁰⁹ Első külföldi útja Észak-Itáliába vezetett, majd ezt követően bejárta az örökös tartományok vidékeit: Morvaországot, Csehországot, illetve a német fejedelemségek egyes területeit.⁷¹⁰ A „*grand tour*”-ra 1802-ben és 1803-ban került sor. A *Directorátusi* ügyiratok között fennmaradt 1803-ból egy rövidebb és hosszabb utazásra vonatkozó pontos menetrend. Ezek alapján Magyarországról kiindulva áthaladtak az osztrák örökös tartományokon, különböző német fejedelemségeken (Porosz Királyság, Hessen, Braunschweig, Hannoveri Királyság stb.), a Magyar Királyság északi megyéin, valamint az egykori, vagyis a felosztott Lengyel Királyság

⁷⁰² AT–OeStA/HHStA KA StR 259. Protokoll IV. 4270.

⁷⁰³ Reif, H.: Westfälischer Adel i. m. 365.; Wilson, R. – Mackley, A.: Creating Paradise i. m. 68., 66.

⁷⁰⁴ Wilson, R. – Mackley, A.: Creating Paradise i. m. 68.

⁷⁰⁵ Kulcsár K.: A politikai és társadalmi i. m. 103.

⁷⁰⁶ Krász Lilla: „Respublica litteraria Podmaniczkyana”: Báró Podmaniczky József nyugat-európai utazása egy útitárs naplójának tükrében. In: A báró Podmaniczky család szerepe a 18–19. századi magyar kultúrában. Szerk. Gurka Dezső. Bp. 2017. 77.

⁷⁰⁷ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 185.

⁷⁰⁸ Mikonya Gy.: A főúri udvari i. m. 55.

⁷⁰⁹ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 185.; Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 319. Lásd: OSZK Quart. Hung. 3693, 3694, 3695, 3696.

⁷¹⁰ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 186.; Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 319.

különböző területein. Az egyes városokban tett látogatások időtartama egy és három nap közé esett.⁷¹¹ Az utazások időpontra leosztott állomásait és a térképes útvonalait a függelékben közöljük.

Az úticélok közül csupán egyet, Hannovert emeljük ki, méghozzá a disszertáció tárgyát képező aspektusból, ugyanis László utazásainak mélyebb elemzése túlnyúlna a disszertáció keretein, illetve azok ismertetésével már foglalkoztak. Hannover azért érdekes, mert ugyan a Német-Római Birodalom részét képezte, azonban túl is mutat azon, méghozzá angol relációban. A Hannover-uralkodóház angol királyi dinasztiként ismeretes, melynek gyökerei a 17. századi Stuart-ház konfliktusához és vallási kérdéshez kapcsolódik, hiszen Stuart II. Jakab angol király katolikus vallású volt, noha ismeretes, hogy Angliában az uralkodó nemcsak államfő, hanem egyházfő szerepét is betölti. II. Jakab a katolikus restaurációt szorgalmazta, így 1688-ban az angol parlament tulajdonképpen belső összeesküvés eredményeképpen, ám legitim alapokon meghívta a trónra a Stuart vérvonalból származó, protestáns III. Orániai Vilmos németalföldi főkormányzót (*Stadhouder* [holl.]). Felesége nem mellesleg II. Jakab egyik lánya, Mária volt. Mária halála után húga, Anna örökölte a trónt, majd ennek sorsáról az 1701-es utódlási törvény gondoskodott: trónörökösök hiányában Zsófia (Sophie von der Pfalz) foglalhatta volna el a trónt, ha megélte volna, ám így fiát, I. Györgyöt illette meg, aki a Hannover-ház első (idegen származású) uralkodója lett.⁷¹² S talán pont ez a rugalmasság, szemléletmód, ami Anglia felemelkedését elősegítette, hatott Festeticsre is és meghatározta cselekvési stratégiáját.

Fontos megjegyezni, hogy az apa, Festetics György a főnemesi trendektől eltérően nem vett részt „nagy utazás”-on, ami pénzügyi gondokkal magyarázható, beleértve a hivatali pálya költséges voltát is.⁷¹³ Egy Göttingenből származó útbeszámolóból megtudjuk, hogy „A leghíresebb férfiakat csak ugyan itthon találtuk. Heine, Blumenbach, Bekman, Schlözer kiváltképpen megkívánhatták tőlünk a megtiszteltetést”.⁷¹⁴ Az utazás alkalmával nevelőjével látogatást tettek tudósoknál, felkerestek egyetemeket (Jena, Göttingen, Wittenberg), Marburgban megismerkedtek a katonai kollégiummal,⁷¹⁵ s különböző arisztokrata családok vendégszeretetét élvezték. Számos rezidenciát, kertet, könyvtárat, fegyvertárat tekintettek meg, melyet alátámasztanak többek között a Berlinben látottak is: „Berlin következett, melynek

⁷¹¹ Vö. Krász L.: „Respublica litteraria” i. m. 73–87.

⁷¹² *Lojkó Miklós*: A Hannover királyi dinasztia. Rubicon Online. Oldalszámok nélkül: <https://rubicon.hu/cikkek/a-hannover-kiralyi-dinasztia> (Letöltés: 2024.03.28.)

⁷¹³ *Kurucz Gy.*: Keszthely grófja i. m. 99.

⁷¹⁴ MNL OL Festetics Lt P 279 35. d. f. 261.

⁷¹⁵ Uo. f. 266

*Residentiai, Bibliothecája, Fegyver háza, Charité, Theatrum, Klaproth Laboratoriuma, Lovak s más állatok Academiaja az emberek külömbféle foglalatosságaival többféle jegyzésekre alkalmatosságot nyújtottak.*⁷¹⁶

Kultsár István említést tesz az útitervben a kísérőkről, vagyis Schwartner Márton (1759–1823) statisztikus, egyetemi tanár, könyvtáros, illetve Röth József (?–?) ügyvédéről, valamint az utazásra fordított költségekről is, amelyek kb. 3163 ft 45 xr-t jelentettek.⁷¹⁷ Továbbá reméli, „*hogy megfogja Méltóságod az Ifjú Grófot arra emlékeztetni, hogy Journal szükséges arra, hogy Utazását férfi módon irhassa le jövőendőben. Ezen föllül nem csak a tudva levő ritkaságok, és emlékezetes dolgok megnézését, hanem fölkeresését is az efféléknek fogja néki ajánlani. Az Udvarok eránt való rendszabásokat kikérvén azon biztatást is reménylem, hogy Nemzetének s familiájának magyar öltözetjeiben tégyen betsületet nemtsak Fő Udvaroknál, hanem jelesebb városokban is.*”⁷¹⁸

Összességében tehát Festetics László neveltetése elsősorban J. J. Rousseau és John Locke korszerű nevelési elvei mentén épült fel. Kitüntetett szerep jutott a testi és morális nevelésnek, valamint a racionalizmussal és a felvilágosodás hitvallásával összhangban a hasznos ismereteknek. Ugyanakkor az elméleti ismeretek idegen, külföldi közegben történő gyakorlati hasznosítására, kamatoztatására (pl. idegen nyelvek csiszolása, kapcsolatépítés) a „nagy utazás” teremtett alkalmat, melyen László is részt vett.

⁷¹⁶ Uo. f. 338. Egy másik példa Stuttgart: „*A választó Herczegi paloták, a Kabinetek, bibliotheca, s némelly nevezetes embereknek látása gazdagították az Ifjú Grófnak tapasztalását. De leginkább elfoglalta figyelmetességünket ama sokféle készület, melly a Herczegné születése napjára tetetett. Ezen okból kiszállott a Vittenbergi Katonaság Ludvigsburg mellé, hogy a Herczeg előtt parádézzon.*” MNL OL Festetics Lt P 279 34. d. ff. 213–213v.

⁷¹⁷ MNL OL Festetics Lt P 279 34. d. 34. d. f. 615.

⁷¹⁸ MNL OL Festetics Lt P 279 34. d. 34. d. f. 614.

VI. A LÉTFORMA, PRESZTÍZS ÉS A REPRESENTÁCIÓ

KÜLSŐ KERETEI

1. AZ ÉPÍTETT FŐÚRI LAKÓKÖRNYEZET PÉLDÁI KÜLFÖLDÖN ÉS MAGYARORSZÁGON

Egy-egy kastélyon végigkövethetők az uralkodó korstílusok váltakozásai, s az ezekkel összefüggő szemléletmódbeli-váltások is. Kezdetben az európai építészet csúcsának és az abszolutista hatalom kifejezőeszközének vitathatatlanul a XIV. Lajos (ur. 1643–1715) által építtetett, többek között tükörteremmel ékeskedő, grandiózus versailles-i palota számított, de a 18. században épült magyarországi kastélyok – Edelény, Keszthely, Körmend⁷¹⁹ – is erre a modellre épültek.⁷²⁰

Ahogy az előző fejezetben már írtunk róla, számos külföldi utazó látogatott el a Magyar Királyságba. Ebben a részben górcső alá vesszük három utazó, Robert Townson, Richard Bright és Johann Centurius Hofmannsegg útibeszámolói nyomán a magyar elitről s annak szokásairól kialakult véleményeket, a rájuk gyakorolt udvari élményeket. Ehhez képest Festetics Györgyöt ellenpontként jelenítjük meg, akinél a társadalmi státust reprezentáló és presztízst kifejező eszköztáron túlmenően a habermasi reprezentatív nyilvánosság is kifejezésre kerül, ami a keszthelyi gróf egyéni kezdeményezése.

Mielőtt rátérnénk a keszthelyi kastély bemutatására, összevetésképpen nézzünk meg néhány magyarországi főúri kastélyt előbb a 18. század elejéről. A barokk korai szakaszából megemlíthető Bánffy György (1661–1708) erdélyi gubernátor palotája is, melynek leírása tovább erősíti a főúri származásúak és státusúak életminőségét jellemző tendenciát: *„A legszebb házat a kormányzó csinálta, miként mondani szokás, kinek erre a szép és tágas Bánffy-palotában legtöbb helye is volt. (...) Szobái ódivat szerint vörös selyemdamasztal, erdélyiesen kamukával voltak kárpitozva, melyeket fehér és arany lécek kerítettek. Bútorzata, csillárai,*

⁷¹⁹ Batthyány Lajos idején került sor a reprezentatív építkezésre. Móricz Péter: Batthyány Lajos és Körmend. In: A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden. Szerk. Nagy Zoltán. Körmend 2006. 152–153.

⁷²⁰ Encyclopedia Britannica (online változat): Palace of Versailles – In: <https://www.britannica.com/topic/Palace-of-Versailles> (Utolsó letöltés: 2022.09.29.)

*velencei tükrei, nagymérvű családi képei s ezek közt a szerencsétlen, pompás Bánffy Dienesé, összhangzásban valának a díszes falkárpitokkal.”*⁷²¹

A katonai sikereiről elhíresült és az Udvari Haditanács elnöke Savoyai Jenő (Eugène-François de Savoie-Carignano) (1663–1736) herceg, főtábornagy a művészetek pártfogója, mecénása volt, ám nem vetette meg a luxust sem. Kastélyait a kor prominens építészei, Fischer von Erlach (1656–1723) és Lucas von Hildebrandt (1668–1745) tervezték. A tulajdonában több kastély is állt Ausztriában és Magyarországon: Bécsben (Belvedere palota), Schlosshof, Engelhartstettenben, Bélyén, Budafokon (Promontor), Ráckeven. Első magyarországi vadászkastélya a Csepel-szigeten, Ráckeven található, melyet Hildebrandt épített. A kastélyon egyaránt felfedezhető az itáliai hatás és a francia barokk stílusjegyei. Az épületet a korban divatos U-alakúra tervezte, középen zárt díszudvarral (*cour d'honneur*) körülölelve, enfilade térérendezéssel, kupolával, márványpadlóval, domború–homorú váltakozású falakkal, faburkolattal, boltívvel, mitológiai alakokat ábrázoló szobrokkal, architektonikus formákkal.⁷²²

A Bódva-folyó közvetlen közelében elhelyezkedő edelényi kastélyt Jean François L’Huillier (1668–1728)⁷²³ 1727 és 1730 között építtette. A birtokot egyébként 1700-ban II. Rákóczi Ferenc zálogosította el számára 5 000 ft-ért tíz esztendőre.⁷²⁴ A kastély átépítésére 1763-tól került sor, amikor Esterházy István feleségül vette az özvegy Dessewffy Ferencné Forgách Ludmillát (?–1795). A francia stílust tükrözve, hasonló módon a ráckevei kastélyhoz az épület U alakú díszudvarral épült. A kastély centrumában helyezkedik el a nagyterem, mely térbeliségével így szimmetriát tükröz. Falszerkezete és a geometriai elemekből álló park, valamint a kerítéssel párhuzamos sövény pedig mozgalmasságot eredményeznek. A helyiségeket funkciójuk szerint megkülönböztették, a szintek közti átjárást a reprezentatív tölgyfa-lépcsőház tette lehetővé, míg a szolgálószemélyzet külön csigalépcsőn közlekedett. A padlóburkolat tölgyfa vagy márvány volt, míg az ajtók tölgyfából és fenyőfából készültek. Az előkelőbb, reprezentatív szobák, helyiségek színes kályhákkal rendelkeztek, a falakat és a mennyezetet rokokó stílusú, vidám hangulatú freskókkal, cirádás ornamentikával díszítették. A párkányok és a falsávok (*lizéna*) a barokkos fény-árnyék hatáshoz járultak hozzá. Értékét

⁷²¹ Jósika M.: Emlékirat i. m. 50.

⁷²² Miskei Antal: Főúri reprezentáció a Csepel-szigeten: Savoyai Eugén kastélya. In: Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció. Az Esterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kiadványai. (Konferenciák, műhelybeszélgetések XIII.) Szerk. Balogh Judit – Pap József. Eger 2016. 99–106. Érdekességgént lásd: Uő: Savoyai Eugén és kastélya a Csepel-szigeten. In: Acta Academiae Agriensis. Nova Series Tom. XLIV. (Sectio Historiae). Tanulmányok Gebei Sándor 70. születésnapjára. Szerk. Borbély Zoltán–Kristóf Ilona. Eger 2017. 179–197., P. Horváth Viktória: Ráckeve barokk gyöngyszeme, a Savoyai-kastély. Várak, kastélyok, templomok 15. (2019) 3.sz. 29–31.

⁷²³ Életéhez bővebben lásd: Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Edelényi hétköznapiak i. m. 20–24.

⁷²⁴ Uo. 20–21.; Hadobás Pál (szerk.): Az edelényi L’Huillier-Coburg-kastély. Edelény 2009. 3., 5.

növeli, hogy nem generációk hosszú sora alakította ki arculatát, hanem rövid idő alatt nyerte el végső formáját, noha ebben az időszakban még csupán a nyugati országrészben kezdődtek a kastélyépítések.⁷²⁵

A Hédervári család prominens tagja volt gróf Viczay (I.) Mihály (1727–1781) cs. kir. kamarás. Amikor betöltötte nagykorúságát, 1755-től hozzálátott a hédervári kastély barokk stílusú átépítéséhez. Régimódinak számító zárt udvaros, manzárdtetős várkastély jellege továbbra is megmaradt, mentes volt a barokk díszítőelemeitől, igaz, védelmi funkcióját az árkok feltöltésével elvesztette. A kastély belseje már korszerűbbnek tekinthető a festések következtében. Alföldy Gábor szerint az évszázados identitásformáló összetartozástudat, a tradíciók folytonosságának célzata állhatott a háttérben. Hazai viszonylatban elsőként telepített akácerdőt, díszkertet hoztatott létre, nagyszabású gyűjtésbe kezdett, illetve gyarapította a család szakkönyvtárát is.⁷²⁶ Még jelentősegteljesebb volt gróf Viczay II. Mihály (1757–1831) cs. kir. kamarás, aki a *Theresianum*-ban tanult numizmatikát, botanikát, mezőgazdaság-, természet- és könyvtár-tudományt, antik történelmet és művészeteket. Apja éremgyűjtő-tevékenységét folytatta, magánmúzeumot létesített.⁷²⁷ Townson Viczaynál néhány kellemes napot töltött Héderváron. A gróf megmutatta könyvtárát, fegyvertárát (ahol kinczeszközök is találhatóak), pazar érem-és fegyvergyűjteményét, mely Townson értékelésében a második legnagyobb kollekciónak számított magyarországi viszonylatban.⁷²⁸ Teleki József utazásai során Bonnban a kölni választófejedelmnél vendégeskedett, melynek leírása önmagáért beszél: „19^a mentünk ebéd előtt Bonnba, mely a kolóniai elektor rezidenciája, megnéztük a házait, melyek szörnyű pompások. Az arany minden háza cífraságában kíméletlenül van: s hosszú volna a nagy benne való luxust mind leírni.”⁷²⁹

A tiszaszentmártoni uradalom központjaként szolgáló mándoki Forgách-kastélyt a haladó szellemű és nagy műveltségnek örvendő gróf Forgách József (1763–1832) építtette. A kastély alaprajza a korban divatosnak számító U alakot vette fel, a barokkos stílusnak megfelelően manzárdtetős volt, majd az azon átívelő copf stíluselemek jelentek meg (dór és ion

⁷²⁵ Hadobás P.: Az edelényi i. m. 6–16., 22–23.

⁷²⁶ Alföldy Gábor: A hédervári kastélypark. Tudományos dokumentáció és helyreállítási javaslat. I. Szövegkötet. Bp. 2010. 13–14., 32–33. Köszönettel tartozom a szerzőnek, amiért rendelkezésemre bocsátotta és felhasználhattam a kéziratát.

⁷²⁷ Uo. 14–15.

⁷²⁸ „(...) to pay a visit to Count Vitzay, at his seat at Hedervar, who received me with the greatest politeness. After I had partaken of an elegant dinner, he shewed me what I came chiefly to see, a very valuable collection of medals, mostly collected by his father, but increased by himself: this, I believe, is the second best collection in Hungary. He has likewise cameos, a library, and an armoury containing many old instruments of death.” Townson: *Travels*, 49.

⁷²⁹ Tolnai Gábor (szerk.): Egy erdélyi gróf i. m. 122.

pilaszterek, füzérdíszek-fesztonok).⁷³⁰ Széchényi Ferenc somogyvári építkezései Thomas Hofstädter uradalmi mérnök jóvoltából valósultak meg 1805 után, amely feltételezés szerint évtizedeken keresztül tartott.⁷³¹

A gödöllői Grassalkovich kastély építésének kezdetei a nyugati mesterektől tanult építésznek, Mayerhoffer Andrásnak (1690–1771) köszönhető, akit Grassalkovich I. Antal (1694–1771) bízott meg a feladattal. Az épület a barokk hagyománynak megfelelően itt is U alakú, díszudvarral, előre ugró rizalitokkal, árkádokkal, stukkókkal stb. Az építés első szakasza 1745-ig tartott, majd 1745 és 1749 közötti periódusban ötszárnyúra bővítették az épületegyüttest. Erre az időszakra valóban egy reprezentatív főúri kastély jött létre. Ezt követően újabb alakítgatásokat, bővítetéseket hajtottak végre a kastélyon. Olyan exkluzív toldások kerültek hozzá, mint egy emeletes sörház vörösmárvány kádakkal. A lépcsőházak nagy volumenű átépítése is a presztízs részét képezte. Az 1760-as évek alakult ki jellegzetes struktúrája, formája, melyet a szakirodalom „típusteremtőnek” nevez. Ezt a mintát követte számos magyar főúri kastély: a Podmaniczkyak rákoskeresztúri, a Rádayak péceli, a Telekiek gyömrői, a Forgáchok gácsi kastélya.⁷³² Jellemző vonás az uralkodói inszignia, szimbolika megjelenése, amely a kettős kupolában és a kápolna baldachinos oltárában érhető tetten. Előbbi a Budai Palota, utóbbi a pozsonyi templom koronát megjelenítő alakjára utal.⁷³³ Belső enteriőrjét a pompa jellemezte, mennyezetét és a falakat mozgalmasságot megjelenítő ornamentikus elemek, füzérek, kagylók, rózsák, egyéb jelenetek borították. Állandó anyag volt a márvány, zöld selyem, porcelán. További ismérvei közé tartozik az aranyozás, az indiai és kínai tapéták, kívülfűtős gazdagon díszített kályhák.⁷³⁴

A korszak leghíresebb barokk kastélyának és parkjának a Magyar Királyság területén egyértelműen a versailles-i „trendeket” legerőteljesebben adaptáló, a prominens Esterházy család tulajdonát képező fertődi kastély számított. A patkó alakú kastélyépületet körbeölelő lépcsőházzal, könyvtárral, parkkal, pavilonokkal, istállóval, vadászházzal, színházzal, muzsikaházzal Hefele Melchior (1716–1794) és Nicolaus Jacoby (1733–1784) közreműködésével Johann Ferdinand Mödlhammer (1714–1778) kezdte építeni 1762-ben Esterházy „Fényes” Miklós (1714–1790) szolgálatában állva, amit 1776-ban fejezett be. Ezzel egyidejűleg Ferdinand Mödlhammer építész is szorgosan tevékenykedett többek között

⁷³⁰ Alföldy G.: A mándoki Forgách-kastély i. m. 18–23., 31–34.

⁷³¹ Uő: A somogyvári Széchényi i. m. 21–22.

⁷³² Varga Kálmán: A gödöllői kastély évszázadai. Budapest 2000. 12–19. („Típusteremtő”: Uo. 18.)

⁷³³ Uo. 22.

⁷³⁴ Uo. 27–28.

Bécsben (Wien), a burgerlandi Kittsee-ben (Köpcsény), Forchtensteinben (Fraknó) vagy Eisenstadtban (Kismarton).⁷³⁵

*„A' kik ezt az igen pompás Kastélyt, és meszsire ki-terjedő gyönyörűséges kertjét minden benne valókkal együtt meg-nézegették, nem tudnak elegendő szókat találni annak szépségének illendőképpen való le-rajzolására. (...) Az egész Katély ugyan igen pompás; de főképpen bámulásra méltók ebben, az alsó ebédlő szoba, 's a' felső, melly Belvedernek neveztetik, a' salaterrena, és a' Bibliotheca, mellyben huszon két ezer darab Könyvek találatnak. Megjegyzést érdemel még a' Komédia-ház is, melly egy a' leg-pompásabbak között Európában,' s egyéb érdekességei között, valamint az ebédlő szobában, úgy ebben is a' kő-falak mellett a' szökő-kútak kezdenek ugrándozni.”*⁷³⁶

A Fertő-tónál elhelyezkedő, Kismartonban található birtokokat II. Ferdinánd adományozta Esterházy Miklós grófnak 1622-ben az uralkodónak nyújtott szolgálatokért cserébe. A kastély az idők folyamán átalakítások során esett át: homlokzatát tornyokkal és korinthoszi oszlopokkal díszítették.⁷³⁷ A herceg szobái voltak a legimpozánsabbak különféle arannyal, drágakövekkel és porcelánnal tarkított tárgyakkal, intarziás asztalokkal, zenélő székekkel, valamint a Vezúv lávájából, ametisztből, szicíliai és indiai achátból mozaikszerűen kirakott asztalból. Ezeken kívül a lakókörnyezetre és luxustárgyakra, berendezésekre vonatkozólag tudjuk, hogy voltak még a vagyoni állapotot és társadalmi státust kifejező, presztízsszemponthoz nem nélkülözhető szobák: a huszonkétezres állományú könyvtárszoba, a fegyverterem, a porcelán-és tükörgyűjteménynek fenntartott szoba, a háromszáznegyvennyolc festménnyel bíró képtár, a ritkaságoknak fenntartott kincstár, valamint a kápolna is ide tartozott. A barokk kertművészetnek megfelelően parkjában a kor divatja szerint különféle épületek álltak, melyhez hozzátartozott a sziklabarlang, a fácskórt, az impozáns operaház és a színház vagy a kínai táncterem is.⁷³⁸ Richard Bright 1814-es utazása során a család hatalmas vagyonáról

⁷³⁵ Dávid Ferenc: Der Baumeister von Eszterháza – Johann Ferdinand Mödlhammer (1714–1778). In: Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgerland Band 128.) Hrsg. Wolfgang Gürtler – Rudolf Kropf. Eisenstadt 2009. 429–452.

⁷³⁶ Knapp Éva – Tüskés Gábor (szerk.): Az Esterházy család és a magyarországi művelődés. Bp. 2013. 181.

⁷³⁷ „His possessions about the Neusiedler-See, and particularly at Eisenstadt, were first granted to the family by Ferdinand II. in 1622, for the services rendered to that monarch by Graf Nicolaus Esterhazy, palatine of Hungary, which were greatly instrumental in securing his family on the throne. The palace, built in 1683 by the Fürst Paul Esterhazy of Galantha, palatine of Hungary, has lately undergone great alterations and repairs, and the front has been ornamented with turrets and Corinthian pillars.” Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 345.

⁷³⁸ G. Györffy K.: Kultúra és életforma i. m. 85–90. „Behind the house is a wood, prettily laid out, with some very neat Chinese summer-haouse. The theatre is small, but very elegant. The late Prince was very fond of dramatic performances, and kept a troop of players; but the present keeps none.” Townson: Travels, 39.

és rangjának megfelelő életviteléről, az ott tapasztalt pompáról számol be útinaplójában,⁷³⁹ de alátámasztja ezt a glamúrt Pálffy János leírása is az operaházról.⁷⁴⁰ Habár már John Paget látogatása idején nem volt használatban a kastély, mégis elismerően nyilatkozott a hercegi rezidenciáról.⁷⁴¹

Az Esterházyak hercegi voltukból adódóan igyekeztek származásuknak megfelelő életet élni. Törekedtek a gazdagságot, a pompát sugározni a külvilág felé, ezért vagyon- és lakberendezési tárgyak tárházává váltak kastélyaik. Tipikus példája ennek a család 17. századi „ezüstgyűjtő-akciója” a fraknoi kastélyban, ugyanis tisztában voltak vele, hogy az ezüst nemcsak az iparművészet része, hanem önreprezentáló státuszszimbólum is. Ennek fényében Esterházy I. Pál (1635–1713) teaurálásba kezdett: címer, csillárok, emléktáblák, evőeszközök, tálcák, tükrök, asztalok, székek stb. tekintetében.⁷⁴² A herceg 1680-as évekbeli pályáivével kapcsolatban Galavics Géza azt a megállapítást teszi, hogy mecénaturális tevékenységét befelé fordulás jellemezte, életpályájának főbb állomásai pedig új alkotásokat eredményeztek.⁷⁴³ A fraknoi Esterházy kastélyok a látványelemekre fókuszáltak, a 18. században a barokk stílusnak megfelelően márványban és aranyban pompáztak értékes, drága bútorokkal, dísz- és vagyontárgyakkal, műkincsekkel.⁷⁴⁴ A meleget adó, ám figyelmetlenség esetén tűzveszélyes,

⁷³⁹ „Almost the whole of the beautiful country which surrounded us, belongs to Fürst (Prince) Esterhazy, whose favourite mansion is at Eisenstadt, in this neighbourhood, where he occasionally resides, living in princely splendour. The possessions of this nobleman are far more extensive than those of any other in Hungary, and his mode of life corresponds with the ideas of outward state which we naturally attach to his high rank.” Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 345.

⁷⁴⁰ „A főpáholy vörös márvány római oszlopokra támaszkodik, harmadukig arany pálcadiszben, az ívek, az oszlopfők csupa aranyban. A mennyezet takarosán festett, az erkély fényezett padlóval és római falpillérekkel díszített (...). Naponta felváltva olasz opera seriát, bufflát és német komédiát játszottak. A herceg mindig megjelenik, a kezdés ideje többnyire este hat óra. Leírhatatlan a szem és fül gyönyörűsége itt. A zene, az egyszerre megszólaló zenekar, a hangszerek, hol megejtő finomsága, hol heves indulata átjárja a lelket – mert a nagy muzsikusz, Haydn úr irányítja, aki karmesterként a herceg szolgálatában áll; de magával ragad a remek világítás is, a díszletek változása, az istenek hol felhőkön ereszkednek alá lassan, hol felemelkednek s eltűnnek egy szempillantás alatt; majd az egész bájos kertté változik, bűvös erdővé, pompás teremmé.” Knapp É. – Tüskés G. (szerk.): Az Esterházy család i. m. 170.

⁷⁴¹ Paget, J.: Magyarország és Erdély i. m. 39.

⁷⁴² Stefan Körner: Mit Königlichem Anspruch Glanz, Macht und Mythos der Fürsten Esterházy durch die Silbermöbel der Forchtensteiner Schatzkammer. In: Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Band 128.) Hrsg. Wolfgang Gürtler – Rudolf Kropf. Eisenstadt 2009. 219–247. Ez az attitűd jellemezte a grófi származású Dessewffyket is, amit szépen reprezentálnak Dessewffy Ferenc elárverezett ingóságairól készült lajstromok 1759-ből. A német nyelvű jegyzékek több száz tételt tartalmaznak. Elsődlegesen arany-és ezüst étkészletet, edényeket, a tálaláshoz szükséges vagyontárgyakat regisztráltak az ékszerek, fegyverek, aranyozott textiliák mellett. MNL OL Dessewffy család cserneki és tarkői grófi ágának levéltára (a továbbiakban: Dessewffy Lt) A család által lajstromozott iratok, Archivum Edelényiense (a továbbiakban: P 86) 20. cs. Fasciculus (a továbbiakban: Fasc.) E–I. No. 23. ff. 91–95.

⁷⁴³ Galavics Géza: A mecénás Esterházy Pál. (Vázlat egy pályaképhez). Művészettörténeti Értesítő 37. évf. (1988) 3–4. sz. 144.

⁷⁴⁴ Az Esterházy hercegek 18. századi „kincseihez”: Rákossy Anna: Beiträge zur Entwicklung der Schatzkammer der Fürsten Esterházy im 18. Jahrhundert. In: Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Band 128.) Hrsg. Wolfgang Gürtler – Rudolf Kropf. Eisenstadt 2009. 201–216.; Rákossy Anna: Egy forrásértékű inventárium 1778-ból az Esterházy-kincstár „mobilis”

12–13. századi Itáliából származó kandallók igen költséges újításnak számítottak, hiszen a falba való beépítése jelentős változtatásokat igényelt.⁷⁴⁵ A tűz megjelenése az otthonokban a melegség, otthonosság érzését hozta.⁷⁴⁶ Ugyancsak meleget biztosított és a főúri otthonok kellékei lettek a tűzhelyek és az üvegezett ablakok.⁷⁴⁷

Ahhoz, hogy dolgozatunk főszereplőjének, Festetics György épített lakókörnyezetére és életminőségére fordított, az elitejre jellemző, illetve tőlük elvárt luxuskiadásokat megértsük, mindenekelőtt szükségesnek tartjuk röviden áttekinteni az előzményeket elsősorban Péczely Piroskára hivatkozva. Ideális Festetics Kristóftól kiindulni, mivel az ő idején vált Keszthely a család birtokközpontjává, s neki köszönhető a kastély építése a 18. század közepén⁷⁴⁸. Az első tervek Christoph Carl von Hofstädter német építőmester (1717–1783) nevéhez köthetők. 1755-ben U alakban képzelte el a keszthelyi rezidenciát a korszakban divattá váló barokkos stílusban, téglalap alakú franciakerttel – ami részben volt díszkert, részben veteményes vagy gyümölcsös⁷⁴⁹. A leltárak vizsgálatából megállapítható, hogy a 17–18. századi, elsősorban diófa bútorokkal berendezett kastély kb. harminc helyiséggel rendelkezett. Festetics Kristóf a kényelmet tartotta elsődleges szempontnak (ezt bizonyítják a különféle ágyak – egyben dísztárgyak is voltak, kanapék, székek), de emellett fenntartotta a státuszának megfelelő presztízst is a különböző berendezési tárgyakkal (velencei tükrök, szentképek, kristálycsillárok, játékasztalok, fegyverarzenál stb.). Péczely szerint Festetics Kristóf mértékletességéről, takarékoskodásáról, józan ítélőképességéről vall, hogy megteremtette a státushoz szükséges létformát, de nem jellemezte pazarló életmód.⁷⁵⁰

Az *Országos Levéltárban* megtalálható tervrajzok is bizonyítják a monumentális kastély U alakú kialakítását alagsorral, valamint több emelet meglétét számos lépcsősorral. Az alaprajzok számtalan ablak meglétét bizonyítják, amelyek a barokknak megfelelő fény-árnyék hatást segítik elő. A számtalan helyiség minden bizonnyal – habár az alaprajzokról nem olvasható le –, de ismereteink alapján a funkciók és a reprezentáció szerinti térelrendezés elvét alkalmazva kerültek kialakításra. A 18. század második feléből, végéről származó tervrajzokon

darabjairól. *Ars Perennis. Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája*. Szerk. Tüskés Anna. Bp. 2010. 293–301. A kismartoni kastélyhoz: *Gerald Schlag: Schloss Esterházy in Eisenstadt im 18. Jahrhundert*. In: *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Band 128.)* Hrsg. Wolfgang Gürtler – Rudolf Kropf. Eisenstadt 2009. 269–287.

⁷⁴⁵ *Raffaella Sarti: Europe at Home. Family and Material Culture 1500–1800*. New Haven – London 2002. 92.

⁷⁴⁶ Uo. 95.

⁷⁴⁷ Uo. 92–94.

⁷⁴⁸ *Kurucz Gy.: A Festeticsek i. m. 23–24.*

⁷⁴⁹ *Alföldy Gábor: A keszthelyi Festetics-kastélypark rövid története*. In: *Királyi és hercegi kertek Magyarországon. Principal Gardens of Hungary, Königliche und herzogliche Gärten in Ungarn*. Esterháza, Gödöllő, Keszthely, Visegrád. Szerk. Alföldy Gábor. Bp. 2001, 43–44., 103–104., 171–172.

⁷⁵⁰ *Péczely P.: A keszthelyi Festetics i. m. 6–14.; Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 261–262., 265–266.*

szereplő kastély homlokzata az ión és korinthoszi oszlopokkal, csigamotívumokkal, dekoratív elemeivel, kovácsoltvas kapuval és kerítéssel a barokkos látványvilágot testesíti meg.⁷⁵¹

Festetics Kristóf fia, Pál már az impozáns bécsi udvar vonzásában nevelkedett, ami óriási adósságokba is taszította a családot. Az adósságterheket a Bossányi Julianna grófnővel kötött házasságából születő Festetics György megörökölte.⁷⁵² Festetics Pál 1769 és 1770 között a bécsi tartózkodása hatására a császárváros építkezésének mintáját követve osztrák és francia copf stílusban alakította a kastélyt. Neki köszönhetően a főúri rezidenciában megjelentek a mahagóni és rózsafa bútorok, chinoiseriek⁷⁵³, rokokó ülőgarnitúrák, spanyolfalak, a technikai újdonságok (pl. barométer, szócső, optikai eszköz a camera obscura stb.), a figurális díszítésű órák, a trik-trak (ostábla) játék, de bővült a képtár állománya, a kétágú villákat a háromágúak (francia stílusú evőeszközök) váltották fel. Sokkal inkább a presztízsszemponatok váltak dominánssá.⁷⁵⁴

Festetics György testvérei közül Festetics Lajos (1732–1797) meglehetősen fiatalon Somogy megye helyettes alispánja, majd királyi tanácsos lett. Feleségével, Farkas Krisztinával (1743–1817) Topáron letelepedve szerény körülmények között éltek, kölcsönök felvételére kényszerültek. Ami finansziális tekintetben előremozdulást jelentett, az apai végrendelkezés értelmében folyósított 50 000 ft. Ezt az összeget birtokvásárlásra fordíthatta, s ennek köszönhetően vásárolt birtokot, illetve emeltetett kúriát Dégen.⁷⁵⁵ Lajos halála után Festetics György ragaszkodott a közös hitbizományhoz, s a testvérek közti osztozkodás eredményeképpen Dég Festetics Antalhoz (1764–1853) került.⁷⁵⁶

Festetics Antal a család dégi ágának reprezentánsa, Festetics György unokatestvére, a budai *Theresianum* diákja, szabadkőműves. A húszas éveiben hivatali pályára lépett, Széchényi Ferenc támogatásával a Helytartótanács titkára lett, köznemesi volta ellenére megkapta a kamarási rangot. Pest pezsgő szellemisége beszippantotta (pl. 65 000 ft-ért vásárolt bérházat, a Marokkói-udvart Lipótvárosban), nem kívánt főnemes lenni.⁷⁵⁷ Festetics Antal dégi

⁷⁵¹ MNL OL Tervtár – Festetics család (a továbbiakban: T 3) No. 31., No. 32., No. 273., No. 274., No. 275., No. 277., No. 332.

⁷⁵² Kurucz Gy.: A Festeticsek i. m. 24–25.

⁷⁵³ Érdekes, hogy a korszakban divattá váló, a legtöbb főúri kastély elengedhetetlen részét képező kínai díszítőelemekkel tarkított szoba meglétére, a chinoiserie-ra Festetics György iratanyagában nem találunk utalást. Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 266.

⁷⁵⁴ Péczely P.: A keszthelyi Festetics i. m. 15–20.; Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 266.

⁷⁵⁵ Alföldy Gábor: Hasznost a széppel: Festetics Antal dégi kastélyparkja. Doktori értekezés. Bp. 2019. 35–39. Jellemét találóan foglalja össze Alföldy Gábor: „Festetics Lajos a források alapján minden esetben konokul ragaszkodott nemesi-földesúri hatalmához, jogaihoz, bevételeihez és valós vagy vélt igazságához, jobbágyaival kemény kézzel, sokszor kegyetlenül bánt, ugyanakkor nagybirtokosként is megőrizte „szegény nemesi” öntudatát.” Uo. 43.

⁷⁵⁶ Uo. 51–52.

⁷⁵⁷ Uo. 56–66., 77.

kastélyának tervét a 19. század elején a klasszicista stílusú építész, Pollack Mihály (1773–1855) készítette el. Az építésben egy morvaországi építőmester, Klosz Ferenc (?–?) működött közre. Érdekesség, hogy az építkezéshez használt téglákba beleégették a monogram „F” kezdőbetűt. A kastély a források rekonstrukciója alapján 1812-re vagy legkésőbb 1814-re elkészült modern empire stílusú berendezéssel, azonban a család számára 1815 után vált állandó lakóhellyé.⁷⁵⁸ Ahogy Alföldy Gábor írja: „Néhány évvel örökségének kézhezvételét követően belekezdett azokba a beruházásokba, amelyek korszerű ízlését, igényességét és tehetős voltát immár méltó módon tükrözték, és társadalmi státuszát is tovább növelték.”⁷⁵⁹

A Festetics család társadalmi állásából fakadt tehát a rang- és státuszjelző épített lakókörnyezet kialakítására való törekvés, ami Festetics Györgynél csúcsosodott ki. A gróf Johann Georg Rantzal (?–1804) tervezte meg a kastélyt a 18. századra jellemző késő barokk és klasszicizmus közti copf stílusban, mely az empire stílusjegyeivel ötvöződött. Az 1792-ben megkezdődött átépítési, bővítési munkálatok 1800-ra fejeződtek be.⁷⁶⁰ A kastély építésére fordított összeg igen tekintélyes volt, például egy 1795-ös kimutatás szerint csak abban az időszakban 15 581 ft 6 $\frac{3}{4}$ xt-t jelentett.⁷⁶¹ A 19. század elejére, mikorra Festetics György anyagi helyzete megszilárdult, presztízsszempontokat figyelembe véve komoly építkezésekbe kezdett, melyekbe beletartozott egy önálló könyvtári szárny kialakítása, a keszthelyi kastély átépítése, valamint a kastély parkjának a kor divatja értelmében az angol tájkertészet szerinti átalakítása.⁷⁶² „*Ha pedig az Uraságnak kastéllya egészen fel épül, darab földön nem leszen mássa: mellyben gazdag könyvtár is lessz, és a' köz haszon vételre nyitva fog állani.*” – így vélekedett a kastélyról Vályi András.⁷⁶³

Mindezek után magától értetődő, hogy az arisztokrácia hatalmas összegeket költött reprezentatív lakókörnyezetük felépítésére és díszítésére, melynek érzékeltetésére néhány példát hozunk. A 18. században az angol arisztokrácia Howard várának újjáépítésére 78 000 £-ot, Holkham Hallra több mint 90 000 £-ot és Audley Endre 100 000 £-ot költött.⁷⁶⁴ A javarészt földbirtokos angol nemesek udvarházaikra átlagosan 7 000 és 10 000 £ közti összeget szántak, ami kb. 126 000 és 180 000 ft-ot jelentett magyar viszonylatban. Ezzel szemben Festetics

⁷⁵⁸ Uo. 78–81.

⁷⁵⁹ Uo. 77.

⁷⁶⁰ Péczely P.: A keszthelyi Festetics i. m. 25–27.; Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 263–264.; Alföldy G.: A keszthelyi, 45, 105, 173–174.

⁷⁶¹ MNL OL Festetics Lt P 279 8. d. f. 173.

⁷⁶² Kurucz Gy.: A Festeticsek i. m. 27.; Uő: Keszthely grófja, 262–263. Bővebben: Uo. 264–267.; Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 60–61.

⁷⁶³ Vályi A.: Magyar országnak i. m. II. 356.

⁷⁶⁴ Jon Stobart: Gentlemen and shopkeepers: supplying the country house in eighteenth-century England. *Economic History Review* 64. 2011. 886.; R. G. A. Wilson – A. L. Mackalay: How much did the English country house cost to build 1660–1880? *Economic History Review* 52. (1999) 3. sz. 440–442.

György kimutatásai alátámasztják, hogy bár nagyívű költekezése túllép a magyar elit életszínvonalán, ez inkább a bécsi szintet tükrözi. Ahogy azt korábban jeleztük, mindezek elsősorban nem a társadalmi állást tükröző, a reprezentáció megjelenítéseként értelmezhető beruházások voltak, hanem a rejtett politikai programjának képezték részét.⁷⁶⁵

Összességében tehát elmondható, hogy a főúri kastélyok és udvarok a presztízs alapjául szolgáltak a kényelmes, állandó otthonként funkcionáló lakókörnyezet mellett. Így nem hiányozhattak az előkelő származású családok szobáiból az alapvető lakberendezési bútorokon kívül a rangjelző vagyontárgyak, s egyéb kellékek Bright szavai pedig a Festetics György által kialakított kényelmes környezetről mindent elárulnak: „*Every thing bespoke comfort (...)*.”⁷⁶⁶

2. A REPRESENTÁCIÓ EGYEDI BELSŐ TERE: A KÖNYVTÁR

Mivel a státus velejárója a műveltség, ezért nem meglepő, hogy a 18. században a főúri, főnemesi családok, mint a Batthyányak, az Esterházyak, a Festeticsek, vagy a Rádayak tudatos, szisztematikus könyvtárfejlesztésbe⁷⁶⁷ kezdtek. Ez a tevékenység a tudományok iránti fogékonyságot, műgyűjtő szeretetet egyaránt feltételezte. A könyvtárak szerepe a 18. század második felére megváltozott, a művelődésszervezésen és a kincsgyűjtésen túlmenően a tudás és a nemzeti kultúra írásos emlékeinek tárházává váltak. A gyűjtemények azért bírnak ekkora jelentőséggel, mert a rang és a presztízs demonstrálása mellett – ahogy azt a szakirodalom hangsúlyozza – hozzájárultak a „modern könyvtári kultúra”⁷⁶⁸ megteremtéséhez is. Emellett természetesen egyházi alapítású bibliotékákról is beszélhetünk, melyeket szép számmal létesítettek a Dunántúlon is.⁷⁶⁹

A 18. század második felében a könyvek előállítására, bekötésére és terjesztésére osztrák–német szakemberek érkeztek Magyarországra. A nyomdászat üzletággá nőtte ki magát a tízezres példányban publikált imakönyvek, röplapok, kalendáriumok⁷⁷⁰ nyomán. A század

⁷⁶⁵ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 277.

⁷⁶⁶ Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 360.

⁷⁶⁷ Különösen igaz ez Festeticsre. Krász L.: Bibliofil főurak i. m. 427.

⁷⁶⁸ H. Balázs É. – Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Hétköznapi élet i. m. 112.

⁷⁶⁹ Uo. 112–113.; Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Edelenyi hétköznapi i. m. 128.; Klempa K.: A keszthelyi Festetics könyvtár i. m. 4.

⁷⁷⁰ Az erdélyi Keceli István asztalán „áll a régi, színehagyott Biblia fekete bőrtáblával, melyben a házi úr nőülése és gyermekei születésük idejét, Istent dicséret és minden jó kívánatai kíséretében pontosan följegyzi. Azután Verbőczy hármas könyve, kutyabőrbe kötve és Hankens Bálint kalendáriuma.” Mezőkövesi Ujfalvy Sándor i. m. 175.

utolsó harmadára már nemcsak a vásárokon, vagy házalás útján lehetett hozzájutni az olvasmányokhoz, hanem nagyobb városokban megnyílt könyvesboltokban is. Megnyitották kapuikat a könyvkereskedések, a nyugat-európai mintát követve Magyarországon – Pozsonyban, Pesten, Győrben és Sopronban – is megjelentek az olvasókabinetek (*Lese-Kabinet* [ném.]) és kölcsönkönyvtárak, ahol olcsón lehetett hozzájutni a társadalom minden rétege számára a legfrissebb könyvekhez, folyóiratokhoz kölcsönzés útján.⁷⁷¹

Egy kiterjedt, változatos könyvállománnyal rendelkező könyvtár Stobart szerint is a társadalmi és kulturális megkülönböztetés alapja volt.⁷⁷² A keszthelyi gróf is tisztában volt azzal, hogy a főúri magánkönyvtár státusszimbólum, mely hozzátartozik a presztízshez és a reprezentációhoz, ugyanakkor a tudásközvetítés és a recepció színtere is. Esetében központi elem a korszerű, enciklopédikus szakkönyvtári jelleg kialakítása, ami összefüggött a *Georgikon*nal és a mintagazdaság kialakításával, vagyis a könyv kétségen kívül munkaeszközként funkcionált.⁷⁷³ Monok István úgy véli, Nádasdy Ferenc (1623–1671) tanácsos, főudvarmester, országbíró, akinek könyvtári állománya már tematikusan volt rendszerezve, nem pusztán tudományos és szórakozási eszközként, hanem először eszmei értékkel felruházott kincsként tekintett a kollekcióna.⁷⁷⁴ Ugyanez igaz Festetics Györgyre is, számára a könyvtár kultikus helyszínnek számított.

Ennek köszönhetően az örökségként rámaradt könyvtárat is kibővítette, átépítette.⁷⁷⁵ Az sem elhanyagolható szempont, hogy a keszthelyi bibliotéka jelentős hányadát a 18–19. század fordulójáig beszerezte a gróf, sőt 1793-ban egyesítette a keszthelyi és a sági kastély teljes gyűjteményét.⁷⁷⁶ A gróf tudatos elvek mentén rendszerezte a könyvtárát, melynek alapjait a *Theresianum*ban sajátította el Michael Denis (1729–1800) jezsuita költő, professzortól, a könyvtár „örétől” a könyvtártani szemináriumain való részvétele alkalmával. Denis 1777-ben kiadott kétkötetes kézikönyvét is beszerezte (*Einleitung in die Bücherkunde*).⁷⁷⁷ Fia, Festetics László is pártfogolta és bőkezűen támogatta a tudományokat, közéleti szerepet is vállalva. A *Magyar Tudós Társaság* megalapítását szorgalmazó Széchenyi István pénzügyi alapjához 10

⁷⁷¹ H. Balázs É. – Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Hétköznapi élet i. m. 110–112.

⁷⁷² Stobart, J.: Gentlemen and shopkeepers i. m. 899.

⁷⁷³ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 81., 199–200.; *Uő*: Kényszerhelyzet és vízió i. m. 452.; Krász L.: Bibliofil főurak i. m. 425.

⁷⁷⁴ Monok I.: A Nádasdy család i. m. 74.

⁷⁷⁵ Péczely P.: A keszthelyi Festetics i. m. 32–33.

⁷⁷⁶ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 199–200.

⁷⁷⁷ Krász L.: Bibliofil főurak i. m. 427. Bővebben: Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 79., 199.; *Wallershausen Gyula*: Denis professzor és tanítványa, Festetics György. Könyvtári Figyelő 18. (54.) (2008) 1. sz. 64–74.

000 ft-tal járult hozzá, de megyeszékhelyenként is egy-egy közkönyvtár felállítása mellett foglalt állást.⁷⁷⁸

Festetics György a könyvtárat nemcsak kibővítette, hanem a korszellemnek megfelelően modernizálta is. A könyvtár kivitelezésében nagy szerepet játszott Zitterbart József kőfaragó, minőségi munkáját jelzi, hogy Kismartonban is alkalmazták. György kétemeletes szárnyat építtetett, melyet négy méter magas, tölgyfából készült, pillérekkel elválasztott szekrényekkel építtetett be. Az alapító főúr a berendezésekről is készíttetett tervezetet, még hozzá a weimari udvari könyvtár mintájára. Az asztalosmunkát Kerbl János végezte 2 488 ft 43 xr fizetségért. A pillérek fején oszlopfők találhatóak, melyeken az emeleti karzat helyezkedik el. A karzat további érdekessége, hogy azt kézzel faragott korlát veszi körül, ami két oldalon félkör alakban fut össze.⁷⁷⁹ Bright útleírásából van róla tudomásunk, hogy a könyvtárban őrizték azt az ekét, mellyel János főherceg egy barázdát szántott, s ezt a szimbolikus aktust a nádor is végrehajtotta odalátogatása során, melyet ünnepség kísért.⁷⁸⁰

Bibliotékájában elsősorban francia, német, angol és latin nyelvű művek sorakoztak, de beszerzett néhány magyar, spanyol és olasz nyelvű kiadványt is⁷⁸¹. Gyűjteményében viszonylag kevés az ókori szerzők tollából született munka, kifejezetten a felvilágosodás kiemelkedő alakjainak, bestselleríróinak műveihez igyekezett hozzájutni különösképpen a filozófia, gazdaság, hadtudomány, irodalom, jog, politika, természettudomány és történelem vonatkozásában. Magángyűjteményében megtalálhatók úgy a kortárs természetjogi gondolkodóknak, filozófusoknak (René Descartes (1596–1650), David Hume, Karl Anton Martini, John Locke, Charles-Louis de Secondat Montesquieu, Isaac Newton (1643–1727), Jean-Jacques Rousseau, Voltaire), mint a barokk és klasszicista íróknak, költőknek (Miguel de Cervantes, Pierre Corneille (1606–1684), Daniel Defoe, Henry Fielding, Salomon Gessner, Gotthold Ephraim Lessing, Jean Racine (1639–1699), Molière, Alexander Pope, William Shakespeare, Laurence Sterne) vagy éppen a korszak közgazdászainak (Arthur Young, John

⁷⁷⁸ Kurucz Gy.: Válogatás Gerics i. m. 247.; Kostyál István: Festetics László kísérletei közkönyvtárak alapítására. In: Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve (1961–62). Szerk. Dezsényi Béla. Bp. 1963. 280–290.

⁷⁷⁹ Péczely P.: A keszthelyi Festetics kastély i. m. 32.; Klempa K.: A keszthelyi Festetics könyvtár i. m. 7–8.; Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 61.

⁷⁸⁰ „Here a plough was preserved in a place of honour; it was that with which the Archduke John had himself ploughed a furrow, a ceremony which was also performed by the Palatine when he visited the institution, on which occasion the scholars sung Hungarian verses, composed for this festive day, and set to music by the musicinaster of the school.” Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 377.

⁷⁸¹ „The library is a magnificent room, with a gallery round it, and filled with books in all languages.” Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 376–77. A keszthelyi könyvtár állományára vonatkozó katalógusok 1773-ban készültek el. Kurucz Gy.: Könyv és főnemesi műveltség i. m. 95.

Sinclair (1754–1835), Robert W. Dickson (?–?), William Marshall (1745–1818), John Middleton (1751–1833), James Robertson (?–?) munkái.⁷⁸²

Érdemes kiemelni, hogy a gyűjtemény páratlan gazdagságú orvostudományi szakkönyvvvel is rendelkezett (1070 tétel). Például: az ókori Hippokratész (Kr. e. 460–Kr. e. 377) és Galénosz (Kr. u. 129–Kr. u. 216 k.), a reneszánsz korabeli Paracelsus (1493–1541) és Andreas Vesalius (1514–1564), a 17. századi William Harvey (1578–1657), valamint Thomas Sydenham (1624–1689), továbbá a 18. század legjelentősebb orvosprofesszora, Herman Boerhaave (1668–1738) vagy Gerard van Swieten polihisztor (1700–1772) művei.⁷⁸³ Johann Philipp von Münster (1707–1783) a *Birodalmi Tanács* és a *Fuldai Titkos Tanács* tagja az inventáriumok kimutatásai alapján hagyatékában megtalálhatók voltak a korszak elsősorban angol íróinak kötetei, mint William Shakespeare, Alexander Pope, Arthur Young, Laurence Sterne, Jonathan Swift (1667–1745), míg a németek közül Christian Wolff filozófus, matematikus, Johann Heinrich Gottlob von Justi (1717–1771) közgazdász, Karl Friedrich von Moser jogtudós.⁷⁸⁴ Még inkább igaz ez Friedrich Karl von Seckendorf (1736–1796) tanácsosra, akinek polcain sorakoztak Edward Gibbon (1629–1718) angol történész, Henry Fielding angol író, David Hume skót filozófus, közgazdász, Voltaire és Jean-Jacques Rousseau francia író, filozófus munkái is.⁷⁸⁵ Ez a széleskörű tájékozottság, olvasottság, a modern ismeretekre, eszmékre való fogékonyság, kifejezetten a kortárs, tehát a felvilágosodás szerzőinek munkái jól reprezentálják a gróf európai szintű műveltségét, világlátását, melynek megalapozására kétségtelenül a theresianumi időszakban került sor.

A legtekintélyesebb részleget az angliai mezőgazdasági szakírók, ún. „*new agriculture*” („új mezőgazdaság”) tárgykörébe tartozó, az újkori angol agrárforradalommal foglalkozó opusai képezték. Ezek a munkák műfajilag három csoportba oszthatók: megyei felmérések a *Board of Agriculture (Földművelésügyi Hivatal)* kezdeményezésére; tematikus rendszerű kézikönyvek és összefoglalások; valamint a népszerűsítő olvasmányok, kalendáriumok. Ezek a példák jól érzékeltetik, hogy Festetics mind műveltségét, mind könyvkultúráját tekintve nemcsak hazai, de európai szinten is kiemelkedett kortársai közül a korabeli főnemesi műveltségi szintet figyelembe véve is. Ugyanakkor a mezőgazdasági irodalom jelenléte bizonyítja, hogy a gróf által alapított hazai mezőgazdasági szakoktatás intézménye, a

⁷⁸² Kurucz Gy.: Könyv és főnemesi műveltség i. m. 93–108.; Uő.: Keszthely grófja i. m. 81–95.

⁷⁸³ Krász L.: Bibliofil főurak i. m. 425–433.

⁷⁸⁴ Eva Pleticha: Adel und Buch, Studien zur Geisteswelt des frankischen Adels am Beispiel seiner Bibliotheken vom 15. bis 18. Jahrhundert. (Veröffentlichungen der Gesellschaft für Frankische Geschichte, Reihe 9.) Neustadt a. d. Aisch 1983. 80–81.

⁷⁸⁵ Uo. 86–87.

Georgikon a mindenben élen járó Anglia eredményeinek adaptálására törekedett az egyes gazdasági ágazatok jövedelmi mutatóinak javítása érdekében, illetve a racionális gazdálkodási gyakorlatot a hazai viszonyokhoz igazítva próbálta megvalósítani.⁷⁸⁶ Mindez alátámasztja, hogy a legkorszerűbb nyugat-európai mintájú munkák tapasztalatainak adaptálása a helyi sajátosságoknak megfelelően mennyire komoly jelentőséggel bírnak filológiai szempontból, ami Festetics érdemeihez sorolható. Ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy egy új szerepkörben, tudós grófként jelenik meg előttünk. S bár Festetics maga nem írt, így nem volt *poeta doctus*, mint például Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805), mégis tevékenységével, mecenatúrájával, világlátásával már-már különként kiemelkedett a magyarországi főnemesség soraiból.

A könyvtár egyértelműen tükrözi a nyelvismeretet, nyelvhasználatot is, sőt maga Festetics is tudott angolul. Az angol orvos, utazó, Richard Bright a gróf számára angol nyelven dedikálta könyvét,⁷⁸⁷ mint ahogy fiának, László grófnak is egy agrárgazdasági szakkönyvet.⁷⁸⁸ Az angol nyelvű irodalom dominanciája vitathatatlan a magyarországi arisztokrátiák körében, melyet John Paget is meglepetéssel tapasztalt: „(...) a legjobb angol szerzők neve közzsájon forog olyan nemzetek fiai közt, amelyekről Angliában jóformán csak annyit tudunk, hogy a világon vannak. Ez még sokkal inkább szembeszökő Magyarországon, mint Németországban; ahol az angol irodalom összehasonlíthatatlanul népszerűbb, mint például Franciaországban vagy Itáliában. (...) Sok házban angolul is megvoltak szerzőink munkái (...)”.⁷⁸⁹ Az utazó legnagyobb meglepetésére a magyarok érdeklődtek Anglia, az angol parlament működése iránt, nem véletlen, hogy például Edward Bulwer-Lytton (1803–1873) munkája, az *England and the English* népszerű olvasmány volt a magyarok körében.⁷⁹⁰

Nem készültek az egyes családtagokhoz kapcsolódó könyvjegyzékek, csupán a *Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár*ában fellelhető töredékjegyzékek, vagy könyvbeszerzések számlái segítenek a rekonstrukcióban. A legkorábbi könyvjegyzék Festetics György olvasmányaira vonatkozóan 1778-ra datálható.⁷⁹¹ Más tekintetben a *Helikon Könyvtár* cédulakatalógusai és a könyvtári szakállomány ökonómia tárgykörébe tartozó könyveinek áttekintése jelent alapot. Ezek jellemzően a 18. század végéről és a 19. század elejéről valók, elsősorban német nyelvűek, de találunk köztük magyart, franciát és angolt is, tehát Festetics ténylegesen meríthetett ezekből a művekből. Ez túlmutat érdeklődési körén, hiszen a

⁷⁸⁶ Kurucz Gy.: Az „új mezőgazdaság” i. m. 32–44.; Uő: Keszthely grófja i. m. 199–211.; Uő: A Festeticsek i. m. 27.

⁷⁸⁷ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 19.

⁷⁸⁸ Uő: „Kedves Hazámfiak” i. m. 11.

⁷⁸⁹ Paget, J.: Magyarország és Erdély i. m. 85.

⁷⁹⁰ Uo. 101.

⁷⁹¹ Krász L.: Bibliofil főurak i. m. 425.

könyvekből vett információk, gondolatok segítették a háztartás és a szolgálószemélyzet helyes, tudatos orientálásában. A háztartástudomány tárgykörébe tartozó opusok segítséget nyújtanak az ecetfőzéshez, savanyításhoz, pácoláshoz, húsfüstöléshez, kenyérsütéshez, keményítőkészítéshez, gyümölcsfelhasználáshoz, befőzéshez, likőr-és lekvárkészítéshez.⁷⁹² Az öltözködéshez, ruha-és szépségápoláshoz kapcsolódó kiadványok sem maradhattak ki a sorból.⁷⁹³ A *polizeiwissenschaft* központi gondolata köré szerveződik, hogy az értékteremtő egyén felelősséggel bír a közösség egésze számára életével, tevékenységével, munkásságával, ami az állam szemszögéből lényeges szempont.⁷⁹⁴

A változatos ételek elkészítése, kulináris élmények szerzése érdekében a korban divatos szakácskönyveket is beszerezte a keszthelyi gróf,⁷⁹⁵ melyek a helyi sajátosságok megismerése

⁷⁹² *Johann Gottlieb Siedenburg*: Anweisung für Frauenzimmer die ihrer Wirthschaft selbst vorstehen wollen 1–12. Berlin 1791–1798.; Anweisung zum Seisensieben, Lichtziehen, Essigbrauen, Einmachen von Früchten, Einpöckeln, Räuchern des Fleisches, Brodbacken, Vierbrauen, Stärkemachen, Holzersparen, Färben und Bleichen. Für Frauenzimmer die ihre Wirthschaft selbst vorstehen wollen. Hg. Johann Gottlieb Siedenburg. Berlin 1790.; Nouvelle instruction pour les confitures, les liqueurs et les fruits: avec la maniere de bien ordonner un dessert, et tout le reste qui est du devoir des maîtres d'hôtels, sommeliers, confiseurs, & autres officiers de bouche: suite du Cuisinier roial & bourgeois: egalemt utile dans les familles, pour sçavoir ce qu'on sert de plus à la mode dans les repas, & en d'autres occasions². Paris 1698.; Anweisung für Frauenzimmer, die Produkte des Obstgartens in der Haushaltung aufs mannigfaltigste zu benutzen. Bd. 1–2. Zullichau 1798.

A kézikönyvek közül kiemelendő: *D. Anton Friedrich Büsching*: Grundriss der allgemeinen Haushaltungswissenschaft. Zum Nutzen der Jugend entworfen von D. Anton Friedrich Büsching, Oberconfistorialrath, und Director des vereinigten Berlinischen und Cölnischen Gymnasii, und der davon abhängenden Schulen. Leipzig 1789.; Neues Hand- und Hausbuch für junge Frauenzimmer. Bd. 1–2. Wien 1792.; *T. E. F. Baumgarten*: Handbuch nützlicher Wirtschafts- und Berufskenntnisse für junge Frauenzimmer. Als Lehrbuch in Töchterschulen über die Pflichten ind Geschöfte der Hausfrau, Vorsteherin des weiblichen Gefindes, Krankenpflegerin A. und als Vorschriften bei den Schreibeübungen der Schülerinnen zu gebrauchen, Von T. E. F. Baumgarten, Lehrer der Erwerbschule zu Magdeburg. Leipzig 1811–1812.

⁷⁹³ *Elias Caspar Reichard*: Matthaues und Veit Konrad Schwarz: nach ihren merkwürdigsten Lebensumständen und vielfältig abwechselnden Kleidertrachten aus zwey im Herzoglich-Braunschweigischen Kunst- und Naturalienkabinette befindlichen Originalen ausführlich beschrieben und mit Anmerkungen erläutert von Elias Caspar Reichard: Ein Beytrag zur Geschichte der Kleidermoden, zur Beförderung der Menschenkunde und zur Kenntniß der deutschen Sprache des 16ten Jahrhunderts. Magdeburg 1786.; Anweisung, wie eine Sticherin sich selbst, ohne zeichnen zu können, jede Muster, auf alle Arten von Zeugen ... fortführen oder verlängern kann. Nebst einigen erprobten Hülf-Haus- und Schönheitsmitteln (...)². Meissen ca 1800.; *C. W. Barton*: Neueste Entdeckung eines sischern Mittels, Kleider, Meublen und Zimmer von Wanzen und Motten in kurzer Zeit zu befreien und selbige auf immer vor denselben zu schützen, Aus dem Englischen. London 1802.; *John Carton*: Der englische Fleckausputzer und Feinwäscher, Neue Geheimnisse alle Gattungen Flecke, Rost u.d. gl. aus alle Kleidungsstoffen, Metallen, Glas Elfenbein sicher und ohne Schaden des Stoffes auszubringen (...). Grätz 1811.

⁷⁹⁴ *Mályusz E.*: Magyarország története i. m. 76–81., 88–127.; *Angi J.*: Európa az újkorban i. m. 131–137. Lásd: *Paul Jacob Marperger*: Vollständiges Küch-und Keller-Dictionarium, in welchem allerhand Speisen und Getränke, bekannte und unbekannte, gesunde und ungesunde, einheimische und ausländische, wohlfeile und kostbare, nothwendige und entbehrliche und andere, wie sie Nahmen haben mögen, mehr beschrieben. Ihr rechter Einkaufs- und Erzielungs-Ort, Zeit und Preiß, wie auch ihre Auslesung, Zubereitung, Conservation, nützliche und schädliche Würckung, mäßiger und unmäßiger Gebrauch, nach gewissen Monaten, Jahrs-Zeiten (...). Hamburg 1716.

⁷⁹⁵ *The Cook's Oracle*: Containing practical Receipts for Roasting, Boiling, Frying, Broiling, Vegetables, Fish, Hashes, made Dishes, &c. &c. Ont the most Economical Plan for Private Families; also the Art of composing the most simple, and most highly finished Broths, Gravies, Soups, Sauces, and flavouring Essences: The Quantity of each Article being Accurately Stated by Weight or Measure; the humblest Novice may work with the same certainty as the experienced Cook, The Result of actual Experiments made in the Kitchen of a Physician, for the purpose of composing A Culinary Code for the Rational Epicure, and augmenting the Alimentary Enjoyments of

érdekében regionálisan is elkülöníthetők.⁷⁹⁶ Másrészük kifejezetten a háziasszonyok, a főzés tudományának elsajátítását szolgáló fiatal nők számára készültek.⁷⁹⁷ Az állományba bekerült Maria Anna Rudisch (?–?) négykötetes átfogó szakácskönyve (*Mein eigenes geprüftes Kochbuch*), vagy Ignaz Gartler kötetei (*Wienerisches bewährtes Kochbuch in sechs Absätze vertheilet*) is. A háztartástannal foglalkozó kiadványai között megtalálhatók a korszak kiemelkedő tudósainak munkái. Ilyen Johann Ludwig Georg Meinecke (1781–1823) természettudós, hallei professzor (*Taschenbuch für wirtschaftliche Frauen und Mädchen, oder*

Private Families; combining Economy with Elegance; and saving expense to Housekeepers, and trouble to Servants². London 1818.; *F. G. Zenker*: Theoretisch-praktische Anleitung zur Kochkunst. Bd. 1–2. Wien 1817–1818.; *Der vollständige wienerische Zuckerbäcker oder praktische Anleitung eines herrschaftlichen Koches und Zuckerbäckers* (...). Wien 1794.; *Das einfache Kochbuch, oder Anweisung, in den jetzigen theuern Zeiten, wohlfeile, schmackhafte und stark nährnde Speisen zu bereiten*. Leipzig 1807.; *Apicius redivivus, The cook's oracle: containing practical receipts for roasting boiling, frying, broiling, vegetables* (...), *The result of actual experiments made in the kitchen of a physician* (...)². London 1818.; *Almanach des Gourmands, Ou Calendrier Nutritif, Servant de Guide Dans Les Moyens de Faire Excellente Chère* (...) par un vieux amateur. Paris 1803.; *Almanach des Gourmands, Ou Calendrier Nutritif, Servant de Guide Dans Les Moyens de Faire Excellente Chère* (...) par un vieil amateur. 2–6. années. Paris 1804–1808.; *De La Varanne: Le cuisinier françois, enseignant la maniere de bien apprester et assaisonner toutes sortes de Viandes Graffes et Maigres, Legumes et Patiseries, etc.* (...) Par le sieur⁴. Amsteldam 1658.

⁷⁹⁶ *Die Köchin wie sie seyn sollte oder neueste Restauration zu paris. Ein Noth- und Hülfsbüchlein für Damen*. Wien–Hamburg 1804.; *Wolf Helmhard von Hochberg*: *Georgica Curiosa Aucta: Oder adelichen Land- und Feld-Lebens, auf alle in Teutschland übliche Land-und Haus-Koch-Buch beygefüget ist* (...). Nürnberg 1749.; *Das neue große Geprüfte und bewahrte Linzer Kochbuch in 10 Abschnitten, enthält: 1508 Kochregeln für Fleisch-und Fasttage sehr deutlich und faßlich beschrieben; Nebst einem Anhang in zwey Abschnitten, worin ein allgemeiner Unterricht vom Kochen überhaupt* (...), *Verfasst von Maria Elisabetha Niederederin*². Linz 1807.; *Der geprüfte und kunsterfahne Stadtkoch und Restaurateur aus Wien. Ein (...) vollständiges Kochbuch für Fleisch-und Fasttage* (...). Wien 1808.; *Czifray István*: *Legújabb magyar szakács könyv*. Pest 1816.; *Francis Collingwood – John Woollams*: *Neues Londner Kochbuch oder allgemeiner Englischer Küchen-Wirtschaftler für Stadt und Land enthaltend vollständige Anweisungen zur Zubereitung aller Arten von Speisen und Tafelgetränke, zur Tafelbäckerey, Conditorey, zum Einmachen und Einlegen der Früchte. Mit Vermeidung alles dessen, was der Gesundheit schädlich ist, nebst Speise-Zetteln für alle Monate des Jahres und Vorschriften zum Anrichten, Aufsetzen, Vorschneiden und Vorlegen der Speisen und zur schicklicher und geschmackvoller Anordnung großer und kleiner Tafeln; auch Anweisung zur zweckmäßigen Einrichtung und Bestellung eines Küchengartens, Übersetzt von J. F. Thölden*. Leipzig 1794.; *Der kleine Ratgeber oder Rezeptbüchlein für Landleute*. Wien 1808.; *Der vollständige wienerische Zuckerbäcker oder praktische Anleitung eines herrschaftlichen Koches und Zuckerbäckers* (...). Wien 1794.

⁷⁹⁷ *Versuch einen Haushofmeister zu bilden, in fünf Abtheilungen. Nach einer etliche dreySig jährigen Erfahrung zusammen geschrieben von einem Hauswirthschafter*. Frankfurt–Leipzig 1765.; *P. Zimmermann*: *Die junge Haushälterinn. Ein Buch für Mütter und Töchter von Zimmermann*⁵. Bd. 1–2. Luzern 1807.; *Der Kochkunst für junge Frauenzimmer, die sich der anordnenden oder ausübenden Kocheren widmen; oder Unterricht in den ersten Grundregeln, und Handgriffen bey dem Kochen, welche einem Mädchen zu wissen nöthig sind, ehe sie zur ausübenden Kocheren selbst schreiben kann, In zwölf Vorlesungen, von einer erfahrenen Hausmutter*. Leipzig 1798.; *Küchen-Almanach oder Anweisung zur Zubereitung von Speisen auf alle Tage im Jahr für den Hausmantisch. Nebst einem Küchensouvenir enthaltend mehrere gemeinnützige Winke für junge Hausmütter* (...). Bd. 1–4. Leipzig 1804–1806.; *Sophie Marlov*: *Katechismus der Kochkunst für junge Mädchen, woraus Sie die Anfangsgründe der Kocherey leicht und bestimmt lernen können*. Leipzig 1800.; *Vorkenntnisse der Kochkunst für junge Frauenzimmer, die sich der anordnenden oder ausübenden Kocherey widmen; oder Unterricht in den ersten Grundregeln, und Handgriffen bey dem Kochen* (...). In 12 Vorlesungen, von einer erfahrenen Hausmutter. Leipzig 1798.; *Ignaz Gartler – Barbara Hickmann*: *Die Wienerische Hausfrau in allen ihren Geschäften. Oder Küssliches Hausbuch für Frauen und Mädchen, welches in sechs Abschnitten viele bewährte und auf Erfahrung gegründete Lehren, Wirtschaftsregeln, ökonomische Kunststücke, wie auch Vorsichtsregeln zur Erhaltung der Gesundheit und Schönheit des schönen Geschlechtes enthält. Des bewährten Wienerischen Kochbuches von Ignatz Gartler und Barbara Hickmann*. Wien 1816.

fasslicher Unterricht in den Hauswirtschaftlichen Geschäften, wozu chemische Kenntnisse nöthig sind), vagy Johann Heinrich Moritz von Poppe (1776–1854) göttingeni professzor, matematikus, fizikus (1776–1854) (*Allgemeines ökonomisch-technologisches Hülfsbuch für den Bürger und Landmann, oder das Gemeinnützigste und Geprüfteste für die Haushaltungs- und Gewerbskunde*), de az ókori görög szerző, Xenophón *Oikonomikos* c. műve is helyet kapott. A háziasszonyok számára készült tanácsokat, praktikákat tartalmazó kötetek is szép számmal megtalálhatók voltak Festetics György magánkönyvtárában.⁷⁹⁸ Ezek közül kiemelendő egy kifejezetten nők, háziasszonyok számára készült, gasztronómiával, szépségápolással, gyógyítással, divattal foglalkozó, praktikus tanácsokat tartalmazó, de akár tankönyvként is funkcionáló lexikon. A mű Gottlieb Siegmund Corvinus (1677–1746) német jogtudós tollából (Amaranthes élnéven) származik, mely a szócikkeket ABC sorrendben magyarázza. A mellékletek szemléletes ábrákat is tartalmaznak az alternatív menüsorok szerinti tálalási opciókkal.⁷⁹⁹ Magyar szempontból a leghíresebb Nagyváthy János opusa, a *Magyar házi gazdasszony*.⁸⁰⁰

A körülbelül tizenöt-ezer kötetből álló bibliotékáról Richard Bright is beszámolt Keszthelyen tett utazása alkalmával.⁸⁰¹ Ehhez képest Friedrich Christoph von Seckendorf (1673–1763) tábornagy könyvtára ezernégyszázkilencvenegy kötetet számlált, melynek kb. a fele német nyelvű.⁸⁰² Ezzel szemben egy németalföldi családi könyvtár Amerongenben a 18. században hétszázhuszonhat tételből állt.⁸⁰³ Természetesen más főnemesi családok is büszkélkedhettek magánkönyvtárakkal, mint például a Batthyány család, amely a 19. század elején Körmenden hozott létre egy gyűjteményt. A 20. századi könyvjegyzékek szerint főleg francia nyelvű, a 18. század szellemiségéhez közel álló háromezer-négyszázhuszonkilenc

⁷⁹⁸ Rath für junge Hausmütter des Mittelstandes bei theuren Zeiten wohlfeil hauszuhalten. Eine Sammlung von Haushaltungsvortheilen. Leipzig 1808.; Die Hausmutter in allen ihren Geschäften³. Bd. 1–3. Leipzig 1791–1792.; Die Hausmutter in allen ihren Geschäften². Bd. 4–5. Leipzig 1784–1785.; *Erdmuthe Hülfreichinn*: Unterricht für Hausmütter in ihren Geschäften, welche sie in der Küche, im Gart, im Viehstalle und im Geflügelhofe zu besorgen haben; nebst dem was ihnen von Spinnen, der Weberey Zurichtung der Bette und Wäsche zu Wissen nothwendig ist. Wien 1795.; *Veres Mihály*: A' jó gazda-asszony, avagy olly hasznos könyvetske, mellyben az asszonyoknak házaikban, és házaik körül, sok hasznos, és meg-kívánható dolgok meg-íratattak. Második nyomtatás. Pozsony – Pest 1797.; Vollständige Anweisung zum Seifensieden, Lichtziehen, Stärkemachen und Wäschen wie auch zum Einmachen der Früchte. Für grosse und kleine Haushaltungen brauchbar. Hannover 1809.

⁷⁹⁹ *Amaranthes*: Frauenzimmer-Lexikon (...). Frankfurt und Leipzig 1739.

⁸⁰⁰ Nagyváthy János: *Magyar házi gazdasszony*. Pest 1820.

⁸⁰¹ „This nobleman lives constantly at Keszthely, where he has a fine library of nearly 15,000 volumes, chiefly collected by his father. From this source of amusement and instruction, he has drawn deeply and successfully, during the hours unoccupied by the more active employments of improving his estates, and superintending the princely agricultural school, which he has here established.” Bright, R.: *Travels from Vienna* i. m. 361.; Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 62.

⁸⁰² Pleticha, E.: *Adel und Buch* i. m. 84.

⁸⁰³ *Peter Küpper*: Eine holländische Adelsbibliothek aus dem 18. Jahrhundert (Schloss Amerongen). In: *Buch und Sammler: Private und öffentliche Bibliotheken im 18. Jahrhundert*. Hg. Carl Winter. Heidelberg 1979. 109–114.

kötetet számláló könyvtár állománya igen csekélynek mondható a tizenöt-ezer darabbal rendelkező keszthelyihez képest.⁸⁰⁴ Ugyancsak megemlíthető a Berzeviczy család levéltára, melynek 19. századi könyvállományába egy nemrégiben előkerült katalógus enged betekintést. Az abban szereplő opusok tematikailag nyolc csoportba sorolhatók, ahol a filológiai és irodalmi művek egyértelmű dominanciája figyelhető meg. Összesen nyolcszázhárom tételt regisztráltak, melyek jelentős hányadát 18–19. századi kiadványok jelentették, de képviselve voltak a klasszikus antik, a humanista, valamint a barokk szerzők munkái is.⁸⁰⁵

Ezekkel szemben meglepően szerény könyvállománnyal rendelkeztek az edelényi kastély tulajdonosai, ugyanis a kétszázhatvanhárom kötet elsősorban német, csekély számban pedig latin és francia nyelvű tételt tartalmazott.⁸⁰⁶ Természetesen nem mehetünk el szó nélkül a Ráday család könyvgyűjtő tevékenysége mellett sem, ugyanis Ráday Gedeonnak köszönhetően a könyvtár az ország szellemi központjává vált a 18. század második felében. A beszerzések elsősorban Bécsből és külföldről történtek, de jelentős mennyiségű tétel származott Erdélyből, Pozsonyból, Pestről felvásárlás, aukciók, ajándékozások révén.⁸⁰⁷ Érdekességgéppen jegyezzük meg, hogy az egyedülálló karriert befutó Grassalkovich I. Antal egyetlen kastélyában sem volt könyvtár vagy műkincs-gyűjtemény, noha művelődési központnak számított a színházak működtetése szempontjából.⁸⁰⁸

A korszakkal kapcsolatban nem elhanyagolható szempont az sem, hogy nemcsak a főúri családoknak volt kiforrott könyvkultúrája, hanem a vidéki birtokos köznemesség azon tagjainak is, akik fogékonyak voltak a kultúrára és az ismeretszerzésre. A vidéki nemesség érdeklődését az udvarral szembeforduló nemesi ellenállási mozgalmak formálták, vagyis a közélettel foglalkozó szépirodalom és publicisztika lett népszerű körökben. Kisebb irodalmi köröket alakítottak ki, s felismerve Bécs elnyomó gazdaságpolitikáját, figyelmüket a közgazdasági munkák irányába terelték. A 18. század végén és a 19. század első harmadában ilyen prominens családnak bizonyultak a Skublicsok. A család Zalaszentbalázson létesített könyvtárat és kapcsolatban álltak a környékbeli művelt birtokos családokkal, mint a Festeticsekkel. Könyvtáruk elsősorban a felvilágosodás gondolkodóinak, jogtudósainak,

⁸⁰⁴ *Dobri Mária*: A körmendi Batthyány-Strattmann könyvtár. In: A Batthyányak évszázadai, Tudományos konferencia Körmenden. Szerk. Nagy Zoltán. Körmend 2006. 325–330.

⁸⁰⁵ *Marcela Domenová*: Library catalogue from Sophie Berzeviczy's estate, Albert Berzeviczy's widow (a unique fragment of the family library from the second half of the 19th century). In: *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában. Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe. (Speculum Historiae Debreceniense. A debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 18.)* Szerk. Bárány Attila [et. al.]. Debrecen 2014. 173–186.

⁸⁰⁶ Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): *Edelényi hétköznapiak* i. m. 128.

⁸⁰⁷ *Segesváry V.*: A Ráday i. m. 65., 68–224.

⁸⁰⁸ *Varga K.*: A gödöllői kastély i. m. 121., 130.

közgazdászainak és íróinak alapvető munkáit tartalmazta. A kollekció jelentős hányada német, kisorszben pedig angol és a francia nyelvű.⁸⁰⁹

Végül kitekintve Angliára, közelebből Stoneleigh-ben 1700 és 1766 között mintegy 1 700 £-ot költöttek könyvekre, beleértve a klasszikusokat, a természettudományi, a jogi témákkal foglalkozó opusokat, továbbá a Bibliát és a vallási értekezéseket, az orvosi témájú könyveket, a szótárakat, illetve a helytörténeti műveket. Egy ilyen sokszínű gyűjtemény és a rá fordított összeg kifejezi a tudásvágyat, illetve a család presztízsét is hivatott alátámasztani.⁸¹⁰

Rövid áttekintésünkben igyekeztünk átfogó képet festeni a korszak magyarországi főúri, főnemesi családjainak, különös tekintettel a Festetics könyvkultúrájáról, s ezen keresztül a gróf mentalitásáról, műveltséghez való viszonyulásáról. Festetics György tudatos, szisztematikus könyvtárfejlesztése és szakkönyvtár kialakítása – különös tekintettel az angol mezőgazdaságra – egyértelműen a felvilágosodás szellemi hatásaként a hatékonyság növelését, a progressziót célozza meg, s a gróf „közjó” iránti elköteleződését hivatott kifejezni.⁸¹¹ A könyvek jelentős része a mindennapi életre, így a gazdálkodásra, háztartásra, etiketre stb. vonatkozóan praktikus ismereteket tartalmaznak, melyeket Festetics a gyakorlatba igyekezett átültetni. Ebben a kontextusban a könyvtár már nem pusztán kulturális-szellemi értékeket felhalmozó reprezentatív tér, hanem a tudásközvetítés, a recepció színtere.⁸¹²

3. A KOMPOZÍCIÓ KIEGÉSZÍTÉSE: A KERT ÉS TARTOZÉKAI

A társadalmi státusból adódóan a nyugat-európai impulzusokat integrálva a 18. századi magyarországi főúri udvarokhoz, vagyis a reprezentatív lakókörnyezethez nemcsak a barokk stílusú impozáns kastélyok, hanem az azokat övező kertek is hozzátartoztak. A cikornyás stílusú francia barokk stílust mind az építészetben, mind pedig a kertművészetben a 19. század elején fokozatosan felváltotta az angol minta, így helyét a letisztultabb angol tájkertészet vette

⁸⁰⁹ Fülöp Géza: A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18–19. század fordulóján. (A Skublics-család zalaszentbalázi könyvtára) Magyar Könyvszemle 90. (1974) 3–4. sz. 249–261. További adalékként szolgál: Ojtozi Eszter: Adatok gróf Dessewffy József könyvtáráról. Magyar Könyvszemle 120. (2004) 4. sz. 392–395.; Szelestei N. László: Egy esztergomi köznemes, Somogyi János könyvtára. Magyar Könyvszemle, 119. (2003) 1. sz. 105–116. Korábbi időszakhoz, a 16–17. századi összevetéshez: Monok István: Udvartartási minták, korszerű ismeretanyag a 16–17. század fordulójának főúri könyvtáraiban Magyarországon. In: Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai. Szerk. G. Etényi Nóra–Horn Ildikó. Bp. 2010. 67–76.

⁸¹⁰ Stobart, J.: Gentlemen and shopkeepers i. m. 900.

⁸¹¹ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 199–200.; Uő: Kényszerhelyzet és vízió i. m. 452.

⁸¹² Uő: Kényszerhelyzet és vízió i. m. 452.

át, melyekre konkrét példákat hozunk ebben az alfejezetben. A francia modellnek vitathatatlanul a barokk stílusjegyeket felvonultató versailles-i park tekinthető, mely Le Notre (1613–1700) tervei nyomán készült el festői és szemkápráztató elemekkel tarkítva. Így szökőkutakkal, mitikus alakokat ábrázoló szobrokkal, trópusi növényekkel, élősvénnyel, labirintussal,⁸¹³ de tartozott a kerthez egy menázséria is egzotikus állatokkal: struccal, zebrával, oroszlánnal, tigrissel stb.⁸¹⁴

Önmagától értetődik, hogy korszakunkban egyetlen tekintélyes főúri udvarból sem hiányozhatott a presztízs megteremtésében, de a megélhetésben is szerepet játszó udvari kertész (*Gärtner* [ném.]) alkalmazása, hiszen a kert több funkciót is betölthetett, ahogy ezt Festetics György esetében is látni fogjuk. Nem véletlen, hogy már a 16. században a nyugat-dunántúli „kísérletező főúr”, Batthyány III. Boldizsár (1537–1590) szinte betegesen rajongott a virágok iránt. Batthyány a Charles de L'Écluse (Clusius Károly) (1526–1609) francia botanikus által tervezett szalónaki várkertben dísznövénykertet alakított ki citromfával, korall-bokorral, mályvával, zsályával, tulipánnal és elsőként paprikával.⁸¹⁵ Kustán Magdolna a 16–17. századi arisztokrácia kertjeit vizsgálva kertszimbolikáról beszél a vallás, a politika és a világi kultúra aspektusából. Egyfelől a természet nyelvén keresztül a jövőbe vetett optimista hitet hirdette,

⁸¹³ Encyclopedia Britannica (online változat): Palace of Versailles – In: <https://www.britannica.com/topic/Palace-of-Versailles> (Letöltés: 2022.09.29.); Adrian von Buttlar: Az angolkert. A klasszicizmus és a romantika kertművészete. Ford. Havas Lujza. Bp. 1999. 9–10. Teleki József az alábbiakat írta a versailles-i parkról: „Két részre osztják rendszere a versailles-i kertet, úgy mint kicsiny és nagy parkra (*petit et grand Parc*). A kicsinyt lehet tulajdonképpen csak kertnek mondani, mert a nagyot inkább lehet csak közönséges erdőnek és mezőnek mondani. (...) A kicsiny parkban nevezetes darabok egy nagy tó, melyet senki olyannak nem gondolna, de azt mondják, hogy éppen akkora, mint a *Thuileries* kertje egészen. Nevezik ezt a tót *Piece des svissenes*, ezért hogy a schweizer gárda ásta meg. Nevezetes egy más, keresztformára csinált igen hosszú tó, melyet Nagy Kanálisnak hívnak; ez igen hosszú lévén, kétségkívül arra nézve nevezik Kanálisnak; *Labirintus*, melyben helyről-helyre szökőkutak vannak, hol a *Phaedrus* meséi vannak kicsinálva, az állatok rezes ónból lévén kicsinálva, ide bé nem mehettünk, mert bé volt zárva, de csakugyan egynéhány ilyen forrást láttunk; a víz többire az állatok orrából vagy száján jó, de most egy kút sem szökött, nem is szökök mindenik, amint mondják, másszor, hanem nevezetes alkalmatosságokon, némelyike pedig egyébkor is. Nevezetes egy tiszta márványból való kolonnád is. A *Neptunus* tója is szép. A statuák mind egyig márványból vannak (...)” Tolnai Gábor (szerk.): Tolnai Gábor (szerk.): Egy erdélyi gróf i. m. 198–199.

⁸¹⁴ „Reggel Versaliába mentem, hogy ottan a menázsériát meglássam. Vagyon ez a menázséria az egyik oldalában a versalliai kertnek. Tartatnak benne mindenféle ritkább s idegen tartományokból való állatok, kik közé számlálják a bialt is, mert a több állatok között azt is mutatták. Láttam itt struccmadarat, oroszlánt, tigrist, (mindenikfelét láttam volt már másszor), fejér szarvast kettőt, fejér dām vadakat. De mindezeknél rendesebb egy most nemrégén Afrikából (ha jól jut eszembe) érkezett öszvér, melynek itten *Áne de Zébre* a neve, de nem helyesen, mert mind nagysága, mind egyéb testállása nyilvánvalóvá teszi, hogy öszvér inkább, mint számár. Csudálatos szép tarkasága van. Fejér és fekete sújtások lévén rajta, azok oly egyarányulag vannak elosztva, hogy egyik oldalán éppen úgy s olyan formálag vannak, mint a másikon. (...)” Tolnai Gábor (szerk.): Egy erdélyi gróf i. m. 216.

⁸¹⁵ Bobory Dóra: Batthyány Boldizsár és a természettudományok. Egy kísérletező és befogadó főúr a XVI. századi Magyarországon. In: A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenen. Szerk. Nagy Zoltán. Körmen 2006. 65–72.; Csoma Zsigmond: A Batthyány család jelentősége a XVI. század végi európai és a magyar botanikában. In: A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenen. Szerk. Nagy Zoltán. Körmen 2006. 73–80.

másfelől a reprezentációt demonstrálta, sőt „kulturális közvetítő elemként”⁸¹⁶ is interpretálható a divat térhódításával, a külföldi minták adaptálásával összhangban.⁸¹⁷

Reneszánsz festményhez hasonlító kerttel rendelkezett a pozsonyi hercegprímási palota, melyet szökőkutakkal, halastóval, üvegházzal, narancsházzal, s különféle mediterrán növények számára épített melegházzal tettek még impozánsabbá. Az ún. *parterre*⁸¹⁸-en árkádszerű, fedett galériák álltak a francia hatásra, de láthatóak voltak még szilfából készült kerti házak, ligetek, vadgesztenye- és hársfasorok, szőlővel futtatott sziklabarlangok, lugasok és sétányok, valamint narancsház is négyszáz féle fával. A Pozsonyban lévő Erdődy-kert (ma már nem létezik) szintén hasonló képet mutatott: vázák, virágkosarak, gyöngyház keretekbe ágyazott tükrök, vagy posztamenseken elhelyezkedő porceláncsoportok egyaránt dekorálták. Ezenkívül megtalálható volt egy kerti lak is, melynek mennyezetét istenalakok borították, a falakat pedig ezüstpapír-tapétával fedték, ami összességében hasonlított a mediterránhatást-kiváltó potsdami Sans-Souci palotához.⁸¹⁹ Lulu Thürheim grófnő naplójából tudjuk, hogy Schwertbergben is volt egy festői park lugassal, tóval, üvegházzal, narancsfákkal és virágokkal övezve, valamint modernizált zöldségeskerttel is rendelkezett.⁸²⁰

Az egzotikus narancsházzal kapcsolatban feltétlen tárgyalásra szorulnak a kultúrnövények és a citrusfélék, melyekkel már a 16. században is lehetett találkozni. Megemlíthető például 1546-ban Nádasdy Tamás (1498–1562) horvát és szlavón bán sárvári kertje, majd a 17. századból Lippay György (1600–1666) esztergomi érsek által alapított park, melyben a citrusfélék különböző variációja képviseltette magát. A narancskollekció dominanciája, számbeli és minőségi fölénye azonban a 18. században érte el fénykorát. A korszak egyik legreprezentatívabb kertje Királyfán, a Pálffyak rezidenciáján terült el hatszáz példánnyal, száz citrusfélével, száz oleanderral, negyvennyolc mirtusszal, nem beszélve az ananászról és egyéb egzotikumokról. Ugyancsak állt narancsház Eszterházán a nyári rezidencián, sőt az Esterházyak másik üvegházából, a háromszáz narancsfát meghaladó Köpcsényről is szállítottak oda a gyűjteményből.⁸²¹ Carlsruhéban az egyik örgróf (*Markgraf*

⁸¹⁶ Kustán Magdolna: Az arisztokrácia kertjei a 16–17. századi Magyarországon. In: „Idővel paloták...”: Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. 480.

⁸¹⁷ Uo. 478–480.

⁸¹⁸ „Virágágyak művészi elgondolású és egységet alkotó rendszere.” Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések kéziszótára. Bp. 1994. 579.

⁸¹⁹ G. Györffy K.: Kultúra és életforma i. m. 83–84., 151.

⁸²⁰ „Dieser ließ dort die pittoreske Partie der „Rochers” errichten, das Glashaus beim Teich mit dem Bosket, er pflanzte auch Orangenbäume und Blumen beim Eingange des Schlosses, vergrößerte die „Ferne”) und modernisierte den Gemüsegarten (...).” Gräfin Lulu Thürheim i. m. I. 30–31.

⁸²¹ Fatsar Kristóf: Hungarian Orangeries until the Turn of the 19th Century. In: Orangeriekultur in Österreich, Ungarn und Tschechien. (Orangeriekultur Schriftenreihe des Arbeitskreises Orangerien in Deutschland e.V. Band 10.) Ed. Katja Pawlak. Berlin 2014. 60–68. Lásd még: Alföldy Gábor: Orangeries and other greenhouses in

[ném.]) narancsházáról így számol be Teleki József: „*Ez igen szép, és együtt annyit látni ritka dolog; vagyon 154 féle citrom- és narancsfa, melyeket külömb-külobb országokból nagy bajjal és költséggel szerzettek össze. Ezenkívül mindenféle indiai és egyébféle ritka fűvek és gyümölcsök. Láttam itten a többi között borstermő fát, figét, gyömbért, gyapottermő fát, kafféfát, etc.*”⁸²²

A Hédervári park tervezője között tartjuk számon Johann Christian Wilhelm Beyert (1725–1796/1806), akire hatást gyakoroltak a herculaneumi ásatások és az antik szobrászat, valamint az olasz barokk. Kedvelte az egyiptomi művészetet is, melynek lenyomata például egy szfinx, de vegyítette a gótikus stílussal, a kertépítészetben pedig a geometrikus és a tájképi komponenseket alkalmazta. A korszak kerttervezője és mezőgazdasági szakírója Johann Bernhard Petri (1767–1853) is dolgozott a kerten, de a név szerinti gondozók közül ismeretes Rhemer József és Fabriczius András kertészek neve is.⁸²³ Viczay I. Mihály alakította ki a barokk kertet szimmetrikus pavilonokkal, támfallal körülvéve, előudvarral, melléképületekkel, csillagsétánnyal.⁸²⁴

A korszak szokásához mérten a gödöllői kastélyhoz szintén impozáns barokk típusú díszkert tartozott nyári ebédlővel (*sala terrena* [olasz]), Ámor templomával, oldalról allékkal határolva, szökőkúttal, *parterre*-rel, szobrokkal, plasztikákkal, medencékkel, s nyírott sövénnel, mely már az angol tájkertészet irányába mutat. Tartozott még hozzá egy Kiráypavilon, amely a magyar királyoknak, vezéreknek, a magyar történelem kiemelkedő alakjainak arcképcsarnoka tulajdonképpen. További elemei a Lövölde-ház, vadaskert architektonikus kialakítású úthálózattal, fácánossal, valamint érdekes módon létrehoztak egy kvázi arénát az állatviadatok célzatával. A kertkultúra részét képezték a vadgesztenye- és gyümölcsfa-sorok, ciprusfélék, narancsfák, oleanderfák. Mária Terézia látogatásának alkalmából pedig képet kapunk a nagyszabású kivilágításról is, mely az egykorú útleírás alapján több ezer gyertya és lámpás tette emlékezetesebbé, fenségesebbé a hangulatot.⁸²⁵

Hungary in the 19th century. Orangeriekultur in Österreich, Ungarn und Tschechien. (Orangeriekultur Schriftenreihe des Arbeitskreises Orangerien in Deutschland e.V. Band 10.) Ed. Katja Pawlak. Berlin 2014. 82–112.; Kustán M.: Az arisztokrácia kertjei i. m. 468–489.

⁸²² Tolnai Gábor (szerk.): Egy erdélyi gróf i. m. 117.

⁸²³ Alföldy G.: A hédervári kastélypark i. m. 20–23.

⁸²⁴ Uo. 25.

⁸²⁵ Varga K.: A gödöllői kastély i. m. 23–26. Gróf Dessewffy József a Gödöllőn látott angol kertről írta: „*Gödöllőn meg tekintem az új Anglus Kertet. Az Anglus Kertek regulátlansága többnyire hasonlít egymáshoz majd mindenütt, minden Anglus Kertekben, a’ mellyeket eddig láttam a’ Monarchiánkban, majd minnyájoknak a’ Bruki a’ Lajta mellett mintájok (modeljek), és így nints hogy mit hányjanak szemekre az Anglus Kertek kedvelőik a’ Frantzia Kertek kedvelőinek. De Hertzeg Grazalkovich meg mutatta, hogy ő Angliában utazott; egészen más formára van az ő anglus kertjében a’ regulátlanság. Hiszem, hogy ez is tsupa követése egy töllem nem ismert, Angliába tölle látott kertnek, de meg kell.*” Kazinczy Ferenc levelezése, XIII. k. 176.

Az építkezésekhez hasonlóan a 18. század utolsó negyedéig a látványos, cikornyás stílusú, ornamentikás elemekkel játszó, szemkápráztató, geometrikus rendben tündöklő és formailag bravúros barokk franciakertek domináltak, melyekben belföldi és külföldi drága növények, egzotikumok egyaránt megtalálhatóak voltak. Ezeknek a divatja azonban lassan leáldozott, angolkertté építették át a 19. század elején a főúri családok francia kertjeiket. Ez történt például a Batthyány család rezidenciáján, Körmenden is. Batthyány Fülöp az ősei tiszteletére még a római örökség részét képező obeliszket is emeltetett.⁸²⁶ Granasztói Olga megfogalmazásában „nem pusztán egy művészeti stílusnak (barokk kertnek), hanem egy életvitelnek, a világhoz való viszony túlhaladottnak ítélt formájának tagadását jelentette”.⁸²⁷

Az angol tájkert születése a természetességre való törekvéssel a barokkal szembeni ellenállást volt hivatott kifejezni.⁸²⁸ Az Európa-szerte elhíresült tájkertész⁸²⁹, Lancelot (Capability) Brownnak (1716–1783)⁸³⁰ tulajdonítják az igazi természetességet, a ház előtti gyepfelületeket (*lawns* [ang.]), a nyolcszögletes medencék tóvá alakítását. Továbbá meghatározó szerepet játszott Közép- és Dél-Anglia összefüggő parkosított tájja alakításában a tökéletesség (*improvement* [ang.]) jegyében. Kertjeinek jellemzői: facsoportok (*clumps* [ang.]), szegélyszerűen beültetett növényzet (*belt* [ang.]), hullámzó talajú mezők (*undulating ground* [ang.]), erdőkoszorúk ölelte sétautak, kígyózó vonalú tavak. Vele szemben a skót származású Sir William Chambers (1723–1796) a kínai kertművészet jeles művelője volt. Egzotikus irányvonalat képviselt a Kew Gardens az antikvitás középpontba kerülésével.⁸³¹ Erdődy gróf (a forrás nem említi, hogy kiről van szó) Townsont rendkívül barátságosan fogadta, aki megnézte kastélyát, melyből kiváló kilátás kínálkozik, kertje pedig éppen angol mód szerint épülőfélben volt, melyhez tartozott például üvegház is.⁸³² Teleki József látogatást tett Nimfenburgban, a bajor választófejedelemnél, melynek kertjében négy épületegység áll, ahol exkluzív megvilágításban tűnik fel a fürdő, de igazi kuriózumként megtalálható volt a kertben fűtött

⁸²⁶ Csoma Zs.: Kertészet és polgárosodás i. m. 296–305.; Kondicsné Kovács É.: Batthyány Fülöp i. m. 160.

⁸²⁷ Granasztói Olga: Kazinczy és a korai angol tájképi kertek Magyarországon. In: „Ragyogni és munkálni”: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről. Szerk. Debreczeni Attila – Gönczy Monika. Debrecen 2010. 199.

⁸²⁸ Buttlar, A.: Az angolkert i. m. 9.

⁸²⁹ Encyclopedia Britannica (online változat): Landscape architecture – In: <https://www.britannica.com/art/landscape-architecture#ref918984> (Letöltés: 2022.09.29.)

⁸³⁰ Encyclopedia Britannica (online változat): Lancelot Brown – In: <https://www.britannica.com/biography/Lancelot-Brown> (Letöltés: 2022.09.29.)

⁸³¹ Buttlar, A.: Az angolkert i. m. 64–72.; Alföldy G.: Hasznost a széppel i. m. 97–98.

⁸³² „I walked up to the chateau of Count Erdődy, one of the greatest magnates of the kingdom. This nobleman received me in the most friendly manner (...) He invited me to spend the day with him, and conducted me about his grounds, which he is only beginning to put in order, and they are to be à l' Anglaise: there is great capability. His green-house is a very fine one, and the view from his chateau is delightful.” Townson: *Travels*, 438–439.

kanárimadár-ház és a vidráknak külön tó.⁸³³ A 18–19. század fordulóján tehát új szellemi áramlat, ízlésvilág uralkodott, melynek példaképe immár Anglia volt. A leegyszerűsödött, letisztult festői angolkertek így a társadalmi rang visszatükröződései is voltak, hiszen azt közvetítették, a tulajdonosa fogékony a haladásra, a műveltségre, a divat követője.⁸³⁴

Jó példa a kismartoni Esterházy-kert is, mely Richard Bright szerint „*az osztrák domíniumok legszebbjei közé tartozott*”. A francia ízlésnek megfelelő barokk kertet a 19. század elején angolkertté kezdték átalakítani melegházakkal, gőzgéppel, ritka, trópusi éghajlatról, illetve Új Hollandiából származó növényekkel, narancsházzal. Narancsfák tekintetében az összes fajta megtalálható volt, ami számszerűsítve nagyjából háromszázat jelentett. Volt külön részleg a fenyőknek, muskátliféléknek, szukkulens vagy pozsgás növényeknek, amelyek jól túrik a szárazságot, gyümölcsöknek, zöldségeknek. Összességében kb. hatvan-ezer féle növényt számoltak, melyek egy főkertész irányítása alá tartoztak.⁸³⁵ A melegházak egyedülálló, modern részét képezte a speciális éghajlati viszonyok elősegítésére használt gőzgép, melyet Londonban vásárolt meg Esterházy Miklós herceg.⁸³⁶ Ez az átalakítás Károlyi Józsefnél is

⁸³³ Tolnai Gábor (szerk.): Egy erdélyi gróf i. m. 230–231. „*A statuák benne mind gazdagon meg vagynak aranyozva, és kivált a többi között az udvarral szemközben lévő szökőkút igen dicsőséges. Mind tiszta ónból, és vastagon meg van aranyozva. Sok száz vagy talán ezer mázsa ón lehet benne, s amint mondják, százezer forintba került ez az egy darab. A kertben vagyon négy kisdud épület; az egyiket Amelienburgnak, a másikat Badenburgnak, a harmadikat Bagottenburgnak, a negyediket Hermitagenak hívják. (...)*” Uo. 230.

⁸³⁴ Csoma Zs.: Kertészet és polgárosodás i. m. 296–305.; H. Balázs É. – Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Hétköznapi élet i. m. 42–43.

⁸³⁵ „*The garden, however, which the other front of the palace faces, is one of its greatest ornaments, and is celebrated amongst the finest in the Austrian dominions. It is thus described by a German who visited it in the year 1816. «The garden of the palace, which, in the year 1754, was laid out in the French taste, was enlarged in 1801, at which time they commenced the work of transforming it into an English garden, which is not yet completed. This improvement was first suggested by the Prince's architect, Mureau. Besides the great canal, which forms various cascades as it winds through the gardens, and many other pieces of water, beautiful islands, rich lawns, shady walks, and a choice collection of trees, many of which are foreign, the most interesting objects are the hot-houses and the steam-engine. The former of these are, on account of the rare plants they contain, perhaps unrivalled in the Austrian monarchy. They consist of eight large houses, which were built at the time the new garden was laid out. The first house, constructed in two divisions, is entirely devoted to plants from the tropical climates. The second is filled with those from New Holland and the Cape. The third house is an orangery, divided in the middle by a lofty saloon, ornamented with statues and mirrors. The orange trees comprise all the varieties of that genus, and amount to nearly three hundred. The fourth house contains only the smaller plants of New Holland and the Cape. The fifth house is divided into two parts, one appropriated to the Pelargonium, and the other to succulent plants. The sixth house is for the pines, consisting of four divisions, each occupied by crops coming forward in succession, and each treated separately. The number cut yearly is about four hundred. The back part of the whole of this house is filled with such exotics as are suited to the temperature required for the pine; and the front is occupied as a nursery for cuttings and young plants. In the seventh house, which has also four divisions, flowers, fruits, and other vegetable products, are cultivated; and, lastly, the eighth house is formed of a line of terraces, consisting of five large divisions, and set apart entirely for forcing fruit. These houses, containing above 60,000 plants, are under the management of a native of Raab, the head gardener.»*” Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 345–346.

⁸³⁶ „*The steam-engine has nothing peculiar in its construction; it was purchased in London by Fürst Nicholas Esterhazy, and, in 1803, brought to Eisenstadt, being the first on the modern improved principle which had been seen in Austria. The condenser is three and a half feet in diameter, and it is employed in raising water to a reservoir on an elevation, from which the hot-houses and gardens are supplied.*” Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 346–347.

megtörtént 1795-ben egy Bode György nevű kertésznek köszönhetően.⁸³⁷ Teleki László szintén «„*az angoly ízlés szerént*”» alakította ki kastélyparkját.⁸³⁸ John Paget is leírta a kismartoni kastélypark angol minta szerint történő átalakítását. Az ott található üvegházak nagyságát kivételesnek tartja, ahogy ő írta: „*még Alton is elbújhat Kismarton mögött!*”⁸³⁹ Az angломániához további bizonyítékul szolgál, hogy Eötvös József (1813–1871) író, politikus társadalmi korrajzában, *A falu jegyzőjében* a basáskodó, jómódú köznemesi Réty család bemutatását a lakhelyük leírásával kezdi: „*A nagykiterjedésű angolkert, melynek már majdnem harminc év előtt ültetett fái a homokos földben hihetetlen magasságra nőttek (...)*”⁸⁴⁰

Viczay II. Mihály az 1780-as években szintén a barokkból való átmenetként angolkertszerű stílust alakított ki Héderváron. Lebontották a kastélyt körülvevő falat, a barokk előudvar helyett Alföldy Gábor megfogalmazásában „istálló-kocsiszín-pajta-komplexum” létesült.⁸⁴¹ Igazi angol tájkertté való minősülése 1792–93-ban következett be. A kertet szabadkőműves szobrok díszítetté, de 1816-ban még egy renováláson átesett (csatorna, híd, portikusz stb.).⁸⁴² Mándokon még a 19. század eleji forrás csak gyümölcsöskestről, azaz haszonkertről számol be, először 1836-ban írnak angolkerttről, noha Szécsényben a századfordulón már jelen volt Forgách Józsefnek köszönhetően.⁸⁴³ Mi több, Szécsényben még üvegházról is tanúskodnak a források telis-teli egzotikus növényekkel.⁸⁴⁴

Festetics Antal dégi kastélyához tartozó park kialakítása fásítással, főleg akácfa-ültetéssel kezdődött 1810 környékén. A kerthez tartozott egy tórendszer, ami a tájkertészet jellegzetességei közé sorolható, valamint a parkon kívül eső területen több templom is épült. Továbbá részét képezte egy narancsház, kertészház és zöldségverem is.⁸⁴⁵ Az 1830-as évek végéhez vitt fejlesztések révén Déget „szinte a magyarországi gazdasági és kulturális fejlődés szimbólumává emeli (Kismarton párjaként és Eszterháza ellenpéldájaként)”.⁸⁴⁶ A kastélypark vonatkozásában Alföldy Gábor kiemeli annak harmóniáját és a tudatosan, nem kevés összeggel megteremtett idilli hangulatot,⁸⁴⁷ majd a szerző így folytatja a park jellemzését: „A Kazinczy által ideálként megfogalmazott *„nagy stílusú angol-kert*”» legjelentősebb példája – mondhatni, iskolapéldája (...). Struktúrájának átgondoltsága és vízépítészeti megoldásainak

⁸³⁷ Éble Gábor: A Károlyi grófok nagykárolyi várkastélya és pesti palotája. Bp. 1897. 34.

⁸³⁸ Fábri A.: Arany idők i. m. 99.

⁸³⁹ Paget, J.: Magyarország és Erdély i. m. 39.

⁸⁴⁰ Eötvös József: A falu jegyzője. I. (A magyar irodalom remekei: XIX. század) Bp. 2006. 8.

⁸⁴¹ Alföldy G.: A hédervári kastélypark i. m. 36., 25.

⁸⁴² Uo. 26. Részletesen Uo. 35–45.

⁸⁴³ Alföldy G.: A mándoki Forgách-kastély i. m. 39.

⁸⁴⁴ Uo. 41.

⁸⁴⁵ Alföldy G.: Hasznost a széppel i. m. 82–87.

⁸⁴⁶ Uo. 92.

⁸⁴⁷ Uo. 96.

szakszerűsége remek érzékkel és nagy gyakorlattal rendelkező mester(ek), szakember(ek) közreműködésére vall (...).”⁸⁴⁸

Kazinczy Ferenc maga is rajongott az angolkertek iránt – melyeket Galavics Géza a progresszió szimbólumaként tart számon –, számára egyszerre jelentette az időtöltés egyik formáját, de mint műalkotás is megragadta figyelmét. Az angolkertek iránti fogékonysága az 1780-as évek bécsi időszakához köthető.⁸⁴⁹ Egyébként Kazinczy is meglátogatott néhány magyarországi angolkertet (Nagycenk, Körmend, Hédervár stb.).⁸⁵⁰ Látogatásai alkalmával megállapította, hogy az 1800-as évek elejére divattá vált elsősorban a presztízsertéke miatt, semmint művészeti értékénél fogva. A reprezentatív angolkert egyszerre tükrözte „a rangosat, az előkelőt” és tulajdonosa felvilágosult, intellektuális irányultságát, progresszív gondolkodásmódját.⁸⁵¹ A császárvárosban való tartózkodása idején kertművészeti és kertelméleti művekkel ismerkedett meg és került egy inspiratív szellemi közegbe, a szabadkőművesség vonzaskörébe. Granasztói Olga e két jelenség vonatkozásában összefüggést vél felfedezni, ugyanis a bécsi szabadkőmeves tagok jelentős hányada is rendelkezett angol tájkerttel, sőt abban az időszakban a kertépítés felszálló ága jelentkezett Bécs vonzaskörzetében. A kassai hivatalnok a *Zur wahren Eintracht* elnevezésű páholyhoz kötődött leginkább, melynek nagymestere Born Ignác Ádám (1742–1791) volt. Itt intenzív szellemi hatást gyakorolhatott rá Blumauer és Michael Denis angolkert-témájú versei, Johann-Jakob Schmutzer releváns rézmetszet-sorozata.⁸⁵² Granasztói Péterfy Gergelyt idézi a páholy nivójának kapcsán: „Írók, tudósok, művészek kérték felvételüket a páholyba, ahol mindenki, aki a korabeli Bécsben számított valakinek, jelen volt.”⁸⁵³ Ezek tudatában nem lepődünk meg, hogy Festetics György is páholytag volt, sőt a páholy egyik gyűlésén beszédet is mondott, melynek szövege „a mozgalom általános érvényű értékrendjét és programját tükrözte”, a nyomtatásban megjelent írás borítójára pedig saját maga rajzolt ismertetőjelet.⁸⁵⁴ A gróf nem mellékesen szabadkőműves időszakában lett aktív támogatója a magyar nyelvű kiadványok publikálásának.⁸⁵⁵

Az előbbi példákhoz képest más minta érvényesült a keszthelyi Festetics-uradalomban, ahol a kert sajátos módon több funkciót töltött be. Egyszerre jelenítette meg a ranghoz,

⁸⁴⁸ Uo. 100.

⁸⁴⁹ *Granasztói O.*: Kazinczy és a korai angol i. m. 193

⁸⁵⁰ Uo. 202.

⁸⁵¹ Uo. 206.

⁸⁵² Uo. 199–200.

⁸⁵³ Uo. 200.

⁸⁵⁴ *Kurucz Gy.*: Keszthely grófja i. m. 96.

⁸⁵⁵ Uo. 119.

társadalmi álláshoz igazodva a reprezentációt és presztízst, ugyanakkor mediális és irodalmi-kulturális színtérként (ld. Helikon V/3. fejezet). Ugyanakkor a georgikoni szakoktatás gyakorlati ismereteinek elsajátításához is helyszíniül szolgált,⁸⁵⁶ gyakorlatilag „élő tankönyvként” funkcionált.⁸⁵⁷ Voltak benne árkádok, pavilonok, békás tó, kutak, valamint egy szabadtéri színpad páholyokkal és öltözőkkel.⁸⁵⁸ A kínai pavilon vagy pagoda a rokokó stílus részeként jelentkezett.⁸⁵⁹ Különös jelentőséggel bírtak még a korszak divatjának számító reprezentációs narancsfák (*parterre d'orangerie* [fr.]) virágágyásokkal (*parterre de fleurs* [fr.]), gyeppel vegyítve.⁸⁶⁰

Festetics György idején a kastélyhoz tartozott egy díszkert, annak túloldalán egy uradalmi konyhakert, vagy „kertészkert” kutakkal felszerelve Zitterbarth József jóvoltából. Továbbá melegágyakkal, labirintussal, valamint a személyzet számára kialakított, elszállásolásra szolgáló épületekkel.⁸⁶¹ A georgikoni kerthez tartozott: konyhakert, faiskola, szilvaskert, gyümölcsös kert („fáskert”) élősövénnel körülvéve, annak a részét képező szedreskert (Festetics Pál által alapított eperfa-ültetvény a selyemhernyóknak).⁸⁶² Újdonságként jelent meg a gyümölcsös kert területén elhelyezkedő, szórakozás iránti igényt kielégítő lőtér, ami a gyakorlást is segítette a katonáskodás vonatkozásában.⁸⁶³ Kitaibel Pál (1757–1817) botanikus állítólag még páfrányfenyő-magokat is küldött a georgikoni veteményeskert számára, bár Alföldy Gábor Péczely Piroska állítását nem tartja a források tükrében megalapozottnak, ugyanis azok juhar és komlógyertya magvakról számolnak be. A lényeg esetünkben a növénykülönlegességek sokszínűségében, változatosságában rejlik.⁸⁶⁴ Többek között egy 1806-os rendelés támasztja alá, hogy a gyümölcsös kert területe és funkciója fokozatosan visszaszorult, s inkább a „mulató ligetek” térhódítása figyelhető meg a szórakozást előnyben részesítve: lehetett ott kuglizni vagy éppen hintázni is.⁸⁶⁵

Keszthelyen az első tájkertek, ún. „fáskertek” a *Georgikon* területén létesültek, melyek a „*Grottás kert*” és „*Theatromos kert*” nevet viselték. Előbbi egy mesterséges barlangról lett elnevezve, utóbbi pedig – ahol a helikoni ünnepségeket tartották, s a résztvevők faültetéssel

⁸⁵⁶ H. Balázs É. – Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Hétköznapi élet i. m. 43.

⁸⁵⁷ Kustán M.: Az arisztokrácia kertjei i. m. 480.

⁸⁵⁸ Péczely P.: A keszthelyi Festetics i. m. 37–39.

⁸⁵⁹ Stobart, J.: Travel and the British i. m. 74.

⁸⁶⁰ Fatsar K.: Hungarian Orangeries i. m. 69–70. A kerttörténet előzményéhez, a barokk kert kialakításának alapjaihoz és megvalósításához Hofstädter és Rantz nyomán: Alföldy G.: A keszthelyi Festetics-kastély parkja. Tudományos dokumentáció és helyreállítási javaslat. I. Szövegkötet. Bp. 2011. 43–59.

⁸⁶¹ Alföldy G.: A keszthelyi Festetics-kastély parkja i. m. 62., 64., 68–69.

⁸⁶² Uo. 65–66.; Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 369.

⁸⁶³ Alföldy G.: A keszthelyi Festetics-kastély parkja i. m. 65.

⁸⁶⁴ Uo. 63.

⁸⁶⁵ Uo. 66–67.

tisztelegtek, így kapta a Helikon-liget nevet – sövényszínházról, mely gyertyánfákból állt.⁸⁶⁶ Feltehetően ez volt az első keszthelyi színház, de a színpad paramétereiről is vannak ismereteink, így tudjuk, hogy hét méter széles és két méter magas volt, a nézőtér oldalán pedig páholyok voltak kialakítva.⁸⁶⁷ Jellemzők ezekre a gróf monogramját kirajzoló kacskaringós utak, továbbá gyógy- valamint haszonnövények termesztése, illetve a barlang, a sövényház és az obeliszk megjelenése. Alföldy Gábor hangsúlyozza, hogy a modern gazdaság és a *Georgikon* erőteljesebben hozzájárultak a reprezentációhoz, mint a díszkertek. Mindezt a birtok megöröklését követően a keszthelyi gróf fia, Festetics László 1821–1822-ben átalakíttatta, s a korszerű angol tájépítészet kritériumainak megfelelően leegyszerűsítette.⁸⁶⁸ László gróf feltehetően edukációs háttéréből és az apai szellemi örökségből adódóan maga érdeklődött a kertművészet iránt, így a témába vágó szakkönyvekkel tovább bővítette könyvtárát, sőt a bécsi *Kertészeti Társaság* tagja is volt.⁸⁶⁹ A forrásokban az ő időszakában jelenik meg a szennyvízelvezetés,⁸⁷⁰ de jelentős az oroszlanos kút,⁸⁷¹ illetve a Szent Ilona-szobor is.⁸⁷² A régi díszkertet a gyümölcsös helyén épült angol kerttől továbbra is megmagasított fallal választották el, új egzotikus faiskolákat létesítettek, kapukat építettek, a „fáskert” tovább működött, a konyhakert területét megduplázták, mely így két részre oszlott: régire és újra, de elkészültek az első üvegház-tervek is.⁸⁷³

Richard Bright útinaplójában olvasható, hogy az erdőgazdaság oktatásának célzatával nemcsak őshonos fákkal és cserjékkel lehetett találkozni, hanem idegenekkel is például Észak-Amerikából, de hozzátartoztak az újításokhoz a korszerű mezőgazdasági rendszerek is.⁸⁷⁴ Érdekes megfigyelésnek lehetett szemtanúja az angol orvos, amikor a *Georgikon* erdei iskola növendékei éppen egy pásztorjátékot próbáltak magyaros bőrdolmányban, prémsapkában,

⁸⁶⁶ Uo. 23., 70., 74. Részletesen Uo. 69–76.; Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 111.; H. Balázs É. – Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Hétköznapi élet i. m. 43.

⁸⁶⁷ Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 110.

⁸⁶⁸ Alföldy G.: A keszthelyi Festetics-kastély parkja i. m. 76.; Uő: A keszthelyi Festetics-kastélypark i. m. 46–49, 106–109, 175–179.

⁸⁶⁹ Alföldy G.: A keszthelyi Festetics-kastély parkja i. m. 79.

⁸⁷⁰ Uo. 81.

⁸⁷¹ Uo. 83–86.

⁸⁷² Uo. 87.

⁸⁷³ Uo. 88–96.

⁸⁷⁴ „There is likewise a nursery for forest-trees, in which are cultivated for the sake of teaching forest-economy, all native trees and shrubs, and such foreign species as thrive in the climate, and seem fitted for the forest, particularly many from North America, which are in a most flourishing condition; - a vine yard of three joch; - a newly planted forest of chestnut and other fruit trees, together with a mountain pasture of six joch; forest for timber, of 250 joch; and arable land, in the cultivation of which, the common three year agriculture is relinquished, and the succession of crops, after the Norfolk system, with such variations as seem fitted to the condition of the people and the state of the country, is introduced.” Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 370. Egyik külföldi útról László gróf amerikai diót szerzett. Alföldy G.: A keszthelyi Festetics-kastély parkja i. m. 74.

bottal a kezükben, akik tradicionális magyar táncot⁸⁷⁵ jártak (kezükkel ütötték csizmájukat, összecsapták sarkukat, botjaikkal manővereztek), dudaszóra – amire kivonultak – vissza is vonultak.⁸⁷⁶ Cséby Géza is lejegyzí, hogy ez volt az első beszámoló néptáncsoport működéséről Keszthelyen.⁸⁷⁷ Érdekes ugyanakkor, hogy magáról a díszkertről nem tesz említést, hiszen ez a tájkerti stílus ekkorra már Angliában idejétmúlt, sőt a sövényszínház is a rokokóra és barokkra jellemző.⁸⁷⁸

A keszthelyi park megalkotói és gondozói időrendben Festetics Kristóf idejétől Festetics Lászlóval bezárólag Alföldy Gábor összegzése nyomán: Christoph Carl von Hofstädter építőmester, Johann Georg Rantz (1673–1747) építőmester, Leopold Novotny főkertész, Staudenraus Mátyás kertész, Szajdenschwartz János főinzeállér, georgikoni igazgató, Lakosil Antal főerdész, fővadász, Wipplinger Ádám főkertész, georgikoni tanár, Czizer János mérnök, georgikoni matematika professzor, Asbóth János a Georgikon igazgatója, professzor, a Direkcio szuperinspektora (igazgatóhelyettes), Bene Gergely főkertész, Lehrmann József georgikoni professzor, Gerics Pál állatorvos professzor, Liebbald Gyula Tamás (?–1846) állatorvos, orvos- és természettudományi professzor, Carl Reiche segédépítész, rajzmester, Svatek főkertész, Rády János főkertész.⁸⁷⁹

Mindebből világosan érzékelhető, hogy a főúri életmód elengedhetetlen kellékének, a parknak reprezentatív értéket tulajdonítottak, s egyértelműen nyomon követhető a korszakban bekövetkezett, a játékosságot felváltó komorság szemléletmódbeli-változása. Ennek ellentmond a mándoki kastélyhoz tartozó kert, ami reprezentációban, a grófi udvartartás vonatkozásában egyáltalán nem volt jelentős.⁸⁸⁰ Azonban a keszthelyi gróf kertépítő szerepét

⁸⁷⁵ Hangzik el Horvát Istvántól a Magyarországról lesújtó képet festő nosztalgia, panasz és buzdítás: „Szerentsétlen üdők! melyekben hazafiúságunkat bátran kinem jelenthetjük; vagy inkább szerentsétlenek vagyunk mi magunk a' drága Hazának magzati! kik a' magában ártatlan üdövel hasznunkra, boldogulásunkra nem élhetünk. Most hagygyuk ki avúlni, nemzeti kintseinknek egy dütsőbb részöket, a' nemzeti tántzot? A' hazában, Magyar hazában! ritkaság gyanánt latunk fő városainkban ilyes valamit, és ha látunk, akkor kezdünk tsak éledezni, gondoskodni sok százados hagyományunkról; akkor kezdünk mi született Magyarok Magyarul érezni. – Ébredjünk föl! Veszedelemes Polgárok! egy szabad, nemes, nagy lelkű népnek az ilyly kényes állapotokban a' szundikálás. (...)” Horvát I.: Mindennapi i. m. 97.

⁸⁷⁶ „Presently, about a dozen lads, dressed in their Hungarian leathern jackets and pantaloons, with boots and large fur caps, came marching on each side towards the terrace. They were the boys of the Graf's forest school, and with them came the piper. Each had a large stick in his hand, and they immediately began a national dance, in which they sometimes moved in a circle, sometimes flourished their sticks triumphantly in the air, threw them upon the ground, then picked them up again; struck their boots with their open hands; clapped their heels together, making a loud clatter ing noise; then came towards the middle, with their sticks across, or pointed in varied directions, and maintained a succession of spirited manoeuvres. At length the different exertions, which often became very violent, being at an end, the actors retired as they had entered, to the sound of the rustic pipes.” Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 377.

⁸⁷⁷ Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 111.

⁸⁷⁸ Alföldy G.: Hasznost a széppel i. m. 97.

⁸⁷⁹ Alföldy G.: A keszthelyi Festetics-kastély parkja i. m. 26–34.

⁸⁸⁰ Uő: A mándoki Forgách-kastély i. m. 37.

vizsgálva Alföldy egyértelműen bebizonyítja, hogy paradoxon tapasztalható Festetics műveltsége, gondolkodásmódja, valamint a díszkertek stílusa között, ugyanis hét-nyolc évvel lemaradt az átalakításban, sőt számos terv és elem (pl. a kertek mozaikossága, egymástól való elhatárolása) igen maradinak minősül, noha a korszerű átalakítások már végbementek például sógora, Széchényi Ferenc nagycenki, vagy unokatestvére, Festetics Antal dégi kertjében.⁸⁸¹

Ahogy néhány példán keresztül érzékeltettük, korszakunkban, vagyis a 18–19. század fordulóján következett be az angol típusú tájkertészetre való áttérés, ami egyértelműen bizonyítja egy új szellemi áramlat megjelenését, amelynek példaképe immár nem a barokk mintát adó Francia Királyság, hanem Anglia volt.⁸⁸²

4. AZ UDVARI ISTÁLLÓ ÉS MÉNES

A belső térhez hasonlóan lényeges, reprezentatív szerepet töltött be a külső szintér is, pontosabban az istálló és az udvarhoz tartozó kert. Festeticset a lovak iránti elfogultság jellemezte, ami a hadseregben, pontosabban a huszárságban eltöltött időkből fakadt. Ezt támasztja alá a jól ismert sztereotípiák is, miszerint a magyar lovas nemzet, ám ez a társadalmi elit eszközeként szolgált, ugyanis a korszakban vitathatatlanul a karrierépítés egyik lehetséges módját jelentette. Ennélfogva a lovak megbecsülése nem véletlen, ráadásul a lovaglás, s az ehhez kapcsolódó vadászat a főúri időtöltés kedvelt megnyilvánulási formája volt a fényűzés reprezentálása mellett.

A *Directoratusi* ügyiratok között egy 1799-es jegyzőkönyv szerint kétszázötven lóval rendelkezett Festetics, melyből negyvenhat ménes ló, harmincnyolc herélt és százhatvanhat kanca volt. Ez a szám 1800-ra pusztán kettővel csökkent, tehát a 19. század elején kétszázötven körül mozgott a lóállomány száma, melyek egészségesek, s öt évestől gyakorlatilag nem voltak öregebbek egy-két kivétellel.⁸⁸³ Ez az adat reálisnak mondható, hiszen ugyanebben az időszakban a Károlyi Józsefnek szánt palotához tartozott lovarda és istálló is, amely tizenhét ménlovat és százhetvenhárom kancát tartott a legszebb példányokból.⁸⁸⁴ A várható uralkodói

⁸⁸¹ *Uő*: A keszthelyi Festetics-kastély parkja i. m. 76–77.

⁸⁸² *Csoma Zs.*: Kertészet és polgárosodás i. m. 296–305; H. Balázs É. – Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Hétköznapi élet i. m. 42–43. A búskomorság Festeticsre is jellemző volt, így kiváló helyszínül szolgált az angolkertje. *Négyesy L.*: Gróf Festetics György i. m. 68.

⁸⁸³ *Kurucz Gy.*: A Festeticsek i. m. 27.; *Uő*: Keszthely grófja i. m. 271.; MNL OL Festetics Lt P 279 19. d. f. 867.

⁸⁸⁴ *Éble G.*: A Károlyi grófok i. m. 61.

látogatáshoz 1817-ben méltóképpen igyekezett felkészülni az udvar, melynek reprezentatív részét képezték az impozáns fogatok, illetve szekerek. Egy bejegyzés alapján százhuszonnégy ló használatával és tizennyolc kocsisal kalkuláltak, melynek részét képezte egy nyolclovas, két hatlovas, három kétlovas, egy angol (négy lovas), négy franciás (tizenhat ló) fogat, valamint két postakocsi nyolc lóval.⁸⁸⁵

John Stobart is lejegyezte, hogy státusbizonyíték úgy a szolgálószemélyzet, mint a lótarás.⁸⁸⁶ A Newdigate család is sokat áldozott a ménesre és az istállóra, ami Európa-szerte az arisztokrácia presztízst jelezte ki.⁸⁸⁷ Chantilliben Condé hercege kívülről szemlélve az istálló presztízsszerepére helyezi a hangsúlyt, ám belülről optikailag csalódás éri az odalátogatót:

„(...) kívül nem mutat nagy dolgot, belől meglehetősen, de mégsem érdemli meg, hogy az ember Párizsból ide csak azért jöjjön ki” – fejt ki véleményét Teleki. Ami azonban felkeltette a figyelmét, az az istálló, „mely nagy és igen magas, s mind faragott kőből való épület. Mikor ezt megláttam, azt mondtam, hogy szebb háza van a Prince Condé lovának, mint magának. (...) Azt a hibát kaptam mégis benne, hogy felette magas, s a lovak kicsinyiknek tetszenek benne.”⁸⁸⁸

Az Eszterházán található istálló is impozáns, „mellyben 100. lovakra készített alkalmatos hely, 's kívülről is jeles ábrázolással ékesített, 's egy ló fővel, melly az ajtó felett tűnik a' nézőnek szemébe. Bé menvén pedig a' drága kotsiknak, 's lovaknak ékesítéseire, és a' lovaglásra rendeltt külömbféle drága eszközöknek megszemlélésekre, tsudálkozásba merülve jó el a' szemlélő azoknak helyeiről.”⁸⁸⁹

Festetics követelménynek tartotta, hogy az alkalmazottak is rendelkezzenek a lovaglás gyakorlatának ismeretével. Véleményünk szerint ennek hátterében minden bizonnyal olvasmányélménye, Jonathan Swift *Gulliver utazásai* c. regénye is állhatott, melyben a szerző e nemes és intelligens állatok nagyságát, valamint humánus vonásait emelte ki szemben az emberek világával. Festetics pedig egy releváns problémát kívánt a természet lehetőségeivel megoldani a szolgálószemélyzetre vonatkoztatva. A lovakkal való törődés ugyanis

⁸⁸⁵ MNL OL Festetics Lt Birtokigazgatással kapcsolatos iratok (a továbbiakban: P 274) 13. k. ff. 169–170.

⁸⁸⁶ Stobart, J.: Gentlemen and shopkeepers i. m. 898–899. Kultsár István 1803. január 22-ei jelentése „Istálló van akkora, hogy a lovak tsakugyan benne megférnek. Így a lovakra való vigyázat is nagyobb lehet, a haszonvételök is könnyebb, ha a háznál lesznek. De mind a lovaknak bátorságosabb állására, mind a Tselédnek szükséges alkalmaztatására kívántatnak némely jobbítások, mellyeket Fucks Lovázmester Urnak tanácsával szándékozunk meg tétetni.” MNL OL Festetics Lt P 279 32. d. f. 234.

⁸⁸⁷ Stobart, J. – Rothery, M.: Consumption and the Country House i. m. 38.

⁸⁸⁸ Tolnai Gábor (szerk.): Egy erdélyi gróf i. m. 215.

⁸⁸⁹ Knapp É. – Tüskés G. (szerk.): Az Esterházy i. m. 185.

kötelességtudatra, odafigyelésre, alázatra sarkallja a lovast. Ebből pedig következik, hogy a keszthelyi gróf közvetett módszerrel akarta megrendszabályozni, vagyis kötelességtudatra, tiszteletre, alázatra, s illedelemességre tanítani alkalmazottjait. A keszthelyi gróf egyértelműen kedvelte az elegáns és kiváló állóképességű arab vérű nemes lovakat, amit bizonyít a László számára Triesztból hozatott két állat látványa is, melyeket Richard Bright is látott.⁸⁹⁰

1800. március 9-én az akkori keszthelyi ménesmester, Tessler András levelet intézett a *Directió*hoz, melyben engedélyt kért a „*Bibliothecában lévő ménesről és Marha orvoslásról szóló könyveknek olvasására engedelem megadásáért alázatossággal könyörgök (...)*.” Ez arra enged következtetni, hogy alaposan és lelkiismeretesen igyekezett végezni munkáját.⁸⁹¹ A ménesmester vezetett ún. „*Ménés Vissgáló Könyv*”-et és hágatási jegyzőkönyvet is, erről, illetve a tisztség feladatairól bővebben későbbi fejezetben lesz szó.⁸⁹² Az előbbi fogalmazvány külön szól a „*ménésről vezetendő Könyv és Laistrom*”-ról, vagyis a szaporulatról, megbetegedésekről, téli és nyári tartásról való reflexiókról, cseréről, eladásról, a lovak tanításáról, haszonvételről.⁸⁹³ A hágatás módjáról és idejéről is képet kapunk. A hágatás két céllal történik: „*egyik az, hogy a lovaknak fajtya meg nemesedjen, és azokból hintókba, s' Paripáknak valók neveltessenek, a másik tárgy pedig, hogy mentől felesebb haszna vehető tsikók neveltessenek*”. Tovább folytatja, hogy a lovakban három kvalitás megléte kritérium: „*1. A jó erkölts, és indulat, melly jó vérnek neveztetik. 2. Az egészség, és győzés. 3. A külső termetének szépsége.*”⁸⁹⁴ Ezek olyan tulajdonságokat feltételeznek, mint a jámborság, bátorság, fáradhatatlanság, jó fizikum.⁸⁹⁵ A hágatás idejét is lejegyezték, ami minden év márciusra, áprilisra esett.⁸⁹⁶

„*Az arábiai ló után leggjobb a Barbáriai t. i. a Tunis, Tripolis, Algiriai, és Marokkobeli, azután a Török és Spanyol Országi (...), itten Magyar Országban pedig Eö Felségének Tergesztum mellett a Lipitzai ménesbenn nevelt lovak különösön a spanyol és arábiai fajtókból származók leggjobbak (...)*”. Az instrukció szerint „*az Uraság számára meg kívántató mén lovak Arábs, Barbáriai, Török, Spanyol, Erdélyi és Lipitzai faj lovakból szereztessenek.*” Festetics betoldása szerint, ha a ló genealógiája ismeretlen, akkor a nemes lovat meg lehet ismerni a szőre finomságából, továbbá „*az serénye pedig ha vékony is, de puha mind a selyem...*”

⁸⁹⁰ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 272. „*This was a memorable day in the annals of the stud of Keszthely. It was marked by the arrival of two Arabian stallions, just purchased from Trieste by Graf Ladislaus Festetics. (...) The stud which we visited was numerous; and much care had been taken to improve the breed, by introducing Arabian blood, selecting the best colts and mares, and disposing of the less valuable by sale (...)*” Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 426–27.

⁸⁹¹ MNL OL Festetics Lt P 279 19. d. ff. 466–466v.

⁸⁹² Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 271. Pl.: MNL OL Festetics Lt P 279 20. d. ff. 456–476.

⁸⁹³ MNL OL Festetics Lt P 279 37. d. ff. 28v–30v.

⁸⁹⁴ Uo. f. 7v.

⁸⁹⁵ Uo. f. 7v–8.

⁸⁹⁶ Uo. f. 12v.

és úgy fénylik mint a bársony.”⁸⁹⁷ A megkülönböztetés tekintetében, így az eladás során is hasznos a billogozás, sőt „az Generáció és vér abból meg tudatik (...)”. A megbélyegzés a ló bal patáján és a sörény alatt történik, mely tartalmazza a származás kezdőbetűjét, „az Uraságnak pedig első betűjét F. és a generációnak számát a serénye alá süssék”.⁸⁹⁸

1801. szeptember 26-án Asbóth János és Pruzsinszky József (1767–1830) ügyvéd egy *Directiónak* címzett jelentésben arról számolt be, hogy Sebestyén mérnök a *Georgikon* lakó- és gazdasági épületeit megvizsgálta. Ez alapján pedig szükségesnek tartja egyes tetők kijavítását, mint a selyemházban is. Továbbá azt tapasztalta, hogy a praktikánsok szobájában lévő ablakok elrohadtak, melyeket ki kell cserélni, míg az istállók és a többi náddal fedett épület oromzatát pedig szükséges renoválni.⁸⁹⁹ Egy (Zala)Besenyőn kelt 1803. június 13-ai levél értelmében Ghillány báró meghívja Festeticset a ménese licitációjára, mondván, hogy ugyan Festetics mindenben bővelkedik, de „mivel azt is tudom, hogy Nagyságodnak csupa megjelenése, már nékem, ha akarni méltóztatik, többet használhat, mint másoknak a legjobban eltökélt vevő szándékja.”⁹⁰⁰

1804. január 23-án a *Directió* készített két példányban egy magyar nyelvű, harminc folió terjedelmű ménesinstrukció-fogalmazványt, melyet Festetics György saját kezű, magyar nyelvű korrekcióival látott el. Az „a” pontban „A ménesnek minéműsége, és nagysága” kerül fókuszba. Eszerint például a félszilaj lovak nyáron a legelőn, míg télen a fészerben vagy az istállóban, a „szelid ménes”, melynek „száma 103 darab anya kantzákra osztatván fel” pedig télen-nyáron az istállóban van tartva. Festetics egyik betoldása arról tanúskodik, hogy „Az uraság egyik ménese fél szilaj lévenn, (...) a másik egészen szelid ménes (...)”.⁹⁰¹ „A Fél Szilaj ménesnek száma 60 Paripa kantzákra határozatlik, melly állandóul Fenékbenn fognak tartattatni, a Tsödöröknek száma pedig Hat darabokra, – a nevendék lovaknak száma határozatlan marad, mivel azok számtalan változásoknak alája vannak vetve.”⁹⁰² A „b” pont „A ménesnek a legelőre való el osztása, a legelőnek minéműsége, és nagyságát” tárgyalja. A félszilaj lovak négy különálló szakaszba vannak osztva: az elsőbe az öreg lovak, a másodikba a csödör és herélt csikók, a harmadikba „az Ifju kantzák”, „a negyedik szakaszban a Fenéki és Keszthelyi határban legeltetnek (...)”.⁹⁰³ A legelők milyensége sem elhanyagolható szempont, szerinte a legmegfelelőbb, ahol rövid és száraz a fű, „és rajta friss források találtnak, azonn

⁸⁹⁷ Uo. f. 9.

⁸⁹⁸ Uo. f. 25.

⁸⁹⁹ MNL OL Festetics Lt P 279 26. d. (nincs folio)

⁹⁰⁰ MNL OL Festetics Lt P 279 34. d. ff. 43–43v.

⁹⁰¹ MNL OL Festetics Lt P 279 37. d. f. 1v.

⁹⁰² Uo. f. 2.

⁹⁰³ Uo.

okból a hegyes legelőkön a leg nemesebb, és szebb lovak neveltetnek (...).⁹⁰⁴ A legelésnél kitér még a lovak fogazatára és nyelvére is.⁹⁰⁵ Szükségesnek véli egy kisebb major felállítását „és asztat a ménesbeli lovakkal úgy miveni”, hogy legyen számukra többek között elegendő lucerna, vörös lóhere, burgundiai vagy sárgarépa, árpa, zab.⁹⁰⁶ Megesik, hogy a lovak megbetegednek, így abban az esetben az egészségesektől el kell különíteni, de úgy, hogy *„két különös rekeszték tsináltasson, mellynek egyikébe a betegek, a másikába pedig az erőtlenebbek etetessenek”*,⁹⁰⁷ méghozzá jobb minőségű eledellel, de a télen való porciózás pontos mértékét is megszabja.⁹⁰⁸ Úgy tartják, hogy a teletetés a legideálisabb alkalmat nyújtja az állatok megszeliítésére.⁹⁰⁹ Fontos a tisztaság és higiénia, így a trágyát egy kupacba kell az udvarra hordani, hogy könnyebben elrohadjon és az akol kiszáradjon nyáron.⁹¹⁰ Azt is javasolják, hogy a ménlovak számára hágtatás idején, illetve két héttel korábban az abrak adagot duplázzák meg, a darált árpa legyengíti őket, ezért inkább a darált babot javasolja.⁹¹¹

A fogalmazvány „e” szakasza *„A nevendékeknek negyedfüig való tanítások”* alcímet viseli. Azoknál a kancáknál, amelyek szekérbe valók, két óvintézkedésre hívja fel a figyelmet: számon kell tartani, mikor várhat csikókat és *„azt a tselédeknek a végett adja tuttokra, hogy azokra vigyázattal legyenek”*, valamint majoronként legyen számukra egy külön istálló, hogy *„szabadonn be állittathasson, ezenn istálló száraz legyen és sem nem igen meleg, sem pedig hideg, hanem mértékletes, és az ajja elegendő szalmával legyen bé terítve (...)”*.⁹¹² Az ellést a természetes úton, külső beavatkozás nélkül kell végrehajtani, esetleg nehézkes ellésnél szakember hiányában például vajból, meleg tejből, húsléből készített orvossággal lehet segíteni, ahogyan farfekvés esetén is beavatkozás szükséges.⁹¹³ Ezt követően rendelkezik a csikók és az anyakanca tartásáról, etetéséről.⁹¹⁴ Fontos óvintézkedés, hogy a legelőre sem ősszel, sem pedig tavasszal nem szabad túl korán kiengedni őket, mert ártalmas az egészségükre nézve.⁹¹⁵ A kancák rendeltetésük szerint két csoportba oszthatók: szekeresek és csigások, utóbbiak *„minthogy hosszabb utákra, és erősebb hajtásra kívántatnak vemhes korokba meddők által tsereltessenek ki, a Szekeres Kantzák pedig, mivel tsak lassu mezeu munkára fordittatnák, tsak*

⁹⁰⁴ Uo. f. 2v.

⁹⁰⁵ Uo. f. 3.

⁹⁰⁶ Uo. f. 4.

⁹⁰⁷ Uo. f. 5.

⁹⁰⁸ Uo. ff. 5–5v.

⁹⁰⁹ Uo. f. 5v.

⁹¹⁰ Uo. ff. 6–6v.

⁹¹¹ Uo. f. 7.

⁹¹² Uo. f. 14.

⁹¹³ Uo. ff. 14–15.

⁹¹⁴ Uo. f. 15v.

⁹¹⁵ Uo. ff. 15v–16.

az ellés után való három hetekbenn mindenféle munkáktól kíméltessenek meg (...)”.⁹¹⁶ A lovak neveltetésében fontos szerepe van a szoktatásnak, vagyis az állatoknak hozzá kell szokniuk a nyereg, kantár, hám viseléséhez, a megüléshez, az ügetéshez, illetve a kordában tartáshoz.⁹¹⁷ Külön alfejezetet kap a beteg lovak ápolása, ellátása, ami ismét bizonyítja az állatokra fordított kitüntetett figyelmet, megbecsülést.⁹¹⁸ Ami „a Keszthelyi Dominiumot illeti Doctor Öffner Ur, s’ annak engedelmével Gál Kováts hivattassanak (...)”, ám szakember hiányában a doktor készít egy pásztori orvosi könyvet, „s ezenn Instructióhoz toldalékul adattatni”, addig is előírják az istállók tisztán tartását és a gyakori szellőztetést.⁹¹⁹

Továbbá írásban rögzíti, hogy a ménes kormányzása szakemberekre volt bízva, az adminisztratív jogkörrel felruházott ménesmesterre, istállómesterre, ménes vizsgálóra, valamint kovácsra és veterináriusra, azaz állatorvosra, aki egyben georgikoni professzor is.⁹²⁰ A ménesmester „A ménesnek feő Elöljárója”, aki havonta minimum kétszer meglátogatja és ellenőrzi a ménest. „Az Udvari Kastéllynál miképpenn tartatnak Dependentiák a Kotsisok, Lovászok, Porkoláb, és az Istálló Gyerekek”, de a „ménes körül lévő Pásztorok szintugy a ménes mester kormányozása alatt vannak de ugy, hogy eő utánna, az Istálló mester és ménes visgálónak is engedelmeskednek (...)”, ezért csak velük egyeztetve lehet elbocsátani vagy újakat felfogadni.⁹²¹

Összességében elmondhatjuk, hogy Festetics György számára a lóhoz, a lovagláshoz való viszonyulása túlmutat a reprezentáció és a nemesi identitástudat fenntartásának eszközén. Az állatokban rejlő gazdasági potenciált is igyekezett maximálisan kiaknázni, mely ismételten szakszerű, erre specializálódott személyzet alkalmazását követelte meg.

⁹¹⁶ Uo. f. 16v.

⁹¹⁷ Uo. ff. 22–22v.

⁹¹⁸ Uo. ff. 23–24.

⁹¹⁹ Uo. f. 23.

⁹²⁰ Uo. f. 25.

⁹²¹ Uo. f. 26.

VII. ÉLETMÓD, SZÓRAKOZÁS, MŰKÖDÉSI REND

1. KASTÉLYBELSŐ, ELRENDEZÉS, VAGYONTÁRGYAK

A belső enteriőr, így a reprezentatív berendezési- és vagyontárgyak felhalmozása a barokk kastélyban lényeges szempont. A 18. század második felében Ságón, Csurgón és Keszthelyen is jelentős beruházások folytak Festetics György jóvoltából.⁹²²

Természetesen a főúri létformához a külső megjelenésnek és a belső berendezéseknek is illeszkednie kellett (dísz tárgyak, órák, szobrok, dohánytartók, ún. „*pipa almáriomok*”, „*pököládák*”⁹²³). Festetics György számára fontos volt a hagyománytisztelet, de a kor ízléséhez, divatjához is alkalmazkodott, ezért mesteremberekkel és képzett iparosokkal dolgozott. A bútorok egy részét külföldről hozatta, míg másik részüket helyi mesteremberek készítették. Ezekhez az aranyozott rézveret Bécsből, Neymayer Gáspár rézöntő műhelyéből érkezett. Ugyanakkor nem elhanyagolható szempont, hogy szakított a barokk stílussal, helyére a leegyszerűsödött angol mintára történő berendezkedés lépett. Az angol minta döntővé válását jelezték a mahagóni bútorok és a kényelmes ágyak is, miután a kastély állandó lakóhelyként funkcionált. A berendezések jelentős része az egyéni szükségletek kielégítésére szolgáltak, gyakorlati szempontokat figyelembe véve: például rendeltetés szerint megkülönböztetett szekrények (mosdó, éjjeli, író, üveges, fiókos stb.).⁹²⁴

Elsőre azt gondolhatjuk, hogy a presztízshez neves építészekre volt szükség, ami részben igaz is, azonban Festetics György mindent összevetve következetesen nem kockáztatott, nehogy a kevésbé kompetensek munkája több kárt okozzon, mint hasznot, ahogy Bethlen Miklósék esetében történt: „(...) jó ahhoz tudó mesterembereket nem kaphattam Erdélyben, mert az igen igen szűk volt (...) elein más országból mesterembert hozatni atyám nem akart, pedig közkölséggel tartoztak volna a szentmiklósi házat megcsináltatni, de erdélyi módra mindent csak jobbágy, tudatlan parasztemberrel, pénz nélkül akart szegény végben vitetni, és úgy estek nagy hibák a szentmiklósi házban (...).”⁹²⁵

⁹²² Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 149.

⁹²³ Péczely P.: A keszthelyi Festetics i. m. 43.

⁹²⁴ Uo. 40–44.

⁹²⁵ Gróf Bethlen Miklós I. i. m. 170.

Az összeírások a színeiről, valamint lakóiról elnevezett, funkciójuk szerint elkülönülő szobákat, s azok tartozékait is számba vették, melyeknek egy része ma is látható Keszthelyen. A szolgálószemélyzet számára kialakított szobák a legalapvetőbb lakberendezési tárgyakkal, ágygal, almáriummal, rendszerint nádas székkal, asztallal, köpő ládával, fogassal, képekkel voltak bebútorozva⁹²⁶. A grófi család szobáinak nélkülözhetetlen tartozékai ezzel szemben például a kanapé, az éjjeli edények („*Leibstuhl*”), az aranyozott tükrök, vagy a márvánnyal borított asztal. Az összeírásból az is kiderül, hogy a kor gyakorlatához igazítva a grófi család tagjai, tehát a kastély ura és úrnője, valamint az ifjú gróf különálló, ám nem azonos méretű lakrészrel rendelkezett⁹²⁷. Ahogy már írtuk, a kastélyban kialakított lakó- és fogadóhelyiségek nemcsak az presztízst jelenítették meg, hanem a kényelmet is szolgálták. Az angol mintát követő mahagóni és diófa bútorok, selyemmel vagy bőrrel borított támlás székek egyaránt megtalálhatóak voltak. Ezekben a helyiségekben pedig – a copf stílus hatására – a textíliák színe összhangban állt a szobát borító tapéták színével⁹²⁸. A rezidencia összes helyiségét figyelembe véve ugyanakkor feltűnő, hogy nagy számban voltak jelen a képek (kétszázkilencvenegy darab) még a személyzet szobáiban is, sőt külön helyiséget is fenntartottak azoknak, amiknek eszmei és vagyoni értékük volt. Az ún. képes szoba mellett pedig ugyancsak sokat mond az időtöltésre, szórakozásra alkalmas reprezentatív fegyvertár⁹²⁹, valamint a társasági életet fellendítő biliárd szoba megléte is. A leltár további érdekessége, hogy a főúri magatartásformához nélkülözhetetlen kocsikat is regisztrálták, szám szerint huszonkettőt, amelyek közül külön kocsikat tartottak fenn vadászathoz, s rövidebb-hosszabb utazásokhoz egyaránt.⁹³⁰

A székek többfunkciós szereppel voltak felruházva, ugyanis nemcsak a társasági élethez biztosították a feltételeket (étkezés, beszélgetés, játékok), hanem a magányos tevékenységhez (pl. olvasás) is.⁹³¹ A tapéta kezdetben igen drága luxuscikknek számított, ám Angliában az 1740-es évekre gyors népszerűségnek örvendő divattá vált. A padlókat a tehetősebbek az 1760-as évektől kezdve az angol Axminster és az új fogyasztási cikknek számító Kidderminster duplaszövésű szőnyegekkel borították, míg a szegényebbek azok olcsóbb imitációjával, a

⁹²⁶ Péczely P.: A keszthelyi Festetics i. m. 42–43. Ezzel szemben a kéziratos források alapján az edelényi uradalomban lévő alkalmazottak szobái sokkal szegényebbnek voltak. Sem a kulcsár, sem a *praefectus*, de még a *Hofmeister* szobájában sem jegyezték képeket vagy egyéb tárgyakat. MNL OL Dessewffy Lt P 86 51. cs. Fasc. H. No. 3. Sub Litera Z. ff. 54–55.

⁹²⁷ Péczely P.: A keszthelyi Festetics i. m. 44. Vö. *Elias, N.*: Az udvari társadalom i.m. 65.

⁹²⁸ Péczely P.: A keszthelyi Festetics i. m. 44.

⁹²⁹ Uo. Egy 1799-es adatsor szerint már ekkoriban kétszázötvennyolc fegyvert számoltak össze. *Kurucz Gy.*: Keszthely grófja i. m. 267.

⁹³⁰ MNL OL Festetics Lt A család egyetemét illető iratok (a továbbiakban: P 236) 92. d. ff. 110–117.;

⁹³¹ *Sarti, R.*: Europe at Home i. m. 126.

Kitterminster szőnyegekkel.⁹³² Természetesen a Festetics a kor ízlésének, divatjának megfelelően alakították át, illetve rendezték be kastélyukat, melynek kiindulópontja a bécsi minta volt. Festetics Pál is bécsi mesterembereket alkalmazott, így például Hubert Mauer (?–?), Antoine Rosier (?–?) és Franz Wösner (?–?) festőket, Joseph Stadler (?–?) és Christoph Junger (?–?) ötvösmestereket.⁹³³ A 18. század második felére pedig – ahogy láttuk –, egyértelműen az angol minta vált döntővé.

Más aspektusból nézve a fogyasztási szokásokat, az sem számított mellékesnek, hogy miben szervírozzák az egyes ételeket az asztalra. A készletek komoly vagyontárgyak is voltak egyben. Péczely Piroska Festetics Kristóf és Festetics Pál időszakának viszonylatában a leltárak alapján kimutatta, hogy míg Kristófnál a porcelánedények száma huszonöt–harminc darabra tehető, addig Pálnál megugrott a számuk négyszázhetvenkét darabra. Ugyanez a tendencia érvényesült a holicsi fajansz étkészletek esetében is (négyszázötvenhét és hatszázötvennyolc darab).⁹³⁴ A felmenőkhöz képest Festetics Györgynek egy 1806/1807-es leltár adatai szerint már ezer darab környékére tehető a porcelánedények száma.⁹³⁵ Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy a 18. században igen magas árából adódóan luxuscikknek számított a porcelán, ezért jelentős presztízssértékkal bírt.⁹³⁶ A porcelánedényekkel párhuzamosan a korszakban nagy kereslet mutatkozott a holicsi fajansz készletek iránt, melyek azonban olcsóbbak voltak.⁹³⁷ Talán ezzel indokolható, hogy az apa, Festetics Pál időszakához képest a 19. század elejére egyharmadára esett vissza a holicsi fajansz étkészlet darabszáma.⁹³⁸ Mi több a porcelán és az ezüst készletek térhódítása fokozatosan kiszorították az ónedényeket. Emellett a konyhában megmaradtak a vörösréz, cin- és cserépedények használata.⁹³⁹ Festetics Kristófnál a szakirodalom kétszázöt darab, Pálnál kilencvenegy darab „szegények ezüstjéről”, azaz ónedényről számol be,⁹⁴⁰ addig Györgynél az 1806/1807-es leltárban egyáltalán nem is

⁹³² Maxine Berg: *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain*. Oxford – New York 2005. 115.

⁹³³ Kurucz Gy.: *Keszthely grófja* i. m. 266.

⁹³⁴ Péczely P.: *A keszthelyi Festetics* i. m. 13., 20.

⁹³⁵ MNL OL Festetics Lt P 236 92. d. ff. 101., 105v–106., 107., 114v.

⁹³⁶ Péczely P.: *A keszthelyi Festetics* i. m. 13. Az Esterházy család grófi ágának 1716-ból származó lajtsroma, vagyis „Az Ezüst portekának Consignatioja, hany darab és arany latot nyomjon” alapján az aranyozott palackok, aranyozott cukortartók, gyertyatartók, ezüstkanalak, tálak, leveses csészék összesen 1 757 forintot jelentettek. MNL OL Esterházy család zólyomi ágának levéltára (a továbbiakban: Esterházy Lt zólyomi ága) Esterházy család zólyomi ága (a továbbiakban: P 1289) 8. cs. Leltárak (a továbbiakban: 9. tétel) ff. 33–34.

⁹³⁷ Halmos Ferenc [et. al.] (szerk.): *pannon Enciklopédia. A magyarság kézikönyve*. Bp. 1993. Oldalszámok nélküli online változat: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/pannon-pannon-enciklopedia-1/a-magyarsag-kezikonyve-2/kepzomuveszet-124C/iparmuveszet-a-barokk-korban-13AE/az-agyagmuvesseg-hazai-fejlolese-13BC/> (Letöltés: 2024.04.10.)

⁹³⁸ MNL OL Festetics Lt P 236 92. d. ff. 106v–107. Vö. az 1818. évi leltárral. Péczely P.: *A keszthelyi Festetics* i. m. 45.

⁹³⁹ Péczely P.: *A keszthelyi Festetics* i. m. 45.

⁹⁴⁰ Uo. 14.

szerepel.⁹⁴¹ Az angol Leigh család tagjaira is a divathoz alkalmazkodva (pl. az ónt felváltották az üveg és a porcelán készletek), kifejezésre juttatva társadalmi státusukat és nemesi identitásukat a kevésbé tartós termékek és szettek térhódítása jellemző. Ugyanakkor nem darabokat vásároltak, hanem teljes készleteket, ami azt jelzi, hogy az anyagi kultúra fogyasztóivá váltak.⁹⁴²

Összevetésképpen a 18. század végi Zala megyei régióból kiemelendő egy köznemes földbirtokos Pallini Inkey Boldizsár (1726–1792), akinek 1792. évi hagyatékát vizsgálva kirajzolódik a vagyoni helyzete. A lajstromok értelmében sok ezüstitárgyat (pl. kiöntő kanna, evőeszközök, cukortartó stb.), porcelán készletet (pl. fedeles leveses tál, szószos és mustáros edény), száztizenhét darab ón vagy cintányért, valamint holicsi fehér tányért használtak. Ezeken kívül különlegességekkel is találkozhatunk Pallini hagyatékában: az édességek, desszertek tálalásához alkalmas külön tálalóedénnyel, vagy akár kávéőrlővel is.⁹⁴³ Egy 1786-ban készült, Stoneleigh családra vonatkoztatott leltár kétezer-százkettyő uncia tányért jegyzett. A vásárlásokkal gyarapított gyűjtemény 1806-ra már háromezer-háromszáznegyven uncia ezüstitárgyból állt. Az ezüstitárgyak teaurálása, a készletek bővítése az elit körében divatnak számított, ezért igyekeztek újabbnál újabb darabokat beszerezni.⁹⁴⁴

Az inventáriumokból nyert kimutatás alapján egyértelműen bebizonyítható Festetics György presztízstörekvése. Ez tetten érhető többek között a borsos ára ellenére kiugróan magas arányt mutató és fényűzésnek számító porcelánok sokszínűségében (kék, fehér, vörös, virágokkal, figurákkal vagy szőlőlevelekkel díszített), melyeknek egy része Bécsből származott. Ugyancsak informatívak az üvegedények, vagy a jelentős mértékben aranyozott és ezüstölt reprezentációs értékkel bíró, rendeltetés szerint különböző méretű, alakú és formájú tálak, edények: kerek, gömbölyű, hosszú, szögletes, hosszúkas. Szintén megjegyzendő, hogy különböző ételek szervírozásához edényvariánsokat tartottak fenn, amelyekből tudomást szerezhetünk a fogyasztási szokásokról is. Ennek alapján megkülönböztettek boros, pezsgős, likőrös, ivó, teás és fagylaltos poharat; leveses, cukros, csokoládés és kávéscsészét; boros és tej-es palackot; salátának, fagylaltnak⁹⁴⁵, kávének, mustárnak, süteménynek, szósznak való

⁹⁴¹ MNL OL Festetics Lt P 236 92. d. ff. 101–114v.

⁹⁴² Stobart, J.: Gentlemen and shopkeepers i. m. 895–896.

⁹⁴³ Kurucz György: Köznemesi vagyoni állapot a Dunántúlon. Pallini Inkey Boldizsár 1792. évi hagyatéka. Századok 143. (2009) 5. sz. 1213–1215., 1221–1224.

⁹⁴⁴ Stobart, J. – Rothery, M.: Consumption and the Country House i. m. 42.

⁹⁴⁵ A korabeli szóhasználat szerint „fagyos”. MNL OL Festetics Lt P 236 92. d. f. 105. Gvadányi József (1725–1801) író a 18. századi miliőbe, így például a korszak kedvelt desszertfogyasztásába enged betekintést.

„Elmentem s megálltam a híd tulsó végén,
Ahol egy szép sátor állott a bal felén.
Ebben sok sétáló mulatgatott kedvén,

edényt; sótartót stb. Figyelemre méltó még a csiga formájú üveg, vagy egy elektromos eszköz említése (utóbbinak nem derül ki a rendeltetése a forrás alapján). Jóllehet nem mehetünk el szó nélkül a konyhában és a tároló helyiségben meglévő tálalókészletek és különböző textúrák készítésére alkalmas konyhai felszerelések mellett sem.⁹⁴⁶ Mindez egyértelműen bizonyítja, hogy a minőségorientált gasztrokultúra kiemelkedő szerepet töltött be az udvar életében, ami egyben üde színfoltját is képezte a mindennapoknak. A Stoneleigh Abbey 1774-es kimutatása színes és különféle kínai edényekről (mártásos, kávé, teás, csokoládés, süteményes, illetve tálcák) tanúskodik, melyek összesen százhetvenhárom tételből álltak.⁹⁴⁷ Ahogy láttuk és Norbert Elias is példákön keresztül érzékelteti, az étkészletek és evőeszközök differenciálódása egyértelműen a 18. században jelentkező jelenség az arisztokrácia körében.⁹⁴⁸

Vályi András (1764–1801) földrajztudós, statisztikus leírása az Eszterházián található fenséges porcelánokról a család gazdagságát hirdette: *„Jobb felől a’ nagy kapuknál vannak azok a’ szobák, melyekben a’ házi eszközök, ritkaságok, mesteri remek darabok, drágaságok tartattnak. Az után vannak a’ szobákra vigyázónak lakására rendelt alkalmatosságok, e’ mellett pedig a’ portzellán ház, melyben a 14. álló ládák, ’s asztalok gazdagon meg rakattattak, a’ különféle Chinai, Japponiai, német Országi drága portzellánokkal, egyéb sokféle ritka alkotmányokkal, apróbb festésekkel, ’s mindenféle ki gondolható Hertzegi asztali készülethez megkivántató eszközökkel, és különféle figurákkal, vagy képezetekkel.”*⁹⁴⁹ Philipp Batthyánynek egy 1812. évi Ludbergben készült inventárium a tételek számát nézve Festeticshez képest elenyésző: száznegyvenegy darab üveg, nyolcvan darab fehér porcelán, kilenc darab fehér és piros porcelán, tizenkilenc darab kék és arany porcelán, kilencvenhat darab különféle porcelán.⁹⁵⁰

A 18. századi Angliában a jólét bizonyítékául szolgált a költséges, az új árucikkek beszerzése, mely az anyagi kultúra megváltozásával járt együtt. Új fogyasztási cikként jelentek meg a teás- és étkészletek, üvegáruk, japán teásasztalok, tálcák, bevonatos teásurnák, kávéskannák, sárgaréz és ezüst gyertyatartók, evőeszközök, bélyegzett sárgaréz-áruk, díszes

Egygyik Lemonádét, másik fagyost kérvén.” Gvadányi József: Egy falusi nótáriusnak budai útazása, melyet önnön abban esett viszontagságaival egygyütt az el aludt vérű magyar szívek felserkentésére, és mulatságára e versekbe foglaltt. Pozsony és Komárom 1790. 88.

⁹⁴⁶ MNL OL Festetics Lt P 236 92. d. ff. 101–109v., f. 114v. Vö. a fraknoi kincstár 1725-ös leltárával, melyek között az edények jelentős része ezüst és aranyozott, drágakövekkel díszített, különlegesség a *„Tengeri Gyöngyház Csiga Pohár”*, rinocéros szarvból készített pohár. Knapp É. – Tüskés G. (szerk.): Az Esterházy család i. m. 115–123.

⁹⁴⁷ Stobart, J. – Rothery, M.: Consumption and the Country House i. m. 95.

⁹⁴⁸ Elias, N.: A civilizáció folyamata i. m. 234–235.

⁹⁴⁹ Knapp É. – Tüskés G. (szerk.): Az Esterházy család i. m. 186.

⁹⁵⁰ MNL OL Batthyány család körmendi levéltára (a továbbiakban: Batthyány Lt) Körmendi központi igazgatóság (a továbbiakban: P 1322) 124. d. ff. 102–103v.

acéláruk, csatok, gombok, kárpitozott bútorok és szőnyegek.⁹⁵¹ Ebben az időszakban az angol luxuscikkek ötvözték a minőséget és a stílust, keveredtek az utánszatok az újdonságokkal, melyek együtt élvezetet, kényelmet, praktikusságot eredményeztek a fogyasztó számára.⁹⁵² Az 1720-as években Londonban jelent meg az új luxusipar, a vágott üveggyártás.⁹⁵³

A kerámia térhódítása az üveghez hasonlóan a kulturális változásokkal, így az udvariasság, a kifinomultság és a higiénia térhódításával hozható összefüggésbe. A 18. század végére a kínai porcelánok mintájára a porcelánedények általános „brit fogyasztási cikkeké váltak”, ami hozzájárult a teaivás elterjedéséhez is.⁹⁵⁴ A nemesfémből, aranyból és ezüsből készült luxuscikkek, kifejezetten az ékszerek szimbolikus és esztétikai értékkel bírtak, a státust tükrözték vissza,⁹⁵⁵ az ezüstkészlet pedig a jólétet fejezte ki.⁹⁵⁶ Az ötvöstárgyak teaurálása reprezentatív igénnyel az elit körében jellemző attitűd volt, sok esetben eszmei értéket is képviseltek.⁹⁵⁷ Az edények, étkezészetek, porcelánok sokszínűsége egyértelműen a fogyasztási szokások megváltozásával függött össze (gondoljunk a kávé-vagy teafogyasztásra).⁹⁵⁸

A „civilizált” viselkedés, az illem megkövetelte az étkezészet, valamint az evőeszközök használatát.⁹⁵⁹ A keszthelyi Festetics kastélyban a konyhához és az ebédlőhöz kapcsolódó utasítások rendkívül részletesen gondoskodnak az értékes ezüstkészletek tisztántartásáról, épségben maradásáról és megőrzéséről.⁹⁶⁰ „Az Ezüstöt két részre osztván, leg nagyobb részét tulajdon gondviselése [ti. a gróf], ’s Zár alatt oly helyen, a hová senki majd nem jár, tartya, ’s tsak különös esetekben, a midön szükség kívánnya, szám szerint írásbéli Reversalis [kötelezvény] mellett biztosabb Inasnak ki adgya, ’s solennitásnak [ünnepélyesség] vésztével meg tisztogatva visza veszi, másik részét ez az közönséges szükségre valot belsőleg biztosabb

⁹⁵¹ Berg, M.: *Luxury and Pleasure* i. m. 19.

⁹⁵² Uo. 26.

⁹⁵³ Uo. 124

⁹⁵⁴ Uo. 150

⁹⁵⁵ Uo. 154

⁹⁵⁶ Stobart, J. – Rothery, M.: *Consumption and the Country House* i. m. 41.

⁹⁵⁷ Bubryák O.: *Családtörténet és reprezentáció* i. m. 117. Pl. Uo. 115–137.

⁹⁵⁸ Sarti, R.: *Europe at Home* i. m. 127. Áttekintéshez: Uo. 148–179.

⁹⁵⁹ Veblen, T.: *A dologtalan osztály* i. m. 68.

⁹⁶⁰ A grófi családoknak a presztízs megteremtésében szerepet játszó ezüstkészletek jelentőségét Forgách Ludmilla fiához, Dessewffy Ferenchez intézett, 1759. május 2-án kelt rendelkezése is érzékelteti. „(...) Az Édess Úr Atyam[na]k hag[y]ván, kérvén, és maga utolsó akkaratyát Kérveis bételyessiteni, és bételyessitettni akarta, és Kévánta, és hadta, az mind Legálva [törvényesít] is az egész asztali Ezüstöt az felül említett árva Fiam[na]k, mint unokájának, az Ki is nyomott Száz, harmincznégy fontot, három fertált. Ezt azért szerelmes M[éltósá]gos Anyám Ő n[agysá]ga hová előbb Szerelmes néhai Aszonyom anyámat ő n[agysá]gának Kévánságát bételyessiteni hallasztás nélkül hiven, és örömet akarván, mai nap Kezemhez, hog[y] ő nagysága resignálta egy arany Késsekkel, melyeket már meg irtt néhai M[éltósá]gos Asszonyom anyám valóságos tudtára ajándékozta. Én mind ezeket mind Gyermekemnek édess anyya, Tutrixa [nevelőnő], és Curatrixsa [gondviselő] az édes Gyermekem részére, jövőndő Conservatiojára [megőrzés] Szerelmess M[éltósá]gos Asszonyom Annyá ő n[agysá]gának tett, és Legála rendelése szerint. Szerelmes Uram Anyám Ő n[agysá]ga Kezéből Kezemhez vévén: vallom, és mindenek[ne]k tudtokra adván, recognoscallom [elismer].” MNL OL Dessewffy Lt P 86 49. cs. Fasc. B. ff. 1–1v.

*Inasnak Reversalissa mellett, melybe minden darabb szám szerint meg nevezve lészen (...).*⁹⁶¹ Hasonlóképpen gondoskodás övezte a megbillogozott falú vagy fenekű üvegeket, réz-, vas- és cinedényeket, különösképpen pedig a becsben tartott porcelánkészletet, amely a konyhában nem állhatott. A cselédek csupán az ún. tatai fehér cserép- és cinedényből fogyaszthatták el az ételüket, amelyek a második konyhaszolgáló gondviselése alá tartoztak. Arra való tekintettel, hogy „*az illyetén edények ki ne tseréltethessenek*”, elrendelték, hogy „*fenekeik petsételtessenek meg*”.⁹⁶² A német udvarokban az ezüst tárolására létrehoztak külön ezüstkamrát (*Silber Cammer*) és distinkatív feladatokkal megbízott alkalmazottakat foglalkoztattak (kamarás, felszolgáló, mosogatók stb.).⁹⁶³

A konyhával kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy 1803-ra kvázi vendéglátóparis szolgáltatásról beszélhetünk, s ennek eredményeképpen új tisztségként jelent meg az ún. táblaterítő. A higiénia jegyében gondviselése és számadása alatt állt a gróf felső ruháinak gardróbja, valamint az asztali étkészletek azon része, amelyek minden nap használatosak voltak. Emellett a gróf szobáiban található bútorok, tárgyak regisztrálása is megbízatásai közé tartozott. Posztjának elnevezéséből következtetni lehet meghatározó konyhai jelenlétére is.⁹⁶⁴ A külföldi utazók pozitív véleményt alkotnak a magyar elit vendégszeretetről, általában ezek kellemes időtöltésnek minősülnek, az étkezések a társadalmi állásnak megfeleltek.⁹⁶⁵

Ezek tükrében igen elgondolkodtató az angol író, Jerome K. Jerome (1859–1927) humoreszkjében található kérdésfelvetés: „*Hiszen minden mai kincsünk a három-négyszáz évvel ezelőtti időkből megmaradt közönséges dolgokból áll. Sokszor gondolkozom el rajta, csakugyan van-e valódi belső szépsége a régi levesestányérnak, söröskancsónak, vagy gyertyakoppantónak, amiket ma oly sokra tartunk, vagy talán csak a kor fuvallata az, ami szemünkben bájt kölcsönöz neki. Az a „régikék” porcelán, melyet ma díszül akasztunk föl a falra, néhány évszázaddal ezelőtt még közönséges és mindennapos használati tárgy volt; (...).*”⁹⁶⁶

⁹⁶¹ MNL OL Festetics Lt P 279 19. d. f. 548.

⁹⁶² Uo. f. 549.

⁹⁶³ Moser, F. C.: Teutsches Hof Recht i. m. II. 307.

⁹⁶⁴ MNL OL Festetics Lt P 279 37. d. ff. 406–407, f. 416.

⁹⁶⁵ Pl. Erdődy grófnál történő vacsora: „*The dinner, though there was only the count, his mistress and myself, was very elegant; and every thing was served up in silver by a great retinue of servants.*” Townson: *Travels*, 439.

Pl. Bright szívélyes fogadtatása Festetics György részéről: „*Never was politeness more marked than in the Graf.*” Bright: *Travels from Vienna* i. m. 360. „*The hospitality of the Graf's supper-table, and the interest of his conversation (...)*” Uo. 446.

⁹⁶⁶ Jerome K. Jerome: *Három ember egy csónakban*. Ford. Zágony Zoltán. Szeged 2001. 81–82.

2. KÜLSŐ MEGJELENÉS, REPRESENTATÍV RUHATÁR

A rendi és társadalmi hovatartozáshoz hozzátartozott a jó megjelenés, vagyis a reprezentatív ruhatár is. Ennek vizsgálatából megtudhatjuk, hogy a korszak divatjának megfelelően Festetics György gróf 1806-ban kétszáznegy darab díszes magyar ruhát (zsinórozott, rendszerint magas nyakú dolmány, prémmel szegélyezett mente), továbbá inget, térdnadrágot, frakkot paszmánydíszítéssel és több mint háromszáz „*Deutsche Kleider*”-t, azaz német hagyományoknak megfelelő ruhát birtokolt.⁹⁶⁷

Ez a kettősség az öltözködésben a hovatartozást és az identitást hivatott kifejezni. Hofmannsegg úti leveleiben több ízben beszámol a magyar arisztokrácia öltözködéséről. A férfiak az akkori divatnak megfelelően huszárruhába öltöztek, a szett pedig az alábbi ruhadarabokból állt össze: egyszínű, selyemből vagy posztóból készült, zsinórozott hosszú nadrágból, zsinórozott és rojtokkal díszített rövid bekecsből és díszként funkcionáló hosszabb mentéből, valamint csizmából, de harisnyát és német viseletet nem hordtak.⁹⁶⁸ Bethlen Miklós erdélyi nemes 17. századi peregrinációjáról való beszámolóban az utrechti tartózkodása alkalmával megemlíti, hogy öltözéke „*mint főember gyermekének, tisztességes, de czifra és igen drága nem volt*”,⁹⁶⁹ de a hideg ellen parókát sem viselt, „*melyet is osztán az ő akkori találmányok szerint kétfelől jól lefüggő fodorított hajjá szaporítottam, hanem osztán Londinumban vettem volt parókát, és czifra köntöst is ott csináltattam volt.*”⁹⁷⁰

Természetesen a 18. század második felétől a francia divatról sem feledkezhetünk meg. Festetics György ruhatárában nagyjából ezer darab volt a francia stílusú ruhákból (pl. aranybrokát mente, zöld selyem, dolmány, arany hímzésű piros nadrág, csizma, aranyozott sarkantyú, frakk, háromszögletű kalap, capote vagy csuklyás kabát stb.). Kedvelt szín volt a pompadour (bíborvörös)-, fahéj-, meggy- és hamuszín, valamint a franciakék, kedvelt anyag

⁹⁶⁷ MNL OL Festetics Lt P 236 92. d. ff. 121v–122v.

⁹⁶⁸ „(...) daß hier im Herzen von Ungarn die Mannspersonen nationell gekleidet sind, das heist: völlig wie Husaren. Lange Hosen, ungarische Stiefeln, eine willkührliche Weste, und entweder einen kurzen Pelz wie die Husaren, oder einen langern, der fast wie ein kurzer Red ist, und eigentlich zum Staate getragen wird. Die Farbe ist bei Privatpersonen ganz gleichgültig. Hosen und Pelz pflegen zu akkordiren, und sind jetzt oft von Seide, sonst auch von Tuch, Nanking; deutsche Kleider sieht man gar nicht, besonders bei Leuteten, die irgend ein Amt bekleiden. Wegen den langen Hosen, – die au fallen Nathen mit Treffen oder Borten im verschiednen Desseins besetzt sind, werden gar keine Strumpfe, sondern bloß Sonden oft von Leinwand getragen, oder statt deren auch ein kleines, leinwandnes Tuch um die blossen Füße gewidelt. Weste und Pelz sind auch oft mit einer großen Wenge Scgnure und Troddeln besetzt, die zur Pracht dienen.” *Reise des Grafen i. m. 75–76.*

⁹⁶⁹ Gróf Bethlen Miklós I. i. m. 286.

⁹⁷⁰ Uo. I. 287.

pedig a brokát, bársony, szövet, atlasz selyem. Az iratanyagban a női ruhatárra vonatkozó információ elenyésző, ugyanis Sallér Judit tartózkodási helye Bécs volt.⁹⁷¹

Festetics László gróf ruháinak lajstroma is igen sokatmondó. Egy 1803-ban készített kimutatás kétszázötvennégy ún. „*fehér ruhát*” (ágynemű, asztalterítő, kendő, zsebkendő, hálóruga, ing, fehérenemű), nyolc szett, huszonegy darabból álló magyaros díszítésű ruhát, negyvenöt „*közönséges öltöző*” ruhát vett lajstromba. Fehér ruháit differenciálták aszerint, hogy azok újak, régiak vagy éjjel használatosak voltak. Harmincegy inggel, harminc „*gatyával*”, harmincegy zsebkendővel, harminc nyakkendővel, tíz hálósüveggel, tizennégy kendővel, tizenhat „*fog keszkenyővel*”, tizennégy lepedővel, harminc „*kapcával*” (zoknit helyettesítő rongydarab) rendelkezett. A reprezentatív magyar díszítésű ruhái a rangjának megfelelően színesek („*fecske fark színű pillangós*”, sötétzöld, fekete, barna, hamuszínű, sötétkék) voltak ezüst eldolgozással, nyest prémmel, arany- és ezüstgombokkal, aranyövvel ékesítve. A ruháinak harmadik csoportját pedig az ún. „*közönséges öltöző ruhák*” jelentették, amibe beletartoztak a frakkok, lovaglónadrágok stb.⁹⁷² Az Esterházy család zólyomi ágának iratanyagai között fellelhető Crenevilla Karolina grófnő hagyatéka, mely nagyarányban tartalmaz elsősorban ékszereket (öt arany kereszt, tizennégy arany karperec, öt arany mellű, arany fülbevalók, arany gyűrűk, hajtű, borostyánkő-lánc, huszonnyolc római gyöngy stb.) ezüst vagyontárgyakat (teakanna, gyertyatartó), valamint női ruhákat, textíliákat (selyem fehér, zöld, skót ruhák, ingek, éjjeli ruhák, terítők, zsebkendők, lepedők, harisnya, szoknya, főkötő, köpönyeg stb.).⁹⁷³

Összességében megállapíthatjuk, hogy Festetics György külső megjelenése, az ezzel összefüggésben megnyilvánuló attitűdje s a privát szférához való viszonyulása illeszkedett a korszak „civilizációs folyamat”-ába⁹⁷⁴. A forrásokból nyert adatok jól mutatják Festetics Györgyön keresztül az egész társadalmi közeget.

⁹⁷¹ Péczely P.: A keszthelyi Festetics i. m. 48.

⁹⁷² MNL OL Festetics Lt P 279 33. d. f. 353.; Uo. ff. 361–362.

⁹⁷³ MNL OL Esterházy Lt zólyomi ága P 1289 8. cs. 9. t. ff. 150–151v. Illusztrálásképpen említjük Forgách Ludmilla (?–1795) grófnő edelényi ruhatárát 1795-ből, aki rangjának megfelelően gazdag, 2 110 ft értékű reprezentatív ruhatárral bírt. A jegyzékben többek között alsó szoknyákat, kendőket, selyem köntösöket, főkötőket, kesztyűket, vászon, prém és bőr (róka, bárány, kecske, őz, farkas) ruhadarabokat, s nem meglepő módon nagy számban regisztráltak cipőket. Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Edelényi hétköznapiak i. m. 103., 110.

⁹⁷⁴ Elias, N.: A civilizáció folyamata i. m. 87–90.

3. REPRESENTATÍV VÁSÁRLÁS ÉS AJÁNDÉKOZÁS

„Sok értelmes Hazafi-társai azt szokták mondani Nagyságodról: hogy fenyesőbb állapotban tündöklének a' Magyar név nem sokára, ha Országunknak tekintetesebb Fijai közzül számosabban vólnának, kik a' kedvező szerentsének bő adományit elmés szorgalommal 's józan kíméllyel nevelvén, azokból – mint Gróf FESTETITS GYÖRGY – ha tsak egy részetskét is Hazájoknak áldoznának.” – írja Péteri Takáts József *Költeményes Munkáji*, Festeticshez intézett ajánlásában.⁹⁷⁵ Az újításokra nyitott Festetics György az angliai impulzusokat integrálva nemcsak a gazdálkodásra, szakképzésre fordított figyelmet, hanem a felvilágosodás szellemétől vezérelve, a „közjó”-t szolgálva mecénási tevékenységet is folytatott.⁹⁷⁶ A jó hírnév prioritása már a Bibliában is megjelenik, ami Bethlen Miklósnál is meghatározó szempont volt: „A mint Salamon mondja, Eccl. 7:1.: Jobb a jó hírnév a legjobb vagy drágább kenetnél; és Prov. 22:1.: Kívánatosb a jó hírnév a nagy gazdagságoknál; ezüstnél és aranynál a kedvesség jobb.”⁹⁷⁷

A bécsi Magyar Hírmondó 1801-ben Festetics György nagylelkűségéről, hazafiságáról számol be annak kapcsán, hogy az ország boldogulása érdekében sokszor adományoz.⁹⁷⁸ A *Hazai és Külföldi Tudósítások* sorai is nagylelkűségéről adnak tanúbizonyságot „a' ki az Országának boldogítására mind jeles példaadásával, mind a' közjóra szánt nagy költségekkel sok esztendőktől fogva a' nagy Hazafiak között magának ditsősséges helyet érdemlett; most is nagy lelkűségéhez méltó Nemes tselekedettel bizonyítja a' Hazához, és Királyhoz való hívséget; mert nem tsak az eleintén ajánlott 500 Huszárt felkészíti, és tellyesen ki állítja a' Magyar Felkelő Sereghez, hanem meg ugyan annyit ajánlott a' Tartalék sereghez is. Ezen fellül Nemes Szala Vármegyének 100000 forintot letett, hogy abból azon Nemes emberek segítettessenek, kik szegénységek miatt fel nem készülhetnének, vagy a' ló, és öltözet, vásárlása által erejeken fellül terhelhetnének.”⁹⁷⁹

Kazinczy Ferenc 1802. december 3-án írt levelében alázatos, sajnálató és szinte könyörgő levelet intézett Festetics Györgyhez, amelyben kétezer-háromszáznyolcvanhét nap

⁹⁷⁵ Magyar Hírmondó (Bécs) (1796) 10. Nr. 12. 189–190.

⁹⁷⁶ Kurucz Gy.: Irodalmunk i. m. 24–25.; Uő: A Festeticsek i. m. 26–27.; Szántó I.: A parasztság kisajátítása i. m. 177. A Helikon előszava le is szögezi: „Rend szerént a' hasznos mesterségek, 's a' velős tudományok vezérlik ugyan az ember sarkalatos ügyét és vélők az Ifjúságot idején korán meg ismértetni örökre fő kötelesség marad.” Helikon I. Keszthely 1818. p. V.

⁹⁷⁷ Gróf Bethlen Miklós I. i. m. 11.

⁹⁷⁸ Magyar Hírmondó (Bécs) (1801) 19. Nr. 40. 642.

⁹⁷⁹ HKT (1809) 1. Nr. 33. [257.]

raboskodására, illetve anyagi gondjaira hivatkozik,⁹⁸⁰ ezért „Nagyságodat jövők megkoldulni. Ismerem én is nagylelkűségét.”⁹⁸¹ Nem lehet tudni, hogy elküldte-e levelét a keszthelyi grófnak, az azonban biztos, hogy nem kapta meg Kazinczy a támogatást.⁹⁸² Festetics szoros kapcsolatban állt az udvarral, illetve József nádorral, melyet az is alátámaszt, hogy a nádor 1801 augusztus 23-án látogatást tett Keszthelyen. A gróf egy jelképes, protokolláris kérést intézett a nádorhoz: szántson néhány barázdát a georgikoni szántóföldön. Ettől azt remélte, udvar-közel viszonyát erősebbre fűzheti.⁹⁸³

Kazinczy véleményét a gróf kapzsiságáról nem rejtette véka alá, melynek gúnyos leveleiben adott hangot: „az én 200 Rf. alamizsnám több én tőlem, mintha Festetics György 500,000 ftot adna. Ő nem ad: én adok, 's ez az én adásom nem megcsalattatás 's gondolatlanság.” – írja Cserey Farkasnak.⁹⁸⁴ Máskor Kazinczy felesége 200 ft alamizsnát adott egy rászorulóknak, ezzel szemben „az úgynevezett nagy Festetics! egy Rostinek 25 ftos rongypapirost ada.”⁹⁸⁵ A széphalmi író bár bizonygatja, hogy „a' Herczegi menyét kapott Festetics boldogságát sem irigylem; ez nyirbálja a' fizetéseket 's Literaturánkat nem boldogíthatja mert az neki — neki már is sokban vagyon: én pedig az idén is szép ajándékokat adtam másoknak.”⁹⁸⁶ Még a Kultsár István temetésére szánt 7 800 ft összeget is sokallta,

⁹⁸⁰ Kazinczy Ferenc levelezése II. 515.

⁹⁸¹ Uo. II. 516. „Nagymélt[óságú]. Gróf, a' ki szenvedő társaiért annyit tett, mint én, – a' ki ott, a' hol gazdagabb társai megindulás nélkül nézték azt, hogy társaik koplálnak és meztelenek, soha nem evett-meg egy tányér ételt is, hogy felét a' koplalónak ne küldje, 's örömet osztotta-fel a' szűkölködővel mind erszényét, mind ruháját — a' ki az adakozást annyira gyakorlotta, hogy Tisztviselői, kiknek nem szabad nevén nevezni a' rabot, ötet közönségesen der gute Herr néven nevezték: — az ilyen pirulás nélkül fogja elvenni az alamizsnát, midőn nem vétke miatt, hanem merő vaktörténetből szűkölködik, valamint-hogy jótételeit kevélykedés nélkül, de nem szép öröm nélkül, gyakorlotta ott, a' hol tőle kitölt és a' hol azt gyakorlani kellett. Végyen részt Nagyságod szerencsétlenségemen, 's magára vévén annak egy részét, gyönyörködjék abban, hogy rajtam, a' kit a' sors össze rontott és a' kit még most sem szűn meg csapkodni, egy ily nagy teher elviselésében könnyíthetett.” Uo.

⁹⁸² Kazinczy Ferenc levelezése II. 604. Vö. Uo. 534–535 (557. sz. levél).

⁹⁸³ Cséhy G.: Gróf Festetics György i. m. 44–47. „(...) egy készen állott ékessen meg festett, 's részszerént meg-aranyozott, részszerént ezüstözött vasas Ekével, virág bokréttákkal, feltziffrázott két szép szőke ökrökön – a' lehulló eső közben is – egynéhány lépésekre terjedő barázdát húzni méltóztatott, 's ez által a' Georgicon mezeit kegyelmessen felszentelvén valamint a' mezei gazdaságnak kész mivét felséges személyével, és abban vett részvétellel meg tisztelte, úgy nem csak a' Georgiconnak a' hol nagy neve örök emlékezetben, és tiszteletben fog maradni (...)” Magyar Hírmondó (Bécs) (1801) 20. Nr. 18. 303. A látogatásról tett beszámoló: Uo. 301–306. A látogatás alkalmából született: Stárk Peter: Búza-kalász-koszorú, mellyel József ö királyi fő-hertzezségének, Magyar ország' nádor-ispánnjának, Midőn tőle Felséges kegyességgel látogattnék, tisztelkedik a' keszthelyi Georgikon. Keszthely 1801.

⁹⁸⁴ Kazinczy Ferenc levelezése V. 356. „A' Herczegi-Mennyei kevélykedő Festetics a' maga Embereinek (– a' szót nem a' megvetés hanem a' tisztelet értelmében vedd —) fizetéseket meg nyirbálta 's Ruminak Monumenta Hungaricáját azért nem engedte magának dedikáltatni; mert nem segéllheti nyomtatását, nekem úgymond ő, a' kitrombitált Maecénás, a' magyar Literatura úgy is igen sokba vagyon már. Ha én a' Festetics birtokának ezred részét bírnám, megmutatnám mit tennék, ha herczeg-menyem nem lenne is. Barátom! magna otia coeli! Kiáltsuk ezt Juvenállissal. Bizony az Istenek hívalkodnak oda fel, 's azért megyn ily gazul a' világ ide lenn.” Kazinczy Ferenc levelezése IX. 427.

⁹⁸⁵ Kazinczy Ferenc levelezése XXII. 228.

⁹⁸⁶ Uo. XXIII. 209.

véleménye szerint „*Elvesztegetett pénz! Minek az olyan?*”⁹⁸⁷ Ugyanakkor Kazinczy Ferenc „*kétes betsű*”-nek is titulálta Festeticset, mivel nem saját kezűleg írta leveleit, hanem titkárával, Csapó Ferencsel a gróf nevében.⁹⁸⁸ Az igazsághoz azonban hozzátartozik – ahogy a IX. kötet végén lévő jegyzetben olvasható –, hogy általánosak voltak a segélykérések az írok és a tanárok részéről is, melyeknek a gróf kötelességérzetéből adódóan igyekezett eleget tenni, sőt még a georgikoni tanárokat év végén meg is jutalmazta.⁹⁸⁹

A keszthelyi gróft 1803-ban adományozó-és vásárlási-hullám érte el, ezzel is fítoztatva kimeríthetetlennek tűnő anyagi tartalékait. Igaz, ezek az adományozások és vásárlások a mai embernek indokolatlannak és felesleges költekezésnek tűnnek, ám a kor társadalmi viszonyaihoz igazítva nagyon is szükségszerűek.⁹⁹⁰ Részben a teaurálás eszközei voltak, részben pedig a reprezentációt szolgálták. E nagyarányú pénzköltésre rengeteg adat áll a rendelkezésünkre, mi csupán néhányat emelünk ki a szemléltetés kedvéért. Szalay László, bécsi magyar szabónak 500 ft-ot ajándékozott, lányainak 1 000 ft-ot, feleségének 182 ft-ot, lányai mestereinek 150 ft-ot, Bulla János volt georgikoni professzornak 50 ft-ot, Stadler muzsikusnak 25 ft-ot. Többek között a keszthelyi vendégfogadóban 147 ft 39 xr-t fizetett, majd vásárolt két tigrisbőrt (160 ft), míg rájuk az ezüstölt munka 22 ft-ba került. Továbbá megvásárolt egy medvebőrt (40 ft), fiának egy arany pejlovat (400 ft), egy gazdag ruhát (850 ft), s egy ékszert a feleségének 450 ft értékben. Ugyanakkor vásárlásaiban is megnyilvánul nemcsak a lovak, hanem a fegyverek iránti szeretete is, amit egy ezüstmarkolatú és foglalatú kard (140 ft), három nyeregtakaró (12 ft), egy sarkantyú (32 ft), két rezes kard (18 ft) vásárlása is bizonyít.⁹⁹¹ A sarkantyúról Hofmannsegg megjegyzi, hogy a nemzeti viselet részét képezte, még az álarcosbálok alkalmával is viselték.⁹⁹² A reprezentatív külső megjelenés természetesen Festetics Lászlónál is szempont volt, így az ő vásárlásai is gyakran a lovagláshoz, vadászathoz kapcsolódtak. 1802 augusztusában az ezüstműves kontója 10 ft 58 xr, ugyanebben az év decemberében a puskakészítőé pedig 24 ft 36 xr-ról árulkodik. Az 1802. év második félévében vásárolt többek között egy puskacsövet (7 ft), egy új puskát (8 ft 45 xr), puskaort és serétet (5

⁹⁸⁷ Uo. XX. 502.

⁹⁸⁸ Uo. II. 605.

⁹⁸⁹ Uo. IX. 548.

⁹⁹⁰ Berg, M.: *Luxury and Pleasure* i. m. 30. Norbert Elias erről a kérdéskörrel így írt: „Ami a mából visszanézve általában luxusnak tűnik, az – ahogy már Max Weber is felismerte – egy így felépülő társadalomban minden, csak nem fölösleges. (...) Egy olyan társadalomban, amelyben minden, egy emberhez tartozó formának társadalmi reprezentációs értéke van, a felső rétegek presztízs- és reprezentációs kiadása olyan szükségesség, amely alól senki sem vonhatja ki magát. (...)” *Elias, N.: Az udvari társadalom* i. m. 81.

⁹⁹¹ Összkiadása 6 998 ft 56 xr-ra rúgott, ami óriási összegnek számított. MNL OL Festetics Lt P 279 33. d. ff. 7–61v.

⁹⁹² „*Da die Sporen zu der Nationaltracht gehören, so kommt auch, wer da will, mit Sporen auf die Redoute.*” *Reise des Grafen* i. m. 121.

ft 15 xr). 1802 szeptemberében beszerezett egy új kalapot 12 ft, egy kesztyűt 3 ft 12 xr, egy vadászsapkát 4 ft 15 xr, egy zöld kendőt 2 ft értékben. 1802 októberében pedig ismét kardot, karabinokat, kardszíjat, korbácsot és lovaglós vasszabot vásárolt.⁹⁹³

A bécsi kassza számadásai is sokatmondóak, családja támogatásáról tanúskodnak: „*A Mgos Grófné ö Ngának a Comtesse ö Ngok nevelésére 1000 Rf*”, „*A két M. Gróf Kis Asszony ö Ngoknak 120 Rf*”, háztartásra 500 Rf (ez a tétel huszonnégyszer szerepel), hámokra 1 000 Rf, ezüstre 1 114 Rf, „*Magának a M. Gróf ö Ngának 1000 Rf*”, gróf Althan Ferenc, Zala vármegyei főispánnak 3 562 Rf 30 xr kamat (*interes*), porcelánra 2 210 Rf, két hintóért 2 280 Rf lett elkönyvelve. Így az összes kiadás 160 535 Rf 54 xr-ra rúgott.⁹⁹⁴ 1796-ban Festetics Szidónia (1787–?) lánya „*számára tett Költségek Lajstroma*” 851 ft 1 xr-t jegyeznek, amely jelentős részben a ruhaiparhoz, pontosabban textíliákhoz kapcsolódó szakemberek kontóját tartalmazza néhány egyéb tétel, így porcelánok, holicsi edények, fésűk és két magyar grammatika mellett.⁹⁹⁵ 1793-ban, mikor Bécsbe költözött felesége és fia, a bécsi ház a személyzettel, az ottani élet tekintélyes összegbe került. Kiadásaihoz sorolandó a feleségének folyósított havi 666 ft 40 xr, továbbá a kiházásítatlan húgainak kötelezettségvállalás tudatában tett anyagi támogatása.⁹⁹⁶

Hogy még érzékletesebbé tegyük Festetics kiadásait, röviden vázoljuk a 18–19. század viszonyait. Ebben az időszakban dúltak a francia, napóleoni háborúk,⁹⁹⁷ melyekből a Magyar Királyság egyetlen hadicselekményt, a győri csatát (1809) leszámítva kimaradt. A Habsburg Birodalomba történő integrálás következtében a francia háborúk mégis hatással voltak az ország sorsára.⁹⁹⁸ Festetics patriotizmusa ezen a téren is megnyilvánult, ugyanis „*a' midőn ismét tíz P[ozsonyi] mérő zabot szolgáltatott bé a' Királyi életes Tárházba; hogy a' terhes háború folytatására meg kívántató temérdek áldozatokban, segítséggel légyen.*”⁹⁹⁹ 1809-ben a gróf vállalta, hogy „*az eleintén ajánlott 500 Huszárt felkészíti, és tellyesen ki állítja a' Magyar Felkelő Sereghez: hanem még ugyan ajánlott a' tartalék Sereghez is. Ezen fellül Nemes Szala Vármegyének 100000 forintot letett, hogy abból azon Nemes emberek segítettessenek, kik*

⁹⁹³ MNL OL Festetics Lt P 279 32. d. ff. 511–515.

⁹⁹⁴ MNL OL Festetics Lt P 279 42. d. T. I f. 36–37.

⁹⁹⁵ MNL OL Festetics Lt P 279 8. d. f. 231.

⁹⁹⁶ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 183.

⁹⁹⁷ A napóleoni háborúk Magyar Királyságban kifejtett hatásához lásd: Benda Gyula: A Somogy megyei adózók termése 1816-ban. In: Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Bácskai Vera – Gyurgyák János – Kövér György. Bp. 2006. 140–192.; Kosáry D.: Újjáépítés és polgárosodás i. m. 11–236.; Magyarország története 1790–1848. V/I. Szerk. Vörös Károly. Bp. 1980, 425–601.

⁹⁹⁸ A háborúk gazdaságra, pénzügyi helyzetére gyakorolt hatásához: Magyarország története a 19. században. Szerk. Gergely András. Bp. 2003. 33–34., 147–148.; H. Balázs É. – Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Hétköznapi élet i. m. 96–97.; Kurucz Gy.: Adósság, hitel, törlesztés i. m. 543–544.; Vörös K. (szerk.): Magyarország története V/1. i. m. 463–469.

⁹⁹⁹ Magyar Hírmondó (Bécs) (1801) 19. Nr. 40. 642.

szegénységek miatt fel nem készülhetnének, vagy a' ló, és öltözet vásárlása által erejeken fellül terhelhetnének.”¹⁰⁰⁰ Az elégedetlenséghez hozzájárultak a kedvezőtlen időjárási körülmények is, melyek az egész országot érintették.¹⁰⁰¹ Kazinczy íróársaihoz intézett leveleiből megtudhatjuk, hogy 1818 májusában ismét elverte szőlőjét a jég és olyannyira rossz volt a szüret, hogy egy olyan szőlő, amely már adott nyolcvan hordó bort, akkoriban harmadfelet kínált. Ezt fokozta egy szeptember 23-ai tűzvész, melynek következtében 2 000 ft-tal lett szegényebb.¹⁰⁰²

4. „CIVILIZÁCIÓS ESZKÖZÖK”, FOGYASZTÁSI SZOKÁSOK

A gasztronómia, vagyis az ételek és italok élvezete már korszakunkban sem számított új jelenségnek. A földrajzi felfedezések következményeként Európában is meghonosodott és elterjedt bódítószerek, fűszerek, egzotikus gyümölcsök fogyasztásának hatására még intenzívebbé és csábítóbbá vált az étkezés, ami szoros kapcsolatban állt az ízléssel és az esztétikummal.¹⁰⁰³ A kora újkorban, méghozzá a 16–17. században a „civilizálódás”-nak köszönhetően jelentősen megváltoztak az étkezéssel kapcsolatos viselkedési normák és az etikett szabályai, a kor embere már tud önkontrollt is gyakorolni. Az ingerküszöb emelkedésével párhuzamosan megjelent a „kínosság-érzése” az élet minden területén, sőt a higiénia egyre erőteljesebb térnyerése, amelyek a „civilizált eszköztár” megjelenését eredményezték, így például az ujjakkal való evés helyett a villahasználat vált illendővé, meghatározóvá.¹⁰⁰⁴ A Festetics családi iratanyag az 1770-es évekből már „német” és „francia”

¹⁰⁰⁰ HKT (1809) 1. Nr. 33. 257.

¹⁰⁰¹ *Kazinczy Ferenc levelezése*. I–XVII. Pl.: VII. k. 178–180. A kilátástalan helyzetet a legérzékletesebben Kazinczy Ferenc még a sötét víziótól sem mentes felkiáltása festette le: „*Auch bey uns ist die Theurung schrecklich, aber bey Ihnen ist sie es noch mehr. Und was steht uns noch vor!*” Uo. VIII. k. 155.

Pl. Tambora vulkán kitörésének következtében éghajlati változás következett be. Erről részletesen lehet olvasni: *Harangi Szabolcs*: Egy vulkán, amely megrengette a világot. 200 éve tört ki a Tambora. Magyar tudomány 176. évf. (2015) 7. sz. 875–883.

¹⁰⁰² *Kazinczy Ferenc levelezése*, XVI. k. 41–42.; Uo. XVI. k. 51.; Uo. XVI. k. 523–524. Lásd: *Zsidai Réka*: A magánlevelezések tanulsága III. – Gazdasági helyzet a 19. század elején Kazinczy Ferenc szemszögéből nézve. Napi Történelmi Forrás 2018. Oldalszámok nélküli online verzió: <https://ntf.hu/index.php/2018/04/19/a-maganlevelezesek-tanulsaga-iii-gazdasagi-helyzet-a-19-szazad-elejen-kazinczy-ferenc-szemsozgebol-nezve/> (Letöltés: 2022.09.29.)

¹⁰⁰³ *Arabadzisz Iliászné – Oriskó Ferenc – Tomis Anna*: Gasztronómiai alapismeretek. [h. n.] [é. n.]. 5–6. A gasztronómiához: *Tusor András – Dr. Sahin-Tóth Gyula*: Gasztronómia, Étél- és italismeret. Bp. 2006.; *Bódiné Fekete Éva*: A gasztronómia története. Bp. 2010. Az európai ízlés változásaihoz: *Stephen Mennell*: All Manners of Food: Eating and Taste in England and France from the Middle Ages to the Present. Oxford 1985.

¹⁰⁰⁴ *Klaniczay G.*: Udvari kultúra i. m. 22–23.; *Elias, N.*: A civilizáció folyamata i. m. 262.

típusú villákat jegyez le.¹⁰⁰⁵ Ennek eredményeként átalakult az asztalnál illendő viselkedés, ami együtt járt az étkészletek, valamint a tálalásra alkalmas edények használatával. A humanista tudós Rotterdami Erasmus (1466–1536) már 1530-ban lejegyezte a kés és villa használatát étkezés során, de számos kora újkori illemtankönyv rögzíti az illendő étkezés mikéntjét.¹⁰⁰⁶ Ezek tudatában helytálló a gasztronómusként híressé vált Brillat Savarin (1755–1826) idézete: „Az állat fal, az ember eszik, de csak az okos ember tud enni.”¹⁰⁰⁷ A szék és az asztal mint alapbútordarabok nagy számban történő elterjedése egy háztartáson belül szintén a szocializáció jeleként interpretálható.¹⁰⁰⁸ Másfelől szükséges leszögezni, hogy az instrukciók a belső személyzet összetételén és feladatkörén túl többletinformációt nyújtanak a főúri család mindennapjairól, étkezési és fogyasztási szokásairól.

Az eredetileg francia jogász, Savarin aforizmája ismételten önmagáért beszél: „*Mondd meg mit eszel, s megmondom, hogy ki vagy*”.¹⁰⁰⁹ Különböző receptek lejegyzésére már a középkori kódexekben találhatunk példákat, míg az első kéziratgyűjteményből álló „szakácskönyvek” a 14. századi Nyugat-Európában jelentek meg.¹⁰¹⁰ Kezdetleges szakácskönyv Magyarországon már a 16. században is létezett, ami ránk is maradt. Ez főleg hús, sült és vegetáriánus főtt ételek elkészítésének fázisait tartalmazza, emellett természetszerűleg desszertekről is beszámol.¹⁰¹¹

„Fige torta.

Az füget aprítsd szép aprónként és főzd borban, tégy nádmézet, borsot, fahéjat, tengeri szőlőt hozzá és főzd meg, hogy megfő az füge, tödd az tésztában, de leves ne legyen; hanem kemény legyen, az nádmézzel aztán csak fölül hintsd meg és csináld be az födelet. – Ezöknek ez tortáknak tésztájokat vizzel, vajjal és tikmonnyal [tyúktojás] köll össze gyurni.”¹⁰¹²

A „fűszerek királynője” az orchideák csoportjába tartozó vanília az egyik legaromásabb fűszer. Sokoldalúan felhasználható például krémekhez, likórhöz, csokoládéhoz, fagylalthoz, puncshoz, kompóthoz.¹⁰¹³ A kakaóbabról az aztékok úgy tartották, hogy potencianövelő

¹⁰⁰⁵ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 266.

¹⁰⁰⁶ Elias, N.: A civilizáció folyamata i. m. 213–225.

¹⁰⁰⁷ Arabadzisz I. – Oriskó F. – Tomis A.: Gasztronómiai alapismeretek i. m. 6.

¹⁰⁰⁸ Sarti, R.: Europe at Home i. m. 124.; Moser, F. C.: Teutsches Hof Recht i. m. II. 308–309.

¹⁰⁰⁹ Arabadzisz I. – Oriskó F. – Tomis A.: Gasztronómiai alapismeretek i. m. 6.

¹⁰¹⁰ Benda B.: Étkezési szokások a magyar i. m. 20. A szakácskönyvek historiográfiai áttekintéséhez lásd: Uo. 20–23.

¹⁰¹¹ Radvánszky B.: Magyar családélet i. m. III. 25. sz. 37–50. – Szakácskönyv a XVI. század végéről.

¹⁰¹² Uo. 40.

¹⁰¹³ Bódiné Fekete É.: A gasztronómia története i. m. 89–90.

hatással bír. Elsődlegesen kakaóport és csokoládét állítanak elő belőle, melyek ingyencségnek számítottak. Serkentő, élénkítő hatása van, ugyanakkor endorfin „örömhormont” termel, ezért is olyan közkedvelt.¹⁰¹⁴ Szintén az élvezet kielégítését szolgálta a dohány, melyet a 16. században fájdalom- és éhségcsillapító hatása miatt termesztettek, majd cigarettaként való fogyasztása jelentett áttörést.¹⁰¹⁵ A stimuláló szerek, mint a dohány, kávé, tea, csokoládé, koffeines italok mind a Leigh, mind pedig a Newdigate család kedvelt fogyasztási cikkei közé tartozott. Köszönhető ez serkentő, illetve nyugtató hatásuknak, melyek nagy élvezetet okoztak fogyasztójuknak. Az új italok megjelenése pedig magával hozta a cukorfogyasztás ázsióját, illetve kedvezett a porcelángyártásnak.¹⁰¹⁶ Ezen luxuscikkek fogyasztása az arisztokrácia kiváltságai közé tartozott, hiszen az alsóbb társadalmi osztályok tagjai nem, vagy alig engedhették meg maguknak.¹⁰¹⁷

Az étkezésre, fogyasztási szokásokra kitüntetett figyelem összpontosult, amelyekből néhány érdekességet emelünk ki. Mivel nem maradt fenn menüsor, ezért a különböző fogásokra a beszerezendő élelmiszerekből és a Festetics könyvtárában is megtalálható, a korszak híres és kedvelt szakácskönyvéből lehet következtetni.¹⁰¹⁸ Ez, az *Úri és közönséges konyhákön megfordult szakács-könyv* tartalmazza a különféle húsételek, böjti ételek, sütemények, pástétomok stb. elkészítésének módját, receptjeit. Például:

„Gesztenye Tortáta.

Végy tizennégy szépen meg-sült gesztenyét, azokat metéld apróra, azután törj-meg egy fel verdung írós vaját, ugyan anyi mondolával, fél font törött nád-mézet, három egész tojást, és öt' sárgáját egymás után verj belé, keverd-meg jól; aprora vagdaltt tztrom-hajat adj hozzá; ha mindezeket jól egybe habartad, kend-meg az edény' fenekét, és a' karkáját íróval, lapítsd reá szépen a' Tortáta' tésztaját, ékesítsd-fel valami bé-csinálttal, ha meg-sült.”¹⁰¹⁹

Festeticsék fogyasztási szokásaival kapcsolatos, az anyagi helyzetet is jól tükröző információkat a *Directio* ügyiratai nyújtanak, melyekből terjedelmi okok miatt csupán egy

¹⁰¹⁴ Uo. 90–91.

¹⁰¹⁵ Uo. 91. A cukor-, tea-, kávé-, csokoládé-, fűszer-, sör- és borfogyasztáshoz, történeti áttekintéséhez, anyagi kultúrához: *Fernand Braudel*: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Ford. Pődör László. Bp. 2004. 187–273. (Különösen: 232–235., 240–247., 257–273.); *Massimo Montanari*: Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete. (Európa születése) Ford. Kövendy Katalin. Bp. 1996. (Különösen: 140–154., 195–202.); *Sarti, R.*: Europe at Home i. m. 148–191. (Különösen: 184–188.)

¹⁰¹⁶ *Stobart, J. – Rothery, M.*: Consumption and the Country House i. m. 94.

¹⁰¹⁷ *Veblen, T.*: A dologtalan osztály i. m. 85.

¹⁰¹⁸ *Kurucz Gy.*: Keszthely grófja i. m. 270.

¹⁰¹⁹ *Úri, és közönséges konyhákön megfordult szakács-könyv.* (Reprint) Szerk. Kollin Ferenc. Bp. 1982. 171.

1799-es kiadási (*erogatio* [lat.]) listát és egy 1800 januárjában készített számadást emelünk ki. Az első listán feltűnő módon legtöbbször a fehérjében és tápanyagban gazdag, nem a legdrágább árkategóriába eső, közönségesnek számító marhahússal (korabeli szóhasználattal tehén) találkozhatunk a felsorolásban. Számos elkészítési módja ismeretes, ezáltal napjainkban is kedvelt húsfélének számít.¹⁰²⁰ Sara és Samuel Adams kötete illusztrálva ismerteti a különböző húsfélék tulajdonságait a legjobb választás érdekében. Külön hangsúlyozza, hogy mennyire jelentőségteljes a minőségi étel elkészítéséhez az adott állatfajta tenyésztésének, sajátosságainak, húsfelhasználásának ismerete.¹⁰²¹ A Festetics-könyvtárban megtalálható nagyarányú angol szakirodalomra való hivatkozással feltételezzük, hogy tisztában voltak ezekkel az ismérvekkel. A „civilizálódás” hatására szűnt meg a 18. századra az a gyakorlat, hogy az elkészített állatok, madarak esetében gyakran tollastól, egészben kerültek az asztalra, s azt a fogyasztóknak kellett szétbontaniuk.¹⁰²²

Ugyancsak sokatmondó az udvari kasznár által készített, a beszerzendő élelmiszerekről tanúskodó részletes és jól átlátható számadás. A legnépszerűbb italok, az ún. bódítószerek tekintetében az óbor volt, elsődlegesen a badacsonyi, melynek akója 8 ft-ot tett ki. Ez számított a legolcsóbbnak a soproni borhoz (akója 15ft), a muraközihez (akója 12 ft), vagy a rezihez (akója 9 ft) képest, így a badacsonyi borból 162 akóval vettek 1 280 ft értékben. Emellett kis mennyiségű seprőpálinkát, savanyúvizet, valamint bor- és gyümölcscecetet vásároltak meg. Szemes gabonák közül szintén az olcsó és magas terméshozamú szemes kukorica és az állatok etetésére szolgáló zab volt kelendő, akárcsak a nyersanyagok közül a rizs vagy a dara, amiből levesek, pépes ételek készíthetők. Mindezen túl meglepő lehet, de több mint kétezer ingyencsemegének számító csigát is lejegyezték, míg a legtöbb luxusnak számító alapanyagból (só, olaj, sajt, vaj, lekvár, cukor) valóban annyi minimális mennyiség került beszerzésre, amennyi a presztízshez szükséges volt.¹⁰²³ Az erdélyi fejedelmi udvarok nagy húsfogyasztónak számítottak, főleg vadhúsok, halak, madarak terén. Emellé rengetegféle zöldséget (főleg káposztát) és gyümölcsöt tettek az étkezés részévé. Ételeiket erősen fűszerezték, kedvelték a paprikát, illetve a keleti fűszereket, majd közkedvelté vált a kávé és a dohány is.¹⁰²⁴

¹⁰²⁰ MNL OL Festetics Lt P 279 18. d. ff. 127–130. Egy másik kimutatás szerint 1799-ben 4134 ft 30 xr-t költöttek élelmiszerekre. *Kurucz Gy.*: Keszthely grófja i. m. 269.

¹⁰²¹ *Samuel and Sarah Adams: The Complete Servant* (Reprint). [h.n.] 1989. 30–36.

¹⁰²² *Elias, N.*: A civilizálódás folyamata i. m. 252–253.

¹⁰²³ MNL OL Festetics Lt P 279 19. d. ff. 567–568v. Kolumbusz Kristófék nyomán botanikai érdekességgént került Európába. Készíthető belőle lepény, kukoricakása (polenta), de fogyasztható zsenge vagy többféle eljárással elkészítve: sütve, főzve, pirítva, pörköelve. *Bódiné Fekete É.*: A gasztronómia története i. m. 81. Ld: Uo. 80–82.; *Sarti, R.*: Europe at Home i. m. 179–181.

¹⁰²⁴ *Tüdős S. Kinga*: Étkezési szokások és „úri eledel” a fejedelemségkori Erdélyben. In: Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció. Az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kiadványai. Szerk. Balogh Judit – Pap József. Eger 2016. 142–153.

Nem elhanyagolható szempont, hogy a státushoz hozzátartozik a költséges, luxusfogyasztás, ami megkülönböztette a nemest a társadalom alsóbb rétegeitől.¹⁰²⁵ 1817-ben I. Ferenc császár (1768–1835) és felesége, Wittelsbach Sarolta Augusztia Karolina (1792–1873) körutazást tettek, melynek keretében „*a Balatonnak tsendes, 's el rejtett partjait is meg fogná látogatni, és Keszthelyre jönni*”.¹⁰²⁶ Azonban a császári pár látogatása elmaradt, csupán 1818-ban nézték meg Csáktornyát,¹⁰²⁷ amire az uradalom méltóságteljesen igyekezett felkészülni. Ennek érdekében a beszerzendő alapanyagokról készült egy lista, ami nemcsak a legjobb és legdrágább, luxus – olykor exkluzív – alapanyagokat tartalmazza, hanem különböző használati és kényelmet biztosító tárgyakat és anyagokat is. A listán szerepel többek között hollandiai hering, angolna, szardella, halzsír, olíva és repceolaj, sajtok, sonkák, kávé, cukor, porcukor, hollandiai csokoládé, vanília, fahéj, szerecsendió, macaron (diós alapanyag, francia sütemény), piskóta, füge, aszalt sárgabarack stb. Ezeken kívül nagy mennyiségű puskapor, ágymatrac a kényelem érdekében, éjjeli edény, csiszolt üvegpoharak, nagy mennyiségű zöld selyem tafota és rojt. Még azt is utasításba adták, hogy az alkalmazottak ruháját hogyan kell ékeesebbé tenni, vagyis például a kocsisok öltözetére ezüst paszományt, a matrózok övére pedig világoskék szalagot kellett helyezni. A látogatásra tett előkészületek összege 4 988 ft 48 xr-t emésztett fel.¹⁰²⁸ A rendelkezések sokrétűek voltak, így egy 1817. szeptember 10-ei bejegyzés szerint előírták a hiányzó porcelánok pótlását, a ruhák kimosását, de arról is képet kapunk többek között, hogy „*a magyar tartományok zászlói jó állapotban vannak*”.¹⁰²⁹ További érdekesség, hogy erre a megtisztelő és egyben reprezentatív eseményre díszesebb, impozánsabb fogatokkal készültek, így egy nyolclovas hintóval, két hatlovassal, egy angol fogattal (azaz négylovassal), két postakocsival (ami nyolc lovat jelentett), négy franciás fogattal (tizenhat lóval), illetve még három kétlovas hintóval. Mindent összeszámítva ez százhuszonnégy ló használatát és tizennyolc kocsis alkalmazását jelentette.¹⁰³⁰

A látogatásnak köszönhetően Asbóth János alázatos hangon a kortárs író, Berzsenyi Dánielhez (1776–1836) intézett levelet: „*mi minden esetre arra, a mennyire szegénységünkől ki tellik, ugyan elkészülünk, hogy hogy ezen hit és jobbágyi készüléteknek, és fogadásoknak, diszes kellem adattasson, tisztelt Barátom Uramban Balatoni Vidékünknek emelt lelkű, és nagy*

¹⁰²⁵ Stobart, J. – Rothery, M.: Consumption and the Country House i. m. 23–24.

¹⁰²⁶ Berzsenyi Dániel levelezése i. m. 507.

¹⁰²⁷ Berzsenyi Dániel levelezése i. m. 948.

¹⁰²⁸ MNL OL Festetics Lt P 279 107. d. T. III. ff. 147–148v. Ez az összeg önmagában is igen impozáns főleg, ha összevetjük József főherceg 1770-ben tett keszthelyi látogatásával, ami mindössze 156 ft 60 xr-ba került. *Klempa Károly*: II. József látogatása Keszthelyen. Keszthely 1940. 18. Philipp Batthyány inventárium 1807-ből a 735 db „*brilliáns*” tétel karátértékét és árát 118 033ft-ra teszi. MNL OL Batthyány Lt P 1322 124. d. f. 6.

¹⁰²⁹ MNL OL Festetics Lt P 274 13. k. 1817 f. 167.

¹⁰³⁰ Uo. ff. 169–170.

érdemű költését [!] ő Ex[cellen]t[iá]ja M[éltóságos] Gr[óf]j nevében bizodalmassan kérni bátorodom, méltóztasson igyekezeteinket, egy Ő Főlségére készített Oda által elősegíteni, és fel szentelni, melyre mind a Felséges Személyek, mind utazásoknak nagy és szent tzelja, mint [!] pedig Balaton melléki gunyhóink közt való meg jelenések, önként fognak buzditásokkal szolgálatni.”¹⁰³¹ Az óda másnapra meg is született, melynek utolsó két dicsőítő versszakát idézzük.

„Örülj Te is hát, Festetics, és pazarlj!
 Mutasd, mint szereti a' Magyar a' Királyt,
 Mutasd, hogy annak szíve, kincse
 A' Haza' s Attya' kezében vagynak;
 Mutasd, hogy a' szent Honn szeretet heve,
 'S jobbágyi szelíd tisztelet egybe fér,
 Mutasd, hogy e' két virtus együtt
 Tesz Fejedelmeket és nagy embert.”¹⁰³²

Az asztali rendtartás különböző tanulságokkal, adalékanyagokkal is szolgál a források alapján. Ennek értelmében 1800-ban rendek szerint a grófi családdal és a georgikoni professzorokkal egyetemben a tisztek („officérek”) és a személyzet is helyet foglalhatott, ezáltal pedig az étkezés is szervezettebbé vált. Amikor azonban nem tartózkodtak a kastélyban vendégek, akkor a gróf nyolc tál ételt kapott ebédre, vacsorára pedig hat szakács által készített tizenkét tálalt. Amennyiben vendégeket várt, s fogadott, olyankor a fogások száma egy-kettővel rendszerint megnőtt. Ezzel szemben az „Officérek asztalára rend szerint Uraság asztalától megmaradni, 's le vitetni szokott étkek eddig való tapasztalás szerént elegendők (...)”, az inasok pedig napi háromszor kaptak ételt, s „minden hétbe azon föllül háromszor petsenye adatik”. A cselédek számára a majorosné főzött és napi két tál ételt szolgált fel a tisztek számára.¹⁰³³ A kasznár számba vette az asztalhoz ülőket, hogy csak annyi ételt készítsenek, amennyi nem vész kárba. Amennyiben maradt a péktermékekből, azt a konyhában felhasználták, illetve másnap annyival kevesebbet hoztak a péktől.¹⁰³⁴ A bor kiosztása minőségi besorolás alapján történt, amely alapján tudni lehetett, melyik az elsőrendű bor, hiszen abból kizárólag a gróf asztalára

¹⁰³¹ Berzsenyi Dániel levelezése i. m. 507–508.

¹⁰³² Uo. 510.

¹⁰³³ MNL OL Festetics Lt P 279 19. d. f. 551v.

¹⁰³⁴ Uo. f. 552.

került. A másik hordóból, „*melly alább való qvalitású*” az udvari kasznáréra, az inasokéra, valamint az „*officzérek*”-ére fél-fél icce, míg a harmadikból a cselédeknek jutott „*kinek kinek fél izte*”.¹⁰³⁵ Egy későbbi instrukció értelmében a tisztek hétköznapon négy tál ételt, vasárnap s más ünnepnapon ötöt és egy héten négyszer kaptak pecsenyét. Az uraság asztalánál ülő személyeknek pedig csak annyit főztek, amennyivel jóllaktak. Ezenkívül a: „*Lovászokat az Kenyér mennyisége ellen Panaszolkodvänn, ugy találtam, hogy őt az Státus Personális tabellábann meg határozott két font kenyér helyett napjábann egy tzipót /: melly az 1 ¼ fontot nyom :/ kapnak, azért az Tisztségnek meg hagytam, hogy minden Lovásznak napjába két font kenyeret adasson, minthogy pedig a Péktől hazatandó 2 font kenyér 9 3/5 xrokba kerülne hasznosabnak itélem lenni hogy az Tisztség maga fűtessen kenyeret*”.¹⁰³⁶ Festetics Lászlónál is megmaradt a hierarchikus alapon történő helyfoglalás. Kikötötte, amikor Széchenyi István látogatást tesz Keszthelyen, illendően fogadják, asztalánál pedig helyet foglalhat Gerics Pál és akiknek társaságát megkívánja. Természetesen a nemesebbnél nemesebb lovak közül ott-tartózkodása idejére egyet választhatott, s azzal vadászhatott.¹⁰³⁷ Richard Bright gróf Festetics Györgynél töltött ideje alatt maga is részese volt egy-egy étkezésnek. Egy vacsora alkalmával meg is jegyezte, hogy bőséges volt, kiváló ételekkel, amelyeket „német mód szerint tálaltak”.¹⁰³⁸

1775-ben Ferdinánd főherceg és a bécsi udvar Eszterházára látogatott, melyet több napos rendezvény-sorozat kísért, s a *Preßburger Zeitung* adott róla hírt. Az érkező vendégeket kórus fogadta és egy reprezentatív gránátos század vonult fel, mely a presztízs egyik kifejezőeszköze volt. A színházban egy drámát adtak elő, a kastély és folyosója minden szobája szépen ki volt világítva, a napot pedig fenséges vacsora zárta. Az utcán voltak mutatványosbódék, az egész egy párizsi boulevardhoz hasonlított.¹⁰³⁹ Az Eszterházán tartandó mulatságok előkészületeiről így olvashatunk:

¹⁰³⁵ Uo. ff. 551v–552.; MNL OL Festetics Lt P 279 37. d. f. 402v.

¹⁰³⁶ MNL OL Festetics Lt P 279 42. d. T. I. ff. 306–306v.

¹⁰³⁷ MNL OL Festetics Lt P 279 154. d. T. II. No. 993.

¹⁰³⁸ „Our dinner was abundantly provided with excellent dishes, and served much in the German manner. The dishes, after being carved at a side-table, if they require it, which is seldom the case, are handed round in succession by servants.” Bright, R.: *Travels from Vienna* i. m. 376.

¹⁰³⁹ „Nahe am Schloße war eine Bühne von grünen Zweigen aufgerichtet, worauf ein Chor Trompeter und Pauker stand, um mit ihrer Musik die Ankommenden zu bewillkommen. Außer dem Schloß bey der Hauptwache stand die fürstliche Grenadierkompagnie in Parade in zwey Theile getheilt. (...) Hierauf begaben Sie sich ins Theater, allwo ein kleines deutsches Schauspiel vorgestellt wurde. Nach Endigung dessen wurden Sie in das Schloß zurück geführt, woselbst höchstdieselben alle Zimmer, Gänge, ßäle einen Theil des Parks belenchtet sanden. Ein prächtige Abendtafel endigte die Luft des ersten Tages. (...) Nachdem Höchstdieselben die verschiedenen Rausbuden betrachtet hatten, kamen Sie auf einen großen offenen Platz, dessen Anblick jenem auf den Boulevards zu Paris ähnlich war. Man sah hieselbst 1) Ein Polichineltheater. 2) Ein Marktschreyerbude. 3) Den Stand einer Bildersängerinn. 4) Einen Zahnarztstand. 5) Einen Tanzplatz mit Bauernmusik. 6) Zwo Bühnen für Musiker. (...)” *Preßburger Zeitung* (1775) Nr. 73. [2–4.]

„Mikor valamelly Felső vendégek jelennek-meg Eszterházán, azoknak mulatságokra olyan készületeket tétet a' Hertzeg, mellyek Parisba is oda illenének. Mária Thérésia is némelly nap gyönyörűségesen mulatott itt. Printz Rohán meg-látogatta Eszterházát 1773-ban, a' mikor itt igen nagy öröm és vígasság tartattatott, mellyet örökké emlékezetessé tett Bessenyei György a' maga szép magyar Versei által, mellyek Eszterházi-vígasságoknak neveztetnek. 1775-ben, meglátogatta ezt a' Hertzegi Kastélyt Értz Hertzeg Ferdinánd a' maga Feleségével Beatrix Fonestével.”¹⁰⁴⁰

A széphalmi író a Batthyányaknál tett vendégeskedése alkalmával szintén az ékszerekről, drága ruhákról, kulináris élvezekről számolt be, s egyben meg is kérdőjelezte ezek szükséges voltát:

„A' vacsoránál én juték Grófnéja jobb oldala mellé, 's e' tisztelt Asszonysággal magamat kényem szerént mulattam. Vacsora után táncz vala; mind a' tánczolók, mind a' muzsikuskok Kisasszonykák és ifjak voltak. Elnéztem a' brillant gyűrűket, a' czifra ruhákat, a' terített asztalt, a' puncsot, fagylaltat, nádmézcsmegéket — 's melly boldogok, mondám! de ezt is vettem ezek mellé: Quam multis non egeo! — Barátom, áll e az effélékben a' boldogság? Van e ezekre 's az effélékre szükség? Eggy asszonyság ott nagyon kért hogy másnap legyek látogatására. Időm nem volt, de elmentem még is. Akarod tudni, miért vágya magánál látni? Hogy csudáljam, hogy neki új módisan épült háza, új módisan festett szobáji, Vogel és Kern által árúit canapéja, székei, tükrei, üveges hintaja stb. vannak. (...) Azért nevetni a' luxust mert magunknak az nem lehet, oktalanság.”¹⁰⁴¹

Összehasonlításképpen tekintsünk Angliára. Egyik példánk tanúsága szerint 1765 és 1794 között az Audley End House kiadásai 105 677 £-ot tettek ki, mely az alábbiak szerint oszlott meg: háztartás (beleértve a piperecikket) 30 615 £, istálló 17 822 £, személyzet fizetése 10 072 £, utazás 7 412 £, tüzelőanyag 5 958 £, bor (Spanyolországból, Franciaországból, Portugáliából, Kanári-szigetektől) 5 258 £, szórakozás 4 518 £, sör 4 222 £, ruházat 3 788 £, libéria 3 401 £, világítás 2 797 £, könyv 1 784 £, egészség 1 030 £.¹⁰⁴² A libériás szolgálok a

¹⁰⁴⁰ Knapp É. – Tüskés G. (szerk.): Az Esterházy i. m. 181.

¹⁰⁴¹ Kazinczy Ferenc levelezése XI. 238–239.

¹⁰⁴² J. D. Williams: The noble household as a unit of consumption: the Audley End experience 1765–1797. Essex Archeology and History 3 (1992) 23. sz. 67–78.

jólétet és a státust hivatottak demonstrálni. Audley End House ura a szolgálók ruhájára évente 50 és 100 £ közti összeget költött.¹⁰⁴³ A másik példa a Leigh család nyugtaiból, számláiból áll (összesen hatszázhuszonnyolc darab tizenhárom év viszonylatában, ami három generáció váltását jelenti). A számlák többsége három helyszínről származik: London, Coventry és Warwick. A Londonból származó számlák mennyisége háromszor annyi, mint a többi számla összesen. Ez arra enged következtetni, hogy a legminőségibb áruk, illetve luxuscikkek származtak Londonból. Jellemző, hogy az azonos, nagy mennyiségű termékeket ugyanabból a boltokból szerezték be, ezzel támogatva bizonyos boltokat. Ez azt támasztja alá, hogy tudatos, aktív fogyasztók voltak, ami a státusz megteremtését is szolgálta.¹⁰⁴⁴

Ez az alfejezet betekintést nyújt arról, hogy a főúri étkezésekre mint a társasági, közösségi élet megjelenítésének egyik formájára a és luxust nem nélkülöző fogyasztási szokásokra mennyire kitüntetett figyelem összpontosult. Ezekben a fogyasztási különlegességekben, modernizálásban természetesen Bécs irányába szóló rejtett üzenetet is feltételeznünk kell.

5. A KESZTHELYI UDVAR MŰKÖDÉSI RENDJE ÉS SZEMÉLYZETE

A 18. században a háztartás részét képezték a családtagok és a szolgálószemélyzet is, melyben a kastély ura vagy gazdája, munkaadója, egyben családapa és a háztartás feje is volt. Egyes háztartások életfunkciói, az ott élők kapcsolatrendszere, hierarchiája, életkori megoszlása, az együttműködés stb. tekintetében a „patriarchális nagycsalád”-ra hasonlítottak.¹⁰⁴⁵ A korszakban a legtöbb munkaadó képzetlen és olcsó alkalmazottat igyekezett foglalkoztatni. Az arisztokrata családoknak azonban a társadalmi állásból adódóan szüksége volt képzett, ápoltt, jól szituált szolgálókra, akik inasként és szobalányként, vagy oktatóként és nevelőnként szolgálhattak.¹⁰⁴⁶ A kiszolgáltatottság igen erősen jelentkezett szexuális értelemben a női szolgálók esetében, így nem véletlen, hogy prostitúció és erkölcstelen életvitel vádjá miatt könnyen célponttá váltak

¹⁰⁴³ Stobart, J. – Rothery, M.: Consumption and the Country House i. m. 40.

¹⁰⁴⁴ Stobart, J.: Gentlemen and shopkeepers i. m. 887–891.

¹⁰⁴⁵ Somlai P.: A „hagyományos háztartások” i. m. 6–7. Peter Laslett angol háztartás-modell koncepciója szerint egy háztartáson belül három szövetség létezett: férj és feleség, szülő és gyerek, gazda és szolga. Laslett, P.: The World i. m. 2–3.

¹⁰⁴⁶ Sarah C. Maza: Servants and Masters in Eighteenth-Century France: The Uses of Loyalty. Princeton–New Jersey 1983. 35–36.

például a kora újkori Francia Királyságban.¹⁰⁴⁷ A fiatal férfiak ezzel szemben a szolgálatból karriert igyekeztek építeni.¹⁰⁴⁸

Angliában is feljegyezték a háztartási alkalmazottak tevékenységét, melyet több forrás is alátámaszt. Megtudjuk, hogy például a mosás szezonális tevékenységnek számított, sokszor csupán alkalmi munkaerőt foglalkoztattak, a szolgáltók munkája nem korlátozódott a négy fal közé.¹⁰⁴⁹ Werner Paravicini az udvartartásra alkotott egy definíciót, amely tartalmazza a kritériumokat. Rögzíti, milyen tisztségeket foglalkoztatnak a háztartásban, ki tölti be az egyes pozíciókat, milyen feladatok hárulnak a szolgáltókra és milyen formában, illetve milyen díjazás ellenében.¹⁰⁵⁰

Ahhoz, hogy egy főúri udvartartás megfelelően, szabályozott rendben működjön, meg kellett teremteni a személyi feltételrendszer kereteit, vagyis szükséges volt kidolgozni az udvartartás működési rendjét.¹⁰⁵¹ Az uralkodói udvarokban,¹⁰⁵² valamint a főnemesi családok udvartartásaiban és uradalmaiban is bevezetésre kerültek különféle instrukciók, a gyakorlatban alkalmazandó eljárások, amelyek műfajilag jól elkülöníthetők egymástól. Mindenekelőtt a regisztrálási kötelezettséggel megbízott tisztekhez, alkalmazottakhoz intézett utasítások¹⁰⁵³, gazdasági rendelkezések érdemelnek említést. Egy-egy uradalom tulajdonosa, vagy a módosabb földesurak már korábbi időszakban rendtartásokat dolgoztak ki a saját tulajdonuk és jogaik védelméért, tiszteletben tartásáért.¹⁰⁵⁴ Emellett a főúri életmódhoz tartozó vadászathoz,

¹⁰⁴⁷ Uo. 131.

¹⁰⁴⁸ Uo. 76.

¹⁰⁴⁹ Carolyn Steedman.: The Servant's labour: The business of life, England, 1760–1820. Social History 29. (2004) 1. sz. 12–16.

¹⁰⁵⁰ Wührer, J. – Scheutz, M.: Zu Diensten i. m. 42.

¹⁰⁵¹ A korabeli szolgálószemélyzethez lásd: Leonard Schwarz: English servants and their employers during the eighteenth and nineteenth centuries. Economic History Review 52. (1999) 2. sz. 236–256.; Bridget Hill: Servant's: English Domestic in the Eighteenth Century. Oxford 1996.

¹⁰⁵² A Habsburg udvar vonatkozásában: Martin Scheutz – Jakob Wührer: Dienst, Pflicht, Ordnung und „gute policey“. Instructinsbücher am Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert. In: Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800). Eine Annäherung. (Forschungen zur Landeskunde von Niederösterreich 31., Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 47.) Hrsg. Irmgard Pangerl – Martin Scheutz – Thomas Winkelbauer. Wien 2007. 40–87., 89–94.

¹⁰⁵³ Lásd: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. I–XIII. (Czobor Bálint utasítása holicai majorosa részére, IV. 470–472.; Utasítás 1701-ből a nagykárolyi kulcsár részére, VIII. 304–309.; Hg. Esterházy Pál nádor általános utasítása tiszttartóihoz (1688), XI. 473–474.; Hg. Esterházy Pál nádor utasítása kőszegi kulcsárjához, XI. 467–470.)

¹⁰⁵⁴ Lásd: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. I–XIII. (A fogarasi uradalom rendtartása a XVI. század közepéről I. 164–166.; Juhtenyészési utasítás gróf Festetich György uradalmaiban 1793, I. 39–46.; I. Rákóczi György gazdasági utasítása a gyulafehérvári tiszttartó részére, I. 311–323.; Keszthelyi rendtartás 1661-ből, II. 63–64.; A fertőszentmiklósi uradalom rendezése 1719-ben, III. 93–101.; A kaposvári uradalom 1720-ban, XII. 43–56.; A dombóvári uradalom a XVIII. század elején, XII. 320–338.).

vagy könyvtárhasználathoz¹⁰⁵⁵ is tartozott releváns útmutatás néhány egyedi esettől megkülönböztetve¹⁰⁵⁶.

Festetics György a 18–19. század fordulóján impozáns udvart tudhatott a magáénak. Az épített lakókörnyezettől elválaszthatatlanul a főúri udvartartáshoz szorosan hozzátartozott a személyzet és egyéb alkalmazottak tevékenysége, így Festetics állandó lakóhelyéül szolgáló keszthelyi udvara. Ebben a közegben élő emberek egy hierarchikusan felépített „udvari” társadalom képét tükrözik vissza, melyek mikro-történeti vizsgálata társadalom- és művelődéstörténeti adalékokkal szolgálnak. Először azonban ismerni kell az udvartartás modelljét az alá-fölérendeltségi alapon szerveződő személyzet vonatkozásában. Ez alapján rekonstruálni lehet a kastély külső és belső tevékenységi tereiben kifejtett tevékenységüket. Az önreprezentáló főúri udvartartás zökkenőmentes működéséhez egy központi igazgatási testület, a *Directio* járult hozzá különféle instrukciók kidolgozása révén.¹⁰⁵⁷ A grófi udvar, illetve a belső személyzet vonatkozásában két részletes útmutatás megírását rendelte el Festetics 1800-ban és 1803-ban. Fia iratanyagait átnézve nem találkoztunk hasonló rendtartással, csupán rövidebb instrukciókkal. Nincs tudomásunk a korszakból a belső alkalmazottakra vonatkozó eljárásrendről más dunántúli főúri család vonatkozásában sem.¹⁰⁵⁸ Az instrukciók egy megbízott tiszt által végzett előzetes felmérés alapján készültek el, melyekben a gróf csupán javításokat végzett, s kézjeggyével megerősítette azokat. A gróf tisztában volt az instrukciók kidolgozásának jelentőségével, ennél fogva az útmutatások kitértek mindenre, ami jövedelmező, értékesíthető, vagyongeneráló vagy attitűdformáló státusszimbólum. Az instrukciók a keszthelyi udvar belső és külső tereinek viszonylatában írták elő a teendőket, így például az értékes tárgyak gondozását, számontartását, vagy éppen tudatos használatát. A belső udvartartásra vonatkozó első részletes instrukciót 1800-ban dolgozta ki Festetics, mikorra kialakult a hierarchikus alapon működő birtokkormányzat.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵⁵ Például: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. I–XIII. (Prímási erdészeti és vadászati rendtartás 1744-ből, VI. 138–141). Érdekes mód a Directorátusi ügyiratok 1800. évi instrukcióját őrző kartonált mappában megtalálható egy 1870-es keltezésű „*Utasítás az Erdőmesteri Hivatal számára*”. MNL OL Festetics Lt P 279 19. d. ff. 559–562v.; MNL OL Festetics Lt P 279 55. d. T. I. ff. 155–163v.

¹⁰⁵⁶ Lásd: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. I–XIII. (A lévai urad. sör- és pálinkafőzés szabályozása 1719-ben, III. 175–184.; Erdélyi postarendtartás 1641-ből, IV. 262–265.).

¹⁰⁵⁷ Például: A kastély építésének állapotáról szóló instrukció (MNL OL Festetics Lt P 279 2. d. ff. 921–922v.), *Directio Instructioja* (MNL OL Festetics Lt P 279 41. d. ff. 468–511v.), billiárdról szóló rendtartás (MNL OL Festetics Lt P 279 11. d. nincs folio), a rhebarbara, vagy *Rheum Palmatum* műveléséről szóló utasítás (MNL OL Festetics Lt P 279 44. d. T. II. ff. 76–82v.), Festetics Lászlónak apja temetési ceremóniájának menetéről való rendelkezései (MNL OL Festetics Lt P 246 5. d. B. IV. 110. ff. 70–78v.)

¹⁰⁵⁸ 1752. március 27-én Rohoncon készült egy nyolc lapból álló rendtartás a Batthyány uradalmak alkalmazottainak vonatkozásában. Rába Ht. 90. 1. 627.

¹⁰⁵⁹ *Kurucz Gy.*: Keszthely grófja i. m. 267–268.

Az első útmutatás felépítését tekintve négy részből (paragrafusból) áll, amely nyomatékot ad az utasítások betartására. Az első részben a mozgatható tárgyak, bútorok megőrzéséről gondoskodott, ami nem meglepő, hiszen számos rendkívül értékes vagyontárgy birtokosa volt a gróf. A második nagy tematikus egységben a fogyasztásra helyeződött a hangsúly, mely magába foglalja a konyhára, a tárolásra alkalmas helyiségre, vagyis a „spájzra”, valamint a borokra, a mosásra, a tűzifára és gyertyára, illetve a közvetlen udvartartás igényeinek kielégítésére szolgáló állatokra, a lovakra, a szarvasmarhákra és egyéb háziállatokra való gondos odafigyelést. Mindazonáltal megkülönböztetett figyelmet tulajdonított a konyhára és a kertre, melyek az instrukció harmadik részében kerülnek kifejtésre. Ezek mellett a rendtartás külön foglalkozik a szegődményes cselédekkel és a számadások szükségességével.

„A Méltóságos Groffi Ház belső rendtartására, 's Gazdasága vezetésére szolgáló Út mutató

A Tárgyak, mellyek a belső Udvari Rendtartásnak foglalatosságit teszik a következők.

I. *A Házra, külső, 's belsőképpen mindenféle Házi Uraság mobiliai, 's Butoraira való vigyázás.*

II. *A belső Házbeli Conspumptio [fogyasztás] melly alatt foglaltatik.*

a) *Konyhabéli Consumptio.*

b) *a spaisznak gondviselése, 's procuratioja [gondoskodás, adminisztráció].*

c) *a Pintzére 's Borokra való gondviselés, és ezeknek bé szerzése.*

d) *a mosásra való gondviselés.*

e) *a Fának, s Gyertyának Consuptiojára való vigyázás.*

f) *a Lovakra Tehenyekre, 's egyéb házi majorságra való gondviselés*

III. *A Konyha, 's gyümölcsös Kertre való vigyázás.*

IIII. *A belső Udvari Conventionatusoknak [szegődményes cseléd] számon tartása bé szerzése, 's egymástól való dependentia [alárendeltség].*

IV. *Mind ezeknek, 's ezekre tett Költségeknek számon adása.”¹⁰⁶⁰*

Az 1803. évi instrukció bizonyos részei ugyan megegyeznek az elsővel, más tekintetben azonban különbözik a korábbi szabályozástól. Az immár hat egységből álló útmutatás az előzőhöz képest részletesebb, kidolgozottabb az alkalmazottak vonatkozásában. Az instrukció

¹⁰⁶⁰ MNL OL Festetics Lt P 279 19. d. f. 547. Vö. Nagyváthy János: Magyar házi gazdasszony. Pest 1820. 57–68.

egyik újdonsága a gazdasági jellegében, másrésről pedig a szolgálattevők kibővülésében ragadható meg.¹⁰⁶¹

„Mtghos Grófi Ház belső Rendtartására, s Gazdasága vezetésére szolgáló Utmutatás

Minekutánna a' belső házi Rendtartásnak rendesen leendő Kormányzása nagyobb figyelmetességet érdemelne, az okból annak fő Kormányzása Udvari Tisztartó nevezet alatt a' Ménes-mesterre bizattatván melléje még két Individumok Udvarnok, és Tárnok nevezetek alatt rendeltetnek, melly Individumok közül az Elsőbb a' Pénzbéli számadásra, a' második pedig a' naturaliakról szóllót fogják vezetni, de mindenekben az Udvari Tisztartótól függni. Ezen három személyek lévén az Udvari Tisztséget, azoknak Foglalatosságai két részre osztatnak: t. i.

- 1. Azoknak Kormányzására*
- 2. A belső Házi Consumptionnak Objectumaira*

Ezen felosztásnak mindenik része három különös tikkelyeket foglal magában ugymint a Directiva Része

- 1. A belső Udvari Tisztséget tevő személyeknek Különös Kötelességei.*
- 2. A belső Udvari Conventionátus Tselédekk Kötelességeit, számon tartását, beszerzését, és a' Dependentiaknak azok között valo felosztását.*
- 3. A Számadásoknak mi móddal leendő vezetését, és Contrrollerisatioját [ellenőrzés].*

A második rész, az a' Belső Házi Consumptionnak Objectumai a' következő tikkelyekből áll t. i. (...)”¹⁰⁶²

Az udvar zavartalan működése a professzionális szolgálószemélyzet tevékenységén alapult. Az urak és a szolgák paternalista viszonyrendszerben helyezkedtek el,¹⁰⁶³ minden óramű-pontossággal,¹⁰⁶⁴ szinte forgatókönyv-szerűen működött, ami strukturáltabbá tette az egyébként is függési viszonyban álló belső személyzetet. A szolgákat a jómódú családok gyakorlati szükségleteinek kielégítése, a komfort biztosítása érdekében alkalmazták.¹⁰⁶⁵ Ebből

¹⁰⁶¹ Ezen instrukció záró akkordja összefoglalja a lényegét: „Végtére mivel az Udvarnok és Tárnokra az Udvari Tisztartónak felvigyázatja alatt a' belső háznak Rendtartása, s Kötelességei bizattatnak, minden igyekezeteket arra fogják fordítani, hogy magok fáradhatatlan szorgalmatosságok, s példás hivségek által a' belső Conventionatus Tselédeket is hasonlóra serkentvén, az Uraságnak haszna minden részben előmozdithasson, Kárai eltávoztassanak, hogy az által magok érdemeihez szerezvén, az Uraság bővebb Kegyelmeit is megnyerhessék.” MNL OL Ffestetics Lt P 279 37. d. f. 429v.

¹⁰⁶² Uo. f. 398.

¹⁰⁶³ Maza S. C.: Servants and Masters i. m. 162.

¹⁰⁶⁴ Ezt a metaforát Moser is alkalmazza a központosított fejedelmi udvarokra vonatkoztatva. Kökényesi Zs.: A magyar arisztokraták i. m. 45.

¹⁰⁶⁵ Maza S. C.: Servants and Masters i. m. 200.

a szempontból páratlan jelentőségű Sarah és Samuel Adams 1825-ben megjelent kötete az angol háztartás hierarchikus felépítéséről, működési rendjéről (*The Complete Servant*). A munka igazi kuriózum, mivel a szerzőpáros tagjai maguk is ötven éven keresztül szolgálóként dolgoztak lépcsőfokonként egyre közelebb kerülve a karrier megvalósításához, mígnem egyikük házvezetőnő, másikuk komornyik lett. Így személyes tapasztalataikat, tanácsaikat alulnézetből papírra vetették, de tartalmaz a munka számos receptet is.¹⁰⁶⁶ A szolgálószemélyzethez intézett általános tanácsadás szerint másfajta gondolkodásmódot igényel a szolgálatteljesítés. Alapvető követelménye a hűség, az igazságosság, a szorgalom, a mértékletesség, a művelődés iránti igény, a kötelesség teljesítése, valamint a szemrehányás, illetlenség, rágalmozás kerülése.¹⁰⁶⁷

Az udvar irányítása

A 18–19. század fordulóján Festetics György keszthelyi udvartartását hierarchikus felépítés jellemezte. A gazdasági tevékenység kereteinek biztosítékot jelentő uradalmak tisztikara (*officiales* [lat.]) mellett hangsúlyos szerep jutott a kisegítő személyzetnek (*oeconomici* [lat.]). Az alkalmazottak külön csoportját képezte a belső vagy udvari alkalmazottak köre (*servitores* [lat.]). Ide tartozik a legmagasabb rangú belső személyzetet irányító udvarmester (*Hofmeister* [ném.]), valamint az alárendelt egyéb általános szolgálati, rendészeti, a kastély belső fogyasztásához kapcsolódó állattartással, iparosmunkával és udvartartással foglalkozó alkalmazottak, akik a kastély urai és úrnői helyett egy teljes háztartás működését biztosították.¹⁰⁶⁸

A reprezentatív és biztonságos élettérhez kapcsolódó feladatrendszer, valamint a személyzet és az udvar irányításával, ellenőrzésével megbízott vezető tisztségek sorában a központi udvari igazgatásért előbb az udvari kasznár (*frumentarius* [lat.]/*Kastner* [ném.]), majd 1803-ra a belső hierarchia legmagasabb fokán álló tisztartó, valamint az alárendelt udvarnok és tárnok felelt. A rendészeti és közigazgatási feladatokért felelős, udvarmesteri pozíciót betöltő udvari kasznár eljárásrendjére vonatkozó rendelkezések értelmében ő felelt a kastély külső és belső tereinek karbantartásáért, s az alárendelt alkalmazottak ellenőrzéséért: „*Leg főbb Kötelessége állani fog Udvari Kasznárnak az egész Kastélynak külső tekintetre nézve leg*

¹⁰⁶⁶ Adams, S. and S.: *The Complete Servant* i. m. Fülszöveg.

¹⁰⁶⁷ Uo. 20–21.

¹⁰⁶⁸ Krász L.–Kurucz Gy. (szerk.): *Edelényi hétköznapiak* i. m. 48., 52. Az edelényi kastély személyzetéhez: Uo. 49.

tökéletesebb karban való meg tartása, mellynek okáért noha minden időbe, de kivált Esztendőnek ellforgása alatt kétszer, Tavasszal tudniillik, ugymint Sz. György, és ősszel vagy is Sz. Mihály nap tájba az egész épületet meg járja”. Az észlelt hiányosságokat, károkat pedig jelentette a *Direction*-nak. Legjelentősebb elintézni valója „*A Háznak gondviseléséhez tartozván Tűzre való vigyázat*”, azaz a tűzvész megakadályozása, valamint az ehhez szükséges tűzoltó eszközök karbantartása és összeírása volt. Arra való tekintettel, hogy a szerencsétlenség elkerülhető legyen, a körültekintő instrukció figyelmeztet az óvatosságra. Eszerint tiltotta az udvarban való dohányzást, a sertések pörkölését, a „*Tűznek egyik Háztul, másikhöz vagy Gyertyának lámpás nélkül való átadását*”, sőt a kémények tisztán tartására is kiterjedt az utasítás.¹⁰⁶⁹ A három évvel későbbi útmutatásban a kasznár katasztrófavédelemre vonatkozó funkcióját az udvarnok mellett egy erre a posztra kijelölt személy, a házi szolga („*füttő*”) vette át, akinek „*Kötelessége lészen a Szobákat mértékletessen fűteni, a' kályhákba megkivántató Fákat apró darabokra vágván, a' Füttő Kementzék mellett lévő Záros Ferslagokban tartani*”, amely helyiségekbe pedig nem fér el egy láda, oda csak egyszeri adag fát visz fel.¹⁰⁷⁰

Ezeken kívül a kaszsnárnak mind a külső, mind a belső teret érintő regisztrálási és katasztrófavédelmi kötelezettségei kiegészültek teljes körű ellenőrző funkcióval a beosztottak tevékenységét, az élelmiszereket, a ménest, valamint a vagyontárgyakat illetően. Tekintve, hogy a belső személyzet minden tagját ellenőrizte, menedzselte a háztartást, az összes tevékenységi térben (szoba, konyha, ebédlő, tároló helyiség, pince, istálló, kert) állandó jelenlétére számíthattak.¹⁰⁷¹ Egyértelműen kijelenthetjük, hogy ekkoriban ő töltötte be az udvarmester pozícióját, sőt az angol modellt alapul véve a komornyiknak (*Butler* [ang.]) is megfeleltethető.¹⁰⁷² A Festetics László idejéből való forrásokban már általános szolgálóként jelenik meg a komornyik.¹⁰⁷³ E séma alapján a keze alá dolgozott egy komornyik (*Under Butler* [ang.]), illetve a piszkosabb tennivalókat, így a csizma- és cipőtisztítást, ruhakefélést, ura borotválását elvégző inas (*Valet* [ang.]).¹⁰⁷⁴ A szigetországban az általános szolga sorában foglalt helyet a lakáj (*Footman* [ang.]), aki szintén cipő-, csizma-, fogkefe-, szemüveg-, tányér-, kép- és bútortisztítással, ajtónyitással, evőeszközök kikészítésével volt többek között megbízva. Megkülönböztettek ritkább esetben női lakájt (*Lady's Footman*) is. Mivel családonként kettő vagy több lakájt is foglalkoztattak, így a „főlakájnak” voltak segédei (*Under*

¹⁰⁶⁹ MNL OL Festetics Lt P 279 19. d. f. 547v.

¹⁰⁷⁰ MNL OL Festetics Lt P 279 37. d. f. 408.

¹⁰⁷¹ MNL OL Festetics Lt P 279 19. d. ff. 551–552v.

¹⁰⁷² Vö. Adams, S. S.: *The Complete Servant* i. m. 127–129.

¹⁰⁷³ MNL OL Festetics Lt P 279 129. d. T. II. 1822 No. 293.

¹⁰⁷⁴ Adams, S. S.: *The Complete Servant* i. m. 133–138.

Footman), de külön tisztséget töltött be a tulajdonképpeni portás is (*Hall Porter*).¹⁰⁷⁵ Az angol arisztokrácia háztartásaiban szolgálatot teljesítők struktúrája láthatóan szerteágazóbb és strukturáltabb volt Festetics udvartartásához képest, ahol több pozíciót is betöltött egy személy.

Az alkalmazottak rendkívül pazarló életmódot folytattak a gyertya vagy a tűzifa tekintetében, ami kíméletlenül megemelte a kiadásokat. A konyhai tűzhelyen egész nap haszontalanul égették a tűzifát, máshol „*a Kálhák annyira fűtetnek, hogy végtére ajtókat, ablakokat ki nyitni, 's a képpen szobákat meg hűsíteni kellett*”,¹⁰⁷⁶ a gyertyát pedig minden sarokban használták. Ezeknek következtében elrendelte az uraság, hogy a fát zár alá kell helyezni, így korlátozva a tiltott fogyasztást. Emellett természetesen számos módon igyekezett takarékosagra ösztönözni a belső személyzet fa- és gyertyahasználatát és csak annyi gyertya kiosztását engedélyezte, amennyi pazarlás nélkül szükséges.¹⁰⁷⁷

Miután 1803-ra megszűnt a kasznár funkciója, így szerepkörén az „*Udvari Tisztartó, az Belső Udvari Tisztségnek főbb Elöljárója*”, az udvarnok és a tárnok osztozott.¹⁰⁷⁸ Így a felelősség is háromfelé oszlott elvben, következésképpen egyik pozíció sem bírt kizárólagos hatalomgyakorlással, azaz voltaképpen minimálisra igyekezett csökkenteni a visszaélés lehetőségét. A központi udvari igazgatásért felelős kasznárt felváltó udvari tisztartó megörökölte elődje udvarmesteri szerepkörét is. A tisztartó gondoskodott egyfelől az alkalmazottakról és mesteremberekről, másfelől pedig a gróf javairól, ingóságairól. Ellenőrző, felügyelő funkciója mellett nyilvános beszámolási kötelezettséggel tartozott urának. Az udvar mindennapi működéséhez nélkülözhetetlen adminisztratív tevékenységet (jegyzőkönyvek, megbízások) is ellátta, hogy minden nyomon- és visszakövethető legyen a gazdaságra, háztartásra való tekintettel.¹⁰⁷⁹

A tiszti írásos iratanyagok közé tartozott „*a' tizenegy Tzikkelyekből álló Relatio*”, amit a tisztartó minden hónap végén köteles volt „*a' Tettes Directionak beadni*”. Ebben a szokatlan esetekről kellett számot adnia, vagyis mit tapasztalt vizitációi során a cselédek viselkedésében, a számadásban, a bútorokat, az épületeket, a „*Konyhabéli Consumptio*”-t, a tároló helyiséget, a pincében tárolt borokat, a mosás intézését, valamint a fának és gyertyának fogyasztását illetően.

¹⁰⁷⁵ Uo. 143–150. Vö. *Thomas Cosnett: The Footman's Directory, and Butler's Remembrancer, or The Advice of Onesimus to his young Friends: Comprising, Hints on the Arrangement and Performance of their work; Rules for Setting out Tables and Sideboards; The Art of Waiting at Table, and Conducting Large and Small Parties; Directions For Cleaning Plate, Glass, Furniture, Clothes, and all other things which come within the care of a manservant; and Advice Respecting Behaviour to Superiors, Tradespeople and Fellow-servants: with an Appendix, comprising various useful Receipts and Tables.* London 1823.

¹⁰⁷⁶ MNL OL Festetics Lt P 279 19. d. f. 556v.

¹⁰⁷⁷ Uo. ff. 556v–557v.

¹⁰⁷⁸ MNL OL Festetics Lt P 279 37. d. f. 398v.

¹⁰⁷⁹ Uo. ff. 398–401.

Továbbá beszámolási kötelezettséggel tartozott a ménállomány, a szarvasmarhák, az udvari majorság, illetve a takarmány állapotáról is, továbbá a vadászatot és halászatot illetően.¹⁰⁸⁰ Az udvari vadász által lőtt apróbb vadak, illetve madarak nyilvántartása az ő feladatköréhez tartozott. A visszaélés megfékezése végett azok regisztrálása két könyvben történt, de a puskapor és serét pazarlására is figyelt.¹⁰⁸¹ Arra is neki kellett ügyelnie, hogy a fizetéseket és libériákat a meghatározott időpont szerint pontosan adják ki.¹⁰⁸² Fontos megjegyezni, hogy a tároló helyiségnek száraznak, levegősnek, árnyékosnak, hűvösnek és tisztának kellett lennie.¹⁰⁸³

Az udvari tisztartó pozíciójából adódóan köteles volt korán kelni, serénykedni, s erre ösztönözni a tárnokot, udvarnokot és a konvenciók cselédekét is. Minden héten legalább kétszer, mikor az udvari cselédeknek már *„nyugodalomban kellene lenni”*, olyankor vagy személyesen, vagy az udvarnok és a tárnok által ellenőrizte őket, vajon a számukra kirendelt helyeken alszanak-e, s *„nem tartózkodnak e az Udvarba valamelyes rossz mind a’ két nemből való személyek”*, illetve nem történik-e lopás vagy gondatlanság okozta *„veszedelem”*.¹⁰⁸⁴ Amennyiben gyanús személyeket találtak az udvarban, azonnal be kellett őket záratni, ha azonban lopást észleltek, nyomozás után rendelkezni kellett sorsukról.¹⁰⁸⁵ Elsősorban tehát a belső udvari cselédekét igyekezett *„jó Regulában tartani”* és engedelmességre fogni, ha a szükség megkívánta, meginteni vagy megdorgálni.¹⁰⁸⁶ Az elkövetett bűn mértékétől függött tehát a büntetés, amelyben Rousseau tanítása nyilvánul meg, miszerint a büntetés a tett következménye. Amint szemtanúi vagyunk, ezek mértékletességről, humánus hozzáállásról vallanak. Festeticcsel ellentétben Bethlen Miklós a testi bántalmazást is alkalmazta szolgálóival szemben, amikor indulatai eluralkodtak rajta, tehát ezen tulajdonság alapján közel sem volt empátikus, filantróp, mint a keszthelyi gróf:

„(...) meg vallom, kivált a szolgálaim, cselédim és jobbágyim között hirtelen haragu voltam, szitkozódásra, és ha pálcza volt a kezemben, hamar verekedésre is fakadtam; kivált vadászatban, mikor magam is agárral állottam, ha valaki a vadnak rosszul bocsátott, összeszidtam (...). Mikor valami kárt tettek biráim, tisztartóó, jobbágy, béres, vagy mi afféle,

¹⁰⁸⁰ Uo. f. 399v.

¹⁰⁸¹ Uo. f. 426v.

¹⁰⁸² Uo. f. 400v.

¹⁰⁸³ Adams, S. S.: The Complete Servant i. m. 73–74.

¹⁰⁸⁴ MNL OL Festetics Lt P 279 37. d. ff. 399–399v.

¹⁰⁸⁵ Uo. f. 399v.

¹⁰⁸⁶ Uo. f. 400.

*bizony sokat morgottam, szitkozódtam, fenyegetődztem, hirtelen első indulatomban talám úgy megszidtam volna az embert, ha lehetett volna, hogy mindjárt szörnyű halált holt volna.”*¹⁰⁸⁷

Az udvari tisztartóhoz hasonló szerepkört töltött be az udvarnok, aki alárendeltségéből fakadóan teljes készséggel és engedelmisséggel tartozott felettesének. Eredeti funkcióját tekintve tükröt kellett tartania példamutatás, szorgalom, hűség tekintetében, ha pedig azt tapasztalta, hogy valaki hibát ejtett, azt az udvari tisztartónak köteles volt jelenteni. „Az Uraság méneseit gyakori izben a' Ménes mesterrel, avagy urnak távúl lévén alkalmatosságával a' Beraiterrel [főlovászmester] gyakrabban megvisitálja”. Továbbá a gróf asztalánál is minden nap megjelent, hogy rendet rakjon és a megmaradt italok maradéktalanul visszakerüljenek a pincébe.¹⁰⁸⁸ Ő felelt mindemellett a kastély karbantartásáért,¹⁰⁸⁹ részben az esetleges tűzvész megakadályozásáért („az Udvarnok a' Kastély udvarán a' dohányzást, sertések perkelését, tűznek egyik házról a' másikhoz, vagy gyertyának lámpás nélkül való hordását, vigyáz ezen fellül, hogy kivált szeles időben Kályhaajtók nyitva ne maradjanak (...)”).¹⁰⁹⁰ Az udvari tisztartó felügyeletében az udvarnok kötelességeihez tartozott még egy jegyzőkönyv készítése a konvenciók cselédek számontartása érdekében. Ez tartalmazza a szolgálati idő kezdő dátumát, a béréket, a libériák és szolgálati ruhák számát és hogy azokat mennyi időre kapják. Ügyelni kellett rá, hogy egy-egy ruhadarab ne kerüljön kibocsátásra kétszer a szolgáló rendelkezésére, a bérek pedig ki legyenek fizetve minden hónap végén.¹⁰⁹¹

A tárnok a belső gazdaság felelőse volt, akinek elsődleges kötelességei közé tartozott a tisztartó és az udvarnok utasításait készséggel, szorgalommal betartani. Rendszeresen látogatta az udvari konyhát, ahol legérzékletesebben lehetett tapasztalni a pazarlást és a prédálást, így értelemszerűen szemmel tartotta a majorosnét is. Ezenkívül ő vigyázott a tehenészre (svájcceres) és az általa fejendő tehénre, továbbá a zöldségekre, gyümölcsökre, valamint a konyhakertre. Hozzá tartozott még a pincékben lévő borokra való felvigyázás és a hordók tisztán tartása is. Ügyelt továbbá a béresre, hogy szorgalmasan dolgozzon, illetve gondoskodott a télire szükséges fáról is.¹⁰⁹² „A Svajtzeresnek Kötelességében fog állani a' keze alá bizott marháknak jó gondviselése, szorgalmatos, de takarikos etetése, a' Teheneket illendő móddal, s' tisztán kifejje, s' a' tejet azonnal a' Tárnoknak általadja, mellyből tsak egy tseppet is sem a' maga,

¹⁰⁸⁷ Gróf Bethlen Miklós I. i. m. 158.

¹⁰⁸⁸ MNL OL Festetics Lt P 279 37. d. f. 401.

¹⁰⁸⁹ Uo. ff. 415–416v.

¹⁰⁹⁰ Uo. f. 414v.

¹⁰⁹¹ Uo. ff. 405v–406.

¹⁰⁹² Uo. ff. 401v–403v., ff. 425–425v.

sem pedig más szükségére fordítani, a' vagy eladni, sőt a' M. uraság Konyhájába is abból /: valameddig a' Tárnok által fel nem méretik /: beadni nem leszen szabad, a' marhák számára szetskát fog vágni, az istállóba estre tsak lámpással fog bémenni, mellynek alkalmatosságával a' tüzre vigyázzon, egyéb eránt pedig az Udvarnok, és Tárnok parantsolatinak bétellyesítésében hiven, és serényen el fog járni."¹⁰⁹³

Katasztrófavédelem

A gyakori katasztrófák következtében már 1797-ben készült a tüzesetek esetére egy rendtartás, ami pontról pontra előírja a szükséges teendőket. Eszerint amint tűz keletkezik vagy füst látszik egy háznál, lármát kell csapni, a hajdúkkal puska lövést kell leadatni vagy dobot kell veretni, hogy az emberek tudják, hol van a tűz. Továbbá a harangot félre verni, a tűz irányába kitenni a zászlót, éjjel pedig a lámpát kiakasztani, a szomszédokat kiáltással figyelmeztetni. A szomszédok közül fusson valaki a tiszttartóhoz, harangozóhoz, a többiek pedig vigyenek vizet a tűz oltásához. Az udvari kasznár meglátva, a város mely részén keletkezett a tűz. Ha a tűz távol van, az udvari cselédeket oda küldi, és csak annyit hagy a kastélyban, amennyi szükséges. Amennyiben a tűz közel van, a legelső feladat a padlások átvizsgálása. Katasztrófavédelmi kötelezettségeiből adódóan a kasznárhoz tartoznak a kémények, főleg a konyha kéményei, amelyeket minden tizennegyedik napon meg kellett tisztítani.¹⁰⁹⁴ Annak érdekében, hogy ösztönözzék a helyi lakosok hatékony, intenzív munkavégzését a minél nagyobb károk elkerülése érdekében, „*A Mtgos Uraság annak, a' ki a' tüzhöz a' legelső lajt vizet viszi, egy Arany jutalmat fog mindenkor adatni*”.¹⁰⁹⁵

Az ilyen jellegű természeti katasztrófák ugyan elkerülhetetlenségüknél fogva állandóan pusztítottak, de egy-két nagylelkű főúr mindig akadt, aki anyagi támogatással megpróbált enyhíteni a károkon, mint Batthyány Fülöp herceg is. 1816-ban a körmenyi tűzvész kétszázharmincegy károsultjának 2 000 ft segélyt osztott ki, sőt az újjáépítés jelentős részének költségét is átvállalta, ami maga után vonta a városrendezést. Sőt 1855-ben is nagyvonalúan adakozott az árvíz károsultak javára, ami tízszeres összege annak, amit Festetics áldozott ugyanerre a célra.¹⁰⁹⁶ A Batthyány grófi család is kidolgozott Körmenyben intézkedési tervet tüzesetek megelőzésére. A megelőző intézkedések sorába tartoztak az éjszakai őrzők

¹⁰⁹³ Uo. f. 410.

¹⁰⁹⁴ MNL OL Festetics Lt P 279 11. d. ff. 38–43.

¹⁰⁹⁵ Uo. f. 43.

¹⁰⁹⁶ Kondicsné Kovács É.: Batthyány Fülöp i. m. 161.

foglalkoztatása éjféltől hajnalig. Sövényes, deszkás kéményt tartani nem volt szabad, mint ahogy lámpás nélkül gyertyával sem lehetett járni. Legalább félévente ki kellett tisztítani a kéményt, de engedély nélkül lövöldözni tilos volt.¹⁰⁹⁷

Magától értetődik, hogy elmaradhatatlan feladatnak számított a konyha kéményének kéményseprő által, hetente történő megtisztítása is.¹⁰⁹⁸ Egy 1797. évi jelentésből tudjuk, hogy Festetics György uradalmaiban már tizenegyedik éve szolgált a kéményseprő, ahol ezidáig háromszázhusz kémény volt, ám ez a szám harminckettővel megnőtt. A helyi kéményeket minden hónapban, a vidékieket negyedévente 127 ft-ért tisztította meg. A megemelkedett kéményszámok miatt már egyedül nem bírta a munkát, ezért segítségére kért egy legényt.¹⁰⁹⁹ A kéményseprőre nagy horderejű kötelesség hárult egy potenciális tűzvész kialakulásának elhárítása következtében, így a korábban évente nyolc alkalom helyett, 1817. március 1-jén jóváhagyták a rendkívüli, minden kéményt (százkilencven darab) érintő egyszeri kisöprését, amiért a kéményseprőnek alkalmanként 30 xr-t kellett fizetni.¹¹⁰⁰

Közbiztonság

Közbiztonsági és rendészeti feladatkörök ellátásával megbízott személy volt a porkoláb. Teendői közé tartozott az ún. buga-házban¹¹⁰¹ lakó udvari cselédek rendbe szedése, az udvari *beraiter* segítése, a fogház tisztán tartása, és „*a' tüzi eszközökkel való bánás, és az Udvari Kastélyra való vigyázás*”.¹¹⁰² Mivel a buga-házban állandósult a lárma és a veszekedés, ezeket a porkoláb igyekezett lecsillapítani. Ezeken kívül vigyázott a tisztaságra, figyelt a lopásokra, a

¹⁰⁹⁷ MNL OL Batthyány Lt P 1322 43. d. ff. 4–8v. Nr 70. Egy másik instrukció Körmendről: Uo. 43. d. ff. 146–148, s ennek másolata: Uo. ff. 150–152.

¹⁰⁹⁸ MNL OL Festetics Lt P 279 37. d. f. 407.

¹⁰⁹⁹ MNL OL Festetics Lt P 279 10. d. ff. 161–161v.

¹¹⁰⁰ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Jegyzőkönyvek P 279 276. k. T. II. 111/348.

¹¹⁰¹ Itt pejoratív, degradáló értelemben használatos, a neveletlenségre utal a cselédekre vonatkoztatva. A cselédházak megépítése folyamatos volt, ami így elszeparálta őket a többi dolgozóktól, kifejezve ezzel alacsony társadalmi állásukat és megbecsülésüket. Ezt még a berendezések, illetve elkészítésüknek az ára is jól reprezentálja, ugyanis például 1800. augusztus 25-én elrendelték Ventzel asztalosnak az asztalok, székek és ágyak készítéséért 13 ft 39 xr kifizetését. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Jegyzőkönyvek 1800/II P 279 251. k. f. 685. 902. sz. Jelentős részük 1803-ra elkészült: a lakószobák hossza 23 láb (jelölése: '), szélessége pedig 18', a kamrák hossza 9', mélysége 11', míg a konyha szélessége 12'. Ezen kívül a konyhát és a cselédszobát boltívesre, vagyis íves szerkezetűre készítették, az ablakok 24 col vagy hüvelyk (jelölése: ") magasságúak és 18" szélességűek lettek. MNL OL Festetics Lt Directorátusi Jegyzőkönyvek 1803 P 279 254. k. f. 511. 610. sz. Egy 1763. évi felmérésnek köszönhetően rendelkezünk adatokkal az edelényi uradalomban szolgáló, az udvarhoz tartozó alkalmazottak szobáinak berendezéseiről, valamint a kastélyhoz tartozó épületekről. Példaként a kulcsár, az udvarmester, valamint a *praefectus* igen szegényes szobáit emeljük ki, melyeknek közös vonása a zárható fenyőajtó, két ablak, melyet tölgyfából készült ráma szegélyez, száznolcvan üvegkarika (párja 3 xr). Ezenfelül a kulcsár szobáját illetően feljegyeztek egy kályhát, akárcsak a *praefectus* privát helyiségében, továbbá még négy zárható fiókot is. MNL OL Dessewffy Lt P 86 51. cs. Fasc. H. No. 3. Sub Litera Z. ff. 54–55v.

¹¹⁰² MNL OL Festetics Lt P 279 37. d. f. 410v.

kóborlókra, s a tűzoltó eszközökre. A csatornákból a havat kilapátoltatta, tiltotta a pipázást, az esővíznek a cselédekkel árkot csináltatott, kéményekre, sütőkemencékre vigyázott, ugyanis a hibákért őt vonták felelősségre. Ha egy rabot hoztak, azonnal kellett jelentenie a fiskálisnak és megtudakolnia, hogy milyen tömlőcbe vessék, milyen legyen a bánásmód, de nyilvántartás vezetésére is kötelezve volt, melybe a rabok neve, lakhelye és a behozatal napja került bejegyzésre. Az elítéltek között diszkrepancia volt tapasztalható, hiszen a „*Könnyebb Rabokkal*” csupán szecsát vágatott, szénát kötött, udvart tisztított, délben és este pedig a fogházba zárta őket. A „*terheseb Rabokat*” azonban naponta csak egyszer engedte ki a friss levegőre, de ilyenkor sem beszélhettek idegenekkel, esténként pedig tüzetesen megvizsgálta őket, vajon tapasztal-e valami különösét. Szolgálati ideje egész napra kiterjedt, még éjszaka is őrködött, éberén aludt.¹¹⁰³ Az egyes uradalmakban alkalmazott porkolábok a belső udvartartás rendszerétől függetlenül láttak el rendészeti munkát. Erre a pozícióra tehát igen nagy türelemmel, éberséggel, teherbírással rendelkező ember volt alkalmas. Mindebből következtetni lehet a közbiztonsági állapotokra.

Richard Bright a magyarországi börtönöket is meglátogatta, melyek nyitva álltak a kíváncsiskodó idegenek tekintete előtt. Az utazó a nemesi kiváltságok közé sorolta a börtöntartás jogát, a hatalom birtoklásának egyfajta jeleként. Az egyik legjobbnak a keszthelyit tartotta, mely a kastély bejáratával szemben helyezkedett el egy börtönőr irányításával, ahol a foglyokat munkára fogták. A bútordarabok nélküli tömlőcök nem voltak nagyobbak tizenkét négyzetméternél, a világításukat és a szellőztetésüket a rácsos ablakok oldották meg.¹¹⁰⁴

Reprezentatív feladatkörök

Reprezentatív feladatkört töltöttek be Festetics udvartartásában a sajátságos szerepkörrel felruházott belső katonák vagy huszárok. Ez esetben két katonáról van tudomásunk (Magyar

¹¹⁰³ Uo. f. 411.

¹¹⁰⁴ „The place chosen for the confinement of prisoners is usually close adjoining, or forming a part of the dwelling of the lord; and as they are generally employed in labour, the traveller seldom approaches the house of a Hungarian noble, who possesses the Jus Gladii, without being shocked by the clanking of chains, and the exhibition of these objects of misery loaded with irons. The prison itself is never concealed from the curiosity of strangers; I should almost say that it is considered a boast, – a kind of badge of the power which the lord possesses. One of the best I saw was at Keszthely. It forms an insignificant part of a large low building, immediately opposite to the entrance of the castle, in which are the residences of several inferior officers of the estate. Under the guidance of the keeper of the prison I entered by a door well barred and bolted, Instantly seventeen figures, all in the long Hungarian cloak, rose from the ground on which they were sitting. Besides themselves, the room, which was not above twelve feet square, presented no one object: no table, bed, or chair. It was ventilated and lighted by several small grated windows, high up in the side of the walls.” Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 440.

Ferenc és Szily József),¹¹⁰⁵ akik a belső szolgálatok kielégítése érdekében az inassal igyekeztek rendet teremteni. Az ebéd mellett szolgáltak, egyiküket a gróf szobája szomszédságában helyezték el. Ha a gróf elutazott, az első lovász társaságában az egyik reprezentatív huszár minden alkalommal elkísérte, ura ruháiról gondoskodott.¹¹⁰⁶ Bright figyelmét is felkeltette a fegyver nélküli két huszár, akik mellett általában három-négy szolgáló szolgált fel. Az asztal melletti beszélgetések mindig jókedvűek, tanulságosak voltak.¹¹⁰⁷ John Paget 1835 és 1837 között tett magyarországi látogatása során csodálkozva számolt be róla, hogy „csaknem minden úriember tart inasként egy állig fölfegyverzett huszárt, de néhányan teljes szolgaszemélyzetüket is hasonló öltözékben járatják. (...) Idegen számára meghökkentő élmény, amikor az asztalnál egy takaros egyenruhába bújtatott huszár szolgálja ki (...)”.¹¹⁰⁸

Az instrukciók tanúbizonysága szerint az udvartartáshoz tartozott az udvari vadász (*Jäger* [ném.]) is. Szolgálati tevékenységéhez szakirányítási és rendészeti tennivalók is tartozhattak, illetve a már említett lövéskönyv vezetése indokolhatta a vadvédelmi feladatok ellátását is.¹¹⁰⁹ Más aspektusból az is ismeretes, hogy a vadászatot különös tekintély övezte, ugyanis a vadászat egyfelől a nemesek előjogai közé tartozott, másfelől a szórakozásnak és az időtöltésnek kedvelt formáját jelentette.¹¹¹⁰

A bensőségesség és a privát szféra színtere: a szoba

Érzékelhetően Festetics György a rendészet megteremtését tartotta a legsürgetőbb elintéznivalónak, ám az alacsonyabb státusú szolgálattelvők is hasonlóan komoly szerepkörrel voltak felruházva a reprezentatív belső és külső terekben. Az udvar szabályai erősen védték a gróf mindennemű tulajdonát, így a ruhákra megkülönböztető számokat varrtak. Ezenfelül azt is elrendelte az uraság, hogy a kendőkre, abroszokra és a korszakban fokozatosan elterjedő

¹¹⁰⁵ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 269.

¹¹⁰⁶ MNL OL Festetics Lt P 279 37. d. ff. 406v–407.

¹¹⁰⁷ „The Graf was always, both at table and in his excursions in the carriage, attended by two young men, dressed as Hussars without arms; and, besides these, three or four servants, out of livery, generally served at the table. The conversation was always instructive, full of good temper, and enlarged views on the part of my host.” Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 446.

¹¹⁰⁸ Paget, J.: Magyarország és Erdély i. m. 19.

¹¹⁰⁹ „(...) az Udvari Vadász megérkezett (...) ezennel elrendeltetik, hogy Tessler Ménes Mester, és Udvari Tisztartó Úr mind azon puskákat, mellyek Urbariális és egyéb közönséges vadászatokon használtatni szoktak a' Fegyver Tárból Rózsa Fiscallis Urtól egy Inventarium szerént Reversális mellett számadása, és gondviselése alá vegye által, azokat az Exartaratusnak előbbeni Lakásánál egy almariomba bé helyeztetvén zár alatt tartsa, úgy, hogy az Urbariális vadászatokon kívül senkinek használatára ne engedessenek, hanem csak az Udvari Vadász számára adasson ki egy kettő.” MNL OL Festetics Lt Directorátusi Jegyzőkönyvek P 279 f. 14. 18. sz.

¹¹¹⁰ Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Edelényi hétköznapiak i. m. 126–127.

kifinomult életmódot folytatnak, korrekt fizetést kapnak, a kezük alá tartozó felszereléseket tisztán és épségben tartják, törekednek a rendre és a szabályok betartására, nem pazarolnak.¹¹²⁰

A cselédlányokról való efféle véleménynyilvánítás letisztult, egyszerű öltözetükből, szerény, alázatos és vidám természetükből fakadhat. Feladataikat tekintve úrnőjük öltöztetéséért és gardróbjuk rendben tartásáért feleltek.¹¹²¹ A kora újkori Francia Királyságban az urak és a szolgák közti szexuális kapcsolat, fizikai érintkezés általános volt már csak abból az aspektusból is, hogy az urakat a szolgák öltöztették.¹¹²²

Az állandó lakóhelyhez kapcsolódóan a főúri életmód elengedhetetlen feltétele lett a higiénára való törekvés. Ez megkövetelte a tisztaságot a bútorok és textíliák tekintetében egyaránt. Ehhez hozzátartozott az állandó takarítás, mosás, sőt a ruhák gardróbban való megfelelő tárolása is az ezekre a feladatokra kijelölt női szolgák (mosónő, szobalány) révén.¹¹²³ Az ún. „*fehér ruhákat*” két egységre osztották, „*azok, a' mellyek egyenesen az Uraság személyét illetik, biztosabb belső Leánynak, a' más Rendbéliek pedig, mellyek az Offitzerek, Tselédek, 's a' Konyha számára valók, az Offitzér Szakátsné, számadása alá adatnak (...)*”, melyek meg voltak számozva.¹¹²⁴ A mindennap használatos ágyneműt, illetve az ágyhoz tartozó textíliák, ruhák kicserélése a szobalány által minden szombaton megtörtént, melyek a mosónőhöz kerültek tisztításra.¹¹²⁵

Festetics László gróf neveltetésében jól tükröződnek az apai kívánalmak és a „közjó” előtérbe helyezése, ugyanis például a Polyák Lizi nevű szobalány betegség miatt negyedévi helyett félévi fizetést kap. Helyette szerződtek Fiszel Marit, akitől megkívánta a magyar és a német nyelvtudást is.¹¹²⁶ A mosás, valamint a fehérnemű egyre gyakoribb és szélesebb körben való viselése a higiénával függött össze, melyet a 18. század második felében az elit fedezett fel. Egyben előnyben részesítette a hideg vízzel való fürdést az élénkítés célzatával, semmint a tisztaság elősegítése miatt.¹¹²⁷

¹¹²⁰ Moser, F. C.: Teutsches Hof Recht i. m. I. 5–7.

¹¹²¹ Adams, S. S.: The Complete Servant i. m. 83–84.

¹¹²² Maza S. C.: Servants and Masters i. m. 189.

¹¹²³ MNL OL Festetics Lt P 279 19. d. ff. 550–550v., Uo. ff. 555v–556v.; MNL OL Festetics Lt P 279 37. d. ff. 408v–409., Uo. f. 417–417v. Amit Franciaországban feltaláltak, a Magyar Királyságban sok helyen szapulásnak vagy lúgozásnak nevezik. „(...) A' fehér ruhát tudniillik egy kő, vagy mázos tserép edénybe, gyenge lúgba bé-áztatják, és bé-fedik, 48 óráig benne tartják, akkor ki-veszik, ki fatsarják, azután tiszta friss vízben meg rázogatják, újjra ki fatsarják, meg szárítják, és már ekkor a' ruha, mind tiszta, mind fehér.” A lúg hamuból hamuzsíról és szódából készül, de lehet kevés tojáshéjjal vagy oltatlan mésszel erősíteni. A réz és a faedényt nem célszerű ebbe áztatni, mert a lúg kiszívja a színt, megfakul. Magyar Hírmondó (Bécs) 1801. 20. Nr. 13. 216.

¹¹²⁴ MNL OL Festetics Lt P 279 37. d. f. 417.

¹¹²⁵ Uo. f. 417v.

¹¹²⁶ MNL OL Festetics Lt P 279 154. d. T. II. No. 1123.

¹¹²⁷ Sarti, R.: Europe at Home i. m. 195–196., 198.

A Leigh családnál a házvezetőnő felelt az ágyneműkért, „*fehér ruhákért*” is, melyeket V. Edward Leigh (1742–1786) gyűjtő nagy mennyiségben halmozott fel, s a leltárban külön vannak feltüntetve. Az asztalterítők és szalvéták különböző minőségű anyagból (damaszt, vitorlavászon, házi szövésű) készültek és különbséget tettek a régi és az új tételek között. A leltárban szerepelnek asztalterítők (külön pl. a reggelihez és külön a vacsorához való), kendők, törölruhák, törölközők, huzatok, éjjeli sapkák, lepedők (utóbbiak ír, holland, orosz és yorkshire-i szövetből, vagy lenből készültek). A fehér ruhák különféle minősége szakszerű kezelést követelt meg – gondoljunk vissza a locke-i elvekre.¹¹²⁸ A mosás, vagyis a tisztaság központi szerepet játszott a státus közvetítésében, mely Stobart megfogalmazásában „tiszteltetreméltó erény”-ként jelenik meg. Ennélfogva fontos árucikknek számított a szappan, melyből 1770-re az évi fogyasztási átlag Arbury Hallban és Audley End House-ban is 12 £-ra tehető. A textíliák és a tárgyak tisztítására szakembereket alkalmaztak.¹¹²⁹

Nem véletlen, hogy elsősorban a „legintimebb” szférához, a hálósobához és a meleget, védelmet, komfortot biztosító ágyhoz,¹¹³⁰ valamint a testhez kapcsolódott a legnagyobb figyelem. A Festetics tulajdonában lévő ágyneműk és ahhoz kapcsolódó textíliák száma az 1806. évi összeírások tanúsága szerint több mint ötszáz darabra rúgott.¹¹³¹

Az ételkészítés és az étkezés színterei

A szolgalattevők differenciáltságát tükrözi mind a tevékenységi terek, mind a szolgáltatások különbözősége, s milyensége. Aligha lehet kétséges, hogy az étkezések is a reprezentáció eszközévé váltak.

Ebben a közegben először a kulcsárné vagy házvezetőnő érdemel említést, ugyanis ő felelt a háztartásért és a cselédekért, ezért szimultán több dologgal is foglalkozhatott (ecetet, keményítőt, hajport készített, gyümölcsöt aszalt, kalácsot süített, a szakácsnak besegített, ha pedig az megbetegedett, akkor az ő teendőit is ellátta). Igen érdekes, hogy ekkora teret engedtek neki, és ez az instrukció sem tartalmaz vele szemben szankciókat, pedig korábbi forrás szerint nagy szerepe volt a prédálásokban.¹¹³² Az egykorú angol háztartásokban is kritériumnak

¹¹²⁸ Stobart, J. – Rothery, M.: Consumption and the Country House i. m. 91

¹¹²⁹ Uo. 92.

¹¹³⁰ Elias, N.: A civilizáció folyamata i. m. 313.; Sarti, R.: Europe at Home i. m. 119–120.

¹¹³¹ MNL OL Festetics Lt P 236 92. d. ff. 117v–120.

¹¹³² MNL OL Festetics Lt P 279 37. d. ff. 408–408v. „Kulcsárné, a Kire az egész Udvari fejér Tselédeknek dolga bizatik, vigyáz leg inkább, hogy mindegyik maga Kötelességét pontra híven tellyesitse, Lágyabbakat vagy feledékenyeket ébressze, 's ha ez sem használna, minden fogatkozásokat UKasznárnak meg jelentse Keze alá bizott Kézi Spaisznak aképpen gondgyát viseli, hogy sem maga sem mások akár gondtalansága, akár hivtelensége miatt valami vagy el ne tulajdonittasson, vagy másképpen el ne veszzen, Konyhát gyakran meg nézi, mind ide

számított, hogy kellő szakmai tapasztalattal rendelkezzen, erkölcsös, példamutató, szorgalmas magatartást tanúsítson.¹¹³³

A majorosnéra még az 1800. évi útmutatás értelmében a kasznár ügyelt.¹¹³⁴ Munkaköri leírása részletesen az 1803. évi instrukcióban került lejegyzésre. Az elnevezéséből is adódik, hogy a közvetlen udvari fogyasztást szolgáló gazdasági egységként funkcionáló majorság gondjaira figyelt elsődlegesen, a tárnok felügyelete alatt állt. A majorságban lévő apró marháknak viselte gondját, de baromfi- és sertéshizlalással, fonással is foglalkozott.¹¹³⁵ Segítségére a későbbiekben egy parasztlánykát rendeltek, hogy „*a' takarékos gazdasszonykodásra szoktassa*”.¹¹³⁶ A ranglétrán lefelé haladva említést érdemelnek a konyhaszolgálok, akik a szakács és a kulcsárné parancsolatait kötelesek voltak betartani, a konyha és az edények tisztán tartásáért, a tűzifa és a szén maradéktalan megőrzéséért, valamint a sertések hizlalásáért feleltek.¹¹³⁷ Az 1800. évi instrukció előírásai szerint a majorosnéra bízta a konyha, illetve környékének tisztán tartását, az edényekről és a tűzifáról való gondoskodást, a moslák kihordását napi háromszor, fonást, valamint „*vigyáz azonban arra is, hogy ezen Tselédek igen kijárok ne legyenek, vagy valami Legényeket magokhoz ne szoktassanak, mert ezzel időt töltvén, dolgokat mulasztják*”.¹¹³⁸

A kasznár különösképpen a majorosnét tartotta folyamatosan szemmel, „*hogy az hizlaló majorságnak elegendőt, a többinek tsak annyit, hogy el ne soványkodgyanak enni adgyon, 's így vagy haszontalanul ne vesztegesse, az eleséget, vagy valami uton el ne tulajdonítsa, azért eztet napjába többször is meg nézi (...)*”.¹¹³⁹ A gazdasági szempontból hasznos szarvasmarhákra, valamint a róluk gondoskodó tehenészre is kiterjedt értelemszerűen az útmutatás. Nemcsak az állatokkal való megfelelő bánásmódot írta elő az instrukció, hanem a tejtermékek (pl. tejföl, író stb.) értékéből adódóan azok helyes tárolását, sőt a tejfölkészítés fázisait is tartalmazta, vagyis a tejgazdaságot irányította.¹¹⁴⁰ Értelemszerűen nem mellékes, hogy milyen eledelt kaptak az állatok, ugyanis a „*Tehenyek minél jobb, 's amennyire lehet nyers, 's hig eledellekkel tápláltatnak, annál gazdagabban tejelnek, 's a Tejek annyival*

való, mind Uraság asztalától való maradékokat elől Kérvén, el teszi, pazarlásért Szakátsot, 's más Tselédeket meg szollitya, mely ha sikeretlen leszén, UKasznárnak meg jelenti, fonyást sürgeti, sőt ideje lévén maga is fony, befőzöttet, etzetet, Keményétőt, haj port Készit, gyümölsöt aszal, 's minden egyéb gazda Aszszony kötelességét végez.” MNL OL Festetics Lt P 279 19. d. f. 574v.

¹¹³³ Adams, S. S.: The Complete Servant i. m. 27–28.

¹¹³⁴ MNL OL Festetics Lt P 279 19. d. f. 570., ff. 574–574v.

¹¹³⁵ MNL OL Festetics Lt P 279 37. d. ff. 409–409v.

¹¹³⁶ Uo. f. 409v.

¹¹³⁷ MNL OL Festetics Lt P 279 37. d. f. 409v.

¹¹³⁸ MNL OL Festetics Lt P 279 19. d. f. 574v.

¹¹³⁹ MNL OL Festetics Lt P 279 19. d. f. 569v.

¹¹⁴⁰ Uo. f. 558v., f. 569. Vö. a fejszóna feladataival. Adams, S. S.: The Complete Servant i. m. 107–110.

*Zsirossabb azért az udvari Kasznár nyáron lévén, úgy is elegendő Lóhere Kertbéli Zöldségeknek Leveleit is össze szedeti, ezekkel meg eteti (...)."*¹¹⁴¹

Az udvari szakáccsal vagy szakácsnéval kapcsolatosan is pontos utasítások kidolgozására került sor, ami elsősorban arra irányult, hogy a gróf ételei pazarlás és megvárákoztatás nélkül elkészüljenek. A hatékonyabb és gazdaságosabb munkavégzés célzatával a szakács mellé 1803-ban a szakácsmesterség kitanulására egy kuktát és még egy szakácsot is szerződtettek, akik felett a konyhamesternek jogában állt dirigálni.¹¹⁴² Akárcsak az angol háztartás-modellben, mind a konyhalány, mind a kukta a szakács felügyelete alá tartozott. Előbbi a konyha tisztaságért felelt, utóbbi az ételkészítés színtereihez kapcsolódó tűzgyújtásért, a konyhai edények tisztántartásáért.¹¹⁴³ Nyilvánvaló, hogy kulcsfontosságú szerephez jutottak a jégvermek, ugyanis ügyelni kellett arra, hogy nyáron a sütemények, valamint a romlandó ételek, élelmiszerek ne avasodjanak vagy savanyodjanak meg. Ennek köszönhetően a szakács ezeket az ételeket a száraz, hűvös pincében készítette el, illetve tárolta.¹¹⁴⁴ Festetics figyelembe vehette a szakácsmesterséggel kapcsolatban Kibédi Ó és Új *Dieteticáját*, melynek harmadik kötete az ókori görög és római hagyományokra alapozva ír a szakácstól elvárható ismeretekről.¹¹⁴⁵ Angol viszonylatban is a szakács a pazarlás kerülésére törekedett és elszámolási kötelezettséggel tartozott. A családhoz való szerződtetéskor tájékozódnia kellett a ház szabályairól, az urak és úrnők ízlésvilágáról.¹¹⁴⁶

Könyvtár és instrukciója

A főúri udvar és reprezentáció különleges színterének számított a könyvtár, ezért nem lepődünk meg, hogy a könyvtárhasználatról, az állomány védelméről is tizenöt pontból álló részletes instrukció került kidolgozásra 1808. július 20-án. Az útmutatást a könyvtár rendben tartásának célzatával adtak át a könyvtárosnak. Ez alapján megtudjuk, hogy egy „*Bibliothecarius*”-nak nevezett szakigazgatási profillal megbízott személy töltötte be egyszerre a könyvtáros és a levéltáros pozícióját. A könyvtáros minden hónap végén jelentést tett a *Direction*nak arra nézve, hogy kinek, mit, mennyit adott ki, s vett vissza, bővült-e az állomány, s milyen könyveket köttetett be. Ez a személy felelt a könyvtárban található gyűjtemény gondozásáért,

¹¹⁴¹ Uo. f. 558v.

¹¹⁴² MNL OL Festetics Lt P 279 37. d. ff. 407–407v.

¹¹⁴³ Adams, S. S.: *The Complete Servant* i. m. 79–80.

¹¹⁴⁴ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 267. A befőzéshez, aszaláshoz, savanyításhoz, tartósításhoz, borok megőrzéséhez: Adams, S. S.: *The Complete Servant* i. m. 43–49.

¹¹⁴⁵ Kibédi Mátyus I.: Ó és Új i. m. 3. k. 409–418.

¹¹⁴⁶ Adams, S. S.: *The Complete Servant* i. m. 65.

rendszerezéséért, regisztrálásáért, beszerzéséért. Az erre kijelölt helyiségben megtalálhatóak voltak úgy a könyvek, mint az újságok, a kéziratok (*manuscriptum*), a képek, a térképek (*mappa*), a tervrajzok (*delineatio*), a kották (*musicalia*), amelyeket csak a gróf, illetve a *Directio* engedelmével lehetett kiadni. A gyűjteményt tizenkilenc betűjelezett tárgykörre osztották fel és regisztrálták külön a könyvek, külön a kéziratok mennyiségét, valamint mindent lajstrombeli számmal láttak el. Másfelől a könyveket külső megjelenésük alapján is differenciálták. A könyvtárba egyébként a gróf engedelmével a georgikoni professzorok kivételével senki nem léphetett, főleg nem égő gyertyával. Azt is szabályozta Festetics, hogy a kiadott könyveket, iratokat három hónapig lehetett kikölcsönözni, nehogy azok feledésbe merüljenek. Még arról is rendelkezett, hogy a könyvtár tisztán tartása, kiszellőztetése céljából az udvari tisztartótól és a ménesmestertől megkért személy köteles gondoskodni, méghozzá a könyvtáros jelenlétében.¹¹⁴⁷

Ez a rendelkezés egyértelműen alátámasztja, hogy Keszthelyen mindig volt szakképzett könyvtáros. Festetics György időszakában az átalakítások befejezését követően ezt a pozíciót Péteri Takáts József töltötte be, aki László gróf nevelője is volt. Igaz, nyolc évre szerződtek le, ebből azonban mindössze két évet töltött Keszthelyen, vagyis ekkor látta el könyvtárosi teendőit. Az is bizonyítható, Festetics – joggal – féltette reprezentatív kollekcióját, ugyanis ebbe a szakrális térbe még a családtagjait sem engedte be szívesen. Egészen más volt a helyzet azonban a georgikoni professzorokkal, főleg Asbóthtal, akik előtt megnyitotta a magánkönyvtárát, igaz, korlátozásokkal. Festetics tehát valóban egyedülálló állományt hagyott fiára, aki a tanároknak korlátlan használatot kínálta, sőt a *Georgikonnak* is létesített egy külön könyvtárat. Másfelől az állandó külföldi kapcsolattartás jelentős mértékben hozzájárult az állomány kibővüléséhez.¹¹⁴⁸ A levéltárat illető rendelkezés is tartalmazta a tűztől és a betörőktől való elővigyázatosságot. A fasciculusokat birtokok szerint kellett csoportosítani, illetve szorgalmazta a mutatók és katalógusok készítését is. A folyamatban lévő pereket külön könyvben vezették. Fontosnak tartotta egy lojális levéltáros alkalmazását, akinek még esküt is kellett tennie.¹¹⁴⁹

A felvilágosult Teleki Sámuel, akárcsak művelt főúri kortársai, azt a nézetet vallotta, hogy Magyarország előbbrejutása, szellemi felemelkedése a tudományokon keresztül lehetséges. Az enciklopédikus tudás megszerzése érdekében komoly, kb. negyvenezer tételt

¹¹⁴⁷ Az instrukcióból Festetics György utasítására két tartalmilag teljesen megegyező példány keletkezett, de más-más kézírással. MNL OL Festetics Lt P 279 55. d. T. I. ff. 155–159v.; Uo. ff. 160–163v.

¹¹⁴⁸ Klempe K.: A keszthelyi Festetics könyvtár i. m. 9–11.

¹¹⁴⁹ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 299–300.

számláló könyvtárat létesített Marosvásárhelyen.¹¹⁵⁰ Komoly szellemi értékét fejezi ki a könyveknek és az azokból felhalmozott tudásnak, hogy Teleki Sámuel is rendszabályokat alkotott a könyvtárhasználatról. Rendelkezései értelmében az örökösök nem oszthatták szét maguk között a könyveket, marosvásárhelyi házában őrizték meg gyűjteményét. Lett egy gondnok által választott könyvtárőr, aki évente leltározta, felülvizsgálta a gyűjteményt. A kultikus jellegű könyvtár és a múzeum nyitvatartása meghatározott napokon és időben történt. Festetics instrukciójához hasonlóan kitér minden részletre, figyelmeztet a rongálás elkerülésére és a szabályok szigorú betartására, ami mindkét gróf felvilágosult világlátását tükrözi vissza.¹¹⁵¹

«„Te, aki a könyvtárat használni akarod, abba, miként a múzsák szentélyébe, tisztelettel lépj be, az előjáró őrt üdvözlöd, szerényen szólítsd meg, a könyvtár szabad terében állj meg, a polcokat ne mozgasd, a könyveket és a természetrajzi gyűjteményt fogdosni, helyükről kimozdítani, a szekrényekből kivenni tartózkodjál; a kikölcsonzott könyvek lapjait és fedelét jegyzetekkel, ábrákkal vagy vonalakkal ne írd be, ne rongáld, tintával, olajjal, vízzel ne hintsd le, nyállal és az orr undok váladékával ne piszkold össze, ne gyűrd össze, ne tűrögessd, ne szaggasd, mosdatlan, zsíros kézzel ne kend össze; a kinyitott könyvekre ne támaszkodj; a kiolvasott könyveket sértetlenül és épen add vissza, a könyvtárban ne füstölj és ne légy másoknak terhére; veszekedésektől, vitatkozásoktól tartózkodjál.”»¹¹⁵²

Teleki látásmódja szerint a felvilágosodás eszmerendszerével összefüggésben a társadalmi boldogulás részét képezi a nemzeti nyelv ügye is. Paradox módon német nyelven írta le gondolatait, ami Festetics ideológiájával, modernizálási törekvéseivel ellentétes. Biró Annamária Deé Nagy Anikóra hivatkozva állapítja meg, hogy a Teleki gróf csupán érdeklődött a felvilágosodás iránt, ám annak eszmeiségét mégsem sajátította el teljeskörűen. Később látszólag el is távolodott tőle, ugyanis radikális politikai látásmódot vélt benne felfedezni, ám kapcsolatban maradt a jakobinusokkal és a bécsi udvar politikáját is támogatta.¹¹⁵³ Tehát újabb példáját látjuk annak, hogy Festetics György kiemelkedik kortársai közül.

Másik példánkban gróf Széchényi Ferenc könyvekkel való viszonyára kívánunk rávilágítani. Az *Országos Széchényi Könyvtár* első őre, később igazgatója Horvát István (1784–1846) volt, mely tisztséget 1816-tól haláláig töltötte be. Szerénységére vall, hogy Horvát

¹¹⁵⁰ Biró A.: Arisztokraták Erdély i. m. 141–142.

¹¹⁵¹ Deé Nagy A. (szerk.): Teleki Sámuel i. m. 227–231.

¹¹⁵² Uo. 230.

¹¹⁵³ Biró A.: Arisztokraták Erdély i. m. 142.

egykori tanítványa, Eötvös József jellemzése alapján birtokolhatott volna hivatalokat is, ő azonban a könyveket többre becsülte.¹¹⁵⁴

„(...) a' Nemzeti könyvtartó felé tartottam. Midőn be léptem Miller Úr egy Onomasticon nyomtatványát nyoma kezembe ilylyen szavakkal: „Ezt kedvem Horváthom az Úrnak maga a' Gróf (Szétsényi) küldi általam” – Meg köszöntem viszontag általa a' Grófnak ritka szivességét, de azzal meg nem elégedtem. Fartatni kezdém Miller Urat megszűröl arról: mi módon emlékezett volna meg rólam a' Gróf, mint előtte eddig ösmeretlenről? Meg beszéllette Miller Úr a' dolgot. Kért ő számomra könyvlajstromot. Szétsényi kérésére így felelt: „Adok igen örömet, de csak akkor, ha ki lépik oskolájából; mert Lajstromot Academicusnak adni másokat meg botránkoztatna”. Ekkor hogy ki tolná valamivel várakozásomat, Onomasticonnal kedveskedett. – Noha szükségem volna jobban könyvtárának Lajstromára, mint némelyly henye Uraknak; még is örömet várok: mert botránkozást okozni Hazámban épen nem akarok.”¹¹⁵⁵

A könyvtár öréről meg volt a gróf véleménye, hiszen erre a pozícióra kvalitásos személyt kellett találni. Széchényi Ferenc könyvtárának őrzőit elmarasztalja, kritikájának egy részletét olvashatjuk:

„Miller [Jakab] semmi tudomány nemében sem egészen járatos; igen sokat ír, de hibákkal rakva; kritikája józan nintsen (...). Petrovits [Jakab] tudományra nézve még félanyynyival sem bír, mint Miller Ur. Ő mélylyen gondolkodó nagyon kivált azóta, mióta Írnoknak, 's nem második őrzőnek nevezték a' Tituláris kalendáriomban. Igen szívére vette ezen történetet. ha ezt előre meg szagúlhatta volna, bizonyosan el nem hagyta volna a' kis Szétsényi Grófotskának Praefektusságát. Ezt érdemlette-e Szétsényi Ferentztől több esztendei hív szolgálataért? (...)”¹¹⁵⁶

Reprezentatív külső helyszín: istálló és ménés

A keszthelyi gróf szívügyének tartotta a ménésállománnyal összefüggő lótenyésztést, lótartást, az állatok trenírozását, ápolását és karbantartását, amelyben kulcsszerepet töltött be a szolgálószemélyzet. A lovak gondviseléséről szóló útmutatást először az 1800. évi instrukció

¹¹⁵⁴ Horvát István: Mindennapi – Horvát István Pest-budai naplója 1805–1809. Bp. 1967. 13.

¹¹⁵⁵ Uo. 123.

¹¹⁵⁶ Uo. 76–77.

rögzítette. Ennek alapján a lovakat az udvari rendtartáshoz tartozó ménesmesterre (*Stallmeister* [ném.]) bízták, de az udvari kasznár is felelt értük az eltulajdonításuk megelőzése, valamint a tisztán- és épségben tartásuk céljából.¹¹⁵⁷ A ménesmester köteles volt pontos nyilvántartást, hágatási jegyzőkönyvet készíteni a lovak neméről, színéről, fajtájáról, tulajdonságairól, hibáiról, a hágatás idejéről, de még azt is megkülönböztették, hogy szekeres vagy hátszlóról van-e szó. Ezenfelül pedig negyedévente táblázatos formában jelentést adott az ún. „*Ménés vizsgáló Könyv*”-ben, amelyben részletesen beszámolt az állatok állapotáról.¹¹⁵⁸

Festetics György 1799. augusztus 19-ei keltezéssel már készített egy „*A Ménés eránt tett Rendelés*”-t, amely rögzíti, hogy a kasznár és a ménesmester figyel a lovakra.¹¹⁵⁹ Egy következő írásbeli intézkedés pedig („*Tessler Andás Ménés Mester Instructiojának bővítése*”) részletezi a rá háruló feladatokat, azaz a hágatást, a széna-ellátást, a lovak etetését, illetve év végén beszámoló készítését.¹¹⁶⁰ Egy 1800. március 9-ei bejegyzés szerint Tessler „*a Bibliothecában lévő ménésről és Marha orvoslásról szóló Könyveknek olvasásokra való engedelmére könyereg [kérlel]*”, mely egyértelműen bizonyítja, hogy a ménesmester milyen mértékben elhivatottan viseltetett munkája iránt.¹¹⁶¹ A lovakra fordított kitüntetett figyelmet bizonyítja Asbóth János saját kezű értékelése, összegzése a beadott tabellákról, vagyis „*Az 1815/6 esztendőre az udvari tisztség által az eladott, a Mélt.[óságos] Uraság Tzugjai, paripái vagy ménlovai közé adott és tanított lovakról járó Institutionális Remuneratiókról bé küldött Deductionnak [következtetés] Recensiója [számbavétel]*”.¹¹⁶²

Az Festetics-iratanyag között található a „*Ménés Regulatiojárul [szabályozás] Opinio [vélekedés]*”, ami a ménestartás kritériumait szedi pontokba.¹¹⁶³ A hágatás márciusban kezdődik, előírja, hogy a hágató kertben legelő legyen, de „*az árkokon föld nagyon lenyomódott és félő, hogy azokon a Mén-Loó által ugrik, jó volna addig is mind eleven Sövényel körül vitettethetnék, vagy Tüskével, vagy Palánkokkal körül keríteni.*” Májusban az ötfü csikókat megvizsgálják, hogy melyik marad meg az uraság részére, melyek „*Majorczugókba*”, melyek

¹¹⁵⁷ MNL OL Festetics Lt P 279 19. d. ff. 557v–558.

¹¹⁵⁸ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 271. Pl.: MNL OL Festetics Lt P 279 20. d. ff. 456–476. Lásd még: 1793-ból Tessler András ménesmester beszámolóját: MNL OL Festetics Lt P 279 2. d. ff. 573–573v. A lovak számbavételéhez és értékük felbecsüléséhez: MNL OL Festetics Lt P 279 2. d. ff. 574–575v.

¹¹⁵⁹ MNL OL Festetics Lt P 279 17. d. ff. 1–1v.

¹¹⁶⁰ Uo. ff. 16–21.

¹¹⁶¹ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Jegyzőkönyvek 1800/I. P 279 250. k. ff. 186–187. 240. sz. Vö. Tessler András Directióhoz intézett levelével MNL OL Festetics Lt P 279 19. d. ff. 466–466v.

¹¹⁶² MNL OL Festetics Lt P 279 104. d. (nincs folio). Széchenyi István naplójából egy részlet: „*1815.december 13.: Angliában mégis csupán három dolog az, amit az embernek véleményem szerint meg kell tanulnia, és a többi mind semmi: az alkotmány, a gépek, és a lótenyésztés.*” Viszota Gy. (szerk.): Széchenyi István: Napló i. m. 63.

¹¹⁶³ MNL OL Festetics Lt P 279 32. d. f. 222.

az anyakancának és eladásra. A monyás csikókat ötfű korukban kell heréltetni.¹¹⁶⁴ A „*Majorczugokkal*” külön vélekedés foglalkozik. Minden évben kétszer, vagy legalább egyszer szükséges lenne a lovak vizitációja, amelyről a ménesmester egy protokollumot vezetne, melyben jelzik a hibákat, és azt, hogy hány herélt és hány mustrára való ló van, hány kancát hágattattak, mennyi ló vemhes, a porciót rendesen kapják-e, s milyen mértékkel. A relatiót a ménesmester a *Directio*hoz köteles beadni.¹¹⁶⁵

1803-ban új tisztségek sora jelent meg, mint az udvari főlovászmester (*Beraiter* [ném.]) vagy az első kocsis-szekérmester, de fundamentális szerepkör hárult a lovászokra is.¹¹⁶⁶ Az udvari *Beraiter* elsődleges és megszeghetetlen kötelességei közé tartozott az udvari kocsisokra (*Kutscher* [ném.]/*Coachman* [ang.]) és lovászokra (*Pferdeknecht/Reitknecht* [ném.]/*Groom* [ang.]) való felügyelet a ménes épségben tartása érdekében (ami korábban a ménesmesterre volt bízva). A cügbeli lovak gondviselése a ménesmester és a *Beraiter* kötelessége volt, de a tárnok is figyelt a porciójukra és ápoltságukra.¹¹⁶⁷ 1803-ban Czehntner Jakab *Bereiter*hez külön instrukciót intéztek. A gróf kocsijaira nagy figyelmet fordít, a legkisebb hiányt is jelenti a *Direction*nak, a lovaihoz tartozó szerszámokat, nyergeket inventálja. A kocsisok és lovászok tartsák tisztán a kezük alatt lévő szerszámokat, nyergeket, kocsikat, lovakat.¹¹⁶⁸ Az első kocsis szekérmester elnevezéséből adódóan a gróf szekereire ügyelt. A lovászok feladatkörét 1803-ban határozták meg pontosan. Az első lovász lovaglás alkalmával mindig elkíserte a grófot, a második lovász a ménlovakkal foglalkozott, a harmadik pedig a gróf paripáira ügyelt. Természetesen kötelesek voltak ellátni a lovászok is a rájuk bízott állatokat, s higiéniai intézkedések szerint gondozni, olykor még szecskát is metszeni. Ők a *Beraiter*nek tartoztak engedelmességgel, akinek ellenőrzése és felügyelete alatt tanító tevékenységet is folytattak. A lovászok mellé még két istállóbeli gyermeket (*Stable Boy* [ang.]) is fogadtak az első lovász felügyelete alatt, akiknek mindenféle munkát el kellett végezni az istállóban, mint például a kutyák etetését, emellett meg kellett tanulniuk lovagolni.¹¹⁶⁹

¹¹⁶⁴ MNL OL Festetics Lt P 279 32. d. f. 222v. „*Anyá Kantzák leg fellebb 15 esztendő korukban kimustráltathatnának, ugy azok, melyek két esztendőn meddűen maradnak, mely mustra Kantzák vagy Urnapi vásár alkalmatossággal, vagy más vásárokon eladattatnának. Ellenben helyekben hagyattandokat szekérben megtartani szükséges vólna, hogy azokon midőn meddűek volnának Szénát, Trágyát, Gabonát, és egyebb Feneki Major körül elő adandó fuvarozásokat lehetne tenni, hogy ezen munkájok által, a reájok teendő költség megterítettik.*” Uo.

¹¹⁶⁵ MNL OL Festetics Lt P 279 32. d. ff. 223v–224. Ld. még: „*a Külső Uradalmi majorbeli Czugokban lévő Kantzáknak hágattatását tárgyzó Instructio*”. MNL OL Festetics Lt P 279 42. d. T. I. ff. 563–564.

¹¹⁶⁶ A kocsisok és lovászok, illetve segédek tekintetében magyar viszonylatban megegyeznek a feladatkörök az angliával összevetve. Vö. *Adams, S. S.: The Complete Servant* i. m. 153–164.

¹¹⁶⁷ MNL OL Festetics Lt P 279. 37. d. f. 404., ff. 424v–425.

¹¹⁶⁸ MNL OL Festetics Lt P 279 32. d. f. 225.

¹¹⁶⁹ MNL OL Festetics Lt P 279 37. d. ff. 410–410v.

A leírtak tükrében sokat áldozott a keszhelyi gróf a ménes fejlesztésére, amiben kulcsszerepet töltött be a lótenyésztéssel és lótartással, az állatok trenírozásával, ápolásával és karbantartásával foglalkozó szolgálószemélyzet. Thorstein Veblen interpretációjában a ló, elsősorban a versenyló önmagában esztétikai értékkel bír már csak az állat szépségéből adódóan is. Emellett hozzájárul a jólét érzéséhez, megkönnyíti az életet, kielégíti a szórakozást,¹¹⁷⁰ egyfajta „játzóeszköz”. Ugyanakkor „azért is hasznos, mert a versengés hatékony eszköze; kielégíti tulajdonosának agresszióra és uralomra irányuló érzékét”.¹¹⁷¹ Jóllehet a keszhelyi gróf a felvilágosodás eszmerendszerével összhangban a „közjó” és a hasznosság jegyében tevékenykedett, mely attitűd igencsak túlmutat a társadalmi elit vebleni interpretációján.

Multifunkciós színtér: a kert

A keszhelyi Festetics uradalomban a kert többféle funkciót töltött be, ugyanis egyszerre volt a kastélyhoz tartozó presztízs és látványvilág kifejezője és multságok színhelye, de a georgikoni szakoktatás gyakorlati ismereteinek elsajátításához is helyszínül szolgált.¹¹⁷² Ezzel szemben Széchényi Ferenc cenki kastélyhoz tartozó kertje az 1780-as évek második felében a politikai élet kifejezőeszköze volt. Ellenzéki nézeteit, II. József politikájával való szembefordulását tükrözi a grófnak, melyre a szabadkőművességhez való szimpatizálása vagy Werbőczy István (1458–1541) királyi személynök, nádor *Tripartituma* hatott. Ezt bizonyítja a kert zártsága is, amely a titkos ülések helyszínéül szolgálhatott. Mohay Borbála hangsúlyozza, hogy a politikától való elhatárolódás után egyfajta pót-tevékenységnek is interpretálható. A következő évtizedtől, ahogy Széchényi visszatért a politikai életbe, a kert már csupán esztétikai és rekreációs funkciót töltött be. A szerző ugyanakkor kiemeli, hogy a gróf látszólagos apolitikus szerepe a kert vonatkozásában bizonyos narratívában mégiscsak politikai szerepkört feltételez. Ezt bizonyítja a kert reprezentációja különböző udvari főméltóságok (pl. József nádor) vagy az egyes főúri családok prominens személyiségeinek látogatásakor, ami a Habsburg-dinasztiával való együttműködés jele. A kert más esetben a közéleti feladataira való felkészülés helyszínéül is értelmezhető.¹¹⁷³ Ugyanebben az időszakban, vagyis az 1790-es évektől

¹¹⁷⁰ Veblen, T.: A dologtalan osztály i. m. 143.

¹¹⁷¹ Uo. 144.

¹¹⁷² H. Balázs É. – Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Hétköznapi élet i. m. 43. A témához például: S. Lauter Éva: Főúri kertek és reprezentáció a 17. században. In: Európa híres kertjei. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. Szerk. R. Várkonyi Ágnes – Kósa László – Várkonyi Gábor. Budapest 1993. 87–104.

¹¹⁷³ D. Mohay Borbála: Esztétika és reprezentáció. Kertek Széchényi Ferenc életében. Doktori disszertáció. Bp. 2022. 98–102.; Részletesebben: *Uő*: The Social and Political Functions of Count Ferenc Széchényi's Garden of Cenik. The Culture of the Aristocracy in the Habsburg Monarchy, 1750–1820. (Verflechtungen und Interferenzen. Studien zu den Literaturen und Kulturen im zentraleuropäischen Raum 8) Wien 2022. 362–375.

hasonló jelenség figyelhető meg Festetics Györgynél, amikor a jozefinizmusban való csalódás eredményeképpen pályáivében diszkontinuitás következik. Nála azonban sokkal markánsabban figyelhető meg látszólagos visszavonulása ellenére politikai szerepköre nemcsak helyi érdekeltség, hanem a közboldogság vonatkozásában is.

Aligha lehetett nélkülözhető egy kvalitásos udvari kertész (*Gärtner* [ném.], *Gardener* [ang.]) alkalmazása a kertgondozás-, építés-, rendezés-és fenntartás érdekében. Ez a munkakör olyan szakembert követelt meg, aki számos kompetencia és pozitív tulajdonság birtokában van: kreatív, igényes, precíz, türelmes, jó a helyzetfelismerő képessége. A kertész feladatai sokszínűek voltak. Nemcsak fizikai munkát végzett, ami jó fizikumot, testi adottságot feltételez (nincs részletezve az instrukcióban, de minden bizonnyal az évszakok szezonálisához kapcsolódó feladatok tartoztak ide: ültetés, metszés, öntözés, gyomlálás, gondozás, kártevők elleni védelem stb.), hanem köteles volt ügyelni a konyha- és gyümölcsöskertre, valamint a kertben használatos eszközökre is. A hatékonyság érdekében nem mellékes szempont ugyanis a releváns kerti szerszámok megválasztása és karbantartása. A kertésszel kapcsolatos rendelkezések alapján kiemelendő, hogy a haszon generálására kellett törekednie, ezért mindenféle növényből annyit ültetett, hogy az eladottakból befolyt pénz fedezze a művelésre alkalmazandó eszközök árát, s a profitból a kertész is részesüljön évente. A keszthelyi veteményeskert sokszínűségét és a jótékony – olykor gyógyító hatású, vagy ipari felhasználásra alkalmas – növények révén a vitaminokban gazdag táplálkozás változatosságát bizonyítja, hogy a kert hat részre volt felosztva, de fenntartottak részt sáfránynak és különböző virágoknak is. A növények pompájának és hasznosíthatóságának fényében instrukció korlátozta a kertbe járkálást, ezért éjjel–nappal örködni kellett a karbantartási munkálatok mellett.¹¹⁷⁴ Az angol háztartás-modellben a főkertész feladatai közé tartozott az alapvető feladatokon kívül az üvegház, téli kert, melegágy kezelése, illetve az egzotikus növénykultúra ismerete.¹¹⁷⁵ Akár a kert ipari vagy élelmezési hasznosíthatóságát vesszük alapul, akár az esztétikai és presztízsértékét, mindenképpen hatással volt a kastély tulajdonosainak életminőségére. Vitzay

¹¹⁷⁴ MNL OL Festetics Lt P 279 19. d. f. 570v., ff. 570–572.; Uo. 37. d. f. 407., f. 427. 1800 augusztusában készült jegyzőkönyv tanúsága szerint várható volt, hogy a Georgikonban alkalmazott kertész stációja novemberre megüresedik, ezért Bécsben, vagy annak szomszédságában kellett egy jó német kertészt találni, akinek fizetését a szabad elszállásoláson kívül 200 ft, 15 pozsonyi mérő búza, 15 mérő rozs és 12 fehér tűzifában állapították meg. „Hogyha pedig ezen fizetésre jóra való Embert nem kaphatna, tehát egy alkalmas Kertész Legényt ne sajnáljon keresni, és a’ Kastély beli Kertész mellé 200 forint fizetéssel, mellyből mindazonáltal a’ Gazdának a’ Koszt pénz ki-járna, és Szabad Szállással meg-fogadni.” MNL OL Festetics Lt Directorátusi Jegyzőkönyvek 1800/II. P 279 251. k. ff. 681. 895. sz. Októberre sikerült új kertészt szerződtetni egy ifjú nő ember személyében, akiről tudni lehet, hogy szépen írt, korábban nagy házaknál szolgált, ahol a legszebb és legjobb kertek voltak, ami arra enged következtetni, hogy egy precíz, tehetséges, ambiciózus szakemberről lehetett szó. Uo. 1140. Vö. *Adams, S. S.: The Complete Servant* i. m. 167–171.

¹¹⁷⁵ *Adams, S. S.: The Complete Servant* i. m. 167–168.

gróf hédervári rezidenciájához tartozó kertben azonban cigányok is dolgoztak, akiket – ahogy Townson írja – „zygynersek”-nek nevezték.¹¹⁷⁶

Festetics nem bízott semmit a véletlenre, tudatában volt a konyha- és gyümölcsöskert haszon- illetve jövedelemgeneráló voltának, amit csakis hozzáértéssel és megfelelő figyelemmel lehetett kamatoztatni. Habár értelemszerűen a kertész gondoskodott róluk, beleértve az eszközöket is, mégis a tárnokra is hárult ez a feladatkör. A kert jelentőségét és a munka mértékét bizonyítja, hogy az 1803. évi instrukció szerint a kertész munkáját további két legény, négy kerti szolga és egy kertészinas segítette.¹¹⁷⁷ A kert több részre lett felosztva, egyik részébe több évig is termő növények, mint például spárga került, de itt kaptak helyet a melegágyások és a faiskola is olyan oltványokkal, mint füge vagy barack. A másodikba olyan „*Plánták kerülhessenek, mellyek a' trágyás földet megkívánják*” (pl. dinnye és káposztafélék), a harmadikba „*a gyökeres Planták*”, vagyis sárgarépa, paszternák, zeller stb., az utolsóban pedig magokat vetettek el.¹¹⁷⁸ A gyümölcsöskert hat különálló szekcióból állt, különösen nagy figyelem hárult az érési időszakra, amikor a kertbe nem lehetett senkit beengedni. A kártevő bogarakra vonatkozóan is pontos utasításokkal szolgált a gróf. A rendelkezésekhez tartozott a különféle gyümölcsfák nyilvántartása érdekében egy katalógus vezetése is.¹¹⁷⁹ A gyümölcsös kerthez tartozott a szedres kert, a szőlő ültetvény és a békás tó is.¹¹⁸⁰

Egy korábbi fejezetben írtuk, hogy a kert részét képezte egy békás és csigás kert is,¹¹⁸¹ nyilvánvalóan szaporításuk, majd pedig eladásuk, illetve feldolgozásuk érdekében (akkor presztízserőértékét emeltük ki). Gondviselésük a kertész feladata volt.¹¹⁸² Jelen fejezet azonban a grófi instrukciók vonatkozásában éppen ellenkezőleg, a széles látókörrrel rendelkező, intellektuális gróf mentalitását, a mindennapi gazdálkodási gyakorlat sokszínűségét és szakszerűségét hivatott alátámasztani az alkalmazottak hozzáértő és aprólékosan instruált

¹¹⁷⁶ „I observed with pleasure some gipsies, or, as they are called here, zygyners, working in the gardens.” Townson, R.: *Travels in Hungary* i. m. 50.

¹¹⁷⁷ MNL OL Festetics Lt P 279 37. d. f. 407v.; Uo. f. 427.

¹¹⁷⁸ Uo. f. 427v.

¹¹⁷⁹ Uo. ff. 428–428v. A növényekről való katalógus vezetésének gyakorlata Festetics László idejében is megmaradt. MNL OL Festetics Lt P 279 154. d. T. II. No. 258/1216.

¹¹⁸⁰ Uo. f. 407v.

¹¹⁸¹ Uo. f. 429.

¹¹⁸² MNL OL Festetics Lt. P 279 19. d. f. 572. „(...) he garden kept for the rearing and preservation of land tortoises. The *Testudo orbicularis* is the species most common about the lake, and the river Szala, which falls into it. Tortoises likewise occur in great numbers in various parts of Hungary, more particularly about Füzes-Gyarmath, and the marshes of the river Theiss; and, being deemed a delicacy for the table, are caught and kept in preserves. That of Keszthely incloses about an acre of land, intersected by trenches and ponds, in which the animals feed and enjoy themselves. (...)” Bright, R.: *Travels from Vienna* i. m. 447. „In the evening I was taken to see another object of curiosity, – the garden kept for the rearing and preservation of land tortoises. (...) being deemed a delicacy for the table, are caught and kept in preserves. (...) In one corner was a space separated from the rest by boards two feet high, forming a pen for snails, which here, as well as in Germany, are in request as an article of food.” Uo. 448.

tevékenységén keresztül. 1798. október 2-ai keltezéssel készült egy magyar és német nyelvű rendelkezés „*A Gazdaságbéli Tsigás Kertnek fel-állítást tárgyzó Oktatás*” címmel.¹¹⁸³ A legoptimálisabb hely a csigatartásra, ami árnyékos, ezért fontos a fák ültetése. Szükséges továbbá porhanyos földből dombocskákat felállítani, tetejét mohával bevonni. Hogy ne szökjenek el a csigák, értelemszerűen körbe kell keríteni, de nem akárhogy. A legideálisabb, ha lefektetett deszkákkal veszik körbe, felső szélébe vasfogakat vagy szegeket veretnek hegyével felfelé fordítva. Etetésük saláta és káposztalevéllal történik, egy napnál tovább nem kell nekik meghagyni, mert nyákos és ganéjos lesz.¹¹⁸⁴ Szeptemberben vagy októberben ássák be magukat a földbe, majd onnan ki kell őket kotorni „*az után Zab vagy Korpa között ferslagokban bé-tsinálttatván hives helyeken tartatnak, miglen az asztalra kívántatnak*”. Azt is előírta, hogy huszonkét lábnyra terjedő helyen hatezer csiga tenyészthető.¹¹⁸⁵

A hasznosság jegyében a kertben haszonnövényeket is termesztettek,¹¹⁸⁶ mint a vitaminokban gazdag, süteményekhez, mártásokhoz, lekvárokhoz használt rebarbarát.¹¹⁸⁷ Másik ilyen növény például a sáfrányt. A vadsáfrány-termesztés vonatkozásában ugyancsak instrukció került kidolgozásra. „*A Vad-Sáfrány termesztéséről való Jegyzések*”¹¹⁸⁸ pontos útmutatást és felvilágosítást adnak az Egyiptomból származó dísnövény felhasználásáról, hasznosíthatóságáról. Virágját egy évben háromszor szedik, a bogáncshoz és kórókhhoz hasonlít (nem szükséges trágyázni), Európában vadsáfrány néven adják el. Virágja először sárga, majd egyre jobban vörösödik, ha lehajlik a magfejre, akkor kell megkezdeni leszedni. A gyomlálást addig kell halasztani, míg négy vagy hat levelet nem ad, ha két láb magasságra nőtt, már felesleges gyomlálni. A nedves föld kedvez a növénynek, Magyarországon májusban vetik el a magot, mert így megkímélik a fagytól. A sáfrány gyakorlati célokra is felhasználható, például festésre. Portugál és spanyol vörös festék készül belőle, de gyapjú és selyem is festhető vele, az olaja pedig világosításra is alkalmas. Virágját mésszel keverve a képírók szép sárga festéket készítenek belőle. Ám más területen is hatékony úgy, mint az orvoslásban. Szívesen alkalmazzák a patikában, mert a kipréselt olaj jótékony hatással bír a tetvekre, férgekre. Emellett ismeretes, hogy fűszernövényként is alkalmazzák a gasztronómiában az ételek

¹¹⁸³ MNL OL Fesztetics Lt P 279 14. d. f. 1.

¹¹⁸⁴ Uo. ff. 1–2.

¹¹⁸⁵ Uo. f. 2. A csigáskert bemutatása Bright részéről is megtörtént: „*In one corner was a space separated from the rest by boards two feet high, forming a pen for snails, which here, as well as in Germany, are in request as an article of food. The upper edge of the boards was spiked with nails an inch in height, and at intervals of half an inch, over which, I was asured, these animals never attempt to make their way. This snail, the Helix pomatia, is in great demand in Vienna, where sacks of them are regularly exposed to sale in the market, alternating with sacks of beans, lentils, kidney-beans, and truffles.*” Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 447–448.

¹¹⁸⁶ H. Balázs É. – Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Hétköznapi élet i. m. 43.

¹¹⁸⁷ MNL OL Fesztetics Lt P 279 44. d. T. II. ff. 76–82.

¹¹⁸⁸ MNL OL Fesztetics Lt P 279 14.d. f. 1.

színezésére, de aromás illata és kesernyős íze megfelelően kombinálva kiváló ízharmoniót nyújt a fogyasztója számára. Nagy profittal bír, melyet bizonyít, hogy például egy 7150 ft-os kiadás 22 500 ft bevételt eredményez.¹¹⁸⁹

A *Directio* jegyzőkönyveit vizsgálva tudomásunk van arról, hogy egy 1800. február 26-ai bejegyzés szerint Keszthelyen a vadsáfrálynak mázsáját 80 ft-ért adták el. A festők mégis inkább a hazait vették meg szívesebben, holott az alexandriait 60 ft-ért árulták, így a rá fordított munka ára nyereséggel kifizetődött.¹¹⁹⁰ A jelentőségét mutatja az is, hogy 1800 áprilisában a vadsáfrányt termelő ispánoknak a *Directio* instrukciót dolgozott ki. Előnyei közé sorolható továbbá, hogy ritkán kell vetni, a szára megetethető az állatokkal, ezért Festetics igyekezett „általánossá” tenni a növényt. A vadsáfrányt mázsánként valószínűleg minőségi klasszifikáció alapján 50 ft 55 xr-tól egészen 100 ft 110 xr-ig el lehetett adni, míg a magját fontonként 30 xr-ért árulták.¹¹⁹¹ Nem csoda tehát a rá fordított figyelem más uradalmakban, mint a mindszent-algyőiben is még 1837-ben is.¹¹⁹²

Festetics László a megkezdett séma és bevált gyakorlatok alapján gondoskodott a kertről. Az angol kert dominanciáját és angol mezőgazdasági gyakorlatok adaptálását példázza egy 1824-es instrukció: „*a gyepek a' mennyire készen volnának, anglus füvel, englisch Reihgras vetettessen be*”.¹¹⁹³ A gróf felesége iránti tisztelete jeléül rózsákat nevezett el róla, melyre különös figyelmet követelt: „*hét Princesse Josephine Hohenzollern rosa különös felfigyázás alatt tartassanak*”.¹¹⁹⁴ A növényekről apjához hasonlóan katalógust tartottak.¹¹⁹⁵ Alföldy Gábor így jellemzi László gróft: „Az idejét Bécsben mulató, pénzét ott pazarló s közben birtokaival nem törődő főúr képe azonban rá nézve mindenképpen hamis. A tényeket közelebbről vizsgálva egy nagy erudícióval megáldott, az újítások iránt minden téren szenvedélyesen érdeklődő, azok megismeréséért és bevezetéséért komoly anyagiakat áldozni kész személyiség rajzolódik ki. (...) Rendelkezései is tájékozottságról, bizonyos szaktudásról, kompetens döntésekről tanúskodnak. (...) Ehhez járult ugyan jó ízlés és nagyot akarás, de – apjával ellentétben – szigorú anyagi megfontolás, takarékoság nem.”¹¹⁹⁶

¹¹⁸⁹ Uo. ff. 1–15v.; Magyar Hírmondó (Bécs) (1801) 19. Nr. 29. 479–481.

¹¹⁹⁰ MNL OL Festetics Lt Directorátusi Jegyzőkönyvek 1800/I. P 279 250. k. f. 167. 222. sz.

¹¹⁹¹ Uo. ff. 309–310. 411. sz.

¹¹⁹² Reizner János: A mindszent-algyői uradalom történetéből. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle II. 1895. 333–334.

¹¹⁹³ MNL OL Festetics Lt P 279 139. d. T. II. No. 572. 34. pont.

¹¹⁹⁴ MNL OL Festetics Lt P 279 129. d. T. II. No. 315.

¹¹⁹⁵ MNL OL Festetics Lt P 279 154. d. T. II. No. 258/1216.

¹¹⁹⁶ Alföldy G.: A keszthelyi Festetics-kastély parkja i. m. 78.

A bérek hierarchiája

Festetics konszolidálódott anyagi helyzete egyértelműen a bérek hierarchiájában is tetten érhető, melyet néhány példán keresztül igyekszünk prezentálni egy összkép kialakítása érdekében.¹¹⁹⁷

Először az uradalmi tisztviselők, az udvar legmegbecsültebb kulcsfigurái érdemelnek szót, mint Nagyváthy János *direktor*, akinek 1792 február és 1793 októbere között egy éves fizetése egy elismervény tanúsága szerint 1525 ft volt, vagyis több, mint az Esterházyak szolgálatában álló Joseph Haydn *Kapellmeisteré* (karmester), aki 1790-ben 782 ft 30 xr-t keresett évente a deputátum mellett.¹¹⁹⁸ Nagyváthy János szakértelmét bizonyítja, hogy a király aranyláncról függő aranypénzzel jutalmazta meg. Festetics pedig meghívta gazdasági tanácsosnak keszthelyi birtokkomplexumába nem kevés, 1 000 ft-os fizetésért.¹¹⁹⁹ Ebbe a sorba tartozik még Asbóth János is, akinek a 19. század elején 400 ft készpénz és 200 ft értékű természetbeni juttatás járt a marhatartás jogán és a tiszti lakáson kívül.¹²⁰⁰ Munkaminőségét támasztja az a megtsiszteltetés a gróf részéről, hogy hivatalból való távozásakor, 1818-ban 2 000 ft juttatásban részesítette őt. A fizetését pedig addig folyósították neki, amíg Keszthelyen tartózkodott, sőt fiainak ugyanígy járt „*a' fél stipendium [ösztöndíj] ugy mint 600 ft mind addig, miglen a' többi stipendiatusok között üresedés lészen*”.¹²⁰¹ Ezután Asbóth pozícióját Angyalffy Mátyás András töltötte be évi 1 200 ft fizetés és szabad szállás fejében.¹²⁰² A tisztek fizetését tekintve a készpénz összege a munkaminőség alapján differenciálódott nemcsak a Festetics, hanem például a Batthyány vagy az Esterházy uradalomban is.¹²⁰³ A 18. századi Francia Királyságban a szolgálószemélyzet bére 100 és 500 livre közé tehető a szolgálati idő és hely függvényében.¹²⁰⁴ A 18. század második felében a Newdigate család háztartásra, beleértve a

¹¹⁹⁷ Lásd: *Zsidai Réka*: A főúri udvar, mint a reprezentáció és a lehetőségek színtere a 18–19. század fordulóján. Napi Történelmi Forrás 2018. Oldalszámok nélküli online verzió:

<https://ntf.hu/index.php/2018/02/06/a-fouri-udvar-mint-a-reprezentacio-es-a-lehetosegek-szintere-a-18-19-szazad-fordulojan/> (Letöltés: 2022.09.29.)

¹¹⁹⁸ A természetbeni juttatások a következők voltak: egyenruha 170 ft értékben, 4 mérő búza, 12 mérő rozs, ¾ mérő árpa, 300 font marhahús, 50 font só, 30 font zsír, 36 font gyertya, 18 vödör bor, 2 disznó, 12 öl tűzifa. *Kállay I.*: A magyarországi nagybirtok i. m. 117; *Lukács G.*: A Festetics-birtok i. m. 67. Valószínűsíthető, hogy Esterházy „fényes” Miklós (1714–1790) időszakáról van szó.

¹¹⁹⁹ Magyar Hírmondó (Bécs) (1792) 1. (Nr. nélkül) 80–81.

¹²⁰⁰ *Kurucz Gy.*: Göttingentől Keszthelyig i. m. 1043.

¹²⁰¹ MNL OL Festetics Lt P 279 104. d. T. I. f. 780.

¹²⁰² MNL OL Festetics Lt P 279 105. d. T. II. f. 199.

¹²⁰³ *Kállay I.*: A magyarországi nagybirtok i. m. 116.

¹²⁰⁴ *Maza S. C.*: Servants and Masters i. m. 64.

szolgálok bérét is, évente átlagosan a teljes kiadás 14 %-át költötte. Velük szemben a Stoneleigh család csupán a kiadások 3 %-át.¹²⁰⁵

A vadászat elsőbbségéből adódóan az udvari vadász éves fizetése 1804-es adatok szerint magasnak tekinthető a többi szolgálattevő fizetéséhez képest. Egészen pontosan 467 ft fizetségben részesült, ha a 300 ft készpénz mellett az egyéb juttatások árát forintba átszámítjuk.¹²⁰⁶ Tekintettel a korábban részletesen taglalt belső személyzet hierarchiájára nem lepődünk meg, hogy az 1800-ban készült éves bér-kimutatások alapján a társadalmi lépcső legfelső fokán álló udvari kasznár, Berke József kapta a legtöbb fizetést, azaz 330 ft-ot. Őt a rangsorban valamivel lemaradva az udvari szakács, Novota Mihály követte 280 ft-tal, ami bizonyítja, hogy valóban kitüntetett figyelem párosult a gasztrókultúrához. Nem mellékes szempont, hogy ez a poszt higiénikus, szakképzett munkaerőt követelt meg, s bár mindvégig „láthatatlan” maradt, munkáját nagyra becsülték. Hasonló mondható el az inas, Czettin István szolgálatairól (258 ft 36 xr), valamint Tóth Pál kocsisról (216 ft 6 xr) is, akik azonban állandó jelenlétükkel szolgálatra készen állva képviseltették magukat az udvarban. A három lovász bérezésében pozíciójuk szerint diszkrét különbség figyelhető meg, ugyanis Szemesi László 190 ft-ot, míg Hertzig András és Kovács János 60–60 ft-ot kaptak kézhez, ami a lovakkal való állandó gondoskodás következtében igen alacsonynak mondható. Végül Schön Mihály svájcceres 100 ft-ban részesült, míg Torma Panni és László Böske szolgálólányok 80–80 ft-ban.¹²⁰⁷

Egy 1804. évi *Status Personalis* jelzi a szolgálattevők viselt hivatalát, a szolgálat kezdetét és helyét, a munkavállaló szálláshelyét, illetve fizetését az egyéb juttatásokkal feltüntetve (bor, gabona, *deputátum*). Eszerint Tessler András már udvari tisztartóként szerepel a tabellán, de csupán 200 ft fizetségért. Az új ménesmester kvalitásos voltára utal, hogy fizetése 480 ft az egyéb juttatások mellett. Novota Mihály szakács illetménye 1800-hoz képest csaknem a duplájára emelkedett az egyéb természetbeni juttatásokkal és ajándékpénzzel kiegészítve (497 ft 22 xr). Az 1803 decemberétől alkalmazott udvari kertész, Bek József fizetése is viszonylag magas (443 ft 12 xr), mint ahogy Osváld József udvari vadászé is (406 ft). A középmezőnybe tartozik Prohner Simon asztalterítő, aki ajándékpénzt és egyéb juttatásokat is kapott, összesen 287 ft 34 ½ xr-t. Kazányi Sándor huszár fizetése 273 ft volt. 1800-hoz képest emelkedett Szemes László kocsis munkabére az egyéb juttatásokkal (267 ft 6 xr). Az 1803. év végén alkalmazott kulcsárné mivel rövid ideje állt alkalmazásban, valószínűleg ezzel is magyarázható alacsonyabb fizetése (160 ft). Szintén 1803 decemberében vettek fel az udvartartás

¹²⁰⁵ Stobart, J. – Rothery, M.: Consumption and the Country House i. m. 35.

¹²⁰⁶ MNL OL Festetics Lt P 279 39. d. ff. 263–263v.

¹²⁰⁷ MNL OL Festetics Lt P 279 19. d. ff. 509v–510.

állományába egy fiatal, új kertészlegényt 180 ft fizetséggel. Valószínűsíthető, hogy fiatal korára való tekintettel Czeffner Dóra szobalány fizetése 110 ft, Horváth Ferkó belső lovászá 147 ft, Rabb Mátyás házi szolgálé 138 ft, Kovács János és Vindis János második, illetve harmadik lovászá 107 ft 42 xr, Varga Józsi lovászygyereké 84 ft, Stróbl Jutkáé, aki a mosóné szolgálója volt, 80 ft, Farkas Rózsa és Páll Juli szolgálólányé 82 ft és 80 ft. A négy kertésszszolga-fiú fizetése: Vitt Mihályé 60 ft 26 xr, Somogyi Györgyé, Vitéz Károlyé és Hómpola Jánosé 90 ft. Májer József inas összesen 212 ft-ot keresett, a mosóné, Tamás Josepha 208 ft-ot. Tóth Pál kocsis keresete nem emelkedett (216 ft 6 xr), mint ahogy Schön Mihály svájcceresé sem (100 ft készpénz, de kapott mellé kiegészítést). Alacsony fizetséget könyvelhetett el Bognár Nani majorosné (84 ft), Németh Józsi béres (58 ft 32 xr), mivel valószínűleg kevésbé kvalitásos alkalmazottak voltak.¹²⁰⁸

A szolgálószemélyzet bérében később sem volt jelentős változás. 1806-ban is a legmagasabb béreket Horák József főbereiter (518 ft), Merk József kertész (444 ft 12 xr), Novota Mihály szakács (391 ft 12 xr), Kásztori Gábor huszár (321 ft), Schönbauer József vadász (318 ft), Stengl Jakab porkoláb (306 ft), Májer József komornyik (273 ft), Röhner Simon asztalnok (262 ft 34 ½ xr) kapta. Ezek a kimutatások nemcsak a személyzet egyes tagjainak megbecsülését, életkorát, kvalitását tükrözik vissza, hanem a mobilizációs lehetőséget előbbrejutást is prezentálják. A korábbi inas, Májer József ugyanis már komornyik pozíciót tölt be, de a *Bereiter* tekintélyét és a pozícióval együttjáró sokasodó feladatokat, köteleességeket jelentheti, hogy megjelent egy új tisztség, az albereiter. Ezt a posztot egy német származású alkalmazott, Drumberg Aloijsius töltötte be nem kevés illetményért (412 ft).¹²⁰⁹

1816-ban Kegel György lovászmester fizetése 584 ft 22 xr, Pfister „fő-Bereiteré” 292 ft 11 xr, mely összegek az éves fizetésük 2/3-át jelzik. A csikósok és egyéb szolgák fizetésével együtt a teljes összeg 1 314 ft 51 xr-t jelentett.¹²¹⁰ Kegel istállómester fizetése egy 1816. június 11-ei rendelés szerint „*addig míg a drágaság tart egyszáz forinttal nagyobbíttatik*”.¹²¹¹ Vele szemben igencsak elmaradt a két hatlovas kocsis fizetése, mely egyenként 96 ft volt.¹²¹² Jegyezzük meg, hogy míg a páratlan jelentőségű Festetics-iratanyag alapján egyedülálló módon jól rekonstruálható a szolgálók összetétele, ismerjük az alkalmazottakat név szerint, addig a Batthyány család iratanyagai között a 18. századtól nincs szolganévsor, noha még 1682-ben

¹²⁰⁸ MNL OL Festetics Lt P 279 36. d. ff. 52v–56.

¹²⁰⁹ MNL OL Festetics Lt P 279 47. d. T. II. f.61–66v.

¹²¹⁰ MNL OL Festetics Lt P 279 104. d. (nincs folio)

¹²¹¹ MNL OL Festetics Lt P 274 12. k. 1816. f. 121.

¹²¹² Uo. f. 137.

volt („Az egész Szolga rend Laistroma az kiknek posztójok jár”).¹²¹³ Ugyanígy a rendelkezésünkre álló forrásokban a dunántúli főúri udvartartás vonatkozásában nem találtunk a vizsgált időszakból rendtartásokat, instrukciókat.

Festetics György 1805. március 29-ei rendelete szerint a keszthelyi tömlöcök szükségessé tettek egy speciális munkarenddel megbízott alkalmazottat, aki gondosan ügyelt a rabokra. Próbaidőre Stengel Jakab porkolábot vette fel, akinek fizetése 150 ft, ezenfelül pedig egyebekre 150 ft-ot, tűzifára, útiköltségre stb. 40 ft-ot kapott.¹²¹⁴ A porkoláb mellé egy csatlóst is alkalmaztak (*Bander*) 120 ft fizetéssel, ruházatra és néhány szekér tűzifára pedig összesen 100 ft-ot kapott.¹²¹⁵ Arányaiban Festetics László is hasonló összegeket szánt alkalmazottjainak. Egy 1827-ben szerződtetett kertész fizetését 120 ft-ban határozta meg *deputátummal* vagy pedig a második asztalnál foglalhatott helyet étkezéskor, amihez libéria is járt. A kertészinások fizetése 70 és 50 ft-ban lett megállapítva, a hierarchia alapján csak a harmadik asztalnál ülhetek. A kerti szolgák fizetését 60-ról 70 ft-ra emelte az előbbi *deputátum* mellett.¹²¹⁶

Ezek a számszerűsíthető adatok a magyar főnemesi, nyugat-dunántúli reprezentatív udvartartásokról alkotott komplex kép kialakításához is hozzájárulnak. Más tekintetben azt is megállapíthatjuk, hogy a Festetics-uradalomban a bérek rendkívül differenciáltak voltak. Nem állíthatjuk egyértelműen, hogy a jövedelmek alacsonyak vagy magasak. Ez a kijelentés akkor helyátálló, ha elkülönítjük a tisztviselőket a szolgálattevőktől, s figyelembe vesszük a mikrotársadalom hierarchiáját, amit a források visszatükröznek. Ezek fényében elmondható, hogy a tisztviselők mind a szolgálattevők, mind pedig más uradalmak alkalmazottjaihoz képest meg voltak fizetve.¹²¹⁷ Láttuk, hogy a belső személyzet többi tagja az alá-fölé rendeltségi viszonyból fakadóan tovább differenciálódott, így a szolgálólányok és a konvenciós cselédek helyezkedtek el a ranglétra legalsó fokán. Ezzel szemben igen érdekes, hogy a két lovász bére alacsonyabb, mint a konyhaszolgálóké. Feltételezhetően a fizetség összhangban állt azzal, hogy egy-egy szolgálónak hány főt kellett magánemberként ellátnia élelemmel, ami ismételten a gróf filantropizmusát támasztja alá. A forrásokból nem derül ki, hogy a szolgálattevők hány évesek és mire költik a fizetségüket. A lovászok esetében valószínűleg tizenéves fiúkról lehet szó,

¹²¹³ MNL OL Batthyány Lt P 1322 61. d. ff. 65–74v.

¹²¹⁴ MNL OL Festetics Lt P 279 42. d. T. I ff. 341–342., Uo. f. 376.

¹²¹⁵ Uo. f. 418v–419.

¹²¹⁶ MNL OL Festetics Lt P 279 154. d. T. II. No. 856.

¹²¹⁷ Például a 17. században Batthyány I. Ádám konyhamestere 44 ft-ot, Esterházy Miklósé 40 ft-ot, míg a két udvarban alkalmazott, legjobban fizetett szakácsok mindössze 70–75 ft-ot kaptak. Ugyanebben az időben Thököly udvartartásában a főkonyhamesternek járt a legmagasabb fizetség (150 ft), ám ennek dupláját (300 ft) kapta kézhez Esterházy Pál konyhamestere, ami az előzőekhez képest jelentős összegnek számított. *Benda B.*: Étkezési szokások a magyar i. m. 68, 71. Keszthelyhez viszonyítva a kasznárnak a 18. század utolsó harmadában ugyancsak alacsony fizetés járt: például Kőszegen 80 ft, Kismartonban 100 ft, míg Ozorán 110 ft. *Kállay I.*: A magyarországi nagybirtok i. m. 118.

akiket ezúton patronált a gróf, hogy a későbbiekben váljanak szakemberekké, ami megmagyarázza a jelenséget.

Ahogy láttuk, a belső udvartartás alkalmazottai ugyan közemberek voltak, de „minőségiek”, akiktől bizonyos készségek, kompetenciák birtoklása, elsajátítása (pl. lovaglás) elvárás volt. A személyi állomány másik része pedig, gondolunk itt az építészekre vagy a *Georgikon* alkalmazottjaira, jól képzett szakemberekből állt. Felmerülhet a kérdés, hogy a kevésbé megfizetett szolgálók miért maradtak Festetics szolgálatában. E jelenség mögött gazdasági-társadalmi problémát vélünk felfedezni. Érdekes abból kiindulni, hogy a város jelentőségét meghatározza kedvező földrajzi helyzete, környezete, ami hatást gyakorolt az infrastruktúrára és a gazdaságra, ezáltal pedig a megélhetőségre. Már a középkorban is kiemelt szerepe volt az úthálózat miatt, ugyanis az észak-déli és a kelet-nyugati út metszéspontjában terült el a város. Keszthely egész körzete vonzó a Balaton-felvidékre jellemző szőlő-és borkultúra, valamint a Balaton nyújtotta hajózásban és halászatban rejlő bevételi források kiaknázása miatt. A Balaton szerepe a fürdőkultúrában csak később, a 19. század vége felé terjedt el. Ám a földrajzi adottságok mellett az is alapvető tényező, hogy Keszthely uradalmi-, oktatási- és kulturális központtá, illetve főúri lakhellyé a Festeticsek idején vált.¹²¹⁸

A fenti példák illusztrálják, hogy az alsóbb társadalmi osztályok számára egy kézenfekvő lehetőség kínálkozott a megélhetés és a karrierépítés érdekében, ami nem más, mint szolgálatvállalás Festetics udvartartásában teljes ellátás és pénzbeli fizetség fejében. Ami pedig a személyzet hierarchiáját illeti, kijelenthetjük, hogy a középkori hagyományokon alapuló familiáris rendszer maradványai megmaradtak, melyet az emberi relációk mozgattak. Ugyanakkor a bérek differenciálódásának hátterében szerepet játszott mind Festetics szociális érzékenysége, mind a társadalmi elvárásoknak való megfelelési kényszer.

6. CSALÁDI ÉS TÁRSASÁGI ALKALMAK, MULATSÁGOK, VADÁSZATOK, JÁTÉKOK

A főúri és uralkodói udvarok elengedhetetlen részét képezték a fényűző zenés-táncos mulatságok, bálók, ünnepségsorozatok, parádék, melyek gyökerei a Francia Királyságba

¹²¹⁸ Benda Gy.: Zsellérből polgár i. m. 21–27.; Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 59.

nyúlnak vissza.¹²¹⁹ Számos szórakozás kiegészült tűzijátékkal, balett-előadással, reprezentatív vacsorával, amit a kora újkor folyamán Kis-Trianonban tartottak.¹²²⁰ Ahogy arra már utaltunk, a 16–17. században az udvari központot az erdélyi fejedelmi udvar, valamint a Habsburg udvar jelentette, ahol jellemzően ebben az időszakban a magyar előkelőségek nem számítottak még állandó vendégnek,¹²²¹ ami a 18. századra megváltozott. Mivel részletes beszámolókról, feljegyzésekről nincs tudomásunk a Festetics családra vonatkozóan, eltekintve a császári pár, József nádor és Károly főherceg látogatásától, vagy említés szintjén a mulatságokon való részvételtől, így a rendelkezésünkre álló információkból vonhatunk le következtetéseket és alkalmazhatjuk a többi főúri család mintájára, a Festeticsekre ugyanazt az attitűdöt, sémát. Ez indokolja, hogy ebben a fejezetben hosszabb részt szentelünk az Esterházy családnak.

A főúri udvartartás, az udvari élet tartozékát jelentette a színház és a táncterem. A magyar nyelvű színház a 18. század végén intézményesült nyugat-európai, elsősorban francia mintára, így a művészet-és színházpártoló főurak kastélyaikban alakították ki színházukat. Magyarországon az első színházakat az Esterházy család működtette német színtársulatokkal, így az Esterházy hercegi család Kismartonban, a gróf Batthyány család Hainburgban, Németújváron, Körmenden, Rohoncon, Püspökiben, a Grassalkovichok Gödöllőn, Pozsonyban, Pozsonyivánkán, az Erdődy és a Pálffy grófok szintén Pozsonyban, a Károlyiak pedig Tótmegyerén és Nagykárolyban.¹²²² Színházkedvelő volt többek között Esterházy Pál Antal, valamint öccse, Miklós,¹²²³ Batthyány József hercegprímás, kalocsai érsek (1727–1799), gróf Pálffy Miklós (1710–1773) cs. kir. kamarás, országbíró is.¹²²⁴ Hogy a magyar főurak, főnemesek miért támogatták többek között annyira nagyvonalúan a színjátszást, János Szabolcs azzal magyarázza, hogy a Bécsben élő magyar nemesi ifjak is felléptek, „és ezáltal egy európai színvonalú színházi kultúrában szocializálódtak”.¹²²⁵ Mivel belenevelkedtek ebbe a kultúrába, így a későbbiekben belőlük lettek a művészetek és a színjátszás patrónusai, a kastélyszínházi

¹²¹⁹ H. Balázs É. – Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Hétköznapi élet i. m. 124.

¹²²⁰ Kisluk-Grosheide, D. – Rondor, B. (eds.): Visitors to Versailles i. m. 202.

¹²²¹ Várkonyi G.: Arisztokrata társasági élet i. m. 416–417. Bővebben: Uo. 415–430. Bethlen Miklós önéletírásában írja: „Szörnyű vendégség, részegség, muzsika, táncz, vadászat, multság telék el tovább egy hétnél (...). Józanok is voltunk ugyan néha én és Teleki Mihály, de a gazda és a több vendége kívülöttünk minden Istenadta nap részeg volt, és gyakrabban kétszer is napjában.” Gróf Bethlen Miklós I. i. m. 345.

¹²²² János Szabolcs: Magyar főúri családok Bécs 18. századi színházi kultúrájában. In: MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. Szerk. Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina. Budapest 2016. 341–343.

¹²²³ Uo. 342.

¹²²⁴ H. Balázs É. – Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Hétköznapi élet i. m. 118.

¹²²⁵ János Sz.: Magyar főúri családok i. m. 344.

performanszok pedig értelemszerűen ezt a bécsi stílust tükrözik vissza (pl. osztrák zenészek, zeneszerzők alkalmazása).¹²²⁶

Esterházy Miklós herceg 1779. július 26-án Eszterházán kelt, a színház működésére vonatkozó, tizenhárom pontból álló instrukciót adott ki. Ebből megtudhatjuk, hogy a színház igazgatását a könyvtárosra, Philipp Georg Baderre (?–1780) bízta, segítségére pedig Pietro Travagliót (?–?), az olasz származású festőt rendelte, aki segédkezett a díszletek elhelyezésében és a világítás tekintetében.¹²²⁷ A már említett Bader jegyzőkönyvet vezetett a kiadásokról, változásokról, viszont annak érdekében *„Hogy a kiadások a jövőben biztosak és ismertek legyenek, egy-egy opera előadása alkalmával a parókamester egy forintot, a szabó harminc krajcárt, és Handlné szintén harminc krajcárt fog kapni.”*¹²²⁸ A biztonságot sem bízta a véletlenre a herceg, így a kéményseprő az előadások alatt a színházban készenlétben állt, míg a gránátos és egy darabont minden előadás után átvizsgálta az épületet.¹²²⁹ Természetesen a teljes személyzet engedelmességgel tartozott, a kihágókat büntetésben részesítették, amennyiben *„a körülmények úgy hozzák – el kell bocsátani.”*¹²³⁰

Bessenyei György testőríró maga is csodálattal tekintett Eszterházára, *„melly minden részben, valamely kis Királyságot mutat”*,¹²³¹ ezért egy 1772-es mulatságról verses formában be is számolt:

*„(...) A' játék végződvén, asztalt terítenek,
Hová a' nagy rendek sorjába le-ülnek.
Ambrózia szaggal telik-bé a nagy ház,
Tsattog kanál, tányér, ezer inas vigyáz.
A' halhatatlanság – Tokaji itala
Tsorgott az ezüstön, mellyet sok száj nyala.*

(...)

*Ki-jönek rakással egy nagy folyosóra:
Szép kert mosolyodik a' ki-nyílt ajtóra.
Egy kis lapáj térség feküdt a' szem előtt,
Melly salétrom tűzzel mesterségesen tölt.*

¹²²⁶ Uo. 346.

¹²²⁷ Knapp É. – Tüskés G. (szerk.): Az Esterházy család i. m. 157–158.

¹²²⁸ Uo. 157.

¹²²⁹ Uo.

¹²³⁰ Uo. 158.; Lásd még: Horányi Mátyás: Eszterházy vigasságok. Bp. 1959. 120–124.

¹²³¹ Uo. 146.

*Egy ágyú bődül-el; mellynek lármájára
Villámlás szökdös-fel a' kert lapájjára.
Égő szárnyak mentek a' nagy fellegekre,
Bámúlással néztek a tüzes Egekre.
(...)"¹²³²*

Az angol utazó, Robert Townson is ellátogatott a Magyar Királyság leggazdagabb nemesi családjának, az Esterházy családnak eszterházi rezidenciájára. Állítása szerint a mocsaras, lápos környezet következtében az udvar közel sem nyújtott olyan idilli képet, mint ahogy azt gondolnánk. Érthető, hogy a herceg állandó tartózkodási lakhelyévé miért a Bécs-közei Kismarton vált, ahová a bútorok jelentős részét is átszállították.¹²³³ A színház a kastély mögött helyezkedett el, ami ugyan kicsi, de elegáns volt.¹²³⁴

A Grassalkovichok idényszínházat működtettek birtokaikon, így Ivánkán, Pozsonyban, Gödöllőn. A legnívósabb természetesen a gödöllői, ahol a zenekarnak külön kastélyszárnyat is kialakítottak. A zenekar leghíresebb tagja Wolfgang Amadeus Mozart (1756–1791) tanítványa volt, Johann Hummel (1754–1786u), valamint fia, Johann Nepomuk Hummel (1778–1837), aki az Esterházy család kismartoni zenekarának karmester-helyettese is volt.¹²³⁵ Korábban írtuk, hogy Festetics Györgynek is volt kerti színháza, sőt neki köszönhető az első keszthelyi színház. A keszthelyi gróf „közjó” iránti elköteleződését, beleértve a magyar nyelv ügyének támogatását már szintén egy korábbi fejezetben (III/1.) kifejtettük, azonban mindenképpen szólnunk kell a magyarországi színjátszásért tett adományairól, kezdeményezéseiről. Támogatta anyagilag a Magyar Játék Színi Társaság létrejöttét és a kolozsvári magyar színház megépítését is.¹²³⁶

A presztízzsel összefüggő, az elit társadalmi állását ugyancsak kifejező, egyszerre esztétikumként szolgáló hangszer, a zongora is elengedhetetlen tartozékát képezte egy-egy főúri, főnemesi családon belül a berendezési tárgyaknak. Festetics György a zenét is

¹²³² Uo. 148.

¹²³³ „The next day, soon after breakfast, we took a ride to see the palace of the Prince Esterhazy, the richest nobleman in Hungary. As the Prince now generally resides at Eisenstadt, this seat is not kept in the best order; but nothing could make it an agreeable residence, being situated in a flat, near the most senny part of the Neusidle Lake. Tha place is large, and well sitted up; but most of the furniture has been taken to eisenstadt, to the great mortification of the house steward, who complained in a melancholy tone, particularly on shewing us the china, that be should soon have nothing left, nothing to look after! These were the complaints of a faithful servant: for no doubt he was as well paid as if the whole had been there.” Townson, R.: Travels in Hungary i. m. 38–39.

¹²³⁴ „Behind the house is a wood, prettily laid out; with some very neat Chinese summer-houses. The theatre is small, but very elegant. The late Prince was very sond of dramatic performances, and kept a troop of players; but the present keeps none.” Townson, R.: Travels in Hungary i. m. 39.

¹²³⁵ Varga K.: A gödöllői kastély i. m. 130–131.

¹²³⁶ Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 112–113.

pártfogásába vette egy keszthelyi zeneiskola megszervezésével. Ennek tervezetét, pontosabban saját elképzeléseit 1799 őszén Stadler Antal (1753–1812), a bécsi udvar színházi zenésze, klarinétos foglalta össze Festetics kérdéseire adott válaszként. Eszerint az iskola a *Georgikon* mellékága lenne, ahol a diákok öt osztályban hat évet töltenének el énekgyakorlattal, zongora-, orgona-, hegedű- valamint fúvóshangszerek gyakorlatának elsajátításával az elméleti leckékkel párhuzamosan.¹²³⁷ Természetesen nem véletlen, hogy az igényes zenekultúrát, divatos zenei ízlést egy bécsi zenész, illetve a bécsi udvari közzel kapcsolatban álló Festetics maga is szorgalmazta Keszthelyen. Ennek központja magától értetődően egy elit közegben, csakis a Habsburg Birodalom területén, a szellemi és udvari élet központjában, Bécsben lehetett.¹²³⁸

Hofmannsegg német utazó leveléből kiderül, hogy kiválóan játszott zongorán a Göttingenben tanult Podmaniczky báró is, aki nagy tudás és számos talentum birtokában volt. Emellett kellemes társaságnak bizonyult a gróf nem túl megnyerő külseje ellenére.¹²³⁹ Egy húsz–harminc fős társaságból álló zeneestélyen az alsóbb nemességhez tartozó Schenstein tanácsosné zongorajátékát Hofmannsegg virtuóznak nevezte. Az est fénypontját jelentette, mikor a tanácsosné a fiatal Haller grófnéval együtt kifogástalanul eljátszotta Mozart kettős szonátáját.¹²⁴⁰ A tudományokban jártas negyven év körüli, életvidám Zichy gróf – a leírásból nem derül ki, hogy kiről van szó – is kedvelte a zenét, szépen is énekelt.¹²⁴¹ A leírás nem nevesíti az illetőt, de a társaság egyik fiatal tagja, feltehetően valamelyik fiúgyermek szintén kiválóan zongorázott, egész operákat, így a *Varázsfuvolát* is kívülről ismerte.¹²⁴²

A híres Joseph Haydnt első ízben Pál Antal herceg idején szerződtette másodkarmesternek 1761-ben Eszterházán, aki egyben belső tisztviselőnek is számított. A

¹²³⁷ Klempa K.: A keszthelyi Festetics-féle zeneiskola i. m. 5–9.; Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 82–84.

¹²³⁸ H. Balázs É. – Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Hétköznapi élet i. m. 120. A zene már a 17. században a Batthyány család udvari életében kardinális szerepet töltött be, néhány családtag maga is zenélt a források tanúsága alapján. *Király Péter: A Batthyányak XVII. századi rezidenciális zenéje.* In: A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Kőrmenden. Szerk. Nagy Zoltán. Kőrmend 2006. 223–230.

¹²³⁹ „Er ist ein kleiner, budlichter Mann, doch nicht von unangenehm Ansehen; aber außerdem noch voller Verstand, Kenntnisse und Talente. Er ist lutherisch, wie ein großer Theil des ungarischen Adels, hat in Göttingen studirt, dann den größten Theil von Europa auf das freundlichste durchreist, spricht sehr viele Sprachen, und alle die, die ich beurtheilen kann, vollkommen gut, spilt meisterhaft Klavier, und versteht die Musik aus dem Grunde und gelehrt; von allen übrigen Künsten, Politik, Handel, Literatur, hat er viele Einsichten, ist hier Staathalterei-Rath im Kommerzdepartment, und hat das Theater inter sich.” *Reise des Grafen* i. m. 105.

¹²⁴⁰ Uo. 106. „Sie spielt in einem wirklich seltsnem Grade von Vollkommenheit, ich habe nicht viel dergleichen gehört, fingt zugleich recht hübsch, akkompagnirt vom Blatte und aus Partituren wie ein Kapellmeister, zeichnet auch recht schon.” Uo. 115.

¹²⁴¹ „Es ist ein hübscher, äußerst gescheuter und lebhafter Mann von vierzig Jahren, also sehr jung für die erste Stelle im lande; die wichtigsten Geschäfte beruhen aus ihm, und doch merkt man es gar nicht, so lustig und sorglos ist er in Gesellschaften. Er liebt die Musik auch sehr, fingt selbst und hat die Partituren von allen schonen Opern. (...)” *Reise des Grafen* i. m. 112.

¹²⁴² Uo. 113.

szigorú előírásokat tartalmazó szerződés fennmaradt, melyből megtudjuk, hogy Haydnnek példamutatóan kellett viselkednie és megjelennie „*fehér harisnyában, tiszta fehérneműben, rizsporosan, copffal vagy vendéghajjal, de mindenesetre egyöntetűen mutatkozzanak*” az alárendelt zenészekkel.¹²⁴³ A főurak körében olyan megbecsülés övezte a zeneszerzőt, hogy a bécsi *Magyar Hírmondó* hasábjai szerint, amikor előadta a *Teremtés* c. oratóriumát, a 2 ft-os belépő helyett sokan tíz, huszonöt, száz, de akár több száz forintot is fizettek, míg a császári pár 2 000 ft-ot küldött a kasszába.¹²⁴⁴ Tehát míg az Esterházy család importálta a karmestert, illetve a zenészeket, addig Festetics György Keszthelyen saját zeneiskola alapításával nevelte ki.¹²⁴⁵

A 18. századi bécsi udvarban elterjedt szokás volt a bál is. Jelen írásunkban nem az uralkodói, hanem a történelmi magyar főúri famíliák udvaraira koncentrálunk. Magától értetődően a korabeli orgánumok szép számmal beszámoltak úgy a császári udvar történéseiről, mint a bécsi magyar elit reprezentatív életviteléről.¹²⁴⁶ A bécsi *Magyar Hírmondó* hasábjairól a Habsburg udvarra vonatkozóan csupán egy tudósítást emelünk ki, mely alapján megtudhatjuk, hogy a császárvárosban 1800. január 14-én udvari bált tartottak, s „*Ennél fényesebb Bál talán még soha se' volt.*”¹²⁴⁷ A dámák fehér, drága krepp ruhákban jelentek meg, melyekbe ezüstsálak voltak szőve és virágok hímezve, míg széleik ezüstbojtokkal voltak díszítve. A hölgyek fejét, fülét, nyakát, karját temérdek gyémánt és gyöngy ékesítette. Természetesen a gavallérok is költséges ruhákban jelentek meg, egész este táncoltak és kártyáztak.¹²⁴⁸

A bécsi *Magyar Hírmondó* 1802. évi 21. számában a január 1-jei bécsi mulatságba nyerhetünk betekintést. A császári udvarban gyülekeztek a méltóságok a legdrágább ruhákban (beleértve három gárda kapitányt, fővadászmestert, főlovászmestert, udvari marsallt, udvari cselédeket, erdőtiszteket). Esterházy Miklós főispán és generális a Magyar Nemes Testőrző Sereget vezette. A négy vadász ezüsttel varrott köntösökben, a hat huszár pillangókkal varrott ruhákban, a házi gazdaságra vigyázó mester arannyal varrott öltözetben, míg a két Page (nemesi ifjak) magyar ruhában jelentek meg. A lovak szerszámaikat ezüsttel, arannyal ékesítették, Esterházy Miklós kalapján közel 100 000 ft-ot érő drágakövek csillogtak. Mentéje gyöngyökkel volt kirakva, gombjai smaragd, valamint gyémántkövekből és gyöngyökből összeszerkesztve.

¹²⁴³ Knapp É. – Tüskés G. (szerk.): Az Esterházy család i. m. 137. Hosszabb részlet: Uo. 137–139.

¹²⁴⁴ Magyar Hírmondó (Bécs) (1801) 19. Nr. 6. 81.

¹²⁴⁵ A keszthelyi zeneiskolához: Klempa K.: A keszthelyi Festetics i. m.

¹²⁴⁶ Ehhez lásd: Kökényesi Zs.: A magyar arisztokraták i. m. 166–215.

¹²⁴⁷ Magyar Hírmondó (Bécs) (1800) 17. Nr. 4. 49.

¹²⁴⁸ Uo. 49–50.

A kard markolatja és hüvelye, illetve a csizma bojtja, zsinórja, sarkantyúja drágakövektől fénylett, a mentekötő gyémántkövekből és gyöngyszemekből állt.¹²⁴⁹

A mulatságokra, parádéokra okot szolgáltatottak többek között a lakodalmak, keresztelők, beiktatások, egyházi ünnepek, de alapvetően hozzátartozott a rangból, társadalmi állásból fakadó presztízshoz is.¹²⁵⁰ A császári udvarban is fényes keretek között zajlottak le a különböző ünnepek, mint például 1792-ben az újév.¹²⁵¹ Bécsben délelőtt kilenc és tizenegy óra között fogadták az előkelőségeket inasaikkal együtt. A hintók nagy része arannyal, ezüsttel, drágakövekkel volt ékesítve. A méltóságok, főurak arany vagy ezüst matériákból készült öltözékben, míg a dámák gyémántokkal kirakott fejdíszekben jelentek meg. A kocsisok, huszárok, inasok ruháin arany vagy ezüst paszománt lógott. A lovak fején csillámló bokréták, pofáikon lecsüngő drága bojtok ékeskedtek, értéküket pedig az arany és ezüst szerszámok tovább növelték. Az udvari főlovászmester, herceg Dietrichstein hatlovas udvari hintóban ült, mely előtt ezüstbotos kapusok, drága libériába öltözött inasok (szám szerint hat), és az udvari istállóhoz tartozó számos cseléd állt, míg a hintó után a császári lovászmesterek gyalogoltak. Az udvari fővadászmester, Hardegg kétlovas hintóban ült. Egyidejűleg két testőrsereg ment az udvarhoz: egy német és egy magyar. Ezt az udvarhoz való pompás felmenetelt nevezték *Einzugnak*. A testőrsereg kapitánya az Esterházy hercegi ház feje, Eszterházy Antal (1738–1794) volt. Délelőtt tizenegy órakor az udvari kápolnában misére gyűltek össze, majd az „aranyszalonba” mentek, ahol aranyból voltak az evőeszközök. Az ebéd alatt muzsikaszó hallatszódott, a dámák és a gavallérok pedig nemzeti öltözetben ünnepeltek.¹²⁵²

„*Ö Hertzegsége [Esterházy Antal], eggy almás szörü paripán, mellynek gyönyörű termetét, 's jádзи ballagását kellemetesítette a' fényes készület is. Valahányszor meg-megmozdította a' fejét, mind annyiszor meg-pendültek az azt ékesítő arany és ezüst boglárok. A' Hertzeg kalpagját, drága vitéz kötés, 's a' kótsag toll bokréta mellett lebegő gyémántos forgó tündököltette. Nyusztos veres mentéjét, drága varrások ékesítették a' széles paszomántok helyett. A' mente-kötője, szintén 30 ezer forintot érő briliántokból vólt ki-rakva. Ez alatt tsüngött az arany gyapjas rend-tzimer, gyémánt kövekkel körül-véve. Kezében villogott*

¹²⁴⁹ Magyar Hirmondó (Bécs) (1802) 21. Nr. 1. 3–5.

¹²⁵⁰ Például: Magyar Hirmondó (Bécs) (1796) 9. Nr. 12. 200.; Magyar Kurír 6. (1792) Nr. 1. 1–3.; Magyar Kurír 26. (1812) Nr. 52. suppl. 5. 26–27. (Honny levelek és tudósítások); Magyar Hirmondó (Bécs) (1800) 18. Nr. 50. 786–790.; Uo. Nr. 35. 550–551. 1745. május 17-én Schönbrunnban Charlotte hercegnő születésnapjára rendezett gála szolgáltatót alapot. „*Den 17. wurde wegen des Geburtstags der Princesse Charlotte Gala, und zwar gefarbt mit Ausziehung der Hoff Trauer angesagt.*” Khevenhüller-Metsch, J. J.: Aus der Zeit i. m. II. 58.

¹²⁵¹ Ugyancsak az újévi pompáról emlékezik meg Magyar Hirmondó (Bécs) (1794) 5. Nr. 1. 14–15.

¹²⁵² Magyar Hirmondó (Bécs) (1792) 1. (Nr. nélkül) 1–8.

mezítelen kardja, mellynek markolatja 's hüvelye, smaragd, zafir, rubint és más drága kövekkel vólt ki-rakva.”¹²⁵³

A német, elsősorban uralkodói udvarokban jellemzők voltak az ún. dísztermek (*Parade Zimmer*), melyek külföldi magas rangú vendégekkel történő összejövetelekre, udvari alkalmakra szolgáltak.¹²⁵⁴ 1792-ben a bécsi *Magyar Hirmondó* hasábjai számot adnak egy Kismartonban (Eisenstadt) tartott kettős lakodalomról, melyet Esterházy Antal herceg (1738–1794) kérésére tűzijáték is kísért, azonban a tudósításból az nem derül ki, hogy kik között történt a házasság.¹²⁵⁵ Egy két évvel későbbi lapszám Gróf Károlyi Józsefnek (1768–1803) Sopron, illetve Szatmár vármegye főispáni hivatalába való beiktatásának hírért közölte. A híradásból kiderül, hogy a meghívottak száma megközelítőleg ezer főre rúgott. Érdekességképpen megemlíthető, hogy egy-egy gróf magyar táncsal mulattatta a vendégeket.¹²⁵⁶ Értesülhetünk továbbá a vendégek fogadtatásának mikéntjéről és képet kaphatunk a herceg szolgálóinak, tisztjeinek fényűző viseletéről is:

„Hertzeg Eszterházy [Miklós (1765–1833)] majd minden vendégeit, kik a' Királyi Biztosnak, Hg. Batthyányi Jósef Országunk Primással elfogadtatására mentek ki a' Városból, a' maga lovain 's hintóin, mellyek között három igen igen pompás vólt, vitette ki. Inassainak 's Udvari Tisztjeinek sárga és veres színű köntöseit ezüsttel 's arannyal voltak gazdagon ki varva.”¹²⁵⁷

Károlyi József maga is pompás hintóval érkezett, melynek *„nem vólt vége hossza a' sok hintóknak, és a' lovagló Seregeknek. Tsak a' Szatmár Vármegye setét kék forma ruhába (uniformisba) öltözött Nemességnek a' száma meg haladta a' hat százat. ...Nem számláltatnak ide a' Grófnak házi Katonái (Huszárjai) és a' szomszéd 's távol lévő Vármegyéből erre a' pompára meg jelent Nemesek is, kik mind ünnepi ruhájokban diszeskedtek, 's kiknek tsillámló*

¹²⁵³ Uo. 5–6.

¹²⁵⁴ „Die Parade Zimmer dienen zur Versammlung der Herrschafften an Gala Tagen, und andern Hof Festen, ingleichen bey Anwesenheit fremder hoher Gäste.” Moser, F. C.: Teutsches Hof Recht i. m. II. 290.

¹²⁵⁵ Magyar Hirmondó (Bécs) (1792) 1. (Nr. nélkül) 580.

¹²⁵⁶ Magyar Hirmondó (Bécs) (1794) 6. Nr. 38 (toldalék) 633–637.

„A 'nagy erőből tött Tántz a' sebes járásnak, futásnak, és szökdösésnek ártalmait magában foglalja: mellyeket nevel az egész testnek ide 's tova való erőszakos tekergetése. De a lassu és minden erőlködés nélkül való tántznál nincs a' commotiónak (rázkódás, azaz mozgás) a' mi természetünkkel szebben meg egyező neme. Mert ez mind a' testnek nehézségű, mind az elmének unalmát egyszer 's mind tsudálatosan el-vészi, mellyet semmiféle más commotio véghez nem vihet.” Kibédi Mátyus I.: Ó és Új i. m. 6. k. 80–81.

¹²⁵⁷ Magyar Hirmondó (Bécs) (1794) 6. Nr. 38 (toldalék) 633.

sorát nem lehetett nagy gyönyörűség nélkül szemlélni.”¹²⁵⁸ Ezt követően oráció következett, majd pedig a fényűző ebéd. A kor szokásainak megfelelően a vendégek rang szerint különböző asztaloknál foglaltak helyet:

„A’ Hertzegi Várban, melly árokkal ’s hányással meg erősítettett nagy roppant épület, négy hosszú asztalok voltak terítve: az első asztalnál maga a’ Hertzeg, és az Ország Bírájának hitvesse, született Khevenhüller Gróf Asszony; a’ másodiknál, Gróf Zichy Károly az Ország Bírája, és a Hertzeg hitvesse, született Lichtenstein Hertzegi Asszony; a’ harmadiknál Gróf Pálffy Károly Cancellarius, és Gróf Szécheny Ferentz hitvesse, született Festetics Grófi Asszony; a’ negyediknél, Gróf Szécheny Ferentz, és Gróf Pálffy József hitvesse, született Hohenfeld Grófi asszony voltak a’ Gazdák, és Gazdasszonyok.”¹²⁵⁹

1797 őszén az Esterházy hercegek mulatságot rendeztek a kismartoni kastélyban közel száz fős vendégsereggel (köztük szerepelt a nádorispán is), melynek nyitánya egy reprezentatív vadászat volt. A nádorispán érkezésének tiszteletére megszólalt hat nagy ágyú is, melyeket a herceg Fraknó (Forchtenstein) várából hozatott erre az alkalomra.¹²⁶⁰ Megkönnyítette dolgukat, hogy a Kismartont körülölelő óriási kiterjedéssel bíró, fallal körülvett park szarvasoknak, vaddisznóknak adott otthont. Ezen kívül található ott egy vadrezervátum is. Esterházyék, illetve vendégeik évente négyezer nyulat, több ezer fácánt és fogolyt öltek meg.¹²⁶¹

„Estvére a’ Vár (Kastély), az ellenébe szolgáló épülettel, és a’ kertel együtt oly gyönyörűségesen ki-vólt világosítva, zöld, veres, és arany-színt mutató métsesekkel, hogy ahoz

¹²⁵⁸ Uo. 636.

¹²⁵⁹ Uo. 634.

¹²⁶⁰ Magyar Hirmondó (Bécs) (1797) 12. Nr. 27. 429–431. A nádorispán 1800-ban is tett látogatást Kismartonban, mely nyúl- és fácánvadászattal kezdődött. Uo. (1800) 18. Nr. 37. 582–583.

Adalék az angol–magyar kapcsolathoz, az a jelentőségteljes gesztus, amelyről John Paget írt: „Angliában sem titok, hogy milyen tömördek pompás ékszerük van az Esterházyaknak, s ezt a tenger kincset, amely Őfelsége [Viktória királynő] koronázásakor annyira elkápráztatta szépséges udvarhölgyeinket, itt őrzik egy halomban, ebben az erős várban. Azt beszélnek, minden hercegnek kötelessége gyarapítani valamivel ezt a kincstárat, s hogy az ékszerekből soha nem adnak el, kivéve, ha valamelyik Esterházyt török fogságból kell kiváltani.” Paget, J.: Magyarország és Erdély i. m. 46.

¹²⁶¹ „At no great distance from the palace, on the road towards Pressburg, is the park, containing 2300 joch of land, surrounded by a wall, and intersected by twenty-five alleys of trees. The deer amount to 950 head, and the wildboar to 150, which, how ever, are confined with in a certain limit. On the outside of the park is a large preserve for game; which, besides many conveniences for hunting and ensnaring game, contains two pheasant preserves with their proper accompaniments. Four thousand hares, and several thousand pheasants and partridges, are annually killed.” Bright, R.: Travels from Vienna i. m. 347.

szébbet sok idegen Országokban is ritkán látni. A Királynak, és a' Királynénak Képe, és a' Kereszt-nevek ki-vóltak mesterségesen tüzek által tsínálva."¹²⁶²

A kertben lámpások ezrei (a korabeli leírás szerint húszezer) és kb. negyvenezer mécses tündökölt „s a' mindenfelől szembetűnő jádзи-tüzek tsak nem el hitették az Emberrel, hogy valamely tündér Várban és Kertben sétál.”,¹²⁶³ de Eszterházán még körhinta is volt.¹²⁶⁴ Az este folyamán bécsi komédiások szórakoztatták a közönséget, majd balettelőadást tekinthettek meg, utána pedig kezdetét vette az álarcosbál és a nap zárásaként a bőséges vacsora. Másnap déltől estig ismét vadászatra került sor, melyen kb. ezer nyulat és ugyanannyi fácánt lőttek. Az est színvonalát emelte, hogy a híres bécsi karmester Joseph Haydn (1732–1809) saját szerzeményét (*A' megváltónk' szavai a' Keresztfán*) adta elő sok bécsi muzsikussal és énekessel. Végül a nap fénypontjaként ismét bált rendeztek.¹²⁶⁵ Hofmannsegg bírálta, hogy az álarcosbálok alkalmával a nemesek fegyvereikkel együtt jelentek meg, mivel privilégiumaik közé tartozott a fegyverviselés, így szórakozás alkalmával is éltek előjogaikkal, megkülönböztetve magukat a társadalom alsóbb rétegeitől.¹²⁶⁶

A vadászatot különös tekintély övezte, ugyanis egyfelől a nemesek előjogai közé tartozott, másfelől a szórakozásnak és az időtöltésnek egyik formáját jelentette.¹²⁶⁷ A 18. század elején a vadászati jog a földtulajdonos elválaszthatatlan tartozéka volt, s ebben a században kezdett intézményes formát öltetni. Ennek jogi és törvényes alapjait III. Károly (ur. 1711–1740) fektette le az 1728–29-es országgyűlésen. A XXII. törvénycikk végérvényesen kimondta, hogy a vadászat a nemesség kiváltsága, ami azt jelentette, hogy szabadon és engedély nélkül vadászhattak kényük-kedvük szerint a tilosnak bélyegzett részeket és a szaporodási időt kivéve.¹²⁶⁸

¹²⁶² Magyar Hírmondó (Bécs) (1797) 12. Nr. 35. 574–575.

¹²⁶³ Uo. Nr. 27. 431.

¹²⁶⁴ Knapp É. – Tüskés G. (szerk.): Az Esterházy család i. m. 172–173.

¹²⁶⁵ Magyar Hírmondó (Bécs) (1797) 12. Nr. 35. 574–576.

¹²⁶⁶ „Weniger zu entschuldigen finde ich die Erlaubniß, mit Gewehr in der Redoute zu erscheinen. Denn da der Edelmann allein das Recht hat, den Säbel zu tragen und ihn bei keiner Gelegenheit abzulegen, so prätendirt er auch da keiner Ausnahme unterworfen zu sein.” Reise des Grafen i. m. 121.

¹²⁶⁷ Néhány beszámoló a főúri vadászatokról: Herceg Galántai Eszterházy Miklós a tamási uradalomban (Tolna vm.) 1817. augusztus 28-31. és szeptember 1-2. nagy vadászati mulatságot tartott. Elejtett állatok: rőt vadak (656), fekete vad (30), farkas (2), róka (8). Hasznos Mulatságok 1817/2, 208–209. Eszterháza 1801. november 18.: vaddisznó (116), 50 hajtó, a résztvevők között pedig ott volt többek között két Auersberg, Lobkovitz, két Eszterházy herceg, Paget Anglus követ, gróf Zichy Károly. Magyar Hírmondó (Bécs) (1801) 20. Nr. 42. 699.

¹²⁶⁸ Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Edelenyi hétköznapiok i. m. 126–127. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár (online változat): 1729. évi XXII. törvénycikk a vadászat és a madarászat szabályozásáról.

Oldalszámok nélküli online verzió:

<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=72900022.TV&targetdate=&printTitle=1729.+évi+XXII.+törvénycikk&refere r=1000ev> (Letöltés: 2022.09.29.)

Az Esterházy hercegek szenvedélye volt a lövöldözés, ami azonban a szomszédos nemesség rosszallását váltotta ki. Townson is leírja, hogy Magyarországon minden nemesnek joga volt vadászni a másik birtokán, de elkülöníthették, kisajátíthatták földjeik egy bizonyos részét saját használatra, ahol tilos volt űzni a sportot. A herceget – a leírás nem nevesíti, de feltételezzük, hogy II. Miklósról van szó (1765–1833) – állítólag azzal vádolták, hogy a szokásosnál nagyobb földrészt tulajdonított el magánhasználatra.¹²⁶⁹

A vadászatot mint nemesi privilégiumot szigorú előírások szabályozták az egyes uradalmakban. A Festetics család *Directorátusi* iratanyagai között fellelhető a lövések korlátozására, szabályozására vonatkozó törvényi előírás. Ennek értelmében szeptember 1-től pünkösdig szarvasbakot lehet löni, míg a nőstényt csak vízkereszttől Bertalan napig. A vaddisznót, nyulat és minden kártevő állatot, mint a farkast, rókát, borzot, medvét, illetve a bak özet egész évben szabad löni, a nőstény özet azonban csak március 1-től május 13-ig.¹²⁷⁰ A rendelkezés szerint madarakra vadászni csak az esztendő bizonyos részeiben lehetett,¹²⁷¹ ez történhetett puskával vagy sólyommal. Kedvelt célpontnak számított a fácán, a vadkacsa, a vadlúd, a fajdkakas, de vadásztak varjúra, szarkára, kányára vagy éppen gémmadárra is.¹²⁷² A nyilvántartás érdekében vezettek lövéskönyvet is, az elejtett vadakért pedig lövéspénzt is szedtek. Egy 1795-ös példa alapján a Festetics uradalomban az erdei vaddisznó 40 xr-t, a dämvad 6 xr-t, az őz 30-at, a nyest és a vadmacska 10–10 xr-t ért.¹²⁷³

Nem véletlen, hogy egy főúri kastélyból, így a keszthelyi Festetics kastélyból sem hiányozhatott a reprezentatív fegyvertár.¹²⁷⁴ Ugyancsak jól érzékelteti a ranghoz és a huszársághoz tartozó fegyverarzenál irányába mutatott elfogultságot, hogy György fia, az ifj. László gróf 1808-ban keletkezett rendelkezések szerint új fegyvereket vitetett a fegyvertárba. Ilyen tétel volt például hat darab vörös szíjas flinta csövű puska, három darab sárgaréz huszárkard szíjak nélkül, egy vörös hüvelyű kard, egy fehér nyelű, s vörös kővel kirakott vadászkard, egy kardú panganétos (szuronyos) puska, egy csákányos puska, további hat pisztoly, bársony és

¹²⁶⁹ „His passion is shooting; to his neighbours the most inconvenient one he could have, and which procures him the ill will of many of the neighbouring nobility. In Hungary every nobleman has a right to shoot on the estate of another, without his leave; but every one may set apart a certain portion of his lands, entirely for his own use, where it is then illegal to sport. He stands accused of appropriating to his own private use a more than ordinary quantity of his domains.” Townson, R.: *Travels in Hungary* i. m. 39.

¹²⁷⁰ MNL OL Festetics Lt P 279 8. d. f. 34v.

¹²⁷¹ Uo. f. 34v.

¹²⁷² Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): *Edelényi hétköznapiak* i. m. 127.

¹²⁷³ MNL OL Festetics Lt P 279 8. d. ff. 44–44v.

¹²⁷⁴ MNL OL Festetics Lt P 279 17. d. ff. 4–35. Egy 1798-as, Rózsa János által írt inventárium („*Tolnai Gróf Festetics György ő Nagyságának Keszthelyi Fegyvertárában találtatott külömbféle szereinek összeírása*”) strukturáltan 58 tételt sorol fel jól elkülönítve almáriomokba, melyek további részekre vannak felosztva. A leltár tételesen kétszázötvennyolc fegyvert sorol fel részletesen. Kurucz Gy.: *Keszthely grófja* i. m. 267.

ezüst paszománttal borított lószerszám, egy sárga és aranyozott oroszlánfejekkel borított huszárkard.¹²⁷⁵

Egy-egy rangos személy látogatása vagy valamilyen ünnepség mindig nagy kiadással és felhajrással járt. Ilyen alkalom volt Mária Terézia 1744-ben tett pozsonyi látogatása. Augusztus 10-én a főurak kíséretükkel együtt vadászaton vettek részt, a velük érkező hölgyeket és lovagokat a várban szállásolták el. Este fél tízkor, mikorra besötétedett, a hajóból kiszálló királynőt a mágánások a parton várva üdvözölték és a várba indult. A királynő hétköznapiokon délelőtt nyolc és tizenkét óra között audienciát tartott, kedden, csütörtökön és vasárnap pedig fogadást. Mivel szeles, esős időjárás mutatkozott, ezért a társaság a kedvelt fáraó kártyajátékkal töltötte idejét.¹²⁷⁶ Fontos adalék, hogy a Mária Terézia korabeli, reprezentáló udvari ünnepségek, mulatságok, bálók II. József uralkodása idejére funkciójukból adódóan a felvilágosult abszolutizmus eszméit, az összbiróalmi érdekeket előtérbe helyezve átalakultak „morális intézmény”-ekké.¹²⁷⁷

Gottfried von Rotenstein (1750 k.–1800 k.)¹²⁷⁸ útleírásai érdekes adalékokkal szolgálnak a császári udvar 1766-os cseklézi (Pozsonytól nem messze) látogatásáról. Ennek alkalmából impozáns ünnepséget rendeztek a tiszteletükre szemkápráztató látványosságokkal fűszerezve. A program szerint volt dunai halászat, kínai lóverseny, famászás és vásár is. A vásári árusok különböző nemzetiségek jellegzetes ruháit öltötték magukra, mindenhol girlandok, fenyőágak, ezüstszővetek lógtak, a díszletet különböző színű lámpák és kristálycsillárok világították meg, míg az ünnepség megkoronázását a tűzijáték jelentette.¹²⁷⁹

1801. szeptember 7–8-án gróf Viczay Ferenc (?–?) cs. kir. kamarás és Zichy Amália (1782–1819) között kötöttett frigy. Az ezt követő lakodalom apropóján a vendégek Pozsonyban a Grassalkovich hercegi palotában szálltak meg. A megvendéglés csupa luxus és exkluzív gyümölcscsel (szőlő, őszibarack, füge, máltai narancs, ananász), itallal (legdrágább tokaji,

¹²⁷⁵ MNL OL Festetics Lt P 236 92. d. ff. 193–194v.

¹²⁷⁶ „(...) Wir kamen erst um halber 10 Uhr und da es schon sehr finster worden, an den Uffer an; alldorten warteten die vornehmere Magnaten, um die Königin beim Aussteigen aus den Schiff zu bewillkommen; selbe setzte sich sofort in den Leibwagen und fuhr nach den Schloß, wohin sie von obbemelten Corteggio mit villen sechsspännigen Wagen (also zwar, daß es einem rechten Einzug gleich sahe) begleitet wurde. (...)” Khevenhüller-Metsch, J. J.: Aus der Zeit i. m. I. 236–237.

¹²⁷⁷ János Sz.: Magyar főúri családok i. m. 343–344.

¹²⁷⁸ Rotensteinhez: H. Balázs Éva: Ki volt Rotenstein? Ars Hungarica 15. (1987) 2. sz. 133–138.

¹²⁷⁹ G. Györffy K.: Kultúra és életforma i. m. 112. 1747. június 4-én a schönbrunni kertben is tartottak tűzijátékot, ami viszont rosszul sikerült, bár ennek okáról Khevenhüller-Metsch herceg a naplóban nem számol be: „Des Abends wurde in dem Schönbrunner Garten ein von dem Prinz Carl durch einige neulich hier angelangte Italianer angeordnetes Feuerwerk producirt, welches aber sehr schlecht gerathen”. Khevenhüller-Metsch, J. J.: Aus der Zeit i. m. II. 161. A tűzijáték a tisztelet jelképe is volt: „Gegen 9 Uhr führen sodann Königin und Herzog ein von dem Stuckhaubtmann II. Penzeneder zu Ehren S. Joannis Nepomuceni auf den Donau Arm unweit der Schlagbrücken auf Unkosten (sic!) angestelltes Feuerwerk zu sehen (...)”. Uo. II. 58.

ciprusi, malagai, madeirai, kapi (jóreménység-foki) borok, kávé, kínai tea), édességekkel, négy-hat féle fagylalttal történt. Az asztalon ezüst és porcelánedények kaptak helyet, valamint virágok díszítették azt. Érdekesség, hogy a hercegné maga készítette el a teát és a jobbágyok is részesültek az örömnaphól (jutott számukra a pálinkából, borjú- és marhahúsból). Este fényes bált rendeztek, mely hajnali kettőig tartott, majd innen a vendégcsereg Kismartonba volt hivatalos herceg Eszterházy névnapjának alkalmából. Az eseményt pompás ebédek, vacsorák, ágyúzások, Haydn által komponált gyönyörű esti muzsikák, kb. nyolcszáz viaszgyertyával történő fenséges kivilágítás kísérte.¹²⁸⁰ Egy másik példa galántai Esterházy Franciska grófnő (1784–1804) és gróf Zichy Károly (1779–1834) cs. kir. kamarás, főispán közti házasságkötés. A lakodalom a pompa és fényűzés mellett szórakozási lehetőséget, érdekességet is tartogatott:

„Egy szép kerek pázsit közepében volt a' földbe ásva egy igen magos szálfá, mellynek tetején sokféle ajándékok függöttek, annak meg jutalmazására, a' ki a' fa tetejéig mászni (kúszni) merészelne. A' pázsit környékén hét nagy fa-sátorok állottak; rakva szűrökkel, ködmönökkel kankókkal, tsizmákkal, 's egyéb paraszti köntösökkel; azután tükrökkel, pipákkal késekkel, 's a' t. és mindenféle mézes kalátsokkal. Két állás rakva volt temérdek sok sült petsenyével, kolbásszal, kaláttal, és zsemlyével; két más álláson pedig egy nagy hordó bor és ser volt tréfásan fel ékesítve.”¹²⁸¹

Zichy Károly második felesége Festetics Júlia, akivel 1806-ban kötött házasságot, amiről a korabeli sajtó is beszámolt. Az esküvőre a keszthelyi kastélyban lévő Szent Sophia kápolnában került sor, melyet Horváth János hahóti apát magyar nyelven celebrált. Délután a keszthelyi mesterek az újdonsült házasság előtt saját készítésű remekműveikkel tisztelegtek. A főúri méltóságok és a mesteremberek is táncra hívták a menyasszonyt, majd a következő

¹²⁸⁰ Magyar Hirmondó (Bécs) (1801) 20. Nr. 25. 428–431.

¹²⁸¹ Uo. Nr. 21. 346–347. Hosszabban Uo. 346–349. Teleki József egy bázeli lakodalomról számolt be, ami szigorú regulák szerint ment végbe: *„Megérzette volna az erszényem, ha sokszor ilyen alkalmatosságra kellett volna mennem. Mert először a menyasszonynak minekelőtte a lakodalomba mennének, ajándékot szokott küldeni minden, valaki oda hivatalos, amely a városi közönséges embertől is egy arany legalább; én egy Louis d'ort küldöttem. Ezenkívül a muzsikásokat különösen meg kell ajándékozni, nem különben azokat is, akik az embernek kalapját, kotzperdit eltéshetik. A menyasszonynak küldeni szokott ajándék alkalmas summára telik, mert ötven személyt szabad elhívni az idegeneken kívül; legalább a költséget, amely a lakadalomra esik, sokkal felülmúlja, úgy hogy a schweizer ebben is okosan gondot tud magára viselni, nehogy az erszénye a vendégséget megérezze. Tizenkét óránál tovább nem szabad táncolni. Háromszor ettek; először ebédet 12 óra tájban, de az csak mintegy egy vagy másfél fertály óráig tartott, s azután felkelvén táncoltak; másodszor nyolc óra tájban vacsorát; és harmadszor, 12 órakor, midőn már a táncnak vége volt, ismét vacsorához ültek. Én tizenkét órakor hazajöttem. A többiek majd 3 óráig éjfél után ott voltak.”* Tolnai Gábor (szerk.): Egy erdélyi gróf i. m. 80–81.

napokon egymást váltották a táncos és színházi előadások. A *Georgikon* diákjai is köszöntötték a párt, a *Parasztiskola* növendékei pedig dudaszóval pásztorjátékot adtak elő. Különös dicsőséget sugároz az a mozzanat, amikor a többszáz lámpással megvilágított kőszikla barlangban két piramis között az ókori római istennő, Ceres képe jelent meg kivilágítva. A piramisokon az alábbi szöveg világított: „*Carolo Zichy, et Juliae Festetics Illustribus Sponsis Georgicon*”. További ajándékként nemcsak vizuális és szóbeli dicsőítő költeményt kaptak, hanem egy ókori jelenetet ábrázoló órát is. A két család presztízsét jeleníti meg, hogy Festetics Szidónia és Almásy Illés frigyre lépésekor két platánus fát ültettek, mely hagyományt az új pár is folytatta, s a legitimitást és a nemesi öntudatot reprezentáló családok címereivel díszítették azokat.¹²⁸²

A korabeli sajtó nem kisebb hírről adott számot, minthogy Habsburg-Lotharingiai Károly Lajos osztrák főherceg, tescheni herceg (1771–1847) 1807. június 5-én meglátogatta Keszthelyt. Tiszteletére ágyúlövések dördültek, a nemesek tigris- és párducbőrökkel, valamint kócsagtollakkal ékesített ruhát öltöttek magukra. A főherceg elsőként egy hadgyakorlatot tekintett meg, majd megebédelt a kastélyban, „*melly alkalmatossággal nékie némelly válagatott Nemes Ifjak Parduczban magyarosan udvaroltak*.”¹²⁸³ Keszthely dicsőségére nem akármilyen gesztust tett, ugyanis saját kezével ültetett ún. Istenfát, melyet meg is koszorúztak borostyánkoszorúval, amire aranybetűkkel írták fel győztes csatái nevét (Würzburg, Stockach, Caldiero). A *Georgikon* után következő állomása egy kőszikla barlangba vezetett, ahol egy mitizáló színjátékot tekintett meg magáról, őt Mars hadistennel azonosítva. Szintén Festetics György érdemét dicséri, hogy az általa alapított *nemesi convictus* annyira megtetszett a főhercegnek, hogy a tehetséges növendékeket grófi ajánlásra kész volt tisztí rangra emelni hadi szolgálatban. Ezenkívül látogatást tett a különböző iskolákban, rajziskolában, zeneiskolában, majd a ménest tekintette meg. A lótenyésztés, a magyar és arab lovak páratlan szépsége különösen felkeltette érdeklődését, melyek közül egy kifejezetten magára vonta figyelmét: egy Nándorfehérvárról hozatott, Dorát névre hallgató arab telivér. Látogatása végeztével még egy megtiszteltetés érte a kulturális központtá emelt mezővárost és Festeticset, ugyanis a *Georgikon* vendégkönyvébe két soros bejegyzést írt.¹²⁸⁴

A mulatságokon, bálokon, színházon és a vadászaton kívül népszerű időtöltésnek számítottak a különböző sportok és játékok. A vadászathoz szorosan kötődik a céllövészet (*Scheibenschießen* [ném.]), ami VI. Károly uralkodása óta örvend népszerűségnek az elit

¹²⁸² Hazai Tudósítások (1806) II. félév 42. sz. 347–348.

¹²⁸³ Hazai Tudósítások (1807) I. félév 46. sz. 375.

¹²⁸⁴ Uo. 374–376.

körében.¹²⁸⁵ A céllövészetet mint sporteseményt vagy időtöltést valószínűleg a veszélyességénél fogva éjszaka gyönyörű fényviszonyok mellett tartották meg, feltehetően a vizuális élmények és a reprezentáció fokozása érdekében.¹²⁸⁶ Ez a sport ügyességet, precizitást, kitartást követelt meg, amely egyúttal a lovagi erényeket és a katonai pályán elért sikereket is jelképezte.¹²⁸⁷

A szánkózás volt a legkedveltebb szemkápráztató szórakozási forma még a kisebb európai udvarokban is.¹²⁸⁸ Egy 1803. január 22-ei misszilis szerint Festetics László és nevelője, Kulcsár István *„Múlatságra kiszánkázunk, és vadászatunk a Rákos Mezején.”*¹²⁸⁹ A bécsi *Magyar Hirmondó* 1802-ben részletesen bemutatja a szánok típusait és a szánkózás menetét. Ebből megismerjük, hogy kétféle szán létezett:

*„Az ilyen szánkázás két-féle: mert vagy futó-szánon (Rennschlitten) mulatják magokat a' Méltóságok, vagy kis kotsi, vagy is az úgy nevezett piruts-szánon. A' futó szánba egy ló van fogva két rúd közzé. A' szánnak pompás ülő-helyében csak a' Dáma fér, háta megett ül a' Gavallér, 's onnan hajtja a' lovat. Körülötte futnak a' kengyel-futók. A' Dáma és a' Gavallér rakva vannak gyémánt kövekkel, 's mind ketten nagyon ragyognak a' fáklyák világosságánál, valamint szinte a' lóra pazérlott sok drágaságok.”*¹²⁹⁰

Ilyen futószánon való szánkózás volt jellemző Mária Terézia idején, viszont II. József uralkodása alatt már csak egyszer-kétszer. A század végére a „piruts-szánkázás” örvendett népszerűségnek, melybe két ló volt befogva, a dáma és a gavallér pedig egymás mellett ültek mindenféle cicoma nélkül. Bécsben sok ilyen szán készült, a közlés szerint gyönyörűek, négytalpasak, világoskék, ezüst vonásokkal és virágokkal, belül párducbőrrel kibélelve *„mellynek ezüstbe foglalt körmei kellemetesen függöttek le a' piruts oldalain.”*¹²⁹¹ A lovak takarói ezüst csörgőkkel voltak megrakva, azokról ezüstbojtok csüngtek le, a ló fejét, sörényét pedig strucc- és kócsagtollak díszítették (Pálffy Ferenc a két lován lévő tollakat 1 600 ft, herceg

¹²⁸⁵ Kökényesi Zs.: A magyar arisztokraták i. m. 188–189.; Moser, F. C.: Teutsches Hof Recht i. m. II. 584–585.

¹²⁸⁶ Kökényesi Zs.: A magyar arisztokraták i. m. 189. „Zuweilen wird ein solches Schiessen bey Nacht unter schönert Beleuchtung gehalten und in das schwarze eine Luft-Kugel oder Raquete gethan, welche, wo sie getroffen wird, aussteigt und zerspingt.” Moser, F. C.: Teutsches Hof Recht i. m. II. 584. A bécsi udvari céllövészethez: Kökényesi Zs.: A magyar arisztokraták i. m. 188–195.

¹²⁸⁷ Kökényesi Zs.: A magyar arisztokraták i. m. 188.

¹²⁸⁸ „Die Schlitten-farthen findet man wohl an allen, auch noch so kleinen, Hofen. An dem Kayserlichen und vergleichen grossen Hofen seynd sie sehr kostbar, nicht nur wegen der prächtigen Schlitten und Geläuts, sondern auch, weil der Cavalier die Dame, so er fuhrt, beschenken und und seine mitlaufenfe und reitende Bediente neu und manchmal nach einer besondern Erfindung kleiden muss.” Moser, F. C.: Teutsches Hof Recht i. m. II. 585.

¹²⁸⁹ MNL OL Festetics Lt P 279 32. d. f. 234v.

¹²⁹⁰ Magyar Hirmondó (Bécs) (1802) 21. Nr. 7. 97–98.

¹²⁹¹ Uo. 98.

Auersperg Wilhelm pedig 2 000 ft-ért vette, előbbi szánja 6 000, utóbbi 10 000 ft-ba került). Minden szán előtt két lovas legény lovaglott, mögötte pedig egy lovászmester. E szabadidős tevékenység érdekességét adja, hogy a résztvevők különböző számokat húztak, így a szerencse döntötte el, ki, hányadik legyen a szánok sorában.¹²⁹² 1760 januárjában Bázelen „*A szánkázásoknak módja rendes, egy lovat a szánba befognak, egyen pedig egy legény előtte lovagol. A szánjok csinos, de kevésből áll. Egy férfi és egy asszonyember fér reá.*”¹²⁹³

A 18. században a lakókörnyezetre és a luxustárgyakra, berendezésekre vonatkozólag kellő ismerettel rendelkezünk a forrásoknak köszönhetően. Szükség volt a vagyoni állapotot és a társadalmi státust kifejező, presztízsszemponthoz figyelembe vevő szobák kialakítására.¹²⁹⁴ Egyetlen főúri kastélyból sem hiányozhatott a játékszoba, ahol lehetőség nyílt kártyázni (pl. *fáraó, landesknecht, basette, nasi-vasi*), sakkozni vagy éppen biliárdozni. A korszak kedvelt játékaik közé tartozott elsősorban a köznép, a parasztok és a mesteremberek körében a kockázás, illetve a hazardírozás a sors- és szerencsejátékok közül. A sakk és tulajdonképpen a kártya is hadijáték, mivel mindkét esetben az ellenfél legyőzése a cél.¹²⁹⁵ A leltárak tanúsága szerint Festetics György kastélyában is volt játékszoba biliárdasztallal, sakkkal, ostáblával, külön játékasztallal, kényelmes kanapéval és a dohányzással mint társasági szokással összefüggésben „pököládá”-val.¹²⁹⁶ Ezek a játékok sok esetben nem kevés veszteséggel, míg a szerencsésebbeknek nyereménnyel jártak. Horvát István is próbára tette szerencsáját, s levonta a tanulságot az esetéből:

¹²⁹² Magyar Hírmondó (Bécs) (1802) 21. Nr. 7. 97–101. Több korabeli orgánumban olvashatunk még arról, hogy szánkózással mulattatják magukat a főméltóságú uraságok. Például: Magyar Hírmondó (Bécs) (1795) 7. Nr. 5. 88.: huszonhét gavallér és dáma szánokon ötvennégy lovas legénnyel a nápolyi követ udvarából indulnak, a szomszéd Prater erdőbe mennek, ahol fényűző körülmények között megebédelnek. Magyar Hírmondó (Bécs) (1799) 15. Nr. 5. 80–81.: fényes szánkázás húsz darab szánal, melynek résztvevői volt többek között Esterházyak, Auerspergek, Schwarzenbergék. Esterházyiné szánján egyfelől a zöld színű vonalak aranyra, másfelől a kék színű vonalak ezüstre voltak festve, arany és ezüst paszomántokkal, rojtokkal prémezve. A lovakon földig érő „*csujtár*” (nyereg alatti takaró vagy a lószerszámokról csüngő díszítés) is zöld és kék bársony volt, ezüstből öntött csörgőkkel ékesítve.

¹²⁹³ Tolnai Gábor (szerk.): Egy erdélyi gróf i. m. 85. Székely László erdélyi magyar utazó így írt a szánokról: »*„Igen cifrák voltak a szánok, kin aranyos, kin ezüstös angyali és emberi formák voltak kimetszve, a szánok bé voltak takarva bársonyokkal paszamántosan és hosszú lobogó rojtokkal, némelyik varrott is volt, a lovakon is pariter bársony cafrangok, paszamántosak, varrottak voltak a két oldalán leeresztve, majd mintegy térdig meg voltak zörgőkkel rakva, a ló serényin magosan, feje, zöld, kék, veres, fekete, struccollak voltak, mintha felállott volna a lónak a serénye, hasonlóképpen a lónak a farka tövén ilyen tollak voltak, mintha felállott volna a lónak a farka, a lónak pedig a homlokán is mind zörgők voltak.”*« Idézi: Kökényesi Zs.: A magyar arisztokrácia i. m. 196. Eredeti forrásmegjelölés: Székely László: „Az teátrumon ágáló asszonyoknak, leányoknak köntöseik közben kurták, térden alól kevéssel érnek, hogy lábok mozgása jobban kilássék...”. In: Bécsi utazások: 17–18. századi útinaplók. (Hungarica varietas) S. a. r. S. Sárdi Margit. Bp. 2000. 130.

¹²⁹⁴ „*Behind the house is a wood, prettily laid out, with some very neat Chinese summer-haouse. The theatre is small, but very elegant. The late Prince was very fond of dramatic performances, and kept a troop of players; but the present keeps none.*” Townson, R.: Travels in Hungary i. m. 39.

¹²⁹⁵ Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Edelényi hétköznapiak i. m. 131.; H. Balázs É. – Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Hétköznapi élet i. m. 126. Vö. Moser, F. C.: Teutsches Hof Recht i. m. II. 309–310.

¹²⁹⁶ MNL OL Festetics Lt P 236 92. d. f. 111.

„(...) Ezzel [kockázás] én alig egyeledtem játékba, azonnal 6. krajztáron 3. forintnál többet érő nagy réz gyertya tartót nyertem. Meg tetszett el ragadtatásomban a' nyereség. kívántam vala tehát, hogy még egy másik társát nyerhetnék. Reá áldoztam folyvást a' játékra pénzemet annélkül hogy kedvezett volna a' szerentse. Mind addig jádszodtam, még végre el vesztvén zsebemben lévő 5. f[t]mát, reám igazodott bölts Magyar köz mondásunk: a' ki a' kotzkának örül, annak az erszénye meg ürül. – Eddig soha játékra semmit ki nem adtam: ezután nevetséges nyereségem tanításul fog szolgálni.”¹²⁹⁷

Hofmannsegg beszámolója alapján a grófi Haller házban korábban nagyban játszottak, később kevésbé.¹²⁹⁸ Teleki József útinaplójában pedig a vendégségek alkalmával gyakran sakkoztak,¹²⁹⁹ biliárdoztak,¹³⁰⁰ vagy különféle kártyajátékot játszottak (l'ombre, fáraó, tarokk).¹³⁰¹ Lunéville-ben Leszczyński Szaniszló (1677–1766) lengyel király „Udvart szépet tart, de nem olyat, mint más királyok. Leibgardja 160 emberből áll; ezek mind tiszt-ranggal vagynak. Az uniforrnájok szép 35,1-ga, ezüst paszamánttal; a többi udvarhoz tartozó szolgák etc. mind sárga köntösben járnak feje és feketével elegyes selyem paszamánttal. Estve kártyázás volt a királynál, maga is kártyázóasztalnál ült a király, de nem kártyázott, hanem csak pipázott ama hollandiai feje pipából. Nemcsak annál az asztalnál kártyáztak pedig, hanem más asztaloknál is és nevezetesen egynél fárót (...).”¹³⁰²

A játékok népszerűségét támasztja alá, hogy a 18. században sorra jelentek meg a különböző kártyajátékokra, sakkra vonatkozó részletes játékszabályokat magába foglaló kézikönyvek.¹³⁰³ A Festetics kastélyban számos olyan könyv található, melyek a korszakban kedvelt időtöltésnek számító játékok széles körével foglalkozik. Ugyan angol nyelvű munkára

¹²⁹⁷ Horvát I.: Mindennapi i. m. 155.

¹²⁹⁸ Reise des Grafen i. m. 114.

¹²⁹⁹ Tolnai Gábor (szerk.): Egy erdélyi gróf i. m. 77, 89.

¹³⁰⁰ Uo. 70.

¹³⁰¹ Uo. 69–70., 77–78., 81., 83–85., 89–92., 95–96., 98., 101., 106–107., 109–110., 181., 221., 223., 235., 247., 249., 253.

¹³⁰² Uo. 221.

¹³⁰³ Néhány példa: Richard Seymour: *The Court-Gamester or, Full and Easy Instructions for (...) Ombre, Picquet, and the Royal Game of Chess (...)*.² London 1720.; Uő: *The Compleat Gamester in Three Parts, containing The Court Gamester: Or, Full and Easy Instructions for playing the Games of Ombre, Quadrille, Quintille, Picquet, Basset, Faro, and the Royal Game of Chess; The City Gamester: Or, True Manner of playing the most usual Games at Cards, viz. Whist, All-Fours, Cribbage, Put, Lue, Brag, &c. With several diverting Tricks upon the Cards. Also Rules for playing at All the Games both Within and Without the Tables; and at English and French Billiards: With the Laws of Each Game annexed, to prevent Disputes; The Gentleman's Diversion: Or, The Arts of Riding, Racing, Archery, Cocking, and Bowling.*⁶ London 1739.; Charles Jones: *Hoyle's Games Improved, Being Practical Treatises on the following Fashionable Games, viz. Whift, Quadrille, Piquet, Chefs, Back-Gammon, Draughts, Cricket, Tennis, Quinze, Hazard, Lanfquenet, and Billiards (...)*. London 1779.; Edmond Hoyle: *The Polite Gamester; containing short treatises on the games of Whist, with an Artificial Memory, Quadrille, Back-Gammon, Chess, Piquet, Billiards and Tennis (...)*.¹⁰ Dublin 1787. Schenker Tamás (szerk.): *Sách, avagy Királyos játéknak szabott Rend-tartási*. Bp. 2015.

nem találtunk példát, azonban német és francia nyelvű opusokkal rendelkezik az állomány, mint Johann Gottlob Immanuel Breitkopf (1719–1794) nyomdász, Gioachino Greco (1600 k. –?) az olasz sakkiskola legendás képviselője, Francois-André Damian Philidor (1726–1795) francia sakkozó, valamint II. August Braunschweig-Wolfenbüttel (1579–1666) braunschweig-lüneburgi herceg vonatkozó műve. Bár ez utóbbi munka jóval korábbi időszakra datálható, azonban Festetics György gyűjteményében megtalálható volt.¹³⁰⁴

A sakkról, mint „*a hadi embernek használható elme-élesítő mulatság, vagy-is a hadviselésnek néminémű követése*”¹³⁰⁵ Volf Ferenc cs. kir. tanácsos és exactor írt egy könyvet, amely segítségével el lehet sajátítani a játékszabályokat.¹³⁰⁶ Kibédi Mátyus István hatkötetes életvezetési tanácsadással foglalkozó művében, az *Ó- és Új Diaeteticá*-ban¹³⁰⁷ így vallott a sakkról:

„*De jegyezd-meg, hogy ámbár ebbe a' játékba tsalárdságok nem olly könnyen elegyedhetnek, mint a' Kártyában és kotzkában; de olly nagy elme töréssel, hosszas méjj gondolkozodással, és véghetetlen helybe való üléssel jár, hogy jobb juslal tartattathatik egészséget vesztegető, mint segítő mulattnágnak.*”¹³⁰⁸

A főnemeselek körében a biliárd számított talán a legnépszerűbb kikapcsolódási lehetőségnek, időtöltésnek, ugyanis nem megerőltető, nem kíván pszichés vagy nagyobb fizikai aktivitást. Erről vallott Mátyus István is:

¹³⁰⁴ Johann Gottlob Immanuel Breitkopf: Versuch, den Ursprung der Spielkarten, die Einführung des Leinenpapieres, und den Anfang der Holzscheidekunst in Europa zu erforschen Leipzig 1784–1801.; Gioachino Greco: La plus nouvelle academie universelle des jeux, ou Divertissemens innocens, contenant, les regles des jeux de cartes permis, du billard, du mail, de la courte-paume, de la longue-paume, du trictrac, du revertier, du toute-table, du tourne-case, des dames rabattues, du plain, du toc, et des echecs (...) 1–3. tom. Amsterdam – Leipzig 1752.; Francois-André Damian Philidor: Die Kunst im Schachspiel ein Meister zu werden: Das ist: Ein neuer Unterricht, wie man (...) dieses (...) Spiel nach seiner Vollkommenheit erlernen könne: Nach den neuesten Mustern des (...) Schachspiel-Meisters in England. Strasburg 1754.; II August Braunschweig-Wolfenbüttel: Das Schach-oder König-Spiel: In vier unterschiedene Bücher, mit besonderm fleiss, gründ- und ordentlich abgefasst, (...): Diesem' ist zu ende, angefüget ein sehr altes Spiel, genandt, Rythmo-Machia. [Leipzig] Lipsiae 1616.; August Friedrich Thölden: Die Kunst im Damenspiele Meister zu werden durch fünfzig auserlesene Beispiele erläutert. Leipzig 1800.

¹³⁰⁵ Magyar Hirmondó (Pozsony) (1781) 99. levél. 785.

¹³⁰⁶ Uo. 784–785.

¹³⁰⁷ A munka a hosszú és egészséges élet titkait igyekszik feltárni, ezért kitér többek között a helyes táplálkozásra, a testmozgás relevanciájára. Komplex szemléletmódját tükrözi, hogy anatómiai és élettani ismereteket is közöl a test, illetve testnedvek, az álm, vagy a levegő vonatkozásában.

¹³⁰⁸ Kibédi Mátyus I.: Ó és Új i. m. 6. k. 126. Egy 18. század elején megjelent kézikönyv szerint a sakk gondolkodást és figyelmet megkövetelő játék, így a bolondok sosem fogják jól játszani. „(...) *this Game requires Conduct and Attention, and even good Reasoning, so that I believe it is a just Remark, that A Fool never played it well.*” Richard Seymour: The Court-Gamester or, Full and Easy Instructions for (...) Ombre, Picquet, and the Royal Game of Chess (...)². London 1720. 94.

„Ez, egyéb házi - mulatságok felett, aval-is ajánlja magát, hogy se az elmét, se a' testet nem fárasztja: és épen azokban a' dolgokban segít, melyekre az olyan rendbéli embereknek leg-közelebb való szükségek vala.”¹³⁰⁹

„(...) Az Biliárd igen tsinos és minden erőlködés nélkül mind a' testet, mind az elmét sokkal szebben újjító játék. Mert ebben karjait a' gollyóbisnak kényes tsapdosása, derekát a gyenge hajladozás, lábait a' tábla körül való tsendes járkálás szemét, a' gollyóbis útjának előre téjendő le-rajzolása, elméjét annak a' meg-tsapás után bizonyos regulák szerint való rendes futása kedvesen gyakorolják és gyönyörködtetik.”¹³¹⁰

A német udvarokban létesítettek külön labdaházat, ahol lehetőség nyílt biliárdozni vagy más fizikai aktivitást igénylő játékot játszani. Erre a célra külön labdamestert is foglalkoztattak.¹³¹¹ A Telekiek sziráki kastélyukban szívesen töltötték idejüket szabadtéri labdázással (kidobós játék) vagy családi társasjátékokkal, beleértve a szülőket, gyerekeket, nevelőket, vendégeket. A szórakozás mellett egyéb pszichológiai haszna is volt a közös játékoknak, ugyanis hozzájárul a gyermeki lélek megismeréséhez.¹³¹² Festetics György a magyar művelődéstörténet kiemelkedő személyisége mind anyagi tekintetben, mind a „közjó” ügye melletti elkötelezettsége vonatkozásában különleges státust teremtett magának a korabeli magyar társadalom és elit körében. Az európai látókörű és műveltségű gróf tisztában volt azzal, hogy a belső rend megszilárdítása érdekében különböző instrukciók, rendtartások kidolgozása szükséges (udvari alkalmazottakra, ménestartásra, fia neveltetésére, könyvtárhasználatra stb. vonatkozóan), így kidolgozott egyet a biliárdhasználatról is.

A rendtartás értelmében a biliárd szobába bármelyik becsületes (főrangú) ember bemehetett, ám másokat nem zavarhatott. A gróf kikötötte, hogy ebédelni ott nem lehet, csak reggelizni és uzsonnázni, illetve közben „száraz ételt”, azaz rágcálni/nassolni valót enni, „s kinek mit tettzik, az arra rendelt asztalokon tisztességesen inni”. Ezek szerint szabad volt az étel- és italfogyasztás a mértékletesség jegyében, ugyanis külön pontban tiltotta a lerészegedést, lármázást, veszekedést. Aki játszott, közben dohányozhatott, „de tsak egyedül jól befedett fedeles pipával” (ti. a gróf kitüntetett figyelmet szentelt a tűzvédelemre). A vendégfogadásnak is tartania kellett öt vagy hat ilyen fedeles pipát, „hogy azoknál, a kik kívánják egy-egy pipa-

¹³⁰⁹ Kibédi Mátyus I.: Ó és Új i. m. 6. k., 127.

¹³¹⁰ Uo. 120.

¹³¹¹ „Das Ballhaus, in welchem offit zugleich zu Billiard-und andern zur Bewegung abzielenden Spielen Gelegenheit ist, ligt auch nahe an der Residenz und ist dazu ein eigener Ballmeister bestellt.” Moser, F. C.: Teutsches Hof Recht i. m. II. 394.

¹³¹² Fábri A.: Arany idők i. m. 215., 218–219.

dohányt ½ xrért (krajcárért) adhasson”. Vizes „köntöst”, kardot, botot, illetve ami a biliárdnak árthat, tilos volt rátenni, de még *„ha száraz is valami köntös, mint p. o. egy kalap, azt a pouderes lapjával reá tenni nem szabad”*. Amennyiben valaki mégis véletlenül ráejtette a poudert, haladéktalanul ki kellett kefélni. Aki bármi módon kárt tett a játékeszközben, például a posztóból kihasított egy darabot, fizetnie kellett: *„hogya hasadást egy 6 xros ezüst pénz eltakarhatja, fizet 2 aranyat; ha pedig egy húszas takarhattja el, 4 aranyat; ha ennél akármi kevéssel hasít is nagyobb, vagy pedig, akármi kitsiny lyukat ejt is a posztón ollyat, hogy azt más darabbal kelljen tóldani, fizet 8 aranyat; ha ennyi jószága nem találta a kár-tevőnek, akkor az árát munkával dolgozza-le*”. Az ún. kiskarambolért vagy olasz játékért a játszani vágyók nappal 1,5 xr-t, míg a spanyol-vagy nagyjátékért, valamint a piramisért 2,5 xr-t fizettek, *„gyertyával minden kis játék 2 ½; a nagy pedig 4.”* Aki a játékot órában mérte, az nappal negyed óráért 2,5 xr-t fizetett, este pedig 4-et, *„emellett maga lessz a maga szolgája markeur [jelölő] helyett”*.¹³¹³

Fontos megjegyeznünk, hogy az arisztokrácia körében az órahasználat elterjedése a 17. századra tehető (asztali óra, zsebóra), s ezáltal az időhöz való viszonyulás is megváltozott. Megjelent az óra mint az idő mértékegysége, ezzel együtt pedig a pontosság. A 17. századtól eltérően a 18. században a főúri életvitelüket már nem a napkeltéhez és napnyugtához igazították.¹³¹⁴

¹³¹³ MNL OL Fesztetics Lt P 279 11. d. (nincs folio)

¹³¹⁴ Tóth István György: Harangkongás és óraketyegés. A parasztok és kisnemesek időfogalma a 17–18. században. In: „Atyám megkívánta a pontosságot”. Ember és idő viszonya a történelemben. (Századok könyvek) Szerk. Fónagy Zoltán. Budapest 2016. 62–66.

VIII. VÉGTISZTESSÉG ÉS EMLÉKEZET

1. FŐÚRI TEMETÉSEK ÉS SZOKÁSOK

Az elit körében identitásformáló hatása volt az előkelő származás tudatának. Annak tiszteletben tartása érdekében a különféle emlékhelyek és emléktárgyak funkciójuknál fogva reprezentálták az elhunyt, illetve családja presztízsét, nem megelégedve a legitimációs szándékról sem.¹³¹⁵

A főúri gyászszertartás a reprezentáció eszköze volt a kora újkorban, tükrözte a család társadalmi státuszát.¹³¹⁶ Részét képezte a halotti beszéd, ahol elvárás volt kiemelni az elhunyt erényeit, méltatni a dicsőséggel teli életét.¹³¹⁷ A halotti beszédet használták fel arra is, hogy a katonai pályának idealizált jelentőséget tulajdonítsanak, ami az elit számára identitásformáló hatással bírt.¹³¹⁸ Ugyanakkor nem esett szó a főnemesi életmódról és tevékenységről, így például a vadászatról vagy a mecénatúráról sem.¹³¹⁹ A 18. század második felétől egyértelműen az egyénre és a „közjó”-ra helyeződött a hangsúly,¹³²⁰ s ahogy Kökényesi írja, a „racionális értékítélet” vált meghatározóvá.¹³²¹ Ennek érdekében az orátor a szónoklat szövegét a reprezentációs igények fenntartásának céljával korrigálhatta, kiegészíthette.¹³²² Ugyanakkor ezekben a beszédekben a habermasi „reprezentatív nyilvánosság” is tetten érhető,¹³²³ hiszen a nemesi erény (*virtus*), az elit értékrendje kerül kifejeződésre. Ehhez hozzátartozik a keresztény értékrend és az antikvitás időszakában gyökerező elemek, mint a hazaszeretet, külső megjelenés, előkelő származás stb., míg a jó hírnév az erasmusi etikára vezethető vissza.¹³²⁴

¹³¹⁵ Kökényesi Zsolt: „Vég nélkül való Nagyság”. Reprezentáció és önkép a 18. századi főúri halotti beszédekben. *Aetas* 30. (2015) 1. sz. 165.; Lengyel Tünde: Főúri temetések és reprezentáció a kora újkori Magyarországon. In: Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció. Az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kiadványai. Szerk. Balogh Judit – Pap József. Eger 2016. 83.

¹³¹⁶ Lengyel T.: Főúri temetések i. m. 85.; Farkas Noémi: Az halálnak képe, halotti beszédben lerajzolva. A megfigyelt és megfigyelő helyzete, a halotti beszéd és temetési szertartás reprezentációján keresztül. In: Megformált beszéd, elfojtott hang. A reprezentáció politikai, művészeti és etikai kérdései. Szerk. Müllner András. Bp. 2017. 23.

¹³¹⁷ Kökényesi Zs.: „Vég nélkül való Nagyság” i. m. 169.

¹³¹⁸ Uo. 172.

¹³¹⁹ Uo. 176.

¹³²⁰ Uo. 182.

¹³²¹ Uo. 181. Vö. H. Balázs É. – Krász L. – Kurucz Gy. (szerk.): Hétköznapi élet i. m. 34–35.; Horváth József: Adalékok a XVII–XVIII. századi temetkezési szokások kutatásához. In: Arrabona – Múzeumi közlemények 31–33. Szerk. Dr. Filep Antal – Némethné Jankovits Györgyi. Győr 1994. 95–109.; Farkas N.: Az halálnak képe i. m. 25–26.

¹³²² Farkas N.: Az halálnak képe i. m. 28.

¹³²³ Uo. 31.

¹³²⁴ Bene Sándor: *Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban.* (Csokonai Könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarium 19.) Debrecen 1999. 67., 75.

Szabó Péter a gyászszertartást a vizualitás vonatkozásában vizsgálta. A szerző egyfajta színpadképként interpretálta a rituálét,¹³²⁵ melybe „a temetési dekoráció éppúgy beletartozott, mint a gyászolók szimbolikus értelmű megjelenése, az úgynevezett testszínjáték.”¹³²⁶ Reprezentatív szerepet töltött be a holttest felöltöztetése, illetve önmagában az öltözet, ami megkülönböztette a társadalom különböző rétegeit.¹³²⁷ Szimbolikus jelentéssel bírtak a színek,¹³²⁸ a számok (melyek hordozhattak üzenetet, de a látvány szempontjából is jelentősek),¹³²⁹ a dicsőítő és rangjelző díszfegyverek,¹³³⁰ az üdvözölést hirdető epitáfium,¹³³¹ az alteregóként megjelenő lovasok,¹³³² de az evangéliumi cselekedetek, az alázatosság jegyében a szegényekről való gondoskodás is.¹³³³

Széchenyi Ferenc 1814-ből származó testamentumában¹³³⁴ lelkét Istennek ajánlja, miközben irgalmasságért, feloldozásért esedezik. Végakarata értelmében a nagycenki kriptában kellett eltemetni minden pompa nélkül,¹³³⁵ ahova majd anyja szíve¹³³⁶ is kerül. Még sírkövén sem lehettek dicsőítések. Kriptája mellett fenntartottak egy másik sírhelyet felesége számára. Rendelkezése szerint testét a temető ajtajáig szekéren, onnan pedig jobbagyai vitték, majd közszemlére bocsájtották, hogy demonstrálja, a nagyság és a boldogság véges, a halandóság pedig múlandó. Kérésére felesége és nénye ne kísérje utolsó útján testét, hanem imádkozzanak érte. Lelke üdvösségére azonban szentmisét kellett tartani. Alamizsnát osztottak szolgáltnak, ami 1 ft-nál nem lehetett kevesebb. Családja jövőjéről is gondoskodott. Felségére bízta a jószágigazgatást, bécsi, budai, pesti házai fiaira szálltak, de amennyiben eladják, osszák el a

¹³²⁵ Farkas N.: Az halálnak képe i. m. 31.; Szabó Péter: A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány. Bp. 1989. 7–8.

¹³²⁶ Szabó P.: A végtisztesség i. m. 8.

¹³²⁷ Uo. 48–51.

¹³²⁸ Uo. 80.

¹³²⁹ Uo. 103–105.

¹³³⁰ Uo. 84–92., 98–102.

¹³³¹ Uo. 92–97.

¹³³² Uo. 73–76.

¹³³³ Uo. 106–108.

¹³³⁴ Széchenyi Ferenc haláláról szóló gyászjelentések: MNL OL Széchenyi Lt P 623 11.cs. ff. 66–67.; OSZK Kisnyomtatványtár – digitalizált: http://tortenet.oszk.hu/html/magyar/04kincseink/kisnyomtatvanytar/szechenyi_ferenc_gyaszi_001a.jpg (Letöltés: 2022.09.29.)

¹³³⁵ Vö. Grassalkovich I. Antal temetésével: G. Merva M.: A Grassalkovich-uradalom i. m. 56.

¹³³⁶ A 12. századtól kezdődően az angol és francia arisztokrácia körében külön temették el a szívet és a beleket, de a sokszor nem pusztán funkcionális, hanem szimbolikus jelentőségű szívtemetés gyakorlata jellemzően a 16–17. században terjedt el az ellenreformáció időszakában. A szív többi testrésztől külön történő eltemetése különösen igaz volt a Habsburgokra (pl. Mária-tisztelet jeleként, spirituális meggyőződésből), melynek kicsúcsosodása a 18. századra tehető. Hagyományos mintakövetéssé vált, hogy a Habsburgok holtteste a bécsi kapucinus kriptában, a belek a Szent István-székesegyház kriptájában, a szívek pedig a Szent Ágoston-templom „Herzgruftjában”-ban vannak elhelyezve. *Estella Weiss-Krejci*: Heart burial in medieval and early post-medieval Central Europe. In: *Body Parts and Bodies Whole. Changing Relations and Meanings*. Eds. Katharina Rebay-Salisbury – Marie Louise Stig Sørensen – Jessica Hughes. Oxford–Oakville 2010. 120–121., 128., 130., 132. A „Herzgruft” történetéhez: *Cölestin Wolfsgruber*: Geschichte der Loretokapelle bei St. Augustin in Wien. Wien 1886.

pénzt. Ugyanígy rájuk hagyta a szekereket, libériákat, szerszámokat. A soproni könyvtárat nehéz lett volna felosztani, de egy gyermekét sem akarta terhelni a gyarapítással, ezért meghagyta, hogy adják el. Kérte, hogy az ebből befolyt pénzből nyomtassák ki a mappák, címerek, kéziratok stb. katalógusát és ajándékozzák az országnak. A fennmaradó pénzt pedig adományozták az országos könyvtárnak. Természetesen lányairól és szolgáliról sem feledkezett meg. Franciska és Zsófi lányainak fejenként 4 500 ft-ot adományozott, amit a majorátusból származó jövedelmekből kellett kifizetni fiainak abban az esetben, ha anyjuk meghalna. A majorátusi jóságok jövedelméből testvérei gyerekének fejenként 6 000 ft jutott. Kiss József háziorvos 600 ft-ot kapott, de ha előbb meghal, mint felsége, 400 ft-ot folyósítsanak évente. Tibolth Ferenc *exactor* juttatása 500 ft évente, Finkoir Ferenc inzselléré 300 ft, Szalay István soproni *Hofmeisteré* 400 ft, Zámbothy Ferenc cenki *Hofmeisteré* 400 ft, Magyar Józsi katonáé 250 ft. Továbbá minden házi és istállóbeli cseléd egy évi fizetést kapott kézhez. Ruháit eladatta, s az abból származó pénzt a szegények között osztották fel. Vejeinek ingóságaiból egy-egy értékes darab jutott. Az ispotály költségeit Széchényi maga fizeti, amíg él, halála után pedig a cenki birtokos és örökösei.¹³³⁷ Hasonlóképpen Esterházy Miklós nádor is minden pompát nélkülöző temetést kért („*nagy haszontalan költséget és pompát az én testem körül ne tegyenek, és semmi derék proccessiót ne is rendeljenek*”)¹³³⁸, ám maga a gyászszertartás és a gyászmenet már koránt sem tekinthető visszafogottnak társadalmi rangjából adódóan.¹³³⁹

2. FESTETICS GYÖRGY HALÁLA

1819-re megromlott Festetics György egészségügyi állapota, majd hamarosan el is hunyt. Horváth Ádám felesége, Kazinczy Klára, a keszthelyi gróf halálának hírére egy személyéhez méltó gyászverset szerzett, melynek egy részletét közöljük.¹³⁴⁰

¹³³⁷ MNL OL Széchényi Lt P 623 11. cs. ff. 9–15v. Volt egy *codicillus*, azaz végrendeleti toldalék is, amit megsemmisített. Azzal a megjegyzéssel egészült ki, hogy a soproni házat az iványi majorátushoz kapcsolják, de mivel még nem épült fel a ház, aki ezt a majorátust kapja, az építse fel, illetve további szolgáltnak járó *pensióról* is rendelkezett. Uo. ff. 24–27v. Az összeszerkesztett új végrendeletet lásd: Uo. f. 26–56v.

¹³³⁸ Knapp É. – Tüskés G. (szerk.): Az Esterházy család i. m. 22.

¹³³⁹ Lengyel T.: Főúri temetések i. m. 86–87.; Knapp É. – Tüskés G. (szerk.): Az Esterházy család i. m. 21–25.

¹³⁴⁰ Kazinczy Ferenc levelezése XVI. 335. Lásd: *Zsidai Réka*: „Ki ne örvendjen az olly ember’ kegyességének, a’ kivel a’ haza kevélykedhetik?”. Napi Történelmi Forrás 2017. Oldalszámok nélküli online verzió: <https://ntf.hu/index.php/2017/06/14/ki-ne-orvendjen-az-olly-ember-kegyessegenek-a-kivel-a-haza-kevelykedhetik/> (Letöltés: 2022.09.29.)

„Halál! gyász koporsó ! setét üredékek !
 Mi közöttök a' Nagy Festeticshez néktek?
 Mig az arany idők birták a' világot,
 Az ilyenek nyertek halhatatlanságot.
 És, tűz-oszlopokon ha fel-ragadtattak,
 Itt emlékül üres hamv-vedreket hagytak:
 'S most a' kit Minerva' szülöttének vélek;
 Ugy tűn e el, mint egy közönséges Lélek?(...)”¹³⁴¹

Mikor a gróf már betegeskedett, állítólag ezt a tényt beletörődéssel és humorral nyugtázta, de az emberek anekdotákat suttoztak róla.¹³⁴² Az egyiket Horváth Ádám leveléből ismerjük, amely nem mentes naturalisztikus, mégis megmosolyogtató részletektől. Eszerint „Szél ütése [agyvérzés] után rossz volt a' gyomra; lágy vagy kemény, a' mint az orvos szerek igazgatták: egyszer midőn le vették a' székről; azt mondta: valaha mikor a' kis groff a' bugyogójába sz...t, meg paskólták a' s...it; most pedig örülnek az Orvosok, ha ő Excellentiája egy keveset sz...hatik.”¹³⁴³ A gróf végrendeletében fiát, Lászlót jelölte meg örökösének, a temetéséről is maga gondoskodott.¹³⁴⁴ Életének utolsó óráiban valóban „lepergett előtte élete”, még az is eszébe jutott, hogy egykor Varga László barátjának egy kettős ekét ígért, amit a halálát megelőző napon meg is küldetett neki.¹³⁴⁵ Betegsége időszakából, illetve a halálát megelőző órákból több feljegyzés készült, melyekben nyomon követhetők a betegség súlyosságának stációi.¹³⁴⁶

Az alábbiakban közöljük fia, Festetics László magyarra fordított gyászjelentésének egy részletét, melyből egyúttal kiderül súlyos betegsége is és máris érthetővé válik Horváth Ádám levélrészlete, mely a bénulással hozható összefüggésbe:

„A kifürkészhetetlen Isteni Gondviselésnek úgy tetszett, hogy édesapámat, a legkiválóbb és legelőkelőbb Festetics György grófot, a szent császári és apostoli Királyi Fenség kamarását és valódi titkos tanácsosát, Rezi, Tátika, Keszthely, Vasvár és Csáktornya várainak, valamint a keszthelyi, rezi, tátikai, kemendi, vasvári, csurgói, szentmiklósi, balatonkeresztúri, sághi,

¹³⁴¹ Kazinczy Ferenc levelezése XVI. 351.

¹³⁴² Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 246.

¹³⁴³ Kazinczy Ferenc levelezése XVI. 348.

¹³⁴⁴ Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 252.

¹³⁴⁵ Kazinczy Ferenc levelezése XVI. 349.

¹³⁴⁶ Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 248.

*muraközi, csáktornyai és szalkszentmártoni uradalmak örök és örökös földesurát, a légrádi erőd főkapitányát e mulékony és halandó életből az Örökkévalóságba hívja, Mert 1819 esztendejének február 17-én paraplégiától [gerincvelő-sérülés] sújtva – s mindent, mit emberi erő megadni képes, minden igyekezettel és segítséggel gyógyíttatott; a halál ellen mégis hiába küzdve – rá két hónappal, április 9. és 10-e között, a hajnali órákban, 65 éves korában, Keszthely városában elhunyt.*¹³⁴⁷

A gróf bekövetkezett halála után gyászjelentések (partecédulák) láttak napvilágot magyar,¹³⁴⁸ német¹³⁴⁹ és latin¹³⁵⁰ nyelven, melyek közölték halálának pontos idejét és körülményeit, valamint viselt hivatali címeit. Ezekből kiderül, hogy a „Nagy Méltóságú Gróf Tolnai Festetics György, Császári, 's Királyi Kamarás, és Valóságos Belső Titkos Tanácsos Úr, e' folyó 1819-ik Esztendei Böjtelőhavának 19-kén a' Szél által megüttetvén, hat egész hetekig tartó betegségéből, minden Szentségeknek áhítatos felvétele után, Keszthelyen folyó Sz. György havának 2-kán Regveli 9, és 10 óra között, betses Életének 65-dik Esztendejében e' Mulandóságból az Örökkévalóságba által lépett.”¹³⁵¹ Jellemző módon a korszakban a korabeli sajtóorgánumok is számot adtak a főrangúak halálhírééről, illetve gyászverseket is közöltek.¹³⁵² Horváth János teológiai doktor, keszthelyi plébános Festetics György halálára magyar és német nyelven is készített beszédet.¹³⁵³ A *Grätzer Zeitung* hasábjai is közlik a hatvanötödik életévében

¹³⁴⁷ Helikon Könyvtár Eph. 264. Gróf Festetics I. György latin nyelvű gyászjelentésének magyar nyelvű fordítása (nincs oldal vagy folio).

¹³⁴⁸ MNL OL Festetics Lt P 246 5. d. Festetics I. György halálával kapcsolatos iratok (a továbbiakban: B. IV./10.) f. 5.

¹³⁴⁹ Uo. f. 4.

¹³⁵⁰ „Placuit inscrutabili Divinae Providentiae Genitorem meum Excellentissimum ac Illustrissimum Dominum COMITEM GEORGIUM FESTETICS de TOLNA, Sacrae Caesariae et Regio Apostolicae Majestatis Camararium [királyi kamarás], et Actualement Intimum Status Consiliarium [belső titkos tanácsos], Arcium Rezi, Tádika, Kemend, Vasvár et Csáktornya, nec non Dominiorum Keszthely, Rezi, Tádika, Kemend, Vasvár, Csurgó, Sz. Miklós, Balaton Keresztúr, Ság, Muraköz, Csáktornya, et Szalk Szent Mártony perpetuum ac haereditarium Dominum Terrestrem [örökös tulajdonos], Praesidii Légrád Supremum Capitaneum e fluxa hac [főkapitány], et mortali vita ad Aeternitatem evocare [halandó ember az örökkévalóságban].” Uo. f. 2. Az utolsó tagmondat révén válik Festetics, illetve életműve halhatatlanná.

¹³⁵¹ MNL OL Festetics Lt P 246 5. d. B. IV./10. f. 3. További gyászjelentésekhez: Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 246–249.

¹³⁵² Álljon itt néhány példa: „Örök emlékezetére N. M. Gr. Teleki József Úrnak” (Magyar Hírmondó (Bécs) (1796) 10. Nr. 32. 509–512.); „Nagy-Méltóságú R. Sz. Birodalombéli Gróf Széki TELEKI SÁMUEL NÉ, született G. IKTÁRI BETHLEN SUSANNA Ö Excellentiája halálára” (Magyar Hírmondó (Bécs) (1797) 12. Nr. 33. 542–544.); „A magyar Minerva, így kesereg Mélt Gróf Széki Teleki Domonkos halálán” (Magyar Hírmondó (Bécs) (1798) 14. Nr. 29. 455–457.); Gróf Eszterházy Pál László pécsi püspök halálára (Magyar Hírmondó (Bécs) (1800) 17. (toldalék) 547–556.); beszámoló Festetics haláláról (Tudományos Gyűjtemény (1819) 3. IV. k. 127); vers Festetics Györgyhez (Grätzer Zeitung (1819) Nr. 69. [5.]

¹³⁵³ Horváth János: Trauerrede am Grabe weiland Sr. Excellenz Georgs Grafen Festetics zu Tolna (...) gehalten zu Keszthely durch den hochwürdigsten Abten (...) Herrn Johann Horváth den 15ten April 1819. Aus dem Ungarischen übersetzt von Carl Gr. Szluha. Wespriem [Veszprém] 1819.; Horváth János: Tisztelet Oszlopa, Mellyet Néhai Nagy Méltóságú Tolnai Gróf Festetics György Ur Ö Excellentiájának A' Cs. Kir. Apost. Felső Kamarássának, Valóságos Belső Titkos Tanácsossának, Aprilis 15-kén 1819. eszt. Veszprém 1819.

elhunyt gróf halálhírét, aki „*nagy lelkületét és szeretetét, erejét és fáradozását, tetteit és érdemeit a közjó szolgálatának szentelte*”. Tetteivel, önfeláldozásával, buzgóságával, céltudatosságával nemcsak a jelenét, hanem a jövőt is igyekezett menedzselni, az utókorban pozitív benyomást keltve.¹³⁵⁴ A *Hazai és Külföldi Tudósítások* sem hagyhatta ki e hír publikálását, sőt bizakodva tekintett a jövőbe: „*(...) szomorúságunkat csak az a' biztos reménység enyhítheti, hogy maga után olly nagy lelkű fiat hagyott, a'ki valamint bölts Attyának nagy példái által, úgy önnön nemes érzésétől vezéreltetvén mindenkor kész volt minden olly jeles tettekre, mellyek a' Nemzetnek jóvára, és a' Haza ditsősségére szolgálhattak. Ugyhogy a' boldogult bátran elmondhatta: «„Non omnis moriar.”»*.”¹³⁵⁵

Álljon itt egy teljes gyászjelentés Festetics Györgyné Sallér Judittól, amelyet ma a *Helikon Könyvtárban* őriznek.

„*A' Mennyei Végzésnek változhatatlan kimenetele szeretett Férfjemnek Nagy Méltóságú GRÓF TOLNAI FESTETICS GYÖRGY, Császári 's Királyi kamarás, és valóságos Belső Titkos Tanácsos Úr' Ő Excellentiájának, Rezi, Tádika, Kemend, Vasvár és Csáktornya Váraknak, úgy Keszthely, Rezi, Tádika, Kemend, Vasvár, Csúrgó, Sz. Miklós, balaton Keresztur, Ság, Muraköz, Csáktornya és Szalk Szentmártonyi Uradalmak' örökös Urának, Légrád Fő Kapitányának, bezárván pályafutását: minekutánna e' folyó 1819-ik esztendei böjtelőhavának 19-ik napján Őtet a' Szél megütötte volna, a' leghathatósabb Segedelmek mellett, hat egész Hetekig tartó, de eltsüggedhetetlen lélekkel viselt súlyos betegségéből, minden Szentségnek áhítatos felvétele után, Keszthelyen, ezen esztendei Sz. György Havának 2-ik napján, Regveli 9 és 10 órák között, Házasságunknak 37-ik, betses Életének 65-dik esztendejében, otólsó pihentéig megtartott bátor, és nagy Lelkijelenséggel e' Mulandóságból az Örökkévalóságba áttallépett.*

A' Felséges Urunk hűséges Jobbágynak, e' nagy hazafinak, a' Tudományok' Előmozdítójának, a' Nemzeti tsinosulásban az Ifjúi kor' Felsegítőjének, e' jó Férfjnek, és legjobb Atyának tőlünk lett végső elenyésztét valamint más Számtalanok szomorúan kesergik; úgy kiváltképpen Én; az én Fiam Gróf Tolnai Festetics László, Császári 's Királyi kamarás; Leányom Festetics Sidonia, Méltóságos Gróf Zadány és Török Sz. Miklósi Álmássy Illyés' Császári 's Királyi kamarás Urnak, a' Burkus Királyi Érdem – és Badeni Zeringer Oroszlány Rendek' Commendatorának Hitvese; még is néhai Festetics Julianna Leányomnak, Nagy

¹³⁵⁴ Grätzer Zeitung (1819) Nr. 62. [1–2.] Vö. Nekrológ Festetics Györgyhez Vaterlandische Blätter (Intelligenzblatt der Österreichischen Literatur) (1819) Nr. 35. (oldal nélkül).

¹³⁵⁵ HKT (1819) 1. Nr. 28. 219.

Méltóságú Gróf Vásonkői Zichy Károly Úr' Császári 's Királyi kamarás, valóságos Belső Titkos és a' Felséges Imperialis Kamaránál Udvari tanácsos, és T. Posega Vármegye' Fő Ispányi Helytartója' boldogult Hitvesének hat életben lévő Árvái: u. m. Julianna, Felicia, Henrik, Herman, otto, és adalbert Unokáim, minnyájon mi a' legszívszaggatóbb fájdalommal gyászoljuk.

A' Boldogúlnak hideg teteme, Keszthelyen a' Parochialis Templomnál lévő Sirboltba ezen Hónapnak 14-dikén fog addig is illendő tisztességgel letéetni; míg egy Kápolnát, és ahoz Sirboltot, ugyan Keszthelyen a' Fiam Gróf László építtetvén, az örök nyugalomra oda fogja általtemettetni. Exsequiái Keszthelyen, és az Elhúnytnak minden Uradalmiban ezen Sz. györgy Havának 15-dikén fognak tartatni.

Ezeket midőn fájdalmas szívvel tudtára adnám, 's elhúnyt szeretett Férjemet emlékezetébe, magamat ajánlanám tisztelettel maradok

*Molnáriban Sz. györgy Hava 3-dikán 1819-dik Esztendőben.*¹³⁵⁶

A feleség, Sallér Judit részéről szép, de formális kegyeletátadásról beszélhetünk, ugyanakkor a két embert mégsem kötötte össze szorosabb érzelmi kapocs, kérdés, vajon mindez szűk formalitást jelenthet-e. A grófné állandó tartózkodási helye ugyanis Bécs volt (szerette a császárváros nyüzsgését, élettéliségét), ami eleve kizárja a kötődést és a testi kontaktust is. Mégis Festetics György anyagilag támogatta feleségét, sőt ahogy korábban láttuk, kedveskedő gesztusként ékszerekkel ajándékozta meg. A társadalmi státus megkövetelte a látszat fenntartását a külvilág felé, ennek érdekében 1805. április 15-én Sallér Juditra nézve igen méltányos, kölcsönös tiszteleten alapuló válási egyezséget kötöttek, melyben közös gyermekük érdekeit tartották szem előtt.¹³⁵⁷

3. KESZTHELY URÁNAK TEMETÉSE

A temetésre 1819. Szent György havában, azaz április 15-én került sor. Míg Festetics László a maga építtette keszthelyi templom kápolnájában és sírboltjában képzelte el,¹³⁵⁸ valójában a

¹³⁵⁶ Helikon Könyvtár Eph. 222. Jakabházi Sallér Judit iratai – Jakabházi Sallér Judit latin nyelvű levele gróf Festetics I. György haláláról (nincs oldal vagy folio).

¹³⁵⁷ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 190–193., 121.; MNL OL Festetics Lt (Gersei Pethő Lt) P 235 120. d. ff. 269–274.

¹³⁵⁸ MNL OL Festetics Lt P 246 5. d. B. IV./10. f. 5.

főtéren található ferences plébániatemplomban került örök nyugalomra.¹³⁵⁹ A temetésről pontos információink a „*Gyászos Rendelések és Levelezések Protocollumá*”-ból állnak a rendelkezésünkre Festetics László rendeletei nyomán. Ebben leszögezte az ifjú gróf, hogy méltó módon és időre fel kell készülni a temetésre, ezért ő maga vette kezébe az irányítást.¹³⁶⁰ A Festetics család iratanyagai Festetics György temetésére vonatkozólag egy „*Nagy M[éltóság]ságú Tolnai Gróff Festetics György Úr Eö Exja halotti temetésére és Exequiájára megjelent mindennémű Vendégek fel-jegyzése*” elnevezésű mappát őriznek,¹³⁶¹ amellyel Cséby Géza is foglalkozott, így a dolgozat szempontjából nélkülözhetetlen, presztízshez kapcsolódó adalékinformációkat közöljük.¹³⁶² László gróf minden kiadásról számadást készíttetett,¹³⁶³ a számlák elsősorban bécsi beszerzésről tanúskodnak, melyek sokat elárulnak a temetés előkészületeiről, a végtisztesség megadásának kivitelezéséről. A fényűzővé varázsolt eseményre Kvatsák István íródeákot is meghívták,¹³⁶⁴ az események pontos megörökítése érdekében.¹³⁶⁵

Bár lejegyezték a vendégek névsorát, a katalógus mindössze huszonkét nevet tüntet fel,¹³⁶⁶ ami ellentmond az előkészületek nagyságának, az ételek mennyiségének és a szakácsok számának.¹³⁶⁷ A katalógus értelmében név szerint részt vett többek között: Forintos György, Sényi perceptor, Csesznák fiskális, Novák plébános, ollári és csurgói fiskálisok, Horváth Ferenc notarius, Jagasics director, gróf Festetics Imre, Safrantics káplán, Perlaky káplán, Krajner fiskális, Csondor János, Pallini Inkey János két fiával és prefektusával, Mezőszegedi Szegedy Ferenc kamarás (1786–1848) Zala vármegyei alispán, Kisfaludy Sándor (1772–1844) költő, Bezerédj György (1779–1863) tanácsos. A névsor jellemzően egyházi személyeket tüntet fel, érdekes, hogy főméltóságokat, arisztokratákat nem.¹³⁶⁸ Nem véletlen, hiszen a *Hazai és Külföldi Tudósítások* szerint jelen volt két püspök, négy apátúr és hatvan pap.¹³⁶⁹ A lista egyértelmű hiányos voltára utal, hogy a kastélyban hetven, a tiszttartónál huszonnégy, a vendégfogadóban pedig hatvan személy érkezésére készültek fel, akiknek hat-hét tál étel

¹³⁵⁹ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 295.; HKT (1819) 1. Nr. 33. 258.

¹³⁶⁰ MNL OL Festetics Lt P 246 5. d. B. IV./10. f. 70.; Uo. f 71v.

¹³⁶¹ Uo. f. 1.

¹³⁶² Lásd: Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 249–253.

¹³⁶³ MNL OL Festetics Lt P 246 5. d. B. IV./10. f. 74v.

¹³⁶⁴ Uo. f. 61.

¹³⁶⁵ Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 250.

¹³⁶⁶ MNL OL Festetics Lt P 246 5. d. B. IV./10. f. 1v. Festetics László rendelte el gyászos rendeleteiben. Uo. f. 78.

¹³⁶⁷ Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 250.

¹³⁶⁸ MNL OL Festetics Lt P 246 5. d. B. IV./10. f. 1v.

¹³⁶⁹ HKT (1819) 1. Nr. 33. 257.

ebéd biztosításáról gondoskodtak.¹³⁷⁰ A temetés menetéről részletesen beszámolt a *Hazai és Külföldi Tudósítások* is, melynek részletei további adalékinformációkkal szolgálnak. Az arisztokrata vendégsereg közül név szerint tudjuk, hogy jelen voltak még vejei, Zichy Károly¹³⁷¹ és Almásy Illés (1779–1838)¹³⁷² grófok, azonban felesége, Sallér Judit, valamint menyje, Hohenzollern-Hechingen Jozefina rossz egészségügyi állapota miatt nem jelentek meg az eseményen.¹³⁷³

Az újságban foglaltak szerint április 14-én reggel 9 órakor összegyűltek Zala, Vas, Veszprém és Somogy vármegyékből nemcsak a társadalom felső rétegei, hanem a köznép is.¹³⁷⁴ A vendégeket már előző nap fogadni kellett. Ám a kastélyban nem volt elegendő szálláshely, ezért a tiszteknél is elszállásoltak vendégeket.¹³⁷⁵ Festetics László a kastélyban történő elszállásoláshoz pontos utasítást adott ki, oda kizárólag az előkelő vendégeket fogadta. Maga mellé apósát, herceg Hohenzollern Friedrichet helyezte.¹³⁷⁶ A kastély szegletszobájában kapott helyet édesanyja, s annak szolgálólánya¹³⁷⁷ is. A palotán túli három szobában a püspökök, a sárga szobában gróf Eszterházy Károly (1756–1828)¹³⁷⁸ és fia lett elhelyezve.¹³⁷⁹

A ceremónia idejére a vendégek lovainak is szolgáltattak helyet, a saját lovakat addig a felső majorba szállították.¹³⁸⁰ A vendégek cselédjeinek és inasainak napi 2 ft, a kocsisoknak 1 ft 30 xr kosztpénzt rendelt el a gróf. Azoknak a lovaknak, amelyeket az uraság istállójában szállásoltak el 100 köből zabot biztosítottak. Az uradalom minden jobbágját a temetésre berendelték, hogy a társadalom minden rétege képviseltetve legyen a temetésen.¹³⁸¹ Természetesen a biztonsági óvintézkedések sora is megtörtént, így erre az időszakra a kéményeket kitisztították, a kút mellett lévő fecskendőket feltöltötték vízzel, egy esetleges tűzvész elkerülése érdekében. Ügyeltek az ezüstkészletekre és a rabokra, melyben a

¹³⁷⁰ MNL OL Festetics Lt 246 5. d. B. IV./10. f. 75.

¹³⁷¹ Felesége Festetics Julianna (1790–1816). Lásd: Ámor követtsége, melyet (...) gróf Zichy Károly cs. kir. kamarás (...) urnak és méltóságos tolnai gróf Festetics Juliánna kis-asszonynak menyegzői-innepére alkalmaztatott a' Sopronyi Magyar Társaság egygyik tagja. Sopron 1806.

¹³⁷² Felesége Festetics Szidónia. Lásd: Hymen és Diánna közt történt öröm-alkúdozások, melyeket (...) gróf Almásy Illyés cs. és kir. aranykútsos kamarás (...) és méltóságos tolnai gróf Festetics Szidónia kis-asszonynak menyegzői öröm-innepére készített a' Sopronyi Magyar Társaság egyik tagja. Sopron 1806.

¹³⁷³ HKT (1819) 1. Nr. 33. 257.

¹³⁷⁴ HKT (1819) 1. Nr. 33. 257.

¹³⁷⁵ MNL OL Festetics Lt P 246 5. d. B. IV./10. f. 74v.

¹³⁷⁶ Uo. f. 75. Vö. Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 250.

¹³⁷⁷ A forrásban „Jungfer”-ként szerepel, ami László részéről egyenes véleménynyilvánítást jelent, ugyanis a szó vénkisasszonyt, vénlányt jelent, aminek pejoratív értelme van. Ráadásul az említett „Jungfer” a huszárszobában kapott helyet. MNL OL P 246 5. d. B. IV./10. f. 75.

¹³⁷⁸ Festetics György sógora. Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 234., 357.

¹³⁷⁹ MNL OL Festetics Lt P 246 5. d. B. IV./10. f. 75.

¹³⁸⁰ Uo. f. 75v.

¹³⁸¹ Uo. f. 76.

porkolábnak jutott kitüntetett szerep. Ezenfelül az örökös utasította a halászsokat, mészárosokat és az erdőőröket (*Fortmeister* [ném.]) elegendő marha- és borjúhús beszerzésére.¹³⁸²

A szabómesterek, Fliszár Mihály, Varga János és Veszeli Ferenc egy gesztussal fejezték ki uruk iránti tiszteletüket, ugyanis az átvételi elismervények rendre kevesebb összeg felvételéről tanúskodnak.¹³⁸³ Varga János Vlasits István kollégájával még a kastélyban lévő posztókat is megtisztította,¹³⁸⁴ ezzel is hozzájárulva az alkalomhoz illő körülmények megteremtéséhez. A megboldogult gróf reprezentatív huszárainak, név szerint Magyar Ferencnek és Szily Józsefnek – akikről korábban írtunk –, gyászegyenruha készítését tette kötelezővé Festetics László. Az uniformisnak egy mentéből, egy ujjas dolmányból, egy nadrágból és egy hosszú szőrű báránybőrből készült kalapnak kellett állnia. A rendelés pontosan meghatározta a gombkötő és a kardtartó kinézetét, de még arra is ügyelt, hogy a kard és a tarsoly is fekete posztóval legyen bevonva. A csizmáról az acélsarkantyút le kellett venni befektetítés céljából.¹³⁸⁵

Az alkalomhoz illően a teljes személyzet kapott gyászruhát,¹³⁸⁶ azonban a sötét pej ló melletti kocsisnak és a fullajtárnak nadrágot nem készítettek, mivel szakmájukból eredően eleve sötét bőrből készültet viseltek, kaptak kalapot, vagy a gálakalapjukról a paszományt le kellett fejteni.¹³⁸⁷ László gróf azt is kikötötte, hogy a felszolgáló személyzet libériába öltözzön, de a megvásárolandó ruhák elosztásáról maga gondoskodott. Azok jelentős részét saját cselédjei kölcsönözték a megboldogult Festetics György szolgálóinak.¹³⁸⁸ A források jól érzékeltetik, hogy a szabómesterség üzemként kezdett el működni.¹³⁸⁹ Összességében elmondható, hogy ez az alkalom kedvezett az iparosmesterségnek, ugyanis igényt tartottak Hauser József, lakatos legény munkájára is, aki három nap három éjjel a tűzoltó fecskendőket őrizte.¹³⁹⁰ Találunk számlát Joseph Zitterlauth kőfaragó,¹³⁹¹ Moderer Lajos soproni fuvaros,¹³⁹² vagy Dobosi József gombkötő,¹³⁹³ és több kőműves nevére is kiállítva.¹³⁹⁴

¹³⁸² Uo. f. 76v.; Uo. f. 78.

¹³⁸³ Uo. ff. 12–13v.; Uo. f. 16.

¹³⁸⁴ Uo. f. 13v.

¹³⁸⁵ Uo. ff. 71v–72. A két huszár ruháira vonatkozó számla: Uo. f. 13v.

¹³⁸⁶ Uo. ff. 72–73.

¹³⁸⁷ Uo. f. 72.

¹³⁸⁸ Uo. ff. 73–73v. „Huszonhat személyek olyan Libériába öltöztessenek, a' millyent az én Cselédjeim eddig hordoztak, melly aképpen történnymeg, hogy 14. személyre való reserva Libériát a' Garderobból vétessenekelő, magamnál vagyon 8 személyre való, a' Cselédeimen vagynak négy Libériák a' fent említett 14 személyre való Gallérjai (...)” Uo. f. 73.

¹³⁸⁹ Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 251.

¹³⁹⁰ MNL OL Festetics Lt P 246 5. d. B. IV./ ff. 20–21.

¹³⁹¹ Uo. f. 23.

¹³⁹² Uo. f. 24.

¹³⁹³ Uo. f. 30.

¹³⁹⁴ Uo. f. 46.

A számlák megőrizték László grófnak a temetésre szükséges „*minémüség*ek” megvásárlása és befizetése végett bécsi kiadásait (76 ft 56 xr).¹³⁹⁵ Tételszerűen olvashatjuk a halotti torra szánt, helyben és Bécsben megvásárolt termékeket, alapanyagokat, mint csokoládé, rum, likőrök, sütemények, angolna, hollandiai hering, sajtok, kávé, mandula, macaron, tea, vanília, szalámi, szegfű, szerecsendió, konyhakés, keményítő, sziták, festék, lakk, festőecset, arany- és ezüst füst 2 564 ft 9 xr értékben.¹³⁹⁶ Az egyes boltokban kiállított számlákat az iratanyagban külön megtaláljuk, így például Stephan Rinaldi csokoládéboltjából két darab is fellelhető,¹³⁹⁷ vagy Julian Casali is kiállított egy 192 ft 30 xr értékű számlát vanília-, kávé-, maraschino-, ánizs- és ananáslikőrökről, pezsgőről.¹³⁹⁸ A presztízshez hozzátartozó luxus ételválasztékról tanúskodó kontók – melyekből a halotti tor megszervezéséről és nagyságáról is képet kapunk – egyebek mellett felsorolnak tizenkét font szőlőt, kétszáz darab citromot,¹³⁹⁹ százhatvan font fogas halat,¹⁴⁰⁰ ezerszázhatvankilenc font kenyeret,¹⁴⁰¹ ezernégyszáz rákot.¹⁴⁰² A Daru elnevezésű vendégfogadó számlája 462 ft 30 xr-ról szól, ami magába foglalta a vendégek megebédeltetésének és megvacsoráztatásának összegét.¹⁴⁰³ A torra készült ételek elkészítését a feljegyzések szerint öt szakácsra bízta, akiknek fizetsége fejenként 30 ft, illetve az egyikük, Dvornokovitsné 15 ft-ot kapott konyhai tevékenységéért.¹⁴⁰⁴ A luxus- és válogatott alapanyagok, így a szakácsok száma is enged következtetni a gazdag és bőséges lakoma milyenségére, ami méltó befejezése a keszthelyi gróf életének, egy korszak lezárásának.

László grófnak a temetésre fordított költségei összesen 400 ft-ra és 22 230 váltóforint 45 xr-ra rúgtak. Külön kiemelendő a reprezentáció szempontjából, hogy a Sammer Klára veszprémi nyomdájában készült gyászbeszéd 450 váltóforintba, a Gründler Ferenc (1760–1845) által készített impozáns, ezüstsálakkal ékeskedő munkák pedig 333 váltóforintba kerültek. Az ifjú gróf egyébként nem feledkezett meg a vendégekkel együtt érkező alkalmazottakról sem.¹⁴⁰⁵

A presztízsidőszak méltó lezárását illusztrálják a számlák mellett Festetics László utasításai, hiszen pontos instrukció mentén történt a temetés, illetve a szertartás megszervezése.

¹³⁹⁵ Uo. f. 22.

¹³⁹⁶ Uo. ff. 31–31v.

¹³⁹⁷ Uo. ff. 32–33.

¹³⁹⁸ Uo. f. 35. További számlákat lásd: Uo. ff. 36–43.

¹³⁹⁹ MNL OL Festetics Lt P 246 5. d. B. IV./10. f. 18.

¹⁴⁰⁰ Uo. f. 47.

¹⁴⁰¹ Uo. f. 48.

¹⁴⁰² Uo. f. 61.

¹⁴⁰³ Uo. f. 49.

¹⁴⁰⁴ Név szerint: Zalabéri, Szentgróti, Ötvösi, Dvornokovitsné, Novota György. A forrásból nem derül ki a vezetéknevük az utolsót kivéve. Uo. f. 61.

¹⁴⁰⁵ Kurucz Gy.: Adminisztráció i. m. 562.

A holttest felügyelete érthető módon a temetésig konstans maradt, így a két huszár éjjel-nappal strázsát állt. Azok az asszonyok, akik a betegsége időszakában ápolták, ugyancsak vele maradtak, sőt a georgikoni ösztöndíjasok és udvari tisztek is felügyelték felváltva egy-egy órára.¹⁴⁰⁶ „*A halotti Test a' temetés napján, u. m. Szerdán hajnalban a Szekérre tétessen, és a' Kapu alá állíttasson, az Udvari ajtók bészárattassanak, a' Temetés Kísérők a' Kastélyon fellyül az útszán elállíttassanak. – a' Test az útszán fog Ki énekelteni, és onnan a' Következendő rendel a' Templomi Kriptába vitetni.*”¹⁴⁰⁷

Ezenfelül László gróf meghatározta a gyászmenet rendjét is, melynek értelmében legelől mennek a „normális” iskolák diákjai a mestereikkel, a jobbágyság,¹⁴⁰⁸ a céhek mesteremberei, a gimnázium, a líceum és a *Georgikon* diákjai és professzorai, a muzsikuskok, az inasok. Az udvari cselédek és tisztek címerrel ellátott fáklyával a kezükben, továbbá a „*scholárok*”, mellettük négy gyalogos lovász. A koporsót hat lovon szállították, melynek oldalán a két huszár, a két középső ló mellett két lovász, a huszárok mellett a *Directio* tagjai, mellettük a városi vezetés és a nemesek gyertyával, majd a gróf, az atyafiak, a vendégek, utánuk a libériás cselédek, az idegenek, s a vármegyék katonái, végül az asszonyok sorakoztak fel.¹⁴⁰⁹ A koporsó sem akármilyen volt, hanem hármass osztatú (lágý és kemény fából, míg a külső rézből készült). A holttestet ugyan bebalzsamozták, de nem boncolták fel, tehát együtt temették el a belső szerveivel.¹⁴¹⁰ A korabeli beszámoló szerint „*nagy tsendesség volt az egész városban, mintha Keszthelynek ditső Urával minden ki halt volna.*”¹⁴¹¹

A szertartást Perlaki Somogyi Leopold (1748–1822) szombathelyi püspök pontifikálta. A temetésen huszonegy muzsikos játszott, akiknek fekete palástszerű köpenyt készítettek, amiket a ceremónia után a templomnak adományoztak.¹⁴¹² A gyászoló család tagjai előre kijelölt helyet foglaltak el a protokoll szerint. A székeket és az oltár előtti lépcsőt fekete posztóval vonták be, az oltárra két magas gyertyatartót, a lovakra pedig az alkalomhoz illően fekete posztóból terítőt készítettek.¹⁴¹³ A temetésre április 15-én került sor, a misét Kurbélyi György (1755–1821) veszprémi püspök, Küllei János és Smodics János kanonok tartották reggel kilenc órai kezdettel. A rekviem (gyász-istentisztelet) után a szertartás részeként a libera

¹⁴⁰⁶ MNL OL Ffestetics Lt P 246 5. d. B. IV./10. f. 72v.

¹⁴⁰⁷ Uo. f. 76v.

¹⁴⁰⁸ A gróf azt is elrendelte, hogy a résztvevő jobbágysok között ezer darab 1 ½ fontos kenyér és tizenöt akó 1818-as évjáratú bort kellett kiosztani úgy, hogy mindenkinek jusson belőle. Uo. f. 78v. Ez az aktus alludál a „Panem et circenses” ókori római jelégére.

¹⁴⁰⁹ MNL OL Ffestetics Lt P 246 5. d. B. IV./10. ff. 76v–77. Vö. HKT (1819) 1. Nr. 33. 258.

¹⁴¹⁰ HKT (1819) 1. Nr. 33. 258.

¹⁴¹¹ Uo.

¹⁴¹² MNL OL Ffestetics Lt P 246 5. d. B. IV./10. f. 73v.; HKT (1819) 1. Nr. 33. 258.

¹⁴¹³ Uo. ff. 77–77v.

(a halotti zsoltos utolsó éneke) és az abszolúció (bűnbocsánat), végül Horváth János (1769–1835) rudnai apát prédikációja következett.¹⁴¹⁴

Számos gyászvers született erre az alkalomra,¹⁴¹⁵ jelen esetben egy példát emelünk ki. Dukai Takách Judit „*A halhatatlan gróf Festetics György halálára*” című költeményének közölt részlete önmagáért beszél, s ezzel együtt lerójuk mi is tiszteletünket gróf Festetics György nagysága előtt.

*„Középen egy pompás, de gyászkoporsó áll,
Az égi dicsőség körüle alászáll
S gyúlnak szent sugárai
Ezek között eltűnt pótolhatatlan kincsünk,
Égi alakká vált dicső Festeticsünk,
Hazánk leghívebb fija.
Eltűnt!”¹⁴¹⁶*

Festetics György végrendeletét Mezöszegedy Szegedi Ferenc (1786–1848) zalai alispán, a Hétszemélyes Tábla bírja ismertette, melynek értelmében teljes jogú örököse fia, Festetics László lett, ezzel megakadályozva a birtok elaprózódását.¹⁴¹⁷

4. AZ ÖRÖKÖS ÉS ÖRÖKSÉGE

Festetics László Ságón látta meg a napvilágot 1785-ben. Mivel apját egyik helyről a másikra szólította katonai kötelezettsége, és felesége elkísérte, ezért Lászlóra előbb a nagyanyja vigyázott. 1790-ben már édesanyja nevelte, miután apját külföldre hívta a kötelesség. 1791-től 1799-ig a már említett Péteri Takács József gondjaira bízta, aki Bécsbe és tanulmányútjaira is követte tanítványát. 1794-ben a Dunántúl felfedezésére indultak, 1795-ben Pestről indulva Gödöllő, Hatvan, Eger, Jászság, Nagy-Alföld útvonalát járták be, 1796-ban a Felvidéket utazták be, míg 1797-ben Zimonyon és Temesváron keresztül Erdélybe utaztak, visszaúton pedig megtekintették Nagyváradot, Debrecen és Szegedet. 1799-től nevelését Kulcsár István látta el.

¹⁴¹⁴ HKT (1819) 1. Nr. 33. 259.

¹⁴¹⁵ Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 254–258. Pl.: Cseresnyés Sándor: Nagy Festetics árnyékához. Bécs 1819.; Hasznos Mulatságok (1819) 1. Nr. 33. 249.

¹⁴¹⁶ Dukai Takách Judit i. m. 160.

¹⁴¹⁷ HKT (1819) 1. Nr. 33. 259.; Cséby G.: Gróf Festetics György i. m. 252.

1799–1803 között a pesti egyetem diákja volt, de éves tanulmányútjai sem maradtak el, melyek keretében már külfölddel ismerkedett. Bejárta többek között Csehországot, Morvaországot és a német fejedelemségeket.¹⁴¹⁸ A pesti tartózkodáshoz és a társadalmi álláshoz illeszkedő körülmények biztosításáról gondoskodott apja, melyhez évi 16 000 ft évjáradék is társult.¹⁴¹⁹

1804-ben édesapja a helyes viselkedésre, illemre, mértékletességre intő utasítást adott ki László számára – amiről korábban írtunk –, s ezen pontok betartásáért György is teljesítette ígéretét. Fiának ajándékozta Balatonkeresztúrt, amit azonban nem adhatott bérbe vagy zálogba, kölcsönt sem vehetett fel rá. Ugyanakkor apja előírta, hogy újdonsült birtokán köteles minimum három hetet tartózkodni és gyakorlati tapasztalatot szerezni, megtanulni a birtokgazdálkodást. Hasonló elvek szerint történt a sági birtok átadása is 1805-ben. Fiához fűzött reményei azonban szertefoszlani látszódtak, levelei arról tanúskodnak, hogy elhanyagolta birtokait, csupán a pénzt hajhászta, ezért pontosabb, szigorúbb instrukciókat írt elő, vagyis erőteljesen korlátozta fiát. Ennek értelmében legfeljebb hét fős szolgálószeméllyel, tíz lóval, három kocsival rendelkezhetett, kiadásairól szigorú elszámolást kellett készíteni, melynek elmulasztása negatív következménnyel jár. Azzal zsarolta fiát, hogy nem kapja meg az évi járandóságot.¹⁴²⁰

Festetics László a hivatalnoki pályát választotta, 1806 és 1808 között Bécsben tevékenykedett. Apja betegeskedése haza szólította, ami kapcsolatukat is tükrözi. Apjától örökölt nagylelkű jelleme is megmutatkozik, ugyanis például a magyar katonai szakképzés alapjainak lefektetéséhez, vagyis a *Ludovika Akadémia* felállításához¹⁴²¹ 50 000 ft-tal járult hozzá. Az apja általi alapítványi summát a devalváció miatt bekövetkező értékvesztést kipótolta László 10 000 ft-tal. Györgyhöz hasonlóan ő is pályát váltott a francia háborúk következtében, majd 1810-től Ságón belevetette magát a gazdálkodási gyakorlatba. Ezt György erőltette, ugyanis adósságokat halmozott fel, kölcsönöket kért uzorásoktól, melyeket apja sorra rendezett. A Hohenzollern-Hechingen Josefín csillagkeresztes hercegnővel kötött házassága¹⁴²² még nagyobb kiadásokat eredményezett, átlagosan évi 120 000 ft-ot. Ezeket is kifizette apja, ám 1819-ben bekövetkezett halála véget vetett a folyamatnak, apja vagyona rászállt.¹⁴²³ Ezt

¹⁴¹⁸ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 317–323., 301.

¹⁴¹⁹ Kurucz Gy.: Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés i. m. 536.

¹⁴²⁰ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 323–329., 301–302.

¹⁴²¹ Vö. Széchényi a Ludovika felállítására ajánlott 8 000 ft értékű kötelezvényt. MNL OL Széchényi Lt P 623 A-I-2 f. 15–16.

¹⁴²² Művészetpártoló tevékenységéről a bécsi sajtó is publikálta: *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode*, 1824/72, 620.

¹⁴²³ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 329–332.; Kurucz Gy.: Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés i. m. 536–537.

követően a tehetséges fiatalokat ösztöndíjjal, a protestáns lelkészeket készpénzzel, de a csurgói gimnázium megmaradását továbbra is a tőkealappal támogatta.¹⁴²⁴

Itt szükséges röviden szólnunk a házasságkötésükről a különleges rangú, magas szintű menyasszony révén, amellyel egy Pálffy gróf vagy egy Esterházy herceg büszkélkedhetett. A Hohenzollern-uralkodóház és főúri család tagjai nem kisebb pozíciót töltöttek be, mint brandenburgi választófejedelem, porosz király, német császár.¹⁴²⁵ Fontos adalék, hogy Gerics Pál is tárgyalt a porosz udvarban, még ajánlóleveleket is kapott, amit minden bizonnyal a Festetics család hercegi kapcsolatának köszönhetett.¹⁴²⁶ Az eljegyzésről a *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1811. október 9-ei száma is beszámolt, melyet a Kazinczy-levelek IX. kötete is közölt:

«„Hazánknak díszére, Nemzetünk ditsőségére, 's önnön Famíliájának jeles fényességére a' régi nagy példákat megújította Mélt[óságos]. Gróf Tolnai Festetics László Ur, Ts[ászári]. Kir. Kamarás és a' Nemes Felkelő Seregnél Fő Fő [!] Hadnagy Ő N[agysá]ga, midőn ezen nyáron a' Hohenzollern Hechingen Uralkodó Háznak Josefina nevű Herczeg Asszonyát magának eljegyzette. A' házassági összekelés ugyan Hechingenben Stuttgard mellett September elején ment végbe. A' honnan ezen szép ifjú pár már haza érkezett.”»¹⁴²⁷

A bájos, fiatal hercegnőről készült egy egészalakos portré Carl von Sales jóvoltából, illetve egy félalakos alkotás is, melyet Johann Peter Krafft készített 1819-ben.¹⁴²⁸ Mindkét portrén empire stílusú selyemruhát visel Jozefina a korszak divatjának megfelelően. Ez azt jelenti, hogy kivesztek a divatból a francia stílusra jellemző merevítőket, fűzőket, a ruha viselője pedig könnyebben tudott mozogni. A mély, egyenes szabású dekoltázsvonal a női kebleket kiemelte, amely szintén a hölgyek előnyére szolgált. A derékvonal szabása feljebb, a mell alá került, a ruha esése ezáltal lezserré vált, ami a hölgyek örömeire eltakarta a súlyfelesleget, teltebb alakot. Az első festményen hercegi rangjához méltón vörösszínű taft (nehézselyem) és brokát ruhában, gyöngy ékszerekkel örökítették meg. Ezzel szemben a második portrén egyszerű fehér atlaszselyem ruhában, fehér gyöngysor nyaklánccal jelenítette meg a festő.

¹⁴²⁴ Kurucz Gy.: Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés i. m. 537–538.

¹⁴²⁵ Tolnai Új Világlexikon VII. k. Az általános tudás és műveltség tára. Bp. 1927. 15.

¹⁴²⁶ Kurucz Gy.: Válogatás Gerics Pál i. m. 247.

¹⁴²⁷ Kazinczy Ferenc levelezése IX. 576.

¹⁴²⁸ A hercegnőről készült két portré, valamint Festetics László „Herkules”-ábrázolása az alábbi linken tekinthető meg. A portrék ma a keszthelyi *Helikon Kastély* kiállításában találhatók meg. *Iski Szilvia*: 1811. augusztus 31. – Festetics László esküvője. Hétköznapi történetek. Iski Szilvia oldala. Oldalszámok nélküli online verzió: <https://www.iskiszilvia.hu/index.php/2023/08/24/1811-augusztus-31-festetics-laszlo-eskuvoje/> (Letöltés: 2024.02.16.)

László gróf és Jozefina közti frigy nem szerelmi, hanem érdekházasság volt, amely biztosította Festetics György jövőbeni helyzetét. A lánykérést és a házassági szerződést is a gróf saját maga tárgyalta le a Hohenzollern-Hechingen családdal a csehországi üdülővárosban, Töplitzben.¹⁴²⁹ A házassági szerződés megerősítésre került, melynek hitelesítését a magyarországi joggyakorlat szerint Sopron vármegye közgyűlési jegyzőkönyvének hiteles másolata rögzít. Ez több, mint egy jogi aktus, ez is a presztízs és társadalmi állás demonstrációja, a magyar nemesi, főnemesi társadalmi élet számára is fontos üzenettel bírt.¹⁴³⁰ A sértett Kazinczy Ferenc is, amikor egyik levelében neheztelő módon ír Festetics Györgyről, szintén céloz a „hercegi meny”-re.¹⁴³¹ Ez azt jelenti, a házasságkötés a kor magyar nemesi, értelmiségi közönsége előtt ismert volt és igen komoly eseménynek számított. Festeticset a Batthyány, Esterházy hercegi ághoz képest ez is a többi magyar család fölé emelte.

A házasságkötésre 1811. augusztus 31-én került sor a baden-württembergi tartományban található Hechingenben. Az esemény különlegességét jelzi és a Festetics család presztízsét, nagyrabecsülését igazolja, hogy a keszthelyi zsidó hitközösségtől nászajándékként ezüst ajándékot kapott az ifjú pár. A respektusról készült egy tizenhat oldalas héber–német nyelvű füzet¹⁴³², amely imákat és könyörgést is tartalmaz. A füzet egyébként később a keszthelyi születésű, zsidó származású zeneszerző, zenepedagógus, Karl Goldmark (1830–1915) tulajdonába került, melyet ma a *Helikon Könyvtár* őriz. A grófné nagylelkűségéről tanúskodik, hogy hálája jeléül 1812. január 1-jén létrehozott egy alapítványt 3 000 ft tőkealappal a zsidó hitgyülekezet kórházának finanszírozására, valamint templomuk renoválására, bővítésére. A profit termelése érdekében a tőkét a hitközség vezetőjére, Baron Mayerre bízta.¹⁴³³

A nagyvonalú keszthelyi gróf, az újdonsült após az előkelő származású menyét ruhákkal, porcelánkészlettel, gyémántokkal ajándékozta meg, finanszírozta fia bécsi költségeit, de a leendő unokájának dajkájáról is gondoskodott anyagiilag.¹⁴³⁴ Természetesen a házasságkötés alkalmából köszöntők, üdvözlő versek sora látott napvilágot a korszak

¹⁴²⁹ MNL OL Festetics Lt Memorabilia P 235 120. d. pp. 807–809.

¹⁴³⁰ Uo. pp. 815–818.

¹⁴³¹ Kazinczy Ferenc levelezése XIII. 413.

¹⁴³² A keszthelyi izraeliták imája a legkegyelmesebb gróf Festetics György és felesége Sallér Judit, és fiuk Festetics László és felesége Hohenzollern Jozefinért, elmondta Beck Pinkas, a zsidó fiatalok tanítója. [Keszthely] [s. a.] 3–13. Németül ez olvasható a 3. oldalon: „Gebet der Israeliten zu Kestelly für Ihre genädigste Herrschaft. Gräfliche Ex: Georg Festetics mit seine Gemahlin Judit Fräulein von Sallir mit dessen Sohn Ladislaus Festetics mit seine Gemahlin, Durchlau. Fürstin Josephine v: Hohenzoll. gegeben von Pincas Beck Lehrer der Israelitischen Jugend.” Uo. 3.

¹⁴³³ Büchler Sándor: Goldmark Károlyról és atyjáról. Magyar Zsidó Szemle (1939) 56. sz. 33–34.

¹⁴³⁴ Kurucz Gy.: Keszthely grófja i. m. 275.

szokásaihoz alkalmazkodva,¹⁴³⁵ így a Georgikon professzora, Asbóth János német nyelven,¹⁴³⁶ Hayn orvos, gyógyszerész héberül és németül,¹⁴³⁷ Rájnis József (kőszegi) (1741–1812) georgikoni tanár, teológiai és bölcséleti doktor pedig magyarul, aki költeményében egy hasonlattal jellemezte a párt, miszerint összeillenek, mint a drágakő az arannyal.¹⁴³⁸ A hercegnőről a közvélemény pozitívan nyilatkozott, kedvelt személynek számított a magyar társadalomban. A *Magyar Énekek Második Füzetét* például Spech János (1767–1836) zeneszerző, karmester a csillagkeresztes dámának ajánlotta tisztelettel, aki származása ellenére nemcsak tudott magyarul, de pártfogolta is a magyar nyelvet.¹⁴³⁹ Habár László gróf tékozló életmódja ismeretes, de unokatestvére, Széchenyi István leírása alapján kibírhatatlan természettel is rendelkezett: „*Laci azt ajánlotta, töltsék nála néhány hónapot. Inkább cukrot finomítanék a gyarmatokon. Egy második ilyen bolond nincsen a földön. Egészen bizonyos, hogy eltárgálnám, ha egy hétig szorosan vele kellene élnem. Felesége, Istenemre, rászolgált a mennyországra.*”¹⁴⁴⁰

Festetics György végrendeletében Csáktornyát *secundogeniturának* minősítette, a birtok igazgatása annak a feladata, aki a majorátusért felel. Az abból származó jövedelem is így értelemszerűen 1/6-od részben az övé, 5/6-a pedig László fiúgyermekei között arányosan oszlik el. Azok részére több jussot ígért, akik hivatali vagy katonai pályán helyezkednek el. Továbbá kifejti: „Ha egyszer Festetics László fiutódai annyira elszaporodnának, hogy közülük egyre-egyre az évi jövedelemből 600 frt-nál több nem jutna, a fiatalabbak részesedése mindaddig megszűnik, míg elhalálozás következtében be nem áll az az állapot, hogy minden arra

¹⁴³⁵ Nagyváthy János is gratulációja kifejezésére írt egy költeményt e jeles alkalomra. Ezt azért érdekes kiemelni, mert annak ellenére, hogy szaktudásával hozzájárult a Georgikon és alapvetően a Festetics-uradalom felvirágztatásához, hét évnyi szolgálat után mégsem alkalmazta tovább a keszthelyi gróf. Kurucz György úgy véli, politikai megfontolásból döntött így, amit a külvilágnak címzett. A valóságban nem fukarkodott Nagyváthyval szemben és nem is feledkezett meg róla a későbbiekben sem. Anyagilag támogatta, amikor a szüksége volt rá, de gyakori vendégnek számított a különböző ünnepségeken, jeles alkalmakon is. *Kurucz Gy.: Keszthely grófja* i. m. 197–198.

¹⁴³⁶ Cantate an die Durchlauchtige Princessin Josephine von Hohenzollern-Hechingen. Neuvermählte des Hochgebohrnen Herrn Grafen Ladislaus Festetics von Tolna. (...) Bey Ihrer Ankunfft in Keszthely, den 10ten Nov. 1811. (...) Weszprim [Veszprém] 1811.

¹⁴³⁷ Hymen auf die Vermählung des Hochgebohrnen (...) Herrn Ladislaus Festetics Grafen von Tolna mit Ihrer fürstlichen Durchlaucht Fürstin von Hohenzollern: Gesungen im Nahmen der israelitischen Glaubensgemeinde zu Keszthely (...). Pest 1811.

¹⁴³⁸ *Rájnis József*: Örvezető vers a’ melly Keszthelyen énekeltetett, midőn a’ méltóságos Tolnai Gróf Festetics László, az austriai ts. k. a Felségnek kamarássa, a’ hazánkat védelmező nemes seregnek egy osztályában ezeredes fő hadnagy’ helytartója, a’ főhatalmú Hechingi Hohenzollern uralkodó herczegnek véréből eredett Jozefinával, az ő hitves társával Keszthely városába érkezett. Weszprém [Veszprém] 1811.

¹⁴³⁹ Hasznos Multságok (1823) II. félév 313–314. „*Háládatos tisztelettel veszi tehát a’ haza, hogy ezen Énekek homlokán azon Herczeg Asszonynak nevét láthatja, ki nyelvünket nem csak tudja, és kedveli: hanem örömet gyámolítja is. Mellyre nézve a’ Magyar Nemzet vele, mint egygyik nagy lelkű Fő Asszonyával, méltán büszkélkedhetik.*” Uo. 314.

¹⁴⁴⁰ Viszota Gy. (szerk.): Gróf Széchenyi i. m. 243. Vö. Széchenyi István – Wesselényi Miklós: Feleselő naplók. Szerk. Maller Sándor. Bp. 1986. 88.

jogosultnak jut legalább 600 ft”. Csáktornyához hasonlóan rendelkezett a szalkszentmártoni uradalom leányági örökléséről is. Itt az értékhatár 700 ft, de az eljárás ugyanaz.¹⁴⁴¹

Innentől fel kellett nőnie a feladatokhoz, s igyekezett is apja példáját követni több tekintetben. Különösen nagy figyelmet fordított a juhtenyésztésre, még Angliából is hoztatott juhokat. Foglalkozott földműveléssel, befejezte az apja idején megkezdett magtár építését, a Balaton lecsapolását, ami több száz hold szántóföldet eredményezett. Az ő idején lett a *Georgikon* tanítási nyelve a magyar, az intézmény saját könyvtárát kapott és a bejutás feltételein is szigorított, a gimnázium elvégzéséhez kötötték a felvételt. Könyvtárak létesítését finanszírozva a magyar közkönyvtári hálózat kialakításához és a *Magyar Tudományos Akadémia* felállításához is hozzájárult. A család vagyonát és birtokát is igyekezett gyarapítani, így megszerezte például Berzencét. A nagyobb mennyiségű vagyonhoz jutás nem neki, hanem édesanyja halálának következtében rászálló örökségnek köszönhető.¹⁴⁴²

László luxusköltekezései és hitelügyletei mély eladósodásba taszították, mely helyzet konszolidálására birtokai zárgondnokság alá kerültek 1828-ban, azonban ez is csak pillanatnyi megoldással kecsegtetett. A restrikiót Mezőszegedy Szegedy Ferenc cs. kir. kamarással kötötte, amely tizenkét pontot tartalmazó megegyezést takart.¹⁴⁴³ Ez jelentős változásokat hozott a gazdálkodás és az adminisztráció területén. A tisztikar beszámolási kötelezettsége megmaradt, sőt meghatározott szempontrendszer szerint fejlődött, az uradalmakat regionális birtokigazgatási struktúrába rendezte (*prefektúra*), a gazdálkodás normatívák alapján szerveződött meg, de a *Directio* funkciója is átalakult, immár koordinatív szervként működött. A növénytermesztésre és az állattenyésztésre nagy gondot fordítottak, különösen a kertészetre, szőlészetre, juhtenyésztésre, ménesre. Megmaradt a György által bevezetett szigorú nyilvántartási és szabályozási rendszer, ami a tisztikarra is értendő, de szabadságuk erősen determinált lett. Például kritérium lett az erős fizikum és a lovas katonaságban szerzett tapasztalat azok számára, akik porkoláb, hajdú vagy csatlós szerettek volna lenni. A költséghatékonyagra való törekedés érdekében merész döntésre szánta el magát, így a tisztikar létszámát, ezzel együtt pedig a kiadásokat is csökkentette.¹⁴⁴⁴

Összességében „Festetics László a gazdálkodás gyakorlati teendőitől az értékesítésig, sőt az uradalmak rendészeti kérdéseire is kitérve a *Directio* előterjesztései alapján igen jelentős részt vállalt a közvetlen irányításból.”¹⁴⁴⁵

¹⁴⁴¹ Szabó D.: A herceg Festetics i. m. 305.

¹⁴⁴² Uo. 332–345.; Kurucz Gy.: Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés i. m. 537.

¹⁴⁴³ Kurucz Gy.: Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés i. m. 578., 538.

¹⁴⁴⁴ Uo. 538–549., 559.

¹⁴⁴⁵ Uo. 549.

IX. ÖSSZEGZÉS

A Festetics család keszthelyi ágának egyik legjelentősebb tagja, Festetics György kiváló neveltetésének, műveltségének, valamint a bécsi közeg hatásának köszönhetően, mentalitásában, szemléletében megelőzte kora magyarországi főnemességét. A klasszikus értelemben vett „nemesi erény” (*virtus*), amennyiben ifjú korában katonaként is szolgált, igazi, s a modern időknek megfelelő „érdem”-ként (*honor*) 1790 után, a hadseregtől történt megváltását követően válik nyilvánvalóvá. Ez azzal magyarázható, hogy patriotizmusa, a kor kommunikációs terében értelmezhető módon ekkortól válik fokozatosan „nemesi erénnyé”, és szolgálhat mintaként a későbbi időszak, a reformkor politikai, gazdasági küzdelmei során.¹⁴⁴⁶

A Festetics család keszthelyi ágának esetében, legalábbis a vizsgált generációk meghatározott időszakához köthető tevékenysége vonatkozásában mindenképpen tetten érhető a történelmi magyar állam modernizálásának dilemmája. Ha úgy tetszik, akár egy sajátos ellentmondás közepette, hiszen a polgári állam politikai, intézményi keretei, csakúgy mint számos hétköznapi dolog, így a divat (öltözködés, belső lakberendezés), fogyasztás, szórakozás tekintetében a magyar főnemesség egyes tagjai „modernizálják” a kor magyar társadalmát. Festetics György ebben a vonatkozásban élen jár, ő az „elit kultúra” racionális megjelenítője, közvetítője Magyarországon, egyértelműen az értékorientált, a modern magyar nemzettudat etnicitását felülíró (hiszen maga horvát származású volt) reprezentánsa és elősegítője.

A keszthelyi gróf számos értékes tulajdonság, készség, képesség birtokosa volt. Olyan személy, aki céltudatos, kitartó, cselekvőképes, gyakorlat-, cél- és feladatorientált. Elkötelezett hazája iránt, racionálisan gondolkodó, szenvedélyes természetű, lelkes hazafi. Konstruktív, innovatív szemléletű, fogékony az innovációra és a modernizálásra, akiről szuperlatívuszokban lehet beszélni. Ezekhez a tulajdonságokhoz járul hozzá intelligenciája, európai szintű műveltsége, haladó szellemisége, felelősségteljes, együttérző jelleme, emberbaráti szeretete (filanropizmusa). Személyiséglélektani-jegyei alkalmassá tették, hogy számos szerepkörben helyt álljon magánemberként (családapa, férj, testvér, háztartás feje, munkaadó) és a közéletben (katona, mecénás, tudós, szabadkőműves, politikus, patrióta) egyaránt. Egyszerre volt tudományszervező, mediátor, PR-szakember, stratégiai vezető, vállalkozó szellemű alapító

¹⁴⁴⁶ Vö. Bene S.: *Theatrum politicum* i. m. 67., 75.

főúr. S mindezek ellenére végig ember maradt, aki mintát adott és figyelemfelkeltő erővel bírt a cselekvőképes elit számára, illetve erényes életével példát állított az utókornak.

Festetics ugyan a 18–19. század fordulóján az apai örökségnek köszönhetően hatalmas adósság- és kamatterhekkkel nézett szembe, viszont mindezek ellensúlyozására felismerte egy pénzügyi- valamint központi igazgatási szerv, a *Directio* létrejöttének szükségességét. Az ambiciózus és újíto szándékú keszthelyi gróf tudatosan és következetesen realizálva a mezőgazdaságból származó jövedelmeinek potenciálját a család birtokközpontjában, Keszthelyen főúri életmódhoz és státushoz illő reprezentatív rezidenciát és épített lakókörnyezetet alakított ki, de nem pusztán az udvari reprezentáció látványelemeire fókuszált, mint az Esterházy család. Ez több generáció elképzeléseit továbbgondolva a kastély átépítésével, az udvar modernizálásával történhetett meg. Ahogy a disszertáció egyes fejezeteiben láthattuk, a főúri családok státusához, illetve társadalmi állásához hozzátartozott egy szabályozott rendben, hierarchikus alapon működő, a reprezentáció és presztízs megteremtésében szerepet játszó udvartartás. Ez mindenekelőtt egy racionális alapokon nyugvó birtokkormányzat, illetve forgatókönyvszerű, professzionális személyzet eljárásrendjére is kitérő belső rendtartás alkalmazását követelte meg.

A főúri udvar működéséért egy háttérben meghúzódó, alá-fölé rendeltségi alapon szerveződő, birtokirányítással, közigazgatási, rendészeti és állattartási feladatokkal megbízott, megfelelően képzett vezetői garnitúrával rendelkező személyi állomány felelt. Az udvar mindennapjaiért felelős belső személyzet, azaz szolgálattevők a distinktív feladatok alapján tovább differenciálódtak, a kastély urainak és úrnőinek kiszolgálásáért, igényeik kielégítéséért, kényelmük megteremtéséért feleltek. A személyzet bére pozíció, szakképzettség, valamint életkor szerint oszlott meg, azonban fizetésük részét képezte a lakhatás és teljes ellátás egyaránt.

Festetics szempontjából meghatározó a presztízszorientációs és reprezentatív szándék, melyet elemezve lehetőségünk nyílt a mikro-szintű udvar-, társadalom- és művelődéstörténeti vizsgálatokra a tisztviselőket és a szolgálattevőket, továbbá a mentalitást, a mindennapi élettel összefüggő attitűdöt, az életmódot, az életminőséget, az étkezési- és fogyasztási szokásokat, az asztali rendtartást, valamint az anyagi helyzetet illetően. Mindezek alapján pedig megismerhettük a személyzetnek egy adott időpontban, vagyis a felmérés készítésének idején betöltött funkcióit, munkaköri leírásait, tevékenységi területeit, s tereit, valamint megélhetési lehetőségeit.

Az előbbieket vizsgálatának eredményeképpen megállapíthatjuk, hogy Festetics György egy szakképzett birtokigazgatást, illetve udvartartást hagyott hátra, amely az alkalmazottak hozzáértéséből és a megfelelő vagyoni háttérből fakadt. A gróf tisztában volt az instrukciók

kidolgozásának jelentőségével, ennél fogva az útmutatások kitértek mindenre, ami egyfelől a keszthelyi udvar szellemi központként való megjelenítését, másfelől a tárgyi vagy tárgyasítható, jövedelmező, értékesíthető, vagyongeneráló vagy attitűdformáló státusszimbólumok kezelését szolgálta. Ez utóbbi esetében pedig számos értéktárgyat (ezüst-, porcelán-, cin-, réz- és üvegedények, nemesfém étkészletek), bútordarabot, textíliát, háziállatot, ménesállományt, cereáliát, vagy éppen a luxusfogyasztási tételekként számbavett élelmiszereket (égetett szeszesitalok, bor, cukor, csokoládé, kávé) kell értenünk. Az instrukciók a keszthelyi udvar belső és külső tereinek viszonylatában írták elő a teendőket, így például az értékes tárgyak gondozását, számontartását, vagy éppen használatát. Ugyanakkor arról sem feledkezhetünk meg, hogy vitathatatlanul hangsúlyos szerep jutott a korszak „civilizációs folyamatába”¹⁴⁴⁷ tartozó higiénia térnyerésének is. Ezzel is magyarázható minuciózus rendelkezések sora a higiénia vagy éppen a „fehér ruhák” vonatkozásában. Mindez fokozatosan a keszthelyi hétköznapiak részévé vált, ami az anyagi, tárgyi és természetesen a viselkedési kultúra megváltozását is befolyásolta.

Ahogy láttuk, a keszthelyi gróf presztízstörekvései illeszkedtek a kor főúri szokásaihoz, elvárásaihoz, ám túl is lépett azokon. Beletartozott az előnyös házassági stratégia, a társasági élet és időtöltés kedvelt formái, vagyis a különféle játékok űzése, a különös becsben tartott fegyverekkel való reprezentatív vadászatok, vagy a ranghoz illő, megszokott rend szerint történő, több fogásból álló, luxus és exkluzív alapanyagokat tartalmazó, minőségi borokat felszolgáló étkezések, lakomák. Ezenfelül ide tartozott a célzatos anyanyelvű irodalom pártolás, a konkrét gazdálkodási vagy éppen a főúri háztartás igényeit szolgáló szakkönyvtári fejlesztés, ami a tudatos, szisztematikus rend szerint történő könyvgyűjtéssel járt együtt. Tegyük hozzá, Festetics számára a könyv nem csupán a presztízsz kifejezésének egy kelléke volt, hanem sokkal inkább a tudásközvetítés eszköze.¹⁴⁴⁸ Igazoltuk, hogy a legkorszerűbb nyugat-európai mintájú munkák tapasztalatainak adaptálása a helyi sajátosság figyelembevételével mennyire komoly jelentőséggel bírtak filológiai szempontból.

Ugyancsak kitértünk arra, hogy nem öncélú, a vagyon egyszerű élvezetére irányultak a különböző szórakozási formák. Egyértelműen úgy véljük, hogy a nyugat-európai társadalmi mintákat követő attitűdök különleges megjelenítésére törekedtek Keszthely urai. Ennek megfelelően komoly presztízszértékkel bírtak a színházi előadások, a táncmulatságok vagy a zenei, illetve a különböző hangszerekes előadások. Az európai arisztokrácia körében a hangszerek presztízszértékkel bírtak, mint ahogy a különböző eseményekhez, például a Főnix-gálya vízre

¹⁴⁴⁷ *Elias, N.*: A civilizáció folyamata i. m. 87–90.

¹⁴⁴⁸ *Kurucz Gy.*: Keszthely grófja i. m. 81., 199–200.; *Uő*: Kényszerhelyzet és vízió i. m. 452.

bocsátása alkalmából szervezett zenés előadás, melynek során Festetics György Szidónia lányának a szerzeménye is elhangzott.¹⁴⁴⁹ Természetesen egy-egy rangosabb család előkelő tagjának a halála, illetve az azzal járó szertartás, szervezett gyászmenet, valamint halotti tor is ide sorolható, ahogy Festetics esetében is történt.

A korábbi szakirodalmi eredmények, illetve az értekezésünk különböző részeiben vizsgált elemek bizonyítják, hogy Festetics a fejlődésben élen járó Angliát vette alapul, így a külföldi impulzusok adaptálásával a tudatos mintagazdaság kiépítésére is ennek szellemében került sor. Egyértelműen kimutatható a nyugat-európai mintakövetés, az angol ízlés, szokás, ugyanakkor a nemzeti nyelv mindvégig meghatározó maradt cselekvési programjában, mely mögött Festetics jelen volt. Meggyőződésből, a felvilágosodás szellemében a „közjó” ügyét szolgálva a nemzeti művelődés, kultúra fejlődésének és terjesztésének reményében tevékenykedett. A katonai pályától történt kényszerű megválását követően keszthelyi tartózkodása politikai programként értelmezhető, ugyanis lokális szinten igyekezett pótolni a kultúrpolitika terén egyértelműen megmutatkozó hiányosságokat. Ennek megfelelően sokat tett a társadalom alsóbb rétegeinek támogatása érdekében, vagyis lokális szinten a közbiztonság, szociális ellátás, egészségügy tekintetében, miközben a szaktudás, karrierlehetőség institutionális hátterének megteremtésével Keszthelyt szellemi központtá formálta. A kulturális értékeket generáló keszthelyi birtokközpont a tágabb habermasi értelemben vett társadalmi nyilvánosság szerint Festetics egyéni kezdeményezésének tekinthető.

Festetics jelentős szerepet játszott a szakképzés, szakismeret közvetítése, a medialitás tekintetében. Alsó és felsőfokú oktatást biztosító intézményeket hozott létre, melyek közül kiemelkedik az Európában is illusztris szakképző intézmény, a *Georgikon*. Jelentőségét az értékalapú szemléletmód, s ezzel egyidejűleg a nemzeti identitás megerősítését célzó magyar nyelvű szakoktatás biztosította. Áldozott az irodalomra, színházra, zeneoktatásra, a tudásközvetítés színterére, a szakkönyvtárra. Igazi lokálpatriótaként finanszírozta a keszthelyi kórházat, a vagyon- és életbiztonságot garantáló lokális rendészeti szervezetet, a társadalom alsóbb rétegeinek érdekeit szolgáló hévízi gyógyfürdőt, vagyis ezzel a gesztussal biztosította a helyi ellátó rendszer egyik fontos elemét. Kijelenthetjük, hogy ebben a *Collegium Theresianumban* töltött évei is befolyásolták, hiszen mindezek a *polizeiwissenschaft* központi gondolatának gyakorlati megvalósítási körének megfelelően értelmezhetők. Ebben a kontextusban a „hasznos”, az értékteremtő egyén felelősséggel bír a közösség egésze számára

¹⁴⁴⁹ Müller R.: A Phoenix gálya i. m. 64.

életével, tevékenységével, munkásságával, ami az állam szemszögéből egyáltalán nem elhanyagolható szempont.¹⁴⁵⁰

A keszthelyi gróf életének és munkásságának elfogulatlan értékelésére, az eddigi kutatási eredmények kiegészítésére törekedtünk. Nem kétséges, hogy amennyiben aktuálpolitikai megfontolások, mint például az 1945 utáni „osztályharcos” szemléletű értékelés nem befolyásolják, az utókor rendelkezik azzal a perspektivikus értelmezési képességgel, hogy megfelelő forráskritika alkalmazásával időről időre mérlegre tegye egy-egy történelmi személyiség életművét. Festetics halálhírének nyomán a közvetlen kortársi értékelés így vélekedett alakjáról: „*Számtalan áldozatokat tett le a' T. Grófa' Haza oltárára, - számtalan ezereket költött a' Hazai Képzésnek előmozdítására, - sőt a' Külföldön is jeles jutalom tételekkel serkentgeti a' Tudományok virágoztatását. Hasznos intézeteket, előkelő Irók, jeles könyvek tárgyai az ő fáradhatatlan adakozásának (...).*”¹⁴⁵¹

Végezetül hangsúlyozni szeretnénk, hogy a Festetics család és természetesen a magyar főnemesség más tagjainak tevékenységét tekintve, vagyis a korszak tablójának teljesebbé tételére további kutatások szükségesek. A téma szerteágazó voltából adódóan, s a forrásadottságokhoz mérten megannyi lehetőség kínálkozik a kutatások és eredmények továbbfejlesztésére. Számos adalékot nyújtanak ismereteink bővítéséhez a jelzett periódusban a bécsi életvitelnek és az ezzel együttjáró költségeknek tényleges kvantitatív feltárása a magyar főnemesség regionális és összeurópai vonatkozásokban feltárható integrációjának kérdésköre, Bécs multiplikációs hatásának vizsgálata és elemzése, akár a korabeli sajtó teljeskörű feldolgozásával.

¹⁴⁵⁰ Mályusz E.: Magyarország története i. m. 76–81., 88–127.; Angi J.: Európa az újkorban i. m. 131–137.

¹⁴⁵¹ Tudományos Gyűjtemény (1819) 3. III. k. 122.

FÜGGELÉK

1.

„A keszhelyi kastély mobiliái 1807-8”¹⁴⁵²

Minden napi ususban a' Simony asztalnokk keze alatt

Üveg Pohár Czimerrel	6
Üveg Pohár Metszet	24
Egy Ittzés ordinari üveg	4
Rosoglio ¹⁴⁵³ Pohár	17
Tokai Boros Pohár	17
Ezüst Leveses Kanál nyom. 1 [font] 3 Lat.	3
Ezüst Etél Kanál nyom. 1 [font] 12 Lat.	5
Ezüst Tátza Kanál ¹⁴⁵⁴	1
Ezüst Tátza	1
Ezen ál Etzetes Üveg Ezüst dugaszal	1
Ezen ál Olajos Üveg Ezüst dugaszal	1
mind a' Kettőnek ollya Ezüstben foglalva	
Ezüst Kanál nyom. 7 [font] 20 Lat. Kettő el-veszet	54
Ezüst Kés nyom. 4 [font] 24 Lat.	24
Ezüst Vélla nyom. 3 [font] 13 Lat.	24
Francia 4 ágú vélla nyom 3 [font] 7 ½ Lat.	24
(...)	
Régi Trantsirozó Kés	1
Két vélla, három Kés s' egy atzél	6

Porcellán Edények

Ürmös Korsó egy fületlen	15 [+3 vörös]
Ezüst Rámájú Tükör	16
Porcellán Figurák nagyobb s' apróbb	13

Kék Porcellán

Tányér	84 vörös
Só Tartó	6 vörös

¹⁴⁵² MNL OL Festetics Lt P 236 92. d. ff. 101–117v. Ebből megjelent forrásközlés: *Zsidai R.*: Presztízs és udvari személyzet i. m. 194–222.

¹⁴⁵³ Olasz szó, narancsból vagy narancsvirágból készült likőr

¹⁴⁵⁴ Húsos vagy süteményes lapát

Gurdérobban lévő minéműségek

Török Krádli Spanyol Falhoz	7
Electrica machina	1
Ezüst Tejes Lábos fa nyellel serpenyű nyom. 27 2/5 Lath	1
Bétsbül hozatott Tátza	4
Bétsbül hozatott Kávés Findzsa ¹⁴⁵⁵	6 pár
aranyozott Karimájú percellán Cseszek allyán	6
Ezüst Karimájú gömbölyű Tátza	1
Képek aranyos Tokban	3
(...)	

Posztó

Fejér vagy gyöngy Szinü poszto Röff	43
Fekete	4
Zöld	10 3/4
Fa-héj színü	1
Kék jobb	15 3/4
Szürke	18 2/4
Telt Ezüst Paszonánt	14 2/4
Ezüst Fonalas Gomb	15
(...)	

Üvegek

aranyozott Tokai pohár	7
ordinari Tokai pohár	10
aranyozott Rosolis üveg	10
metzet Rosilis üveg	4
ordinari Rosolis üveg	5
Nagy üveg fődéllel	2
Nagy üveg meg-aranyozott	1
Tengeri Tsiga forma üveg aranyozott	5
aranyozott metzett nagyobb Karafina ¹⁴⁵⁶ fődéllel	5
metzett nagyobb Sampaniai ¹⁴⁵⁷ pohár, egy törött	25
Kisebb Karafina fődéllel	2
Gömbölyű Kis Karafina	10
aranyozott Fejér Ürmös Korsók	9
Fejér Ürmös pohár	15

¹⁴⁵⁵ Török eredetű, régies szó, kávéscsésze

¹⁴⁵⁶ Archaikus szó, bornak való üvegpalack

¹⁴⁵⁷ Pezsgős

Kék meg-aranyozott Ürmös Korsó	7
metzett Ivó pohár nagy és Kitsiny	5
Fagyosnak ¹⁴⁵⁸ való poharak	14
nagy üveg Cséze	19
Üveg Bor Tatza egy törött	13
Üveg Lávör	4
meg-aranyozott üveg Tokban	6
meg-aranyozott sőtartó	2
aranyozatlan sőtartó	4
meg-aranyozott Födél	1
aranyozatlan Födél	1
(...)	

Mlgos Gróf Inassai Szobájában lévő almariomban

Ezüst gyertya Tartó Zsirándóval nyom 2 ½ [font]	2
Ezüst gyertya Tartó más nyom 1 [font] 2 Lath	2 Zsirándó nélkül
Háromszögletű ezüst gyertya Tartó 1 [font] 4 ¾ Lath	2
Tompák meg-ezüstözött Tartó	2
Réz gyertya Tartó	2
atzél hamvévő	2
meg ezüstözött gyertya Tartó Zsirandóval	6
meg ezüstözött gyertya Tartó Zsirandó nélkül	5 [Grófnál 2 itt 3]
aztél hamvévő	6
Réz gyertya Tartó négy Zsirandóval	2 igen rosszul meg-ezüstölt
meg-ezüstözött Csengető	10
Fekete kis Táza	1
Ezüstös gyertya Tartó	2
Ezüstös gyertya Fogantékkal	1

Nagy Konyhán lévő mobiliák

[Itt egyszerű evőeszközöket, mozsártörőt, tálakat, reszelőt, rostélyt, vágódeszkát, sajtárt, serpenyőket sorol fel.]

A' Nagy Spaiszban

Két ajtajú nagy porcellán almariom	1
Két ajtajú nagy porcellán Sárga Edényekk	1
Két ajtajú nagy porcellán be –főzötteknek	1
Fonallas almariom gvardrobba	1
Üveges almariom Etzetnek	1

¹⁴⁵⁸ Archaikus, fagylalt

Lágy, Fából 9 fiókos almariom	1
Eleség Láda	1
Lisztes Láda	1
Gyümölts Láda	2
Tojás Stellás	2
Falnál álló Üvegeknek almariom	2
Szalonnás Láda	1
Hosszú mérő asztal	1
Külömbbféle Tekenyők	13
Három garáditsos Zsámoly	1
Éjjeli Edény	6
mosdó Edény Korsóval	4
paraszt Rokka	1
Nagy Korsó	2
Répa gyalutska	7
Liszt keverő Lapátotska	1
Kávés Kanál rézből	19
gyertyás öntő üveg	300
sárga réz Edény	4
pergő Rokka	2
Drót szita	2
Lakat	3
(...)	

Nagy Spaiszban levő Porcellán. Kék Porcellán.

Leveses Hosszú Tál fodéllal	5
Leveses gömbölyű Tál fodéllal	5
Etél Tál hosszú	5
Nagy gömbölyű Tál	5
Kisebb hosszú etél Tál törött	5
Kisebb gömbölyű etél Tál	2
Négy szögletű nagy Tál	6
Négy szögletű kisebb Tál	6
Gömbölyű nagyobb asszeth	4
Gömbölyű kisebb asszeth	5
Háromszögletű kisebb asszeth	4
Hosszú Tál nagyobb	8
Hosszú Tál kisebb	11
Gömbölyű Tál nagyobb	6
Gömbölyű Tál kisebb	4

Háromszögletű Tál	2
Gömbölyű Csipkézett aszeth	1
Kisebb Csipkézett aszeth	4
Szósze Csésze allyával	4
Kék szélű Tányér	80
(...)	

Fágyosnak való Edény

Mély gömbölyű Edény	5
Salátának való nagy mély Tál	1
Bort hűtteni való Edény	4
Levesnek való födeles Csésze	1
Leveses Tányér	22
Etél Tányér	65
Ürmös Korsótska	21
Sató Korsótska födéssel	32
Só Tartó	9
Sató Pohár födél nélkül	4
Háromszögletű Edény	8
Csipkés hosszú Kas	2
Kék virágos Kas	20

Kék virágos Kávés Edény

Kávás Kanna	6
Tejnek való Edény	1
Tsokoládés Csésze allyával	6
Tsokoládás Pohár allyával	4
Kávés Csésze allyával fületlen	3
Kávés Csésze allyával hasadozott	5
Tsokoládés Csésze allyával hasadozott	2
Korsótska hasadt	3
Korsótska hasadt egy födéssel	3

Kék szélű Porcellán

Füles Kávés Csésze allyával	10
mustárhoz való Edény	1
Csokoládés Edény allyával	13
Csokoládés pohár	2
Fületlen Kávés Csésze allyával	22
Kávás Kanna	1

Herbaté Kanna	1
(...)	
<i>Veres virágos Porcellán</i>	
Fagyosnak való Edény fődéllel	2
Hosszú nagy Tál	10
Gömbölyű nagy Tál	8
Só Tartó	8
Leveses Tányér	36
Etél Tányér	90
<i>Kávés Edények</i>	
Nagy Kávés Kanna fődéllel	6
Herbatés Kanna	1
Tejhez való Kanna	2
Tejes Lábos	1
Csokoládés Kanna aranyozott Karima	1
Csokoládés Edény aranyozott Karima	1
(...)	
<i>Csupa Porcellán fejér Edény</i>	
Etél Tányér	12
<i>Sárga Csipkés szélű Edény</i>	
Leveses Tányér	10
Etél Tányér	13
(...)	
<i>Sárga Holitsi Edény</i>	
Sütömenyes Edény	8
Szóznak való Edény	6
Szóznak való füles Edény	2
Leveses Tányér	12
Etél Tányér	85
Fejér Korsó	4
(...)	
<i>1807 Áprilisban Bétsből hozzatott szőlő levelekkel festett porcellán</i>	
Gömbölyű nagy edény	6
Kerék nagy Tál	8

Hosszú nagy Tál	8
4 szegletű Tál	8
Só tartó	16
Kis Korsó	47
Saláta Edény	4
Leveses Tányér	59
Etél Tányér	190
(...)	
<i>Deser Servis</i>	
Fagyos Edény allyával	6
(...)	
<i>Czin Edények</i>	
Leveses Tányér	12
Nagy Kerekas Tál	6
Ovál füles Tál	5
Salátának Tál füles	4
Betegnek való füles Csésze	5
(...)	
<i>Cserép Edények</i>	
minden felé törött Cserép Edény	112
minden színű Tál törött	35
Confecte Tálatskák törött	11
mindenféle törött hosszú Tálatskák	25
<i>Méltóságos Gróff Szobájában lévő mobiliák</i>	
Font álló sárga ágú Lágy fából	1
Badoggal borított asztal	1
Köpő Láda	1
Nádas szék	2
<i>Volt Billiárd Szobában</i>	
Kemény fából márványal borított asztal	1
más kisebb asztal	1
almárium réz lakatos munkara kemény fából	1
éjjeli Edény tartalék	1
puha fából kék fűdes ágú	1
Kemény fából Kanapé kék Stráfos attlosz	1

Kemény fából Szék ~	6
Középszerű aranyozott Tükör	1
mindenféle képek	13
(...)	

Zöld Szobába

Kemény fából 4 fiókos almárium	1
Kemény fából éjjeli Edény Tartalék	2
Kemény fából márvánnal borított asztal	1
Kemény fából Fődeles ág	2
Zöld kivarott Karimis Kanapé	1
Zöld kivarott Karimis Szék	6
(...)	
képek	12
aranyozott nagy Tükör	1
Spanyol Fal	1
Leibstuhl	1
Köpő Láda	1

Inas Szobába

Puha fa almariom az alla ág	1
Viaszos vászonymal borított asztal	1
Képek	16
Szék Nádas	3
Köpő Láda	1

Ifjú Gróf volt Szobájába. Sárga Szoba.

Iro almárium	1
Éjjeli Edény Tartalék	1
Viaszos vászonymal borított asztal	2
Sárga selyem Kanapé	1
Fődeles ág kemény fából	1
aranyozott Tükör	1
Képek	19
Köpő Láda	1
Francia ország mappája ¹⁴⁵⁹	1

Billiárd Szoba

Biliárdasztal	1
---------------	---

¹⁴⁵⁹ Térkép

Ostábla	1
Billiárdhoz álló gyertya Tartó	4
Gollyókts 16 kisebb nagyobb 10	26
Schach játék figurákkal	1
Kalán Tákó	5
Kemény fából játékos asztal	2
aranyozott Tükör	1
Zöld Kanavászos Kanapé	1
Kemény fából Szék zöld kanavászal borított	6
Köpő Láda	1
Képek	40
Vaj Szálon függő gyertya Tartó Bádognál	4

Palota

Nyóltz darabból álló zöld posztóval borított asztal	1
Kemény fából márvány kövel borított asztal	4
Viaszos vászonymal borított ágy	2
Kemény fából Ló szőrből készített Szék	12
Kemény fából bőrel borított	36
Prés asztal	2
Fekete Tokban lévő nagy Óra	1
Spanyol Fal	1
Ostábla	1

Téli Ebédlő Szoba

Zöld Vánkosokkal borított Kanapé	2
Zöld Vánkosokkal borított Kar szék	2
Zöld Vánkosokkal borított szék	16
Jádzó asztalotska kemény fából	2
Üveges szeglet almariom	1
aranyozott Tükör	1
Képek	17
Kis Sámoly	1
Köpő Láda	1
Le függő Lámpás	1

Képes Szoba

Kemény fából két fiókos almariom	1
Négy fekete Lábon álló orientako almariom	1
Kemény fából hoszas asztal közepe fekete Bör	1

Ezen álló Fiókos almariumska	1
Kemény fából Jádó asztalotska	1
Vörös Börrel borított asztalotska	2
Réz Karimájú asztalotska	2
hozza való földön álló gyertya Tartó	2
Sárga Selyemmel borított Kanapé	1
Sárga Selyemmel borított Szék	12
Képek	120
Képek Ezüstrámájú	1
Kő Béka	1
márvány kődarab	1
Nagy Fortepiánó ¹⁴⁶⁰	1
Köpő Láda	1
(...)	

Mélts Gróffné Szobájába

Kemény fából almariom márvánnyal	1
Kemény fából almariom Szegletben	2
Kemény fából asztal aranyozott Karimájú	2
Kanapé Kemény fábl aranyozott figurákk	1
Kar Szék hasonló	4
Hátas Szék Hasonló	6
Aranyozott Rámájú Tükör	1
Képek	25
Köpü Láda	2
Diófából Éjjeli Edény Tartalék	1
Keményfa Asztal márvánnyal	1
(...)	

A mlgos Groffnak Háló Szobája

Kemény fából 3fiókos almariom	1
Kemény fából Jádó asztalotska	1
Kemény fából Jádó asztalotska Kisebb	1
Kemény fából Zöld borétékos szék	1
Képek	5
Diófa ágy, Réz Karimával	1
Éjjeli Edény Tartalék	1
Köpü Láda	1
Leibstul	1

¹⁴⁶⁰ Zongora

mlgos Gróff Nappali Szobája

Födeles ágy fejér Forhanggal	1
Lágy fábl fejér s piros Vankosokkal bevontt Diván	1
Hasonló Láb Szék	1
Hasonló Székek	4
Sámoly Székek	1
Köpő Láda	1
Frizérozó almariom fiokokra	1
Képek	13

Inas Szoba

Lágy fábl fejér festékre veres oonassokra festett almariom	1
Lágy fábúl asztal avultt	2
Lágy fábúl Szék	1
Kanápe Zöld Vánkosokkal	1
Szék Zöld	3
Szék Nádas Vánkosokkal	1
Ágy kék posztóval bévont	1
(...)	

Szobaleány Szobájában

Kemény fábl felső és alsó almariom	1
Lágy fábl sárga festékű allya agy	2
Falhoz szegezett kék kisajtaju agy	1
Képek	7
Nádas Szék	4
Kefe	1

Mltóságos Ifiu Gróf Háloszoba

Mahoni fábúl nagy nyoszolya	1
Mahoni fa éjjeli edény tartulyek	1
Mahoni fa Secretér Rér Karimája	1
Mahni fa Asztal	1
Feketére patzolt Kanape	2
Feketére patzolt Szék	4
Ruha Szellás	1
(...)	

Mltóságos If. Grofnagy. Szoba

Író asztal Mahoni fából	5
nagy Kanape Vankosokkal, fiokkal	1
fekete mahoni formára bőr székek	12
fekete mahoni Kemény fa asztalok	1
Vánkosos Kanape	1
Vass Kályha	1
(...)	

Tárnok Szobája

Lágy fából almariom	1
Kemény fából asztalotska	1
Puha fából Két fiokra	1
Puha Fogass	1
Posztóval borított Szek	2
Lágy fából ágy	1
Kép	1

Szolgálok szobája

Lágy fából asztal	1
almariom forma ágy	1
almariom Lágy fából	1
nagy álló Fogass	1
Lágy fából fen álló almariom	1
Szent János képe	1
Szalma Szék zöld festékre	2

Kúlsárné szobájában

Asztal	1
Köppő Láda	1
Képek	1
Puha fából nagyobb asztal	1
Puha fából ágy	2
Fekete bőr Szék avult	2
Képes olmariom	1
azon feszített	1
pohár szék	1
posztó Szek	2
Szalma Szek	5
Lágy fából olmariom	1

Kemény fábúl	1
--------------	---

Inasok ebédlőszoba

Lágy fábúl asztal	1
sárga festék álló agy	3
Hamu Színű festett agy	1
Hoszszas Kar szék	1
Hátas Kar szék	2
Fogas nagyobb és kisebb	3
Láda vass fogantekkel	1
(...)	

Udvarnok Szoba

Lágy fábúl asztal	1
Kemény fábúl Kisebb	1
Enyves vászonymal asztalotska	1
Nádas Szék	6
Bőr Szék	2
Tábori Szék	1
Fogas	2
három fiókos almariom	1
Az ablakokon Forhang	2
Egy olló és penitzillus ¹⁴⁶¹	1
(...)	

Szaxoniai vörös Portzellan arany festékekkel

Kávés Csésze allyával	12
Csokoládés	7
Kávés Kanna Födéllel	1
Fejes Kanna	1
Herbatés Kanna	1
Herbatés Pixis	1
Kenyő Csésze	1
Czukros Csésze fődéllel	1
Czukros Tátza	1
Kávés Kanál	10
(...)	

Bétsi Portzellán arany és festékű figurakkal

¹⁴⁶¹ Latin eredetű szó, jelentései között szerepel a zsebkés (itt valószínűleg erről van szó), továbbá ecset, toll.

Kávés Csésze allyával	12
Csokoládés	6
Kávés Kanna fődéllel	1
Fejes Kanna fődéllel	1
Herbatés	1
Czukros Csésze fődéllel	1
Kenyő Csésze	1

*Kék Saxoniai*¹⁴⁶² *Porcellán*

Kávés Csésze allyával	25
Herbatés Kanna fődéllel	1
Egygyes nagy Kávés Kanna	1
Korsó meg-aranyozott ezüst fődéllel	1
Bétsi Portzellán allyával Csésze	2
Csokoládés nélkül	6
Fehér Kávés Csésze vörös virágokk	10
(...)	

Fegyveres Kamarában

Vadászó puska	17
Ujhelyben Készített vadászó puska	2
Golyóbits Szatz Feischl Tanitonál	1
más rabló puskák	43
Hosszú zöld Kötél	1
Hosszú vörös Kötél	1
Bárány bőrkéből Készített paraszt nadrág	12
Bárány bőrkéből Készített paraszt Ködmeny	12
Bárány bőrkéből Készített söveg	12
Bárány bőrkéből Készített Bunda	1
Csizma	12 pár
Sárló	4
Sárló megaranyozott	1
Papirosból tsinált veres Szívek	72

Kotsik

Egy négy üllésű városi Kotsi	1
Két üllésű paraszt Kék színű posztóval	1
negy üllésű utazo Kotsi	1
Batard zöld posztóval	1

¹⁴⁶² Szász

négy üllésű avult utazó Kotsi	1
Exactorális fél födelű avult Kotsi	1
Utazó fél födeles Kotsi	1
Egész födeles Kotsi	1
Vadászo Kotsi avultt	1
Bétsből hozatott zöld posztos	1
Bétsből hozatott fél födeles sötét Kék posztós 2 üllésű	1
(...)	

Kertész Szobájában

Fél Kerék asztal	1
Szalma Szék	3
Fa Kanape	5
Agy	1
dinye magvas ludatska	1
Kerék asztal	1
nagy szegletű asztal	1

2.

Tolnai Gróff Festetits György ő Nagyságának Keszthelyi Fegyvertárában találtatott különbféle szereinek
 öszvesen 58 tétel jól elkülönítve almáriomokba azok is részekre osztva¹⁴⁶³

Az első osztályban:

Puha fából kettős almáriom 5. osztályában és azon almáriom 1-ső osztályában	1
ételt hordó tábla kék vászonnyal bevonva	1
kávénak edény ezüst fedővel, fekete füllel	1
kisebbe ugyanolyan	1
középmagas ezüst gyertyatartó	2
ezüst kupak	2
tejnek ezüst edény fedővel, fekete füllel	1
kisebb	1
háromszögű, három lábon álló ezüst tányér	2
herbatének ezüst edény fedővel, fekete nyéllel	1
herbaté szűrésére való lyukas kanál ezüstmű fekete nyéllel	1
hasznosra félgömbölyű nyél nélkül	1
hosszú fekete bőrből késtartó	1

A második és harmadik osztályban:

négy ezüstműben álló, ezüstbe foglalt négyszögletű tükör	4
ezek egyikén zöld vékony ágakból kimesterkélt fenyőfa, másikon négyszögű cifra	
kimetszett üveg oszlopocska	
hosszú sövényt mutató formák	13
különböző formák zöld szálakból	98
három kötetben mindenféle több darabok	3
három, négyszögű üveg lábon álló: fehér vörös fácskával, gombos metszett üveggel,	
metszett lapos üvegtetővel	1
olyan, de csak két lábon áll	1
hasznos két fácskával	1
magas fenyőfát képzelgető formák	4
alul kétfokú kis fenyőfa	20
egyenesen kinyílt fenyőfa	21
zöld virágok	3
vörös és fehér edényben aranyos abrocsokba különbféle cicomfák	12
fehér és vörös oldalú aranyos abrocsra készült edény pamazánc fácskával	2
másféle fácskák hosszas széllal aljjal	4
alj nélkül	4

¹⁴⁶³ MNL OL Festetits Lt P 279 17. d. ff. 4–10v. Fegyverek összeírása: 258 tételszámot tartalmaz. Uo. ff. 11–35.

bokrétaforma	2
vörösgombos aljú fácskák	12
zöld aljú gombon álló fácskák	3
zöld festékű edény fa nélkül	1
fehér vöröses fácskák	4

A negyedik osztályban, mely négy részre van osztva:

1.:	
négyszögű hegyes üvegedények	58
2.:	
hat és többszögű, gömbölyű üveg	67
3.:	
gipszből emberi formák	12
toronyforma háromszögű metszett üveg	45
olyan négyszögű	4
nagyobb kisebb metszett üvegek	28
4.:	
ember formák gipszből	11
kétkarikájú többszögű metszett üveg	27
drótkarika	1
kikészített borjúbőr	1
plusz: az ispánhoz, tisztartóhoz, fiskálisnak a levelei	

- 1) ezen almáriom tetején egy puha fából észült láda
- 2) 5 puha fából készült láda
- 3) Althann családnak fekete viaszosvászonba fektetett címere
- 4) hosszú szűk láda
- 5) gyertyatartó, zöld árnyéktartó
- 6) flinta damasztírozott cséve, a porzsák hátán öt vörös, egy zöld kövecskével, aranyos és ezüstös húzásokkal, egy aranyos közepű és ezüstös oldalú címer rajta
- 7) fekete csontból, fehér elefántcsontgombra alul sárga rézkarikába készült pálcácska
- 8) alul és felül ezüstös gombokba foglalt fonásból álló vörös pálca
- 9) sárga és barna tokban négy kis játékot magába foglaló könyvecske, 9 kártyatábla van benne
- 10) fekete tokban könyvecske
- 11) hosszú fenyőfaláda üres
- 12) magas rövid üres fenyőfaláda
- 13) almáriom alatt kemény fából olvasásra való forma
- 14) nagy kalamris tok fából üres
- 15) fekete bőrrel hasított vasas láda belül zöld posztóval bélelt

vöröses posztóból kardtok	3
hajpor zacskó fehér puha bőrből	1
fekete bőrtárisznya	1
vörös félbársonyból tabló sárgaréz Festetics címerrel, 10 lyukas gombbal, csattal, szélei ezüst paszománttal	1
zöld bőrből párnazsák hat csattal	1
négyszögű sárgaréz cséve egy sróffal	1
kártyajáték pöttyözött hátú	1
sárgaréz font? nyomatékaival	1
üvegből sótartó	2
alacsony sárga gyertyatartó	2
ehhez vas koppantó	2
fekete tányér aranyos, fehér, kék virágokkal	1
négyszögű kávé fekete tálca	2
16) almáriom kemény fából	2
ennek tetején:	
aranyos szélű fekete, régi pénzeket magyarázó könyv	5
rajzoláshoz szükséges eszközöket magába foglaló tok	1
vörös keményfából ládácska	1
ebben fekete csont nyelű borotva	1
kinyíló táblájú fa tok	1
régi pénzeket magyarázó összerakott ternio	4
pénz milyenségét magába foglaló lajstrom	1
fekete tok	1
ebben ezüst szálak, fekete tollak, ezüst gombok	1
Oskolai tanító Könyv	1
keményfából olvasásra állás almáriom előtt	1
Zala vármegye 1780-ban metszett táblája	2
réztáblák	
szerszámok (kalapács, szegek)	
pálcák, botok	
sárga bársonyból ezüst paszománttal kivarrott nyereg	1
vörös szíjból kantár fehér ezüstös csatokkal kivarrott	1
korbács	1
zöld bársonyból, arannyal kirakott és sárga fejű szegekkel kiveretett nyereg	1
török kengyel vas	2
fekete bőr hüvelyű vörös puha bőrrel bélelt kard, markolatja,	

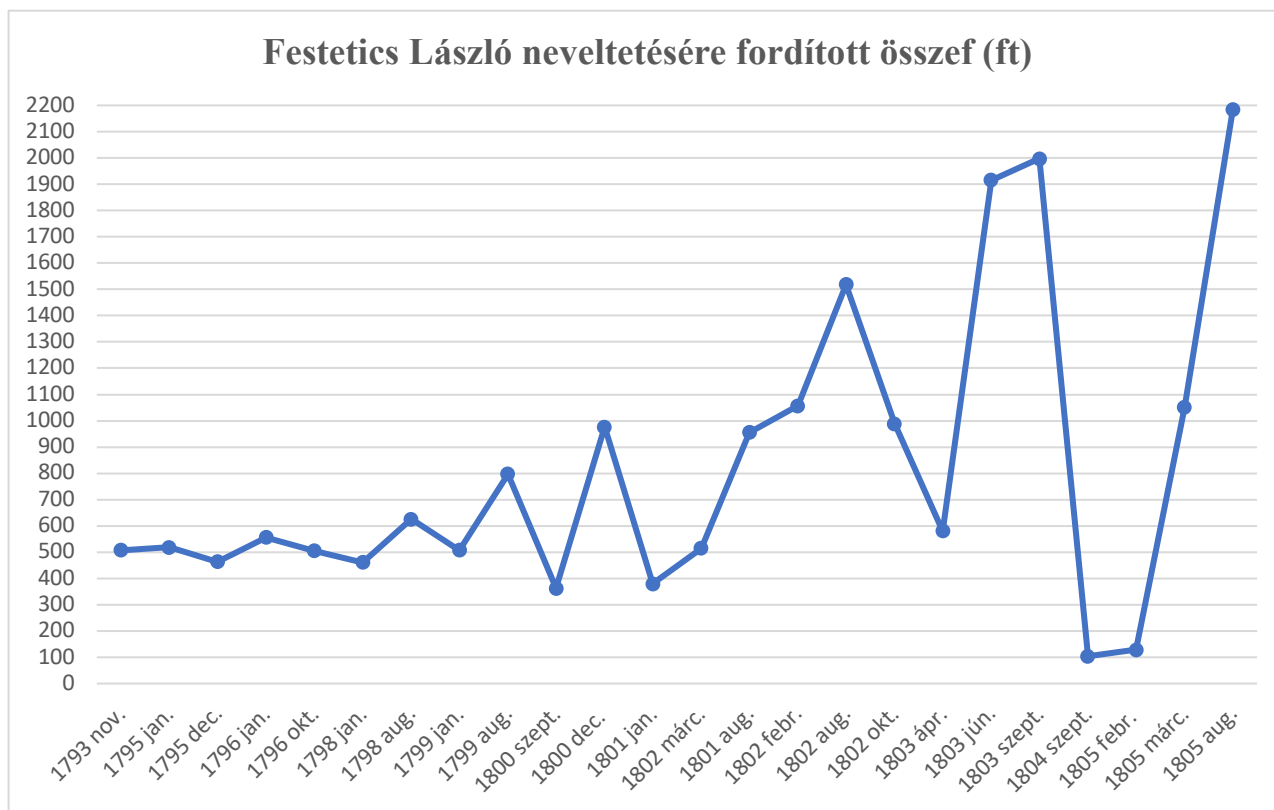
fenékalja különféle kövekkel kirakva	1
fehér márványba vágott napóra	1
török kengyel cifra rézből	2
rézkengyel cifra szegéllyel nagyobb	2
kisebb	1
vas kengyel cifra	2
vas kengyel sima	2
réz csengető, lapos lyukas réz fogatékkal	1
réz csengető, gömbölyű réz fogatékkal	1
réz csengető, fa nyéllel	1
kócsagtoll, az alja fekete selyem cérnába tekerve	2
vörös bőrrel bevont szélein aranyos formákkal kicifrázott tok	1
széles kócsagtoll, megaranyozott, zöld színre festett szárnyakba cináltatott, alján arany gombú nyél, tetején aranyból kétfejű sas, alján három kék kövek, kócsagtoll foglalatra követből kirakva, alján 4 kis ezüstitű lóg és ezüst gomb	1
nyereg kék vászon, zöld és vörös kövekkel kirakott	1
kantár zöld bőrből, szélein aranyos cérnával kivarrra, a munka rajta arany	1
használt vörös kövel ezüstitű kivarrra arany csatokkal, foglalatra	1
sörét zacskó bőrből	1
bőrből puskatáskák vas tokok	40
pisztolytok füle zöld vászonra vörösbőr	6
posztó végből pisztolytok	1
au ¹⁴⁶⁴ puskatok	1
korbács	2
zöld bársonnyal tekert török pipa	1

1798 Rózsa János által írva

¹⁴⁶⁴ Az arany vegyjele

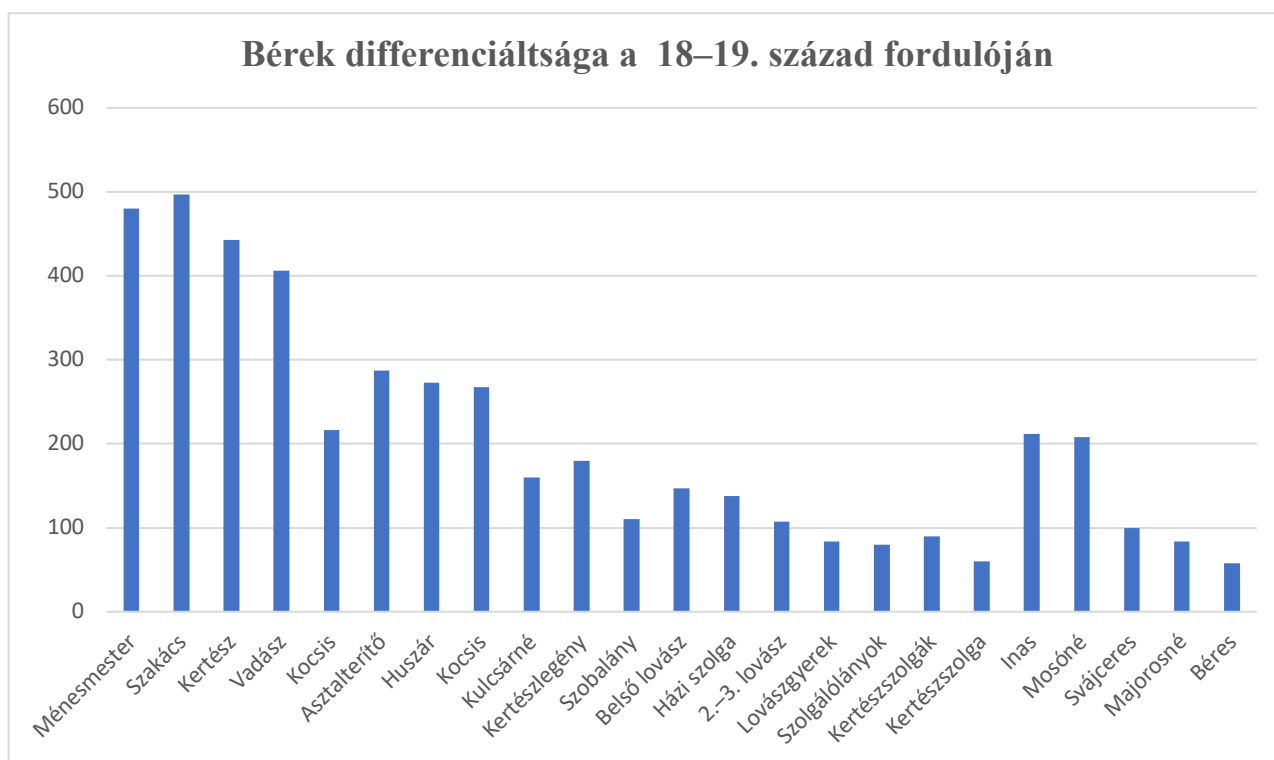
DIAGRAMOK

1.

(Források: MNL OL Festetics Lt P 279 4. d. ff. 285–285v.; Uo. 5. d. ff. 460–465.; Uo. 6. d. ff. 111–111v.; Uo. 8. d. ff. 245–245v.; Uo. 8. d. ff. 253–253v.; Uo. 10. d. ff. 230–238.; Uo. 12. d. ff. 361–361v.; Uo. 14. d. ff. 1–1v.; Uo. 16. d. ff. 160–160v.; Uo. 17. d. ff. 17–18.; Uo. 22. d. ff. 395–395v.; Uo. 23. d. f. 163.; Uo. 23. d. f. 2.; Uo. 24. d. f. 7.; Uo. 26. d. ff. 478–488v.; Uo. 25. d. ff. 36–36v.; Uo. 28. d. (nincs folio); Uo. 32. d. f. 519–526v.; Uo. 33. d. f. 355.; Uo. 34. d. f. 336.; Uo. 35. d. f. 638.; Uo. 40. d. f. 162.; Uo. 42. d. f. 682.; Uo. 42. d. f. 683–683v.; Uo. 48. d. T. II. f. 224.)

2.

(Források: MNL OL Festetics Lt P 279 36. d. ff. 52v–56.)

TÁBLÁZATOK ÉS TÉRKÉPEK

A szolgálok tevékenységi terei

Szolgálok tevékenységi tere	Szoba	Konyha	Tároló helyiség	Pince	Ebédli	Istálló	Kert	Majorság
<i>Beráiter</i>						X		
<i>Inas</i>	X				X			
<i>Istállóbéli gyerekek</i>						X		
<i>Kertész</i>							X	
<i>Kertész legények</i>							X	
<i>Kertészinas</i>							X	
<i>Kerti szolgák</i>							X	
<i>Kocsis- szekérmester</i>						X		
<i>Konvenció cselédek</i>								X
<i>Konyhaszolgaók</i>		X			X			
<i>Kukta</i>		X						
<i>Kulcsárné</i>		X	X					
<i>Lovászok</i>						X		
<i>Majorosné</i>		X						X
<i>Ménestmester</i>						X		
<i>Mosóné</i>	X							
<i>Porkoláb</i>						X		
<i>Szakács(né)</i>		X		X	X			
<i>Szobalány</i>	X							
<i>Táblaterítő</i>	X	X			X			
<i>Tárnok</i>	X	X	X	X		X		
<i>Udvari kasznár</i>	X	X	X	X		X	X	
<i>Udvari tisztartó</i>	X		X	X		X	X	
<i>Udvarnok</i>	X	X		X	X	X		
<i>Vadász</i>								

Festetics László „grand tour”-jának állomásai

„Az 1803. Rövidebb Útazásnak Rendje”¹⁴⁶⁵

Dátum	Úticél
szeptember 1.	Keszthely, Zalaegerszeg
szeptember 2–3.	Graz
szeptember 4–5.	Judenburg
szeptember 6–8.	Salzburg
szeptember 9–11.	München
szeptember 12–13.	Augsburg
szeptember 14.	Ulm
szeptember 15–16.	Stuttgart, ¹⁴⁶⁶ Heilbronn
szeptember 17–19.	Mannheim
szeptember 20.	Darmstadt
szeptember 21–22.	Frankfurt, Friedberg, Wetzlar
szeptember 23.	Gießen, Marburg
szeptember 24–25.	Kassel
szeptember 26–28.	Göttingen, ¹⁴⁶⁷ Duderstadt, Halberstadt
szeptember 29–30.	Magdeburg
október 1.	Brandenburg
október 2.	Potzdám
október 3–6.	Berlin ¹⁴⁶⁸
október 7.	Frankfurt, Crossen
október 8.	Neustadt
október 9–10.	Breslau
október 11.	Schweidnitz, Frankenstein
október 12.	Neisse
október 13.	Troppau
október 14.	Teschen
október 15–17.	(Jablonka, Pozsony, Olmütz, Brünn) Bécs

¹⁴⁶⁵ MNL OL Festetics Lt P 279 34. d. f. 616.

¹⁴⁶⁶ „A választó Herczegi paloták, a Kabinetek, bibliotheca, s némelly nevezetes embereknek látása gazdagították az Ifjú Grófnak tapasztalását. De leginkább elfoglalta figyelmességünket ama sokféle készület, mely a Herczegné születése napjára tetetett. Ezen okból kiszállott a Vittenbergi Katonáság Ludvigsburg mellé, hogy a Herczeg előtt parádézzon.” MNL OL Festetics Lt P 279 34. d. f. 213.

¹⁴⁶⁷ „A leghíresebb férfiakat csak ugyan itthon találtuk. Heine, Blumenbach, Bekman, Schlözer kiváltképpen megkívánhatták tőlünk a megtiszteltetést.” MNL OL Festetics Lt P 279 35. d. f. 261.

¹⁴⁶⁸ „Berlin következett, melynek Residentiai, Bibliothecája, Fegyver háza, Charité, Theatrum, Klaproth Laboratoriuma, Lovak s más állatok Academiaja az emberek külömbféle foglalatosságaival többféle jegyzésekre alkalmatosságot nyújtottak.” MNL OL Festetics Lt P 279 35. d. f. f. 338.

(Saját szerkesztés)

A „natúr” térkép forrása: https://atlasz.ofi.hu/at/europa_a_18_szazadban_es_a_felvilagosodas/„Az 1803-ik eszendőbéli Nagyobb Utazásnak Rendje”¹⁴⁶⁹

Dátum	Úticél
szeptember 1.	Pest, Gyöngyös
szeptember 2.	Eger, Miskolc
szeptember 3.	Kassa
szeptember 4.	Eperjes, Bártfa
szeptember 5.	Dukla
szeptember 6.	Tarnów ¹⁴⁷⁰
szeptember 7–8.	Krakkó
szeptember 9–10.	Opole
szeptember 11.	Brieg
szeptember 12–13.	Breslau ¹⁴⁷¹
szeptember 14.	Schweidnitz
szeptember 15.	Liegnitz
szeptember 16.	Glogau
szeptember 17.	Zagan
szeptember 18–19.	Frankfurt

¹⁴⁶⁹ Uo. f. 617.¹⁴⁷⁰ Magyarul Tarnó.¹⁴⁷¹ Magyarul Boroszló.

szeptember 20–23.	Berlin
szeptember 24–25.	Perleberg
szeptember 26–28.	Hamburg, Lüneburg
szeptember 29–30.	Celle
október 1–2.	Hannover, Hildesheim
október 3–4.	Braunschweig, Goslar
október 5–8.	Göttingen, Kassel
október 9–10.	Wetzlar
október 11–12.	Frankfurt
október 13–14.	Mannheim
október 15.	Heidelberg, Heilbronn
október 16.	Stuttgart
október 17.	Ulm
október 18–19.	Augsburg
október 20.	München
október 21–22.	Salzburg
október 24–25.	Judenburg, Bruck
október 26–27.	Graz
október 28.	Zalaegerszeg
október 29.	Keszthely

(Saját szerkesztés)

A „natúr” térkép forrása: https://atlasz.ofi.hu/at/europa_a_18_szazadban_es_a_felvilagosodas/

RÖVIDÍTÉSEK ÉS ÁLVÁLTÁSOK

Rövidítések jegyzéke

AHK = Alte Hofkammer

ang. = angol

AT-OeStA = Österreichisches Staatsarchiv

cs. = csomó

cs. kir. = Császári és Királyi Hadsereg
(kaiserlich und königlich Armee)

d. = doboz

db = darab

f. vagy ff. = folio

Fasc. = Fasciculus

FHKA = Finanz- und Hofkammerarchiv

ft = forint

GBP = font sterling = angol font = £

GGA = Göttingische Gelehrte Anzeigen

HHStA = Haus-, Hof- und Staatsarchiv

HQuB = Hofquartierbücher

HKK = Helikon Könyvtár és Kastélymúzeum

HZAB = Hofzahlamtsbücher

k. = kötet

KA = Kabinettsarchiv

lat. = latin (nem keverendő össze
a mértékegységgel)

Lt = Levéltár

MNL = Magyar Nemzeti Levéltár

ném. = német

OeStA = Österreichisches Staatsarchiv

OL = Országos Levéltár

OMeA = Obersthofmeisteramt

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár

ÖNB = Österreichische Nationalbibliothek

Rf = rénesforint

StR = Staatsrat

SUS = Sonderbestände, Sammlungen und
Selekte

sz. = szám/számú

T. = Ternio

vö. = vesd össze

xr = krajcár

ZA-Prot = Zeremonialprotokolle

Mértékegységek és átváltások¹⁴⁷²

akó = 54,3 l (mértéke regionálisan változó)

font = 32 lat = 56 dkg

hüvelyk vagy *col* (jelölése: ") = 2,6 cm

icce = 0,8484 l

konvenció forint/rajnai forint/rénes forint (*Gulden* [ném.]/*florin* [lat.]) vagy *pengő* = 60

*krajcár*¹⁴⁷³

láb (jelölése: ') = 12 *hüvelyk* vagy 16 *ujj* ~ 31,6 cm

lat = 17,5 g

livre = 20 *sol/solidus* = 240 *denier/denarius*

magyar icce = 0,5979 l = *bécsi pint*

mérő = 62,53 l (mértéke regionálisan változó)

öl = 1,89 m = 6 láb

pound = 20 *shilling* = 240 *penny*

pozsonyi mérő = 2 *véka* = 62,4984 l

¹⁴⁷² Magyar Néprajzi Lexikon. I–V. Szerk. Ortutay Gyula. Bp. 1977–1982. Oldalszámok nélküli online változat: <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/> (Letöltés: 2017. 03. 26.), *Fernand Braudel: Franciaország identitása II: Az emberek és a dolgok*. Ford. Mihancsik Zsófia. Bp. 2004. 448.

¹⁴⁷³ *Angi J.: Európa az újkorban* i. m. 68.

FORRÁSOK

KÉZIRATOS FORRÁSOK

Finanz- und Hofkammerarchiv

Sonderbestände, Sammlungen und Selekte – Hofzahlamtsbücher

AT-OeStA/FHKA SUS HZAB 176–212

Hofstabe, Besoldungen, Hoferfernisse

Alte Hofkammer

AT-OeStA/FHKA AHK HQuB 118–128

Hofquartierbücher

Haus-, Hof- und Staatsarchiv

Hofarchive, Privat- und Familienfonde

AT-OeStA/HHStA HA OMeA SR 370-2

Obersthofmeisteramt – Sonderreihe: *Zeremonialakten: Fürst Nikolaus Esterhazy wird Kapitän der ungarischen Garde (1764); Jurament des Hofkammerpräsidenten Grafen. Hatzfeld (1765) und Vortrag Uhlfeld über die Errichtung einer neuen Garde (1766)*

AT-OeStA/HHStA OMeA ZA-Prot. 34–54.

Obersthofmeisteramt: *Zeremonialprotokolle 1770–1830*

Kabinettsarchiv – Staatsrat

AT-OeStA/HHStA KA StR 34–382

Protokolle und Indices

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

Batthyány család körmendi levéltára

P 1322 Körmendi központi igazgatóság

Az Esterházy család zólyomi ágának levéltára

P 1289 Esterházy család zólyomi ága

Az Eszterházy család hercegi ágának levéltára

P 108 Repositorium

Festetics család keszthelyi ágának levéltára

P 235 Gersei Pethő család – „Gazdaság Tüköre”

P 235 Gersei Pethő család – Memorabilia

P 236 A család egyetemét illető iratok

P 246 Festetics I. György

P 274 Birtokigazgatással kapcsolatos iratok

P 279 Directoratus (Ügyiratok és Jegyzőkönyvek)

Széchenyi család levéltára

P 623 Törzslevéltár

Dessewffy család levéltára

P 86 A család által lajstromozott iratok – 2. sorozat Archivum Edelényiense

Tervtár

T 3 Festetics család

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár

Quart.Hung. 3693

Quart.Hung. 3694

Quart.Hung. 3695

Quart.Hung. 3696

Rába Helytörténeti Múzeum

Rába Ht. 90. 1. 627.

Österreichisches Nationalbibliothek Sammlung von Handschriften und Alten Drucken

- *HORVÁTH János*: Tisztelet Oszlopa, Mellyet Néhai Nagy Méltóságú Tolnai Gróf Festetics György Ur Ő Excellentiájának A' Cs. Kir. Apost. Felség Kamarássának, Valóságos Belső Titkos Tanácsossának, Április 15-kén 1819. eszt. Veszprém 1819.
- *KIS János*: Emlékbeszéd gróf Széchenyi Ferencz és gróf Festetics György felett (Gedächtnissrede auf Franz Graf Szechenyi und Georg Graf Festetics.). In: A Magyar Tudós Társaság Évkönyvei I. Pest 1831–1832. 164–177.

NYOMTATOTT ÉS KIADOTT FORRÁSOK

A keszthelyi izraeliták imája a legkegyelmesebb gróf Festetics György és felesége Sallér Judit, és fiuk Festetics László és felesége Hohenzollern Jozefinért, elmondta Beck Pinkas, a zsidó fiatalok tanítója. [Keszthely] [s. a.]

A magyar jakobinusok iratai I–III. (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris) S. a. r. *Benda Kálmán*. Bp. 1957.

ADAMS, Samuel and Sarah: The Complete Servant (Reprint). [h. n.] 1989.

Almanach des Gourmands, Ou Calendrier Nutritif, Servant de Guide Dans Les Moyens de Faire Excellente Chère (...) par un vieux amateur. Paris 1803.

Almanach des Gourmands, Ou Calendrier Nutritif, Servant de Guide Dans Les Moyens de Faire Excellente Chère (...) par un vieil amateur. 2–6. années. Paris 1804–1808.

AMARANTHES: Frauenzimmer-Lexikon (...). Frankfurt und Leipzig 1739.

Ámor követtsége, mellyet (...) gróf Zichy Károly cs. kir. kamarás (...) urnak és méltóságos tolnai gróf Festetics Juliánna kis-asszonynak menyegzői-innepére alkalmaztatott a' Sopronyi Magyar Társaság egygyik tagja. Sopron 1806.

Anweisung für Frauenzimmer, die Produkte des Obstgartens in der Haushaltung aufs mannigfaltigste zu benutzen. Bd. 1–2. Züllichau 1798.

Anweisung, wie eine Sticherin sich selbst, ohne zeichnen zu können, jede Muster, auf alle Arten von Zeugen ... fortführen oder verlängern kann, Nebst einigen erprobten Hülf-Haus- und Schönheitsmitteln (...)². Meissen 1800.

APÁCZAI CSERE János: Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról és a magyaroknál való barbár állapotuk okairól. (Gondolkodó magyarok) Előszóval, jegyzetekkel ellátta Szigethy Gábor. Budapest 1981.

Apicius redivivus, The cook's oracle: containing practical receipts for roasting boiling, frying, broiling, vegetables (...). The result of actual experiments made in the kitchen of a physician (...)². London 1818.

APOR Péter: Metamorphosis Transylvaniae. Bukarest 1978.

ARANY Krisztina [et.al.] (szerk.): A 18. századi arisztokrácia mindennapjai: Therese Corzan és Hueber Antal naplói (1757–1759). Budapest 2021.

BARTON, C. W.: Neueste Entdeckung eines sischern Mittels, Kleider, Meublen und Zimmer von Wanzen und Motten in kurzer Zeit zu befreien und selbige auf immer vor denselben zu schützen, Aus dem Englischen. London 1802.

BAUMGARTEN, T. E. F.: Handbuch nützlicher Wirtschafts- und Berufskenntnisse für junge Frauenzimmer, Als Lehrbuch in Töchterschulen über die Pflichten ind Geschöfte der Hausfrau, Vorsteherin des weiblichen Gefindes, Krankenpflegerin A. und als Vorschriften bei den Schreibeübungen der Schülerinnen zu gebrauchen. Von T. E. F. Baumgarten, Lehrer der Erwerbschule zu Magdeburg. Leipzig 1811–1812.

Bécsi Magyar Hirmondó

Berzsenyi Dániel levelezése. S. a. r. *Fórizs Gergely*. Budapest 2014.

BRAUNSCHWEIG-WOLFENBÜTTEL, August II.: Das Schach- oder König-Spiel: In vier unterschiedene Bücher, mit besonderm fleiss, gründ- und ordentlich abgefasst, (...): Diesem' ist zu ende, angefüget ein sehr altes Spiel, genandt, Rythmo-Machia. [Leipzig] Lipsiae 1616.

BREITKOPF, Johann Gottlob Immanuel: Versuch, den Ursprung der Spielkarten, die Einführung des Leinenpapieres, und den Anfang der Holzscheidekunst in Europa zu erforschen Leipzig 1784–1801.

BRIGHT, Richard: Travels from Vienna Through Lower Hungary: With Some Remarks on the State of Vienna During the Congress, in the Year 1814. Edinburgh 1818.

BÜSCHING, D. Anton Friedrich: Grundriss der allgemeinen Haushaltungswissenschaft, Zum Nützen der Jugend entworfen von D. Anton Friedrich Büsching, Oberconfistorialrath, und Director des vereinigten Berlinischen und Cölnischen Gymnasii, und der davon abhängenden Schulen. Leipzig 1789.

- Cantate an die Durchlauchtige Princessin Josephine von Hohenzollern-Hechingen. Neuvermählte des Hochgebohrnen Herrn Grafen Ladislaus Festetics von Tolna. (...) Bey Ihrer Ankunft in Keszthely, den 10ten Nov. 1811. (...) Weszprim [Veszprém] 1811.
- Carmen de Vera gloria ad comitem Georgium Festetich de Tolna, Augusto Francisco II. a cubiculis. Pozsony 1804.
- CARTON, John*: Der englische Fleckausputzer und Feinwäscher, Neue Geheimnisse alle Gattungen Flecke, Rost u.d. gl. aus alle Kleidungsstoffen, Metallen, Glas Elfenbein sicher und ohne Schaden des Stoffes auszubringen (...). Grätz 1811.
- CASTILIOGNE, Baldassere*: Az udvari ember. Ford. *Vigh Éva*. Bp. 2008.
- COLLINGWOOD, Francis – WOOLLAMS, John*: Neues Londner Kochbuch oder allgemeiner Englischer Küchen-Wirtschaftler für Stadt und Land enthaltend vollständige Anweisungen zur Zubereitung aller Arten von Speisen und Tafelgetränke, zur Tafelbäckerey, Conditorey, zum Einmachen und Einlegen der Früchte. Mit Vermeidung alles dessen, was der Gesundheit schädlich ist, nebst Speise-Zetteln für alle Monate des Jahres und Vorschriften zum Anrichten, Aufsetzen, Vorschneiden und Vorlegen der Speisen und zur schicklicher und geschmackvoller Anordnung großer und kleiner Tafeln; auch Anweisung zur zweckmäßigen Einrichtung und Bestellung eines Küchengartens. Übersetzt von J. F. Thölden. Leipzig 1794.
- Corpus Juris Hungarici: Magyar Törvénytár (online változat): 1729. évi XXII. törvénycikk a vadászat és a madarászat szabályozásáról. Oldalszámok nélküli online verzió: <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=72900022.TV&targetdate=&printTitle=1729.+évi+XXII.+törvénycikk&referer=1000ev> (Letöltés: 2022.09.29.)
- COSNETT, Thomas*: The Footman's Directory, and Butler's Remembrancer, or The Advice of Onesimus to his young Friends: Comprising, Hints on the Arrangement and Performance of their work; Rules for Setting out Tables and Sideboards; The Art of Waiting at Table, and Conducting Large and Small Parties; Directions For Cleaning Plate, Glass, Furniture, Clothes, and all other things which come within the care of a man-servant; and Advice Respecting Behaviour to Superiors, Tradespeople and Fellow-servants: with an Appendix, comprising various useful Receipts and Tables. London 1823.
- CZIFRAY István*: Legújabb magyar szakács könyv. Pest 1816.
- CSERESNYÉS Sándor*: Nagy Festetits árnyékához. Bécs 1819.
- Das einfache Kochbuch, oder Anweisung, in den jetzigen theuern Zeiten, wohlfeile, schmackhafte und stark nährnde Speisen zu bereiten. Leipzig 1807.

Das neue große Geprüfte und bewahrte Linzer Kochbuch in 10 Abschnitten, enthält: 1508 Kochregeln für Fleisch-und Fasttage sehr deutlich und faßlich beschrieben; Nebst einem Anhang in zwey Abschnitten, worin ein allgemeiner Unterricht vom Kochen überhaupt (...). Verfasst von Maria Elisabetha Niederederin². Linz 1807.

De La Varanne: Le cuisinier françois, enseignant la maniere de bien apprester et assaisonner toutes sortes de Viandes Graffes et Maigres, Legumes et Patiseries, etc. (...). Par le sieur⁴. Amsteldam 1658.

DEÉ NAGY Anikó (szerk.): Teleki Sámuel és a Teleki-téka. Bukarest 1976.

Der geprüfte und kunsterfahrne Stadtkoch und Restaurateur aus Wien. Ein (...) vollständiges Kochbuch für Fleisch-und Fasttage (...). Wien 1808.

Der kleine Ratgeber oder Rezeptbüchlein für Landleute. Wien. 1808.

Der Kochkunst für junge Frauenzimmer, die sich der anordnenden oder ausübenden Kocheren widmen; oder Unterricht in den ersten Grundregeln, und Handgriffen beym Kochen, welche einem Mädchen zu wissen nöthig sind, ehe sie zur ausübenden Kocheren selbst schreiben kann. In zwölf Vorlesungen, von einer erfahrenen Hausmutter. Leipzig 1798.

Der vollständige wienerische Zuckerbäcker oder praktische Anleitung eines herrschaftlichen Koches und Zuckerbäckers (...). Wien 1794.

Der vollständige wienerische Zuckerbäcker oder praktische Anleitung eines herrschaftlichen Koches und Zuckerbäckers (...). Wien 1794.

Die Hausmutter in allen ihren Geschäften². Bd. 4–5. Leipzig 1784–1785.

Die Hausmutter in allen ihren Geschäften³. Bd. 1–3. Leipzig 1791–1792.

Die Köchin wie sie seyn sollte oder neueste Restauration zu paris. Ein Noth- und Hilfsbüchlein für Damen. Wien–Hamburg 1804.

Dukai Takách Judit élete és munkái. Közli *Vadász Norbert*. Budapest 1909.

Egynehány hazai utazások' le-írása Tót és Horváth országoknak rövid esmertetésével egygyütt, ki adatott G. T. D. által. Bécs 1796.

Elegia. Illvstrissimi. Domino. Comiti. Georg. Festetics. De. Tolna. S. C. et R.A.M. Camerario. Dicata (...). Keszthely 1808.

EÖTVÖS József: A falu jegyzője. I. (A magyar irodalom remekei: XIX. század) Budapest 2006.

FELMÉRI Lajos: A neveléstudomány kézikönyve. Budapest – Kolozsvár 1890.

FINÁCZY Ernő: Elméleti pedagógia. S. a. r. Nagy J. Béla – *Prohászka Lajos*. Budapest 1995.

GARTLER, Ignaz – HICKMANN, Barbara: Die Wienerische Hausfrau in allen ihren Geschäften, Oder Kösliches Hausbuch für Frauen und Mädchen, welches in sechs Abschnitten viele bewährte und auf Erfahrung gegründete Lehren, Wirtschaftsregeln, ökonomische

Kunststücke, wie auch Vorsichtsregeln zur Erhaltung der Gesundheit und Schönheit des schönen Geschlechtes enthält. Des bewährten Wienerischen Kochbuches von Ignatz Gartler und Barbara Hickmann. Wien 1816.

GEDDE János: Angliai méhes kert (...). Eger 1768.

Georgikon. Ein Festgedicht, seiner Excellenz dem hochgebohrnen Herrn Georg Graf Festetics v. Tolna, K. K. Rath etc. Zur hohen Namensfeier in Tiefster Ehrfurcht Geweith. [h. n.] 1817. (nincs oldalszám).

Göttingische Gelehrte Anzeigen

Grätzer Zeitung

GRECO, Gioachino: La plus nouvelle academie universelle des jeux, ou Divertissemens innocens, contenant, les regles des jeux de cartes permis, du billard, du mail, de la courte-paume, de la longue-paume, du trictrac, du revertier, du toute-table, du tourne-case, des dames rabattues, du plain, du toc, et des echecs (...) 1–3. tom. Amsterdam – Leipzig 1752.

Gróf Bethlen Miklós önéletírása. I. Kiad. *Szalay László*. Pest 1858.

Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793–1794-ben. Ford. *Berkeszi István*. Budapest 1887.

GVADÁNYI József: Egy falusi nótáriusnak budai útazása, mellyet önnön abban esett viszontagságaival egygyütt az el aludt vérű magyar szívek felserkentésére, és mulatságára e versekbe foglaltt. Pozsony és Komárom 1790.

H. BALÁZS Éva (szerk.): Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795). Budapest 1967.

Hasznos Mulatságok

Hazai és Külföldi Tudósítások

Helikon I. Keszthely 1818.

HOCHBERG, Wolf Helmhard von: Georgica Curiosa Aucta: Oder adelichen Land- und Feld-Lebens, auf alle in Teutschland übliche Land-und Haus-Koch-Buch beygefüget ist (...). Nürnberg 1749.

HORVÁT István: Mindennapi – Horvát István Pest-budai *naplója* 1805–1809. Budapest 1967.

HORVÁTH János: Trauerrede am Grabe weiland Sr. Excellenz Georgs Grafen Festetics zu Tolna (...) gehalten zu Keszthely durch den hochwürdigen Abten (...) Herrn Johann Horváth den 15ten April 1819. Aus dem Ungarischen übersetzt von Carl Gr. Szluha. Weszprim [Veszprém] 1819.

HOYLE, Edmond: *The Polite Gamester; containing short treatises on the games of Whist, with an Artificial Memory, Quadrille, Back-Gammon, Chess, Piquet, Billiards and Tennis (...).*¹⁰ Dublin 1787.

HÜLFREICHINN, Erdmuthe: Unterricht für Hausmütter in ihren Geschäften, welche sie in der Küche, im Gart, im Viehstalle und im Geflügelhofe zu besorgen haben; nebst dem was ihnen von Spinnen, der Weberey Zurichtung der Bette und Wäsche zu Wissen nothwendig ist. Wien 1795.

Hymen auf die Vermählung des Hochgebohrnen (...) Herrn Ladislaus Festetits Grafen von Tolna mit Ihrer fürstlichen Durchlaucht Fürstin von Hohenzollern: Gesungen im Nahmen der israelitischen Glaubensgemeinde zu Keszthely (...). Pest 1811.

Hymen és Diánna közt történt öröm-alkúdozások, melyeket (...) gróf Almássy Illyés cs. és kir. aranykútsos kamarás (...) és méltóságos tólnai gróf Festetits Szidónia kis-asszonynak menyegzőji öröm-innepére készített a' Sopronyi Magyar Társaság egyik tagja. Sopron 1806.

IMRE Sándor: Neveléstan. Bevezetés az iskolai nevelés munkájába. Budapest 1995.

JONES, Charles: Hoyle's Games Improved, *Being Practical Treatists on the following Fashionable Games, viz. Whift, Quadrille, Piquet, Chefs, Back-Gammon, Draughts, Cricket, Tennis, Quinze, Hazard, Lanfquenet, and Billiards (...).* London 1779.

JEROME, K. Jerome: Három ember egy csónakban. Ford. Zágoni Zoltán. Szeged 2001.

JÓSIKA Miklós: Emlékirat. Szerk. Győri János. Budapest 1977.

KARÁCSONY Sándor: A magyar világnézet: világnézeti nevelés. Szerk. Heltai Miklós, Budapest cop. 2007.

Kazinczy Ferenc Levelezése I–XVII. Közzéteszi Váczy János. Budapest 1891–1907.

KEMPELEN Béla: Magyar Nemesi családok. I–XI. Budapest 1911–1932.

KERN, Arthur (Hg.): Deutsche Hofordnungen des 16. und 17. Jahrhundert. I. Berlin 1905.

KHEVENHÜLLER-METSCH, J.J.: Aus der Zeit Maria Theresias: Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch 1742–1776. Hrsg. Khevenhüller-Metsch, R.– Schlitter, H. Wien–Leipzig [etc.] 1907–1917.

KIBÉDI MÁTYUS István: Ó és Új Diaetetica az az: az életnek és egészségnek fenn-tartására és gyámolgatására, Istentől adattatott nevezetesebb természeti eszközöknek való elszámálása. Pozsony 1793.

KIS János (szerk.): Helikoni kedvtöltés a' magyar leteratúrának némelly barátjai által I–IV. Pest 1819–1920.

KNAPP Éva – TÜSKÉS Gábor (szerk.): Az Esterházy család és a magyarországi művelődés. Budapest 2013.

KNIGGE, Adolph: Az emberekkel való bánásmód. Ford. *Nagy István*. Budapest 1887.

KNIGGE, Adolph: Über den Umgang mit Menschen. München 1975.

KOLLIN Ferenc (szerk.): Uri, és közönséges konyhákön meg-fordúlt szakáts-könyv. (Reprint) Budapest 1982.

KURUCZ György: Technológiai utazás a modern kor hajnalán: Válogatás Gerics Pál és Lehrmann József georgikoni professzorok nyugat-európai jelentéseiből és naplóiból (1820–1825). Budapest 2020.

Küchen-Almanach oder Anweisung zur Zubereitung von Speisen auf alle Tage im Jahr für den Hausmannstisch, Nebst einem Küchensouvenir enthaltend mehrere gemeinnützige Winke für junge Hausmütter (...). Bd. 1–4. Leipzig 1804–1806.

LOCKE, John: Gondolatok a nevelésről. (Pedagógiai könyvtár 4.) Ford. *Mutschenbacher Gyula*, Budapest 1914.

Magyar Könyvesház

Magyar Kurír

MARCZALI Henrik: Gróf Széchényi Ferenc utazásai. Első közlemény. In: Budapesti Szemle 699. Szerk. *Voinovich Géza*. 240. k. Budapest 1936. 129–151.

MARCZALI Henrik: Gróf Széchényi Ferenc utazásai. Második és utolsó közlemény. In: Budapesti Szemle 639. Szerk. *Voinovich Géza*. 220. k. Budapest 1931. 224–248.

MARLOV, Sophie: Katechismus der Kochkunst für junge Mädchen, woraus Sie die Anfangsgründe der Kocherey leicht und bestimmt lernen können. Leipzig 1800.

MARPERGER, Paul Jacob: Vollständiges Küch-und Keller-Dictionarium, in welchem allerhand Speisen und Getränke, bekannte und unbekannte, gesunde und ungesunde, einheimische und ausländische, wohlfeile und kostbare, nothwendige und entbehrliche und andere, wie sie Nahmen haben mögen, mehr beschrieben, Ihr rechter Einkaufs- und Erzielungs-Ort, Zeit und Preiß, wie auch ihre Auslesung, Zubereitung, Conservation, nützliche und schädliche Würckung, mäßiger und unmäßiger Gebrauch, nach gewissen Monaten, Jahrs-Zeiten (...). Hamburg 1716.

Materia tentaminis publici, quod ex anni hujus scholastici praelectionibus in Collegio Regio Theresiano subibit illustrissimus dominus Georgius Comes Festetics de Tolna. Viennae 1771, 1773.

MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla (szerk.): Neveléstörténet szöveggyűjtemény. Budapest 2003.

- Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai. Közzéteszi *Dr. Gyalui Farkas*. Kolozsvár 1941.
- MOSER, Friedrich Carl von*: Teutsches Hof Recht I. Franckfurt – Leipzig 1754.
- MOSER, Friedrich Carl von*: Teutsches Hof Recht II. Franckfurt – Leipzig 1755.
- NAGY Iván*: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII. Pest 1857–1865.
- NAGYVÁTHY János*: Magyar házi gazdasszony. Pest 1820.
- Neues Hand- und Hausbuch für junge Frauenzimmer. Bd. 1–2. Wien 1792.
- Nouvelle instruction pour les confitures, les liqueurs et les fruits: avec la maniere de bien ordonner un dessert, et tout le reste qui est du devoir des maîtres d'hôtels, sommeliers, confiseurs, & autres officiers de bouche: suite du Cuisinier roïal & bourgeois: egalemeut utile dans les familles, pour sçavoir ce qu'on sert de plus à la mode dans les repas, & en d'autres occasions². Paris 1698.
- Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen*
- Örvendező fébus tekintetes, nemes Somogy vármegyéhez, midőn gróf Széchényi Ferentz Ö Excellentziája fő-ispányi méltóságába béiktatódott. Kaposvár 1798.
- PAIKERT Alajos* (szerk.): Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. I–XIII. Budapest 1894–1906.
- PÉTERI TAKÁTS József*: Erkölti oktatások, mellyeket Tolnai Gróf Festetits László, kedves tanítványának szívére kötött. (Magyar Minerva 2) Béts 1799.
- PHILIDOR, Francois-André Damian*: Die Kunst im Schachspiel ein Meister zu werden: Das ist: Ein neuer Unterricht, wie man (...) dieses (...) Spiel nach seiner Vollkommenheit erlernen könne: Nach den neuesten Mustern des (...) Schachspiel-Meisters in England. Strasburg 1754.
- Preßburger Zeitung*
- PROHÁSZKA Lajos*: Pedagógia, mint kultúrfilozófia. Budapest 1929.
- Quaestiones e jurisprudentia naturali et quatuor libris institutionum justinian: Ad quas illustrissimus dominus Georgius Comes Festetits de Tolna In Academia Regia Theresiana (...) Vienne 1774.
- RADVÁNSZKY Béla* (szerk.): Magyar családélet és háztartás a XVI és XVIII. században II–III. Gyula 1986.
- RÁJNIS József*: Örvendező vers a' melly Keszthelyen énekeltetett, midőn a' méltóságos Tolnai Gróf Festetits László, az austriai ts. k. a Felségnek kamarássa, a' hazánkat védelmező nemes seregnek egy osztályában ezeredes fő hadnagy' helytartója, a' főhatalmú Hechingi Hohenzollern uralkodó herczegnek vérébül eredett Jozefinával, az ő hitves társával Keszthely városába érkezett. Weszprém [Veszprém] 1811.

Rath für junge Hausmütter des Mittelstandes bei theuren Zeiten wohlfeil hauszuhalten, Eine Sammlung von Haushaltungsvortheilen. Leipzig 1808.

REICHARD, *Elias Caspar*: Matthaues und Veit Konrad Schwarz: nach ihren merkwürdigsten Lebensumständen und vielfältig abwechselnden Kleidertrachten aus zwey im Herzoglich-Braunschweigischen Kunst- und Naturalienkabinette befindlichen Originalen ausführlich beschrieben und mit Anmerkungen erläutert von Elias Caspar Reichard: Ein Beytrag zur Geschichte der Kleidermoden, zur Beförderung der Menschenkunde und zur Kenntniß der deutschen Sprache des 16ten Jahrhunderts. Magdeburg 1786.

Reise des Grafen von Hofmannsegg in einige Gegenden von Ungarn bis an die türkische Gränze. Görlitz 1800.

RHYN, *R. van* (Hg.): Gräfin Lulu Thürheim. Mein Leben, Erinnerungen aus Österreichs Grosser Welt 1788–1852. I–IV. München 1913–1814.

ROUSSEAU, *J. J.*: Emil vagy a nevelésről. Ford. *Győry János*. Budapest 1957.

Saint-Simon herceg emlékiratai. Ford. *Réz Pál*. Budapest 1975.

SCHNELLER *István*: Pedagógiai dolgozatok I–III. Bp. 1900, 1904, 1910.

SEYMOUR, *Richard*: *The Court-Gamester or, Full and Easy Instructions for (...) Ombre, Picquet, and the Royal Game of Chess (...)*². London 1720.

SEYMOUR, *Richard*: *The Compleat Gamester in Three Parts, containing The Court Gamester: Or, Full and Easy Instructions for playing the Games of Ombre, Quadrille, Quintille, Picquet, Basset, Faro, and the Royal Game of Chess; The City Gamester: Or, True Manner of playing the most usual Games at Cards, viz. Whist, All-Fours, Cribbage, Put, Lue, Brag, &c. With several diverting Tricks upon the Cards. Also Rules for playing at All the Games both Within and Without the Tables; and at English and French Billiards: With the Laws of Each Game annexed, to prevent Disputes; The Gentleman's Diversion: Or, The Arts of Riding, Racing, Archery, Cocking, and Bowling.*⁶ London 1739.

SIEDENBURG, *Johann Gottlieb* (Hg.): Anweisung zum Seisensieben, Lichtziehen, Essigbrauen, Einmachen von Früchten, Einpöckeln, Räuchern des Fleisches, Brodbacken, Vierbrauen, Stärkemachen, Holzersparen, Färben und Bleichen, Für Frauenzimmer die ihre Wirthschaft selbst vorstehen wollen. Berlin 1790.

SIEDENBURG, *Johann Gottlieb*: Anweisung für Frauenzimmer die ihrer Wirthschaft selbst vorstehen wollen. Bd. 1–12. Berlin 1791–1798.

STÁRK Péter: Búza-kalász-koszorú, mellyel József ö királyi fő-hertzezségének, Magyar ország' nádor-ispannyának, Midőn tőle Felséges kegyességgel látogattnék, tisztelkedik a' keszthelyi Georgikon. Keszthely 1801.

STERNE, Laurence: Érzékeny utazások Francia- és Olaszországban. Ford. *Kazinczy Ferenc*. S. a. r. *Belia György*. Budapest 1976.

Széchenyi Ferenc és Csehország. (Levelestár) S. a. r. *Deák Eszter – Erdélyi Lujza*. Budapest 2003.

SZÉCHENYI István – WESSELÉNYI Miklós: Feleselő naplók. Szerk. Maller Sándor. Budapest 1986.

The Cook's Oracle: Containing practical Receipts for Roasting, Boiling, Frying, Broiling, Vegetables, Fish, Hashes, made Dishes, &c. &c. Ont the most Economical Plan for Private Families; also the Art of composing the most simple, and most highly finished Broths, Gravies, Soups, Sauces, and flavouring Essences: The Quantity of each Article being Accurately Stated by Weight or Measure; the humblest Novice may work with the same certainty as the experienced Cook, The Result of actual Experiments made in the Kitchen of a Physician, for the purpose of composing A Culinary Code for the Rational Epicure, and augmenting the Alimentary Enjoyments of Private Families; combining Economy with Elegance; and saving expense to Housekeepers, and trouble to Servants². London 1818.

THÖLDEN, August Friedrich: Die Kunst im Damenspiele Meister zu werden durch fünfzig auserlesene Beispiele erläutert. Leipzig 1800.

TOLNAI Gábor (szerk.): Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában (Teleki József utazásai 1759–1761) (Régi magyar prózai emlékek 7.) Budapest 1987.

TOLDY Ferenc: Kazinczy Ferenc és kora: Életrajzi emlék. Budapest 1859–1860. 139–192.

TOWNSON, Robert: Travels in Hungary, with a short account Vienna, in the year 1793. London 1797.

Tudományos Gyűjtemény

Útmutató a pedagógusok minősítési rendszerében a Pedagógus I. és Pedagógus II. fokozatba lépéshez⁶. Budapest 2019.

VÁLYI András: Magyar országnak leírása I–III. Buda 1796–1799.

Vaterländische Blätter

VERES Mihály: A' jó gazda-asszony, avagy olly hasznos könyvetske, mellyben az asszonyoknak házaikban, és házaik körül, sok hasznos, és meg-kívánható dolgok meg-íratattak, Második nyomtatás. Pozsony – Pest 1797.

Versuch einen Haushofmeister zu bilden, in fünf Abtheilungen. Nach einer etliche dreySig jährigen Erfahrung zusammen geschrieben von einem Hauswirthschafter. Frankfurt – Leipzig 1765.

VISZOTA Gyula (szerk.): Gróf Széchenyi István naplói 1–6. k. (Magyarország újabkori történetének forrásai) Budapest 1925– 1939.

VISZOTA Gyula (szerk.): Széchenyi István: Napló. Budapest 1978.

Vollständige Anweisung zum Seifensieden, Lichtziehen, Stärkemachen und Wäschen wie auch zum Einmachen der Früchte, Für grosse und kleine Haushaltungen brauchbar. Hannover 1809.

Vorkenntnisse der Kochkunst für junge Frauenzimmer, die sich der anordnenden oder ausübenden Kocherey widmen; oder Unterricht in den ersten Grundregeln, und Handgriffen beym Kochen (...). In 12 Vorlesungen, von einer erfahrenen Hausmutter. Leipzig 1798.

WESZELY Ödön: Pedagógia. A neveléstudomány rendszere rövid összefoglalásban. (Tudományos zsebkönyvtár 171–172 a–b) Budapest 1932.

Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode

Wiener Zeitung

ZENKER, F. G.: Theoretisch-praktische Anleitung zur Kochkunst. Bd. 1–2. Wien 1817–1818.

ZIMMERMANN, P.: Die junge Haushälterinn, Ein Buch für Mütter und Töchter von Zimmermann⁵. Bd. 1–2. Luzern 1807.

FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM

- Á. VARGA László (szerk.): Vera (nem csak) a városban. (Rendi társadalom – polgári társadalom, supplementum) Debrecen 1995.
- ALFÖLDY Gábor: A hédervári kastélypark. Tudományos dokumentáció és helyreállítási javaslat. I. Szövegkötet. Budapest 2010.
- ALFÖLDY Gábor: A keszthelyi Festetics-kastély parkja. Tudományos dokumentáció és helyreállítási javaslat. I. Szövegkötet. Budapest 2011.
- ALFÖLDY Gábor: A keszthelyi Festetics-kastélypark rövid története. In: Királyi és hercegi kertek Magyarországon. Principal Gardens of Hungary, Königliche und herzogliche Gärten in Ungarn. Szerk. Alföldy Gábor. Esterháza – Gödöllő – Keszthely – Visegrád – Budapest 2001. 43–49., 103–109., 171–179.
- ALFÖLDY Gábor: A mándoki Forgách-kastély és kertje. Budapest 2013.
- ALFÖLDY Gábor: A somogyvári Széchényi-kastély és parkja. Budapest 2015.
- ALFÖLDY Gábor: Hasznost a széppel: Festetics Antal dégi kastélyparkja. Doktori értekezés. Budapest 2019.
- ALFÖLDY Gábor: Orangeries and other greenhouses in Hungary in the 19th century. In: Orangeriekultur in Österreich, Ungarn und Tschechien. (Orangeriekultur Schriftenreihe des Arbeitskreises Orangerien in Deutschland e.V. Band 10.) Hg. Pawlak, Katja. Berlin 2014. 82–112.
- ANGI János [et al]: Európa az újkorban. Debrecen 2006.
- ARABADZISZ Iliászné – ORISKÓ Ferenc – TOMIS Anna: Gasztronómiai alapismeretek. [h. n.] [é. n.].
- ARIÉS, Philippe: Gyermek, család, halál. Ford. Csákó Mihály – Szapor Judit. Budapest 1987.
- ASSMANN, Jan: A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban. Ford. Hidas Zoltán. Budapest 2013.
- BABEL, Rainer – PARAWICINI, Werner (Hrsg.): Grand tour. Adeliges Reisen und europäische Kultur von 14. bis zum 18. Jahrhundert. Beihefte der Francia 2005.
- BAGDY Emőke: Az erőszak pszichológiája és helyzetkezelése. Oldalszámok nélküli online változat: <https://kiadvany.suliszerviz.com/kiadvanyok/18-kiadvany-2008/530-2008-dr-bagdy-emoke-az-eroszak-pszichologiaja-es-helyzetkezelese> (Letöltés: 2022.09.29.)

- BAKÁCS István*: A nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII–XVIII. században. Budapest 1965.
- BAKOS Ferenc*: Idegen szavak és kifejezések kéziszótára. Budapest 1994.
- BALOGH Judit – PAP József* (szerk.): Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció és interpretáció. Az Eszterházy Károly Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának Kiadványai. (Konferenciák, műhelybeszélgetések XIII.) Eger 2016.
- BÁRÁNY Attila* [et. al.] (szerk.): Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában. Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe. (Speculum Historiae Debreceniense. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 18.) Debrecen 2014.
- BAUM, Constanze*: Bode in Paris. Das Journal einer Reise von Weimar nach Frankreich im Jahr 1787 im Kontext von Reiseliteratur und moderner Stadterfahrung. In: Johann Joachim Christoph Bode. Studien zu Leben und Werk. Hrsg. Berghahn, Cord-Friedrich – Biegel, Gerd – Kinzel, Till. Heidelberg 2017. 51–70.
- BENDA Borbála*: Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban. (Archivum Comitatus Castriferrei 6.) Szombathely 2014.
- BENDA Borbála*: Étkezési szokások a 17. századi főúri udvarokban Magyarországon. PhD-értekezés. Budapest 2004. Online elérhető: <https://docplayer.hu/318868-Benda-borbala-etkezesi-szokasok-a-17-szazadi-fouri-udvarokban-magyarorszagon.html> (Letöltés: 2022.09.29.)
- BENDA Gyula*: A Somogy megyei adózók termése 1816-ban. In: Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Bácskai Vera – Gyurgyák János – Kövér György. Budapest 2006. 140–192.
- BENDA Gyula*: Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a 18. század közepén. Parraghy László hagyatéka. In: Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk. Bácskai Vera – Gyurgyák János – Kövér György. Budapest 2006. 249–340.
- BENDA Gyula*: Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén. Agrártörténeli Szemle 26. (1984) 1–2. sz. 1–84.
- BENDA Gyula*: Zsellérből polgár: Társadalmi változás egy Dunántúli kisvárosban. Keszthely társadalma 1740–1849. Budapest 2008. 21–27.
- BENDA Kálmán*: Bocskai István székhely nélküli fejedelmi udvara. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. 158–165.
- BENE Sándor*: Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban. (Csokonai Könyvtár. Bibliotheca Studiorum Litterarium 19.) Debrecen 1999.

- BERG, Maxine*: *Luxury and Pleasure in Eighteenth-Century Britain*. Oxford – New York 2005.
- BERNÁRD Ágoston Zénó – SEIDLER, Andrea*: Bécs, a „feneketlen örvény”. *Kazinczy Bécs-élményei*. *Sic itur ad astra* 20. (2009) 61. sz. 53–65.
- BIRÓ Annamária*: Arisztokraták Erdély 18. század végi kulturális életében. *Teleki Sámuel és Teleki Domokos eltérő stratégiái*. *Certamen* (2021) 8. sz. 139–151.
- BÍRÓ Ferenc*: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*³. Budapest 1998.
- BÍRÓ Ferenc*: *Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*. In: „Ragyogni és munkálni”: *Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*. Szerk. Debreczeni Attila – Gönczy Monika. Debrecen 2010. 13–21.
- BITSKEY István*: *Virtus és reliáció. (Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről)* Miskolc 1999.
- BLASKÓ Katalin*: „Szabattassék a Magyar Nyelv a régi s mívelt mostani nyelvekhez”: Idegen minták Kazinczy Ferenc nyelvújítási programjában. *Sic itur ad astra* 20. (2009) 61. sz. 203–212.
- BOBORY Dóra*: *Batthyány Boldizsár titkos tudománya. Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon. (Mikrotörténelem 7.)* Budapest 2018.
- BOBORY Dóra*: *The Sword and the Crucible. Count Boldizsar Batthyany and Natural Philosophy in Sixteenth Century Hungary*. Cambridge 2009.
- BÓDI Ferenc*: *Merész Gyula tanulmány. (Csurgói Könyvtár XI.)* Kaposvár [é. n.] 31–32.
- BÓDINÉ FEKETE Éva*: *A gasztronómia története*. Budapest 2010.
- BONY, Alain*: *From A(ddison) to W(ordsworth) by way of S(terne): Variations on Continental Travel in the Eighteenth Century. Introduction*. In: Jean Viviés: *English Travel Narratives in the Eighteenth Century. Exploring Genres*. Aldershot–Vermont 2002. 3–19.
- BONTZ József*: *Keszthely város monográfiája*. Keszthely 1896.
- BORBÉLY Zoltán – KRISTÓF Ilona* (szerk.): *Acta Academiae Agriensis. Nova Series Tom. XLIV. (Sectio Historiae)* Tanulmányok Gebei Sándor 70. születésnapjára. Eger 2017.
- BRAUDEL, Fernand*: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Ford. *Pődör László*. Budapest 2004.
- BRAUDEL, Fernand*: *Franciaország identitása II. Az emberek és a dolgok*. Ford. *Mihancsik Zsófia*. Budapest 2004.
- BRAUN, Lily*: *Die Frauenfrage*. Leipzig 1901.

- BROWN, Keith*: Noble Society In Scotland: Wealth, Family and Culture, from Reformation to Revolution. Edinburg 2022.
- BUBRYÁK Orsolya*: Családtörténet és reprezentáció. A galgóci Erdődy-várkastély gyűjteményei. Budapest 2013.
- BURCHARDT, Jacob*: A reneszánsz Itáliában². Ford. *Elek Artúr*. Budapest 1978.
- BURKE, Peter*: Útmutatás az utazástörténet számára. Korall 7. (2006) 26. sz. 5–26.
- BURKE, Peter*: The Fortunes of the Courtier: The European Reception of Castiglione's Cortegiano. USA 1996.
- BUTTLAR, von Adrian*: Az angolkert. A klasszicizmus és a romantika kertművészete. Ford. *Havas Lujza*. Budapest 1999.
- BÜCHLER Sándor*: Goldmark Károlyról és atyjáról. Magyar Zsidó Szemle (1939) 56. sz. 33–36.
- CANNON, John*: Aristocratic Century. The peerage of the 18th Century England. Camebridge 1987.
- CHARTIER, Roger*: A világ mint reprezentáció. In: Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem. Szerk. Kisantal Tamás. Budapest 2009. 35–54.
- CICALEK, Theodor*: Beiträge zur Geschichte des Theresianum. Wien 1872.
- CZEGLÉDI Noémi* (szerk.): „Birodalmam alatt...” Gróf Grassalkovich Antal a birtokos, mecénás és magánember. (Gödöllői Múzeumi Füzetek 14) Gödöllő 2015.
- CZÓCH Gábor*: A társadalmi rétegződés vizsgálata mikrotörténelmi szempontból. In: Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) Szerk. Dobrossy István. Miskolc 2003. 44–60.
- CSÉBY Géza*: A keszthelyi Helikoni Ünnepségek rövid története 1817–1819-ig. In: Az ifjúság Helikoni Ünnepségei Keszthelyen. Szerk. *Szabolcs András*. Nagykanizsa 1998. 9–26.
- CSÉBY Géza*: Gróf Festetics György helye a magyar művelődéstörténetben, különös tekintettel a Magyar Minerva könyvsorozatra és a Helikoni Ünnepségekre. PhD értekezés. Szeged 2013. Online elérhető:
<http://doktori.bibl.uszeged.hu/id/eprint/2060/1/Cseby%20Geza%20Grof%20Festetics%20Gyorgy%20helye%20a%20magyar%20muvelodestortenetben1.pdf> (Letöltés: 2024.04.10.)
- CSÉBY Géza*: Nagyváthy János és a Helikon. Adalékok Nagyváthy János életrajzához. In: Nagyváthy János emlékkönyv. (Georgikon kiskönyvtár 23.) Szerk. Lukács Gábor – Kocsondi József. Keszthely 2007. 155–162.

- CSITE András*: Egy presztízorientált nagybirtok-üzem a 18–19. század fordulóján. A keszthelyi Festetics uradalom. In: Gazdaságtörténeti tanulmányok. (Zalai Gyűjtemény 34.) Szerk. Kapiller Imre. Zalaegerszeg 1993. 77–114.
- CSOMA Zsigmond*: Kertészet és polgárosodás. Az európai szőlészeti-borászati-kertészeti ismeretek oktatása, szaktanácsadása a Georgikonban és a keszthelyi uradalomban, a 18. sz. végétől a 19. sz. közepéig. Budapest 1997.
- D. MOHAY Borbála*: Esztétika és reprezentáció. Kertek Széchenyi Ferenc életében. Doktori disszertáció. Budapest 2022. Online elérhető: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/79351/dissz_d_mohay_borbala_irodalomtud.pdf?sequence=1 (Letöltés: 2024.04.10.)
- D. MOHAY Borbála*: The Social and Political Functions of Count Ferenc Széchenyi's Garden of Cenk. The Culture of the Aristocracy in the Habsburg Monarchy, 1750–1820. (Verflechtungen und Interferenzen. Studien zu den Literaturen und Kulturen im zentraleuropäischen Raum 8) Wien 2022. 362–375.
- DÁVID Ferenc*: Der Baumeister von Eszterháza – Johann Ferdinand Mödlhammer (1714–1778). In: Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Band 128.) Hrsg. Wolfgang Gürtler – Rudolf Kropf. Eisenstadt 2009. 429–452.
- DEWALD, Jonathan*: Az európai nemesség, 1400–1800. Ford. *F. Nagy Piroska*. Budapest 2002.
- Die Fürsten Esterházy: Magnaten, Diplomaten und Mäzene*. (Ausstellung der Republik Österreich des Landes Burgenland und Freistadt Eisenstadt) Eisenstadt 1995.
- DIEDERIKS, H. A.* [et. al.]: Nyugat-európai gazdaság- és társadalomtörténet a rurális társadalomtól a gondoskodó államig. Budapest 1995.
- DOBA Dóra*: Német utazók Magyarországon a 18. században. Világtörténet 21. (1999) 2. sz. 28–41.
- DOBROSSY István* (szerk.): Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) Miskolc 2003.
- DOMANOVSKY Sándor* (szerk.): Magyar Művelődéstörténet IV. Budapest [194?].
- DOMENOVÁ, Marcela*: Library catalogue from Sophie Berzeviczy's estate, Albert Berzeviczy's widow (a unique fragment of the family library from the second half of the 19th century). In: Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában. Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe. (Speculum Historiae Debreceniense. A debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 18.) Szerk. Bárány Attila [et. al.]. Debrecen 2014. 173–186.

DUINDAM, Jeroen: Vienna and Versailles. The Courts of Europe's Dynasties Rivals 1550–1780. Cambridge 2003.

ÉBLE Gábor: A Károlyi grófok nagykárolyi várkastélya és pesti palotája. Budapest 1897.

ELIAS, Norbert: A civilizáció folyamata: szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások. Ford. *Berényi Gábor*. Budapest 1987.

ELIAS, Norbert: Az udvari társadalom. A királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata. Ford. *Gellériné Lázár Márta – Harmathy Veronika – Németh Zsuzsa*. Budapest 2005.

EMBER Győző – HECKENAST Gusztáv (szerk.): Magyarország története 1686–1790. IV/2. Budapest 1989.

Encyclopedia Britannica (online változat): Lancelot Brown – In:

<https://www.britannica.com/biography/Lancelot-Brown> (Letöltés: 2022.09.29.)

Encyclopedia Britannica (online változat): Landscape architecture – In:

<https://www.britannica.com/art/landscape-architecture#ref918984> (Letöltés: 2022.09.29.)

Encyclopedia Britannica (online változat): Palace of Versailles – In:

<https://www.britannica.com/topic/Palace-of-Versailles> (Letöltés: 2022.09.29.)

ERDÉLYI Gabriella: Esterházy Miklós mint családfő: utódlás és érzelmek egy 17. századi arisztokrata dinasztiában és mozaikcsaládban. *Történelmi Szemle* 61. (2019) 4. sz. 657–680.

ESZTERHÁZY János: Az Eszterházy család és oldalágainak leírásához tartozó oklevéltár. Budapest 2012.

FÁBRI Anna: „Gibt es nur ein Wien?” Kazinczy kortársainak Bécs-élményei. *Sic itur ad astra* 20. (2009) 61. sz. 39–52.

FÁBRI Anna: Arany idők. Esmék és emberek gróf Teleki László neveltetésében. Budapest 2022.

FARKAS Noémi: Az halálnak képe, halotti beszédben lerajzolva. A megfigyelt és megfigyelő helyzete, a halotti beszéd és temetési szertartás reprezentációján keresztül. In: *Megformált beszéd, elfojtott hang. A reprezentáció politikai, művészeti és etikai kérdései*. Szerk. *Müllner András*. Budapest 2017. 23–35.

FATSAR Kristóf: Hungarian Orangeries until the Turn of the 19th Century, Orangeries and other greenhouses in Hungary in the 19th century In: *Orangeriekultur in Österreich, Ungarn und Tschechien. (Orangeriekultur Schriftenreihe des Arbeitskreises Orangerien in Deutschland e.V. Band 10.)* Hg. *Pawlak, Katja*. Berlin 2014. 60–81.

- FEHÉR Katalin*: A felvilágosodás pedagógiai eszméi és a főúri magánnevelés. Iskolakultúra 6. (1996) 2. sz. 85–93.
- FEHÉR Katalin*: Festetics György oktatási tevékenysége és a korabeli sajtó. Magyar Pedagógia 97. (1997) 1. sz. 61–77.
- FEJÉRDY Gergely*: 18. századi francia nyelvű utazók Magyarországon. Világtörténet 21. (1999) 2. sz. 42–56.
- FORRAY R. Katalin – HEGEDŰS T. András*: Cigány gyermekek szocializációja. Budapest 1998.
- FRAKNÓI Vilmos*: Gróf Széchenyi Ferencz 1754–1820. (Magyar Történeti Életrajzok) Budapest 1902.
- FRIEDEL, Egon*: Az újkori kultúra története IV. Felvilágosodás és forradalom. Ford. *Vas István – Adamik Lajos*. Budapest 1995.
- FUKÁRI Valéria*: Felső-magyarországi főúri családok. A Zayaiak és rokonaik a 16–19. században. Budapest 2007.
- FUTÓ János* (szerk.): A Kis-Balaton térsége. (A Balaton-felvidék természeti értékei II.) Veszprém 2001.
- FÜLÖP Éva Mária* (szerk.): Georgikon 200. Emlékkönyv a Georgikon alapításának 200. évfordulójára. Keszthely 1996.
- FÜLÖP Éva Mária* (szerk.): Griff karddal és rózsával: Az Esterházy család története. Tudományos előadás-sorozat az Esterházy család történetéről. (Annales Tataienses 7.) Tata 2014.
- FÜLÖP Géza*: A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18–19. század fordulóján. (A Skublics-család zalaszentbalázi könyvtára) Magyar Könyvszemle 90. (1974) 3–4. sz. 249–261.
- G. ETÉNYI Nóra*: A vizuális politikai információk és szimbólumok szerepe a kora újkorban. In: „Politica philosophiai okoskodás”. Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig. Szerk. Fazekas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc. Debrecen 2013. 87–97.
- G. ETÉNYI Nóra – HORN Ildikó* (szerk.): Idővel paloták...: magyar udvari kultúra a 16–17. században. Budapest 2005.
- G. GYÖRFFY Katalin*: Kultúra és életforma a XVIII. századi Magyarországon. Idegen utazók megfigyelései. (Művészettörténeti füzetek 20.) Budapest 1991.
- GAÁLNÉ MERVA Mária*: A Grassalkovich-uradalom művelődéstörténeti szerepe a 18–19. században Gödöllő mezővárosában. In: Discussiones Nogradienses II. Feudális társadalom? Szerk. Szirácsik Éva. Salgótarján 2011. 51–62.

- GALAVICS Géza*: A mecénás Esterházy Pál. (Vázlat egy pályaképhez). Művészettörténeti Értesítő 37. évf. (1988) 3–4. sz. 136–161.
- GERGELY András*: Kazinczy a történelemben. In: In: „Ragyogni és munkálni”: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről. Szerk. *Debreczeni Attila – Gönczy Monika*. Debrecen 2010. 285–293.
- GERGELY András* (szerk.): Magyarország története a 19. században. Budapest 2003.
- GERGELY András*: Széchenyi István. (Magyarok emlékezete) Pozsony 2006.
- GLÓSZ József*: Gabonakereskedelem és hadseregellátás. Történelmi Szemle 62. (2020) 4. sz. 595–608.
- GRANASZTÓI Olga*: Kazinczy és a korai angol tájképi kertek Magyarországon. In: „Ragyogni és munkálni”: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről. Szerk. *Debreczeni Attila – Gönczy Monika*. Debrecen 2010. 193–206.
- GRIFFEY, Erin* (ed.): Early modern court culture. London 2022.
- GROSSER, Thomas*: Tour de France – Frankreich als Ziel deutscher Reisender. In: Reisekultur: Von der Pilgerfahrt zum modernen Tourismus. Hrsg. *Hermann Bausinger – Klaus Beyrer – Gottfried Korf*. München 1999. 229–236.
- GRÜNWARD Béla*: A régi Magyarország. Budapest 1888.
- GUREVICS, Aron*: Az individuum a középkorban. Ford. *Vári Erzsébet*. Budapest 2003.
- GURKA Dezső* (szerk.): A báró Podmaniczky család szerepe a 18–19. századi magyar kultúrában. Budapest 2017.
- GÜRTLER, Wolfgang – KROPF, Rudolf* (Hrsg.): Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Band 128.) Eisenstadt 2009.
- H. BALÁZS Éva – KRÁSZ Lilla – KURUCZ György* (szerk.): Hétköznapi élet a Habsburgok korában, 1740–1815. (Mindennapi történelem sorozat) Budapest 2007.
- H. BALÁZS Éva*: Ki volt Rotenstein? *Ars Hungarica* 15. (1987) 2. sz. 133–138.
- HABERMAS, Jürgen*: A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. (Századvég könyvtár) Budapest 1993.
- HADOBÁS Pál* (szerk.): Az edelényi L’Hullier-Coburg-kastély. Edelény 2009.
- HALMOS Ferenc* [et. al.] (szerk.): pannon Enciklopédia. A magyarság kézikönyve. Bp. 1993. Oldalszámok nélküli online változat: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/pannon-pannon-enciklopedia-1/a-magyarsag-kezikonyve-2/kepzomuveszet-124C/iparmuveszet-a-barokk-korban-13AE/az-agyagmuvesseg-hazai-fejlodes-13BC/> (Letöltés: 2024.04.10.)

- HARANGI Szabolcs*: Egy vulkán, amely megrengette a világot. 200 éve tört ki a Tambora. Magyar tudomány 176. évf. (2015) 7. sz. 875–883.
- HÁSZ–FEHÉR Katalin*: A keszthelyi Helikon-ünnepségek a XIX. század elején. In: Az irodalom ünnepei: kultusztörténeti tanulmányok. Szerk. *Kalla Zsuzsa*. Budapest 2000. 173–187.
- HEILINGSETZER, Georg*: Aristokratie, Aufklärung und Architektur, Fürst Georg Adam Starhemberg und die Neugestaltung des Schlosses Eferding Durch Andreas Zach. Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs 13. Linz 1981. 249–287.
- HILL, Bridget*: *Servant's: English Domestic in the Eighteenth Century*. Oxford 1996.
- HÍVES-VARGA Aranka*: Inkluzív társadalom és nevelés. Oldalszámok nélküli online verzió: http://polc.ttk.pte.hu/tamop-4.1.2.b.2-13/1-2013-0014/94/4_tma_bikulturlis_szocializci.html (Letöltés: 2021.04.18.)
- HLAVIN-SCHULZE, Karin*: »Man reist ja nicht, um anzukommen«. Reisen als kulturelle Praxis. Frankfurt/Main 1998.
- HORÁNYI Mátyás*: *Eszterházy vigasságok*. Budapest 1959.
- HORVÁTH József*: Adalékok a XVII–XVIII. századi temetkezési szokások kutatásához. In: Arrabona – Múzeumi közlemények 31–33. Szerk. *Dr. Filep Antal – Némethné Jankovits Györgyi*. Győr 1994. 95–109.
- HUDI József*: Veszprém vármegye politikai elitje a XVIII–XIX. században (1711–1918). In: *Átmenet, avagy Veszprém megye a rendszerváltás időszakában*. Szerk. *Oláh Miklós*. Veszprém 1995. 25–61.
- HUIZINGA, Johan*: *A középkor alkonya*. (Pro Memoria sorozat) Ford. *Szerb Antal*. Budapest 1979.
- HUIZINGA, Johan*: *Patriotizmus, nacionalizmus*. Ford. *Szentkúty Pál*. [h. n.] [é. n.].
- IFJ. BARTA János*: Arisztokraták Mária Terézia mezőgazdasági társaságaiban. In: *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában*. Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe. (Speculum Historiae Debreceniense. A debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 18.) Szerk. *Bárány Attila* [et. al.]. Debrecen 2014. 431–450.
- IGÁLFFY-IGÁLY, Ludwig*: *Das Theresianum – Werden und Wandlungen in drei Jahrhunderten*. In: *Maria Theresia – Gedenkjahr 1980: Theresianische Akademie in Wien*. Hrsg. *Alfred Weissgräber*. Wien 1980. 18–49.
- IM HOF, Ulrich*: *A felvilágosodás Európája*. Ford. *Zalán Péter – Szántay Antal*. Budapest 1995.
- ISKI Szilvia*: 1811. augusztus 31. – Festetics László esküvője. Hétköznapi történetek. Iski Szilvia oldala. Oldalszámok nélküli online verzió:

<https://www.iskiszilvia.hu/index.php/2023/08/24/1811-augusztus-31-festetics-laszlo-eskuvoje/> (Letöltés: 2024.02.16.)

- JÁNOS Szabolcs*: Magyar főúri családok Bécs 18. századi színházi kultúrájában. In: MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára. Szerk. *Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina*. Budapest 2016. 341–346.
- JENEY-TÓTH Annamária*: A fejedelmi udvar az Erdélyi Fejedelemségben. *Korunk* 3. (2013) 3. sz. 27–33.
- JENEY-TÓTH Annamária*: Adalékok az udvari familiárisi karrierhez I. Rákóczi György udvarában, különös tekintettel az 1630–1638 közötti évekre. In: *Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában. Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe (Speculum Historiae Debreceniense. A debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 18.)* Szerk. *Bárány Attila* [et. al.]. Debrecen 2014. 319–332.
- KÁLLAY István*: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Budapest 1980.
- KELEMEN Elemér*: A modern oktatási rendszer kialakulása Magyarországon, különös tekintettel a középiskola 19. századi történetére. *Neveléstörténet* 1. évf. (2004) 1. sz. 9–16.
- KISLUK-GROSHEIDE, Danielle – RONDOR, Bertrand* (eds.): *Visitors to Versailles: From Louis XIV. to the French Revolution*. New York – New Haven – London 2018.
- KISS Jenő – PUSZTA Ferenc* (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest 2003.
- KLEMPA Károly*: II. József látogatása Keszthelyen. Keszthely 1940.
- KLEMPA Károly*: A keszthelyi Festetics könyvtár. Keszthely 1938.
- KLEMPA Károly*: A keszthelyi Festetics-féle zeneiskola. Győr 1938.
- KLINGENSMITH, Samuel John*: *The Utility of Splendor, Ceremony, Social life and Architecture at the Court of Bavaria, 1600-1800*. London 1993.
- KÓCZIÁNY László*: Apór Péter és műve. In: *Apor Péter: Metamorphosis Transylvaniae*. Bukarest 1978. 5–21.
- KÓKAY György*: Irodalmi élet a 18–19. század fordulóján. In: *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Szerk. *Uő.* Budapest 1983. 155–161.
- KOLTAI András*: Batthyány Ádám: egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. Győr 2012.
- KOSÁRY Domokos*: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest 1980.
- KOSÁRY Domokos*: *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*. Budapest 1990. 11–236.
- KOSTYÁL István*: Festetics László kísérletei közkönyvtárak alapítására. In: *Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve (1961–62)*. Szerk. *Dezsényi Béla*. Budapest 1963. 280–290.

- KOVÁCS Ákos András*: Volksaufklärung és politikai nyelvek Magyarországon a 18–19. század fordulóján. In: „Politica philosophiai okoskodás”. Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig. Szerk. *Fazekas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc*. Debrecen 2013. 175–191.
- KÖKÉNYESI Zsolt*: A hasznos állampolgár képzése, Közjó és oktatás-nevelés kapcsolata a 18. századi Habsburg Monarchiában. *Történelmi Szemle* 58. (2016) 4. sz. 519–532.
- KÖKÉNYESI Zsolt*: A magyar arisztokraták integrációja a bécsi udvarba 1711 és 1765 között. PhD disszertáció. Budapest 2016. Online:
https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/32581/Kökényesi%20Zsolt_disszertáció.pdf?sequence=1&isAllowed=y (Letöltés: 2022.09.29.)
- KÖKÉNYESI Zsolt*: „A nemesi erények műhelye” a Collegium Theresianum mint lovagi akadémia. *HK* 126. (2013) 1. sz. 134–148.
- KÖKÉNYESI Zsolt*: A tudomány és a nyilvánosság kapcsolata egy nemesi akadémia példáján: A bécsi theresianum reprezentációja a 18. században. *Világtörténet* 2. (34.) (2012) 1–2. sz. 35–68.
- KÖKÉNYESI Zsolt*: „Vég nélkül való Nagyság”. Reprezentáció és önkép a 18. századi főúri halotti beszédekben. *Aetas* 30. (2015) 1. sz. 162–183.
- KÖRNER, Stefan*: Mit Königlichem Anspruch Glanz, Macht und Mythos der Fürsten Esterházy durch die Silbermöbel der Forchtensteiner Schatzkammer. In: *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Band 128.)* Hrsg. Wolfgang Gürtler – Rudolf Kropf. Eisenstadt 2009. 219–247.
- KRÁSZ Lilla – KURUCZ György* (szerk.): Edelényi hétköznapiak a 18. században. [h. n.] 2014.
- KRÁSZ Lilla*: Bibliofil főurak: Festetics György gróf orvostudományi könyvgyűjteményéről (Vázlat). In: *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Szerk. *Nyerges Judit – Verók Attila – Zvara Edina*. Budapest 2016. 425–434.
- KRÁSZ Lilla*: „Respublica litteraria Podmaniczkyana”: Bárá Podmaniczky József nyugat-európai utazása egy útitárs naplójának tükrében. In: *A bárá Podmaniczky család szerepe a 18–19. századi magyar kultúrában*. Szerk. *Gurka Dezső*. Budapest 2017. 73–87.
- KRUEDENER, Jürgen Freiherr von*: Die Rolle des Hofes im Absolutismus. (Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Bd. 19.) Stuttgart 1973.
- KRUEGER, Rita*: Czech, German, and Noble: Status and National Identity in Habsburg Bohemia. Oxford 2009.
- KULCSÁR Krisztina*: A politikai és társadalmi elit utazásai. *Korall* 7. (2006) 26. sz. 99–127.

- KURUCZ György*: A Carolina resolutio és a protestáns vallásgyakorlat: Erdélyi reformátusok kísérlete angol világi és egyházi támogatás biztosítására a 18. század első felében. In: Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter korában. Szerk. *Kurucz György – Sepsi Enikő*. Budapest 2013. 11–24.
- KURUCZ György*: A Festeticsék. Egy család változó korszakai. *Rubicon* 24. (2013) 8. sz. 21–31.
- KURUCZ György*: A „jó királynő” emlékezetes cselekedete: az úrbéri rendelet. In: Mária Terézia emlékkönyv. Szerk. Bódvai András. Budapest 2022. 75–93.
- KURUCZ György*: A racionális gazdálkodás könyvészete az egykori Podmaniczky és Prónay családi könyvtárak állományában. In: A báró Podmaniczky család szerepe a 18–19. századi magyar kultúrában. Szerk. *Gurka Dezső*. Budapest 2017. 191–204.
- KURUCZ György*: A „technological journey” normái: georgikoni tanárok utazási instrukciói a 19. század elején. *Kaleidoscope: művelődés- tudomány- és orvostörténeti folyóirat* 9. (2018) 17. sz. 261–274.
- KURUCZ György*: Adminisztráció és likviditás: gróf Festetics László anyagi helyzete a 19. század első évtizedeiben. *Orpheus Noster* 9. (2018) 1. sz. 7–21.
- KURUCZ György*: Adminisztráció, gazdálkodás, adósságkezelés: Gróf Festetics László pénzügyi helyzete az apai örökség átvételétől a zárgondnokság időszakáig (1820–1830). *Századok* 150. (2016) 3. sz. 535–584.
- KURUCZ György*: Adósság, hitel, törlesztés, Festetics György pénzügyi helyzete 1782 és 1818 között. *Századok* 140. (2006) 3. sz. 539–565.
- KURUCZ György*: Agrárszakképzés és piackutatás: a „technológiai utazás” gyakorlata gróf Festetics László modernizációs törekvéseiben. In: Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2019: Uradalom – Vállalat. Szerk. *Kövér György* [et. al.]. Budapest 2019. 193–214.
- KURUCZ György*: Az „új mezőgazdaság” irodalma az egykori Festetics-könyvtár anyagában. *Magyar Könyvszemle* 106. (1990) 1–2. sz. 32–44.
- KURUCZ György*: Bevétel, adósság, hitelforgalom: Adatok a Batthyány család pénzügyi helyzetéhez a 18–19. század fordulójának időszakából. In: A földesurak szerepe. Szerk. *Szirácsik Éva*. Budapest 2018. 134–147.
- KURUCZ György*: „Én tehát keszthelyi ember vagyok!”: Kazinczy Ferenc és a helikoni ünnepek. *Sic itur ad astra* 20. (2009) 61. sz. 79–88.
- KURUCZ György*: Göttingentől Keszthelyig: Asbóth János (1768–1823) tanári és uradalmi tisztii tevékenysége, 1801–1818. *Századok* 147. (2013) 4. sz. 1031–1060.

- KURUCZ György*: Haditörvényszéki eljárás gróf Festetics György alezredes ellen 1790-ben. In: „Emlékezzetek róla, ha újra csatára kelek!” Tanulmányok Hermann Róbert 60. születésnapja tiszteletére I. Budapest 2023. 531–539.
- KURUCZ György*: Irodalmunk „jó embere”: Festetics György és a magyar felvilágosodás. Magyar Napló 18. (2006) 5. sz. 18–26.
- KURUCZ György*: „Kedves Hazámfiain, mozdulni kell...”: Georgikoni peregrinatio oeconomica a 19. század elején. Budapest 2020.
- KURUCZ György*: Kényszerhelyzet és vízió: Gróf Festetics György és a magyarországi agrárszakoktatás a 18–19. század fordulóján. In: Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában. Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe. (Speculum Historiae Debreceniense. A debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 18). Szerk.: *Bárány Attila* [et. al.] Debrecen 2014. 451–463.
- KURUCZ György*: Keszthely grófja. Gróf Festetics György. Budapest 2013.
- KURUCZ György*: Könyv és főnemesi műveltség: Festetics György magánkönyvtára katonai pályára lépésének kezdetén. Aetas 21. (2006) 2–3. sz. 93–108.
- KURUCZ György*: Köznemesi vagyoni állapot a Dunántúlon: Pallini Inkey Boldizsár 1792. évi hagyatéka. Századok 143. (2009) 5. sz. 1199–1237.
- KURUCZ György*: „Mióta hazámból elindultam...”: Technológiai utazás és szociokulturális dimenziók 1820–1825. Sárospataki Füzetek 23. (2019) 1. sz. 61–76.
- KURUCZ György*: Peregrinatio oeconomica: Georgikoni tanárok nyugat-európai tanulmányútjai a 19. század első évtizedeiben. Századok 151. (2017) 5. sz. 1007–1024.
- KURUCZ György*: Theory and experience: two professors of the first Hungarian farming college in Western Europe. In: Changes in the image of man from the Enlightenment to the age of Romanticism: Philosophical and scientific receptions of (physical) anthropology in the 18–19th centuries. Ed. *Gurka Dezső*. Budapest 2019. 266–276.
- KURUCZ György*: Válogatás Gerics Pál georgikoni tanár nyugat-európai jelentéseiből és leveleiből. FONS 13. (2006) 2. sz. 245–296.
- KURUCZ György*: Verwandtschafts- und Finanzbeziehungen Zwischen den Ungarischen Adelsfamilien der Festetics und Eszterházy: Die Verbindung des Keszthely-Zweiges der Festetics und des Zólyom-Zweiges der Eszterházy am Ende des 18. Jahrhunderts. In: Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgerland Band 128.) Hrsg. *Wolfgang Gürtler – Rudolf Kropf*. Eisenstadt 2009. 453–469.

- KÜPPER, Peter*: Ein holländische Adelsbibliothek aus dem 18. Jahrhundert (Schloss Amerongen). In: *Buch und Sammler: Private und öffentliche Bibliotheken im 18. Jahrhundert*. Hg. *Carl Winter*. Heidelberg 1979. 109–114.
- LASLETT, Peter*: *The World We Have Lost – further explored*³. London 1983.
- LEJEUNE, Philippe*: *Önéletírás, élettörténet, napló. (Szöveg és emlékezet)* Ford. Z. varga Zoltán [et. al.]. Bp. 2003.
- LIEBETSEDER, Mathis*: *Die Kavalierstour. Adelige Erziehungsreisen im 17. und 18. Jahrhundert*. Köln–Weimar–Wien 2004.
- LOJKÓ Miklós*: A Hannover királyi dinasztia. Rubicon Online. Oldalszámok nélkül: <https://rubicon.hu/cikkek/a-hannover-kiralyi-dinasztia> (Letöltés: 2024.03.28.)
- LOTTE, Günther – D' APRILE, Iwan* (Hrsg.): *Hofkultur und aufgeklärte Öffentlichkeit: Potsdam im 18. Jahrhundert im europäischen Kontext*. Berlin 2006.
- LUKÁCS Gábor*: A Festetics-birtok gazdálkodási és vezetési reformja a XVIII. század végén. PhD értekezés. Keszthely 2009. Online: (http://konyvtar.uni-pannon.hu/doktori/2009/Lukacs_Gabor_dissertation.pdf) (Letöltés: 2022.09.29.)
- LUKÁCS Gábor*: Nagyváthy, a Festetics-birtok tudós „directora”. In: Nagyváthy János emlékkönyv. (Georgikon kiskönyvtár 23.). Szerk. *Lukács Gábor – Kocsondi József*. Keszthely 2007. 85–120.
- MÁLYUSZ Elemér*: *Magyarország története a felvilágosodás korában*. Budapest 2006.
- MARKÓ Árpád*: Insurrectio és állandó hadsereg. In: *Magyar művelődéstörténet IV*. Szerk. *Domanovszky Sándor*. Budapest [194?] 251–277.
- MAZA, Sarah C.*: *Servants and Masters in Eighteenth-Century France: The Uses of Loyalty*. Princeton – New Jersey 1983.
- MENNELL, Stephen*: *All Manners of Food: Eating and Taste in England and France from the Middle Ages to the Present*. Oxford 1985.
- MEZEI Márta*: Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben. Budapest 1994. 5–22.
- MIKONYA György*: A főúri udvari élet tanulmányozásának neveléstörténeti jelentősége. *Neveléstörténet* 21. (2013) 3–4. sz. 43–59.
- MINGAY, G. E.*: *The Gentry: The Rise and Fall of Ruling Class*. London – New York 1978.
- MISKOLCZY Ambrus*: A nyelvújítási viták metapolitikája: A „debreceni grammatika” és a „rosta” szellemisége ellen. In: *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig II*. Szerk. *Uő*. Budapest 2009.
- MISKOLCZY Ambrus*: *Kazinczy Ferenc nemzetpolitikája a napóleoni háborúk korában*. Magyar Kisebbség 14. évf. (2009) 53–54. sz. 236–265.

- MOCSÁRY Lajos*: A régi magyar nemes: Észrevételek Grünwald Béla A régi Magyarország című munkájára. Budapest 1889.
- MÓD Aladár*: 400 év küzdelem az önálló Magyarországért. Bp. 1951.
- MONOK István*: A Nádasdy család sárvári és pottendorfi udvara és könyves műveltsége. In: Kék vér, fekete tinta: arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700. Szerk. *Uő.* Nemzetközi vándorkiállítás: Zagreb, Bratislava, Martin, Budapest, Burg Forchtenstein. 2005–2007. 69–86.
- MONOK István*: Udvertartási minták, korszerű ismeretanyag a 16–17. század fordulójának főúri könyvtáraiban Magyarországon. In: Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai. Szerk. G. *Etényi Nóra* – *Horn Ildikó*. Bp. 2010. 67–76.
- MONTANARI, Massimo*: Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete. (Európa születése) Ford.: *Kövendy Katalin*. Budapest 1996.
- MÓRICZ Péter* (szerk.): Batthyány Lajos nádor. Körmend 2017.
- MÜLLER Róbert*: A Phoenix gálya története. *pannon Tükör* 27. évf. (2022) 3. sz. 62–72.
- NAGY Beáta*: A Habsburg-ház nevelési szokásai: Mária Terézia és II. József. Neveléstörténet 21. (2013) 3–4. sz. 105–112.
- NAGY Zoltán* (szerk.): A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden. Körmend 2006.
- NÉGYESY László*: Gróf Festetics György a magyar irodalomban. In: Keszthelyi Helikon. Szerk. *Lakatos Vince*. Keszthely 1925. 37–325.
- NYIRI Péter*: „A magyar szó, ha rossz is, jobb mint az idegen. A (német nyelvi) purizmus és a magyar nyelvújítás. In: „Ragyogni és munkálni”: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről. Szerk. *Debreczeni Attila* – *Gönczy Monika*. Debrecen 2010. 32–41.
- O’KELLY, Helen Watanabe*: Court Culture in Dresden From Renaissance to Baroque. London 2002.
- ÓDOR Imre*: A „hivatali elit” Baranya vármegyében (1711–1813). Levéltári Szemle 14. (1995) 2. sz. 21–34.
- ÓDOR Imre*: A „vérrel adózás” illúziója (Nemesi felkelés és adómentesség a felvilágosodás és a francia háborúk korában). Levéltári Közlemények 58. (1987) 1–2. sz. 159–173.
- ÓDOR Imre* – *PÁLMÁNY Béla* – *TAKÁCS Péter* (szerk.): Mágnások, birtokosok, címereslevelek. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen 1997.
- ÓDOR Imre*: Az 1809. évi nemesi összeírás Baranya megyében. Levéltári Szemle 36. (1986) 3. sz. 26–43.

- ÓDOR Imre*: Nemesi társadalom a török hódoltság utáni Baranyában. In: Baranyai Történetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1990/1991. Szerk. *Szita László*. Pécs 1992. 61-92.
- OJTOZI Eszter*: Adatok gróf Dessewffy József könyvtáráról. Magyar Könyvszemle 120. (2004) 4. sz. 392–395.
- OLTER László*: Brit utazók Magyarországon 1792–1815. Történelmi Szemle 42. (2000) 3–4. sz. 267–291.
- ORTUTAY Gyula* (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon. I–V. Budapest 1977–1982. (<http://mek.niif.hu/02100/02115/html/>) (Utolsó letöltés: 2017. 03. 26.)
- P. HORVÁTH Viktória*: Ráckeve barokk gyöngyszeme, a Savoyai-kastély. Várak, kastélyok, templomok 15. (2019) 3.sz. 29–31.
- PÁL József* (szerk.): Világirodalom. Bp. 2005. Oldalszámok nélküli online verzió, 4.2.1.4 Rousseau alfejezet: https://mersz.hu/hivatkozas/virolod_sec3_4_2_1_4/kom/1 (Letöltés: 2024.04.10.)
- PÁLFFY Géza*: A tizenhatodik század története. (Magyar Századok 6.) Bp. 2000.
- PÁLFFY Géza*: Der Aufstieg der Familie Esterházy in die Ungarische Aristokratie. In: Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Bürgerland Band 128.) Hrsg. Wolfgang Gürtler – Rudolf Kropf. Eisenstadt 2009. 19–46.
- PÁLFFY Géza*: Pozsony megyéből a Magyar Királyság élére. Karrierlehetőségek a magyar arisztokráciában a 16–17. század fordulóján. (Az Esterházy, a Pálffy és az Illésházy család felemelkedése). Századok 143. (2009) 4. sz. 853–882.
- PÁLMÁNY Béla*: Nógrád vármegye nemességének átrétegződése 1542–1848. Századok 119. (1985) 1. sz. 3–41.
- PAPP Imre*: A francia nemesi társadalom a XVIII. században. Budapest 2005.
- PÁSZTOR Emese* (szerk.): Az Esterházy-kincstár textíliái kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében. Budapest 2010.
- PÉCZELY Piroska*: A keszthelyi Festetics kastély és belső berendezése. Budapest 1958.
- PEDLOW, Gregory W.*: The Survival of the Hessian Nobility 1770–1870. Princeton 1988.
- PINTÉRNÉ VÍGH Éva*: Udvar és udvari ember a 16. századi Itáliában. Világtörténet 9. (1987) 1. sz. 13–15.
- PLETICHA, Eva*: Adel und Buch, Studien zur Geisteswelt des fränkischen Adels am Beispiel seiner Bibliotheken vom 15. bis zum 18. Jahrhundert. (Veröffentlichungen der Gesellschaft für Fränkische Geschichte, Reihe 9.) Neustadt 1983.

- PLUMB, John Harold*: Sir Robert Walpole. Vols. I–II. London 1956–1960.
- PORTER, Roy*: English Society in the Eighteenth Century. Harmondsworth 1982.
- PRICE, George*: A Treatise on the Law of the Exchequer: Stating and Explaining the Course and Practice of the Court. London 1830.
- PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András*: Neveléstörténet. Budapest 1996.
- R. VÁRKONYI Ágnes* (szerk.): Magyar reneszánsz udvari kultúra. Budapest 1987.
- RADVÁNSZKY Béla*: Magyar családélet és háztartás a XVI és XVIII. században I. Gyula 1986.
- RÁKOSSY Anna*: Beiträge zur Entwicklung der Schatzkammer der Fürsten Esterházy im 18. Jahrhundert. In: Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgerland Band 128.) Hrsg. Wolfgang Gürtler – Rudolf Kropf. Eisenstadt 2009. 201–216.
- RÁKOSSY Anna*: Egy forrásértékű inventárium 1778-ból az Esterházy-kincstár „mobilis” darabjairól. Ars Perennis. Fiatal Művészettörténészek II. Konferenciája. Szerk. Tüskés Anna. Budapest 2010. 293–301.
- REIF, Heinz*: Westfälischer Adel 1777–1860: Vom Herrschaftsstand zur regionalen Elite. Göttingen 1979.
- ROMSICS Ignác*: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Budapest 2011.
- S. LAUTER Éva*: Főúri kertek és reprezentáció a 17. században. In: Európa híres kertjei. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról. Szerk. R. Várkonyi Ágnes – Kósa László – Várkonyi Gábor. Budapest 1993. 87–104.
- SÁGI Károly*: Antonio Borri – Bori Antal. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18. Szerk. Törőcsik Zoltán – Uzsoki András. Veszprém 1986. 437–445.
- SARTI, Raffaella*: Europe at Home. Family and Material Culture 1500–1800. New Haven – London 2002.
- SCOTT, Hamish M.* (ed.): The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. Vol. I.: Western Europe. London – New York 1995.
- SCHENKER Tamás* (szerk.): Sách, avagy Királyos játéknak szabott Rend-tartási. Bp. 2015.
- SCHEUTZ, Martin – WÜHRER, Jakob*: Zu Diensten Ihrer Majestat: Hofordnungen und Instruktionsbücher am frühneuzeitlichen Wiener Hof. (Quelleneditionen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 6.) Wien – München 2011.
- SCHEUTZ, Martin – WÜHRER, Jakob*: Editionsteil. In: Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800). Eine Annäherung. (Forschungen zur Landeskunde

- von Niederösterreich 31. Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 47.) Hrsg. *Pangerl, Irmgard – Scheutz, Martin – Winkelbauer, Thomas*. Wien 2007. 95–228.
- SCHEUTZ, Martin – WÜHRER, Jakob*: Dienst, Pflicht, Ordnung und „gute policey“, Instructinsbücher am Wiener Hof im 17. und 18. Jahrhundert. In: *Der Wiener Hof im Spiegel der Zeremonialprotokolle (1652–1800). Eine Annäherung. (Forschungen zur Landeskunde von Niederösterreich 31. Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 47.)* Hrsg. *Pangerl, Irmgard – Scheutz, Martin – Winkelbauer, Thomas*. Wien 2007. 15–94.
- SCHLAG, Gerald*: Schloss Esterházy in Eisenstadt im 18. Jahrhundert. In: *Die Familie Esterházy im 17. und 18. Jahrhundert. (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Band 128.)* Hrsg. Wolfgang Gürtler – Rudolf Kropf. Eisenstadt 2009. 269–287.
- SCHWARZ, Leonard*: English servants and their employers during the eighteenth and nineteenth centuries. *Economic History Review* 52. (1999) 2. sz. 236–256.
- SEGESVÁRY Viktor*: A Ráday könyvtár 18. századi története. (A Ráday-gyűjtemény tanulmányai 4.) Budapest 1992.
- SISA József*: Count Ferenc Széchenyi's Visit to English Parks and Gardens in 1787. *Garden History* Vol. 22. (1994) 1. sz. 64–71.
- SOMLAI Péter*: A „hagyományos háztartások” és a „polgári intimitás”. (Két típus a családi kapcsolatok társadalomtörténetéből). *Szociológia* 85. évf. (1984) 1–2. sz. 1–23.
- SOÓS István*: „Meg nem fogható, mint lehet a német nyelvet nem-szépnek iserni”: A német nyelv helye és szerepe Kazinczy Ferenc életművében. *Sic itur ad astra* 20. (2009) 61. sz. 213–229.
- STAGL, Justin*: Eine Geschichte der Neugier. Die Kunst des Reisens 1550–1800. Wien – Köln – Weimar 2002.
- STEEDMAN, Carolyn*: The Servant's labour: The business of life, England, 1760–1820. *Social History* 29. (2004) 1. sz. 12–16.
- STOBART, Jon*: Gentlemen and shopkeepers: supplying the country house in eighteenth-century England. *Economic History Review* 64. (2011) 885–904.
- STOBART, Jon*: Travel and the British country house: Cultures, critiques and consumption in the long eighteenth century. Manchester 2017.
- STOBART, Jon – ROTHERY, Mark*: Consumption and the Country House. Oxford 2016.
- STOHL Róbert*: Fragmenta Takatsiana: források és kiegészítések péteri és téti Takáts József (1767–1821) életrajzához. Doktori értekezés. Szeged 2009. Online: <http://doktori.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/1313/3/stohl-diss.pdf> (Letöltés: 2022.09.29.)

- STOHL Róbert: Festetics László neveltetéséről. In: Lymbus: magyarságtudományi forrásközlemények. Főszerk. Ujváry Gábor. Budapest 2008.
- STONE, Lawrence: The Crisis of the Aristocracy, 1558–1641. Oxford 1965.
- SÜLE Sándor: A keszthelyi Georgikon. Budapest 1967.
- SZABÓ Dezső: A herceg Festetics-család története. Budapest 1928.
- SZABÓ Dezső: A megyék ellenállása Mária Terézia úrbéri rendeleteivel szemben. (Értekezések a történeti tudományok köréből, XXV. k. 3. sz.) Szerk. Fináczy Ernő. Budapest 1934.
- SZABÓ Péter: A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány. Budapest 1989.
- SZAKÁLY Orsolya: Egy vállalkozó főnemes: Vay Miklós báró. Budapest 2003.
- SZALISZNYÓ Lilla: „Most kenyeret keresünk kapával és tollal”: Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Sándor gazdasági mindennapjai. In: „Ragyogni és munkálni”: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről. Szerk. Debreczeni Attila – Gönczy Monika. Debrecen 2010. 326–337.
- SZÁNTÓ Imre: A parasztság kisajátítása és mozgalmai a Gróf Festeticsek Keszthelyi ágának birtokain. Budapest 1954. 110–183.
- SZARVASI Margit: Magánkönyvtáraink a XVIII. században. Budapest 1939.
- SZAUDER József: Az udvari ember. Nyugat 34. (1941) 2. sz. Oldalszám nélküli online verzió: <http://epa.oszk.hu/00000/00022/00661/21173.htm> (Letöltés: 2022.09.29.)
- SZÉKELY László: „Az teátrumon ágáló asszonyoknak, leányoknak köntöseik közben kurták, térden alól kevéssel érnek, hogy lábok mozgása jobban kilássék...”. In: Bécsi utazások: 17–18. századi útinaplók. (Hungarica varietas) s. a. r. S. Sárdi Margit. Budapest 2000.
- SZEKERES András: Mikrotörténelem és általános történeti tudás. In: Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) Szerk. Dobrossy István. Miskolc 2003. 20–30.
- SZELESTEI N. László: Egy esztergomi köznemes: Somogyi János könyvtára. Magyar Könyvszemle 119. (2003) 1. sz. 105–116.
- SZEMETHY Tamás: Katonabárók és hivatalnok grófok. Budapest 2020.
- SZERB Antal: Magyar irodalomtörténet. Budapest 1934. 187–235.
- SZILÁGYI András (szerk.): Műtárgyak a fraknói Esterházy-kincstárból az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében. Budapest 2014.
- SZILÁGYI Márton: „...kétezerháromszáznyolcvanhét napig szenvedtem.” A fogság helyzete mint téma Kazinczy Ferenc *Fogságom naplója* című művében. Sic itur ad astra 20. (2009) 61. sz. 89–96.

- SZÖGI László*: Peregrináció és reformáció. Milyen külföldi egyetemekre jártak tanulni a 16–18. századi magyar diákok? *Rubicon* (2017) 12. sz. 50–57.
- SZVIRCSEK Ferenc* (szerk.): A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII. Salgótarján 1981.
- TAKÁTS József*: A csinosodás politikai nyelve. In: „Politica philosophiai okoskodás”. Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig. Szerk. *Fazekas Gergely Tamás – Miru György – Velkey Ferenc*. Debrecen 2013. 149–159.
- Tolnai Új Világlexikon VII. k. Az általános tudás és műveltség tára. Budapest 1927. 15.
- TÓTH G. Péter*: A „közösség” megalkotása, széthullása és felszámolása. In: Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok. (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) Szerk. *Dobrossy István*. Miskolc 2003. 370–393.
- TÓTH Gyula*: Apor Péter. In: *Metamorphosis Transylvaniae: azaz Erdélynek átváltozása*. Szerk. *Tóth Gyula*. Budapest 1972. 97–105.
- TÓTH István György*: Harangkongás és óraketyegés. A parasztok és kisnemesek időfogalma a 17–18. században. In: „Atyám megkövetelte a pontosságot”. Ember és idő viszonya a történelemben. (Századok könyvek) Szerk. *Fónagy Zoltán*. Budapest 2016. 51–74.
- TUSOR András – Dr. SAHIN-TÓTH Gyula*: Gasztronómia. Étel- és italismeret. Budapest 2006.
- UNTERHOLZNER, Daniela*: Bianca Maria Sforza (1472–1510): Herrschaftliche Handlungsspielräume einer Königin vor dem Hintergrund von Hof, Familie und Dynastie. Dissertation. Innsbruck 2015.
- VÁCZY János*: Kazinczy Ferenc és kora I–II. S. a. r. *Kováts Dániel*. Debrecen 2012.
- VADERNA Gábor* (Hg.): The Culture of the Aristocracy in the Habsburg Monarchy, 1750–1820. (Verflechtungen und Interferenzen. Studien zu den Literaturen und Kulturen im zentraleuropäischen Raum 8) Wien 2022.
- VARGA Kálmán*: A gödöllői kastély évszázadai. Budapest 2000. 9–154.
- VEBLEN, Thorstein*: The Theory of the Leisure Class. Oxford 2007.
- VEBLEN, Thorstein*: A dologtalan osztály elmélete. Ford. *Berényi Gábor*. Budapest 1975.
- VÉCSEY Alex*: Festetics László, a magyar Hercules – Johann Jakob Stunder festményén. *Artmagazin* 84 XIII. (2015) 10. sz. 30–35. Online: <https://www.artmagazin.hu/articles/archivum/449fd126030d75325381a938a71c312d> (Letöltés: 2024.03.02.)
- VIRÁG Irén*: A magyar főrangúak nevelői a 19. század kezdetén. *Zempléni Múzsza* 8. (2008) 1. sz. 20–32.

- VIRÁG Irén*: Az arisztokrácia neveltetése Magyarországon 1790–1848. Doktori értekezés. Eger 2013. <https://docplayer.hu/19507830-Virag-iren-a-magyar-arisztokracia-neveltetese-1790-1848.html> (Letöltés: 2022.09.29.)
- VIRÁG Irén*: Über die Privaterzieher des Hochadels in Ungarn zu Beginn des 19. Jahrhunderts. In: Germanistische Studien 6. Az Eszterházy Károly Főiskola tudományos közleményei. Tanulmányok a német nyelv és irodalom köréből. Eger 2007. 233–235
- VÖRÖS Károly* (szerk.): Magyarország története 1790–1848. V/1. Budapest 1980.
- WEBER, Max*: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. (Ars Sociologica) Ford. Ábrahám Zoltán. Bp. 2020.
- WEISS-KREJCI, Estella*: Heart burial in medieval and early post-medieval Central Europe. In: Body Parts and Bodies Whole. Changing Relations and Meanings. Eds. Katharina Rebay-Salisbury – Marie Louise Stig Sørensen – Jessica Hughes. Oxford–Oakville 2010. 119–134.
- WELLMANN Imre*: Az udvari ember. In: Magyar Művelődéstörténet. IV. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp. [194?]. 281–306.
- WILLIAMS, J. D.*: The noble household as a unit of consumption: the Audley End experience 1765–1797. Essex Archeology and History 3. (1992) 23. sz. 67–78.
- WILSON, R. G. A. – MACKALAY, A. L.*: How much did the English country house cost to build, 1660–1880? Economic History Review 52. (1999) 3. sz. 436–468.
- WILSON, Richard L. – MACKLEY, Alan*: Creating Paradise: The Building of the English Country House, 1660–1880. Hambledon – London 2000.
- WOLFSGRUBER, Cölestin*: Geschichte der Loretokapelle bei St. Augustin in Wien. Wien 1886.
- WÜHRER, Jakob*: Ein teilausgebautes Haus ohne Fundament? Zum Forschungsstand desfrühneuzeitlichen Wiener Hofes am Beispiel der Organisationsgeschichte. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (2009) 117. sz. 23–50.
- ZAKAR Péter*: A tábori püspökség felállításának előzményei a XVII–XVIII. században. In Lymbus, Magyarságtudományi Forrásközlemények (2005) 3. sz. 295–314.
- ZEMPLÉNYI Ferenc*: Az európai udvari kultúra és a magyar irodalom. Budapest 1998.
- ZEMPLÉNYI Ferenc*: Lovagi kultúra. Rubicon (Online plusz). Oldalszámok nélküli verzió: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/lovagi_kultura/ (Letöltés: 2018.05.09.)
- ZSIDAI Réka*: A főúri udvar, mint a reprezentáció és a lehetőségek színtere a 18–19. század fordulóján. Napi Történelmi Forrás 2018. Oldalszámok nélküli online verzió:

<https://ntf.hu/index.php/2018/02/06/a-fouri-udvar-mint-a-reprezentacio-es-a-lehetosegek-szintere-a-18-19-szazad-fordulojan/> (Letöltés: 2022.09.29.)

ZSIDAI Réka: A magánlevelezések tanulsága III. – Gazdasági helyzet a 19. század elején Kazinczy Ferenc szemszögéből nézve. Napi Történelmi Forrás 2018. Oldalszámok nélküli online verzió: <https://ntf.hu/index.php/2018/04/19/a-maganlevelezesek-tanulsaga-iii-gazdasagi-helyzet-a-19-szazad-elejen-kazinczy-ferenc-szemszogebol-nezve/> (Letöltés: 2022.09.29.)

ZSIDAI Réka: Analógiák, stratégiák: Festetics László (1785–1846) neveltetése. Napi Történelmi Forrás 2022. Oldalszámok nélküli online verzió: <https://ntf.hu/index.php/2022/02/09/analogiak-strategiak-festetics-laszlo-1785-1846-neveltetese/> (Letöltés: 2022.09.29.)

ZSIDAI Réka: Bárány Attila – Orosz István – Papp Klára – Vinkler Bálint (szerk.): Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában. Learning, Intellect and Social Roles: Aristocrats in Hungary and Europe. (Speculum Historiae Debreceniense. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai 18) Debrecen 2014. Napi Történelmi Forrás 2017. Oldalszámok nélküli online verzió: <https://ntf.hu/index.php/2017/12/29/muveltseg-es-tarsadalmi-szerepek-arisztokratak-magyarorszagon-es-europaban-learning-intellect-and-social-roles-aristocrats-in-hungary-and-europe/> (Letöltés: 2022.09.29.)

ZSIDAI Réka: Egy dunántúli főnemesi udvartartás a 18–19. század fordulóján: Festetics György belső rendtartása. Orpheus Noster 9. (2018) 1. sz. 22–34.

ZSIDAI Réka: Festetics László (1785–1846) neveltetése és a mai oktatási rendszer. KRE-DIt 4. (2021) 2. sz. Oldalszámok nélküli online verzió: <http://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/zsidai-reka-festetics-laszlo-1785-1846-neveltetese-es-a-mai-oktatasi-rendszer/> (Letöltés: 2022.09.29.)

ZSIDAI Réka: Gurka Dezső (szerk.): A báró Podmaniczky család szerepe a 18–19. századi magyar kultúrában. Budapest 2017. pp. 266. Napi Történelmi Forrás 2019. Oldalszámok nélküli online verzió: <https://ntf.hu/index.php/2019/11/18/gurka-dezso-szerk-a-baro-podmaniczky-csalad-szerepe-a-18-19-szazadi-magyar-kulturaban-recenzio/> (Letöltés: 2022.09.29.)

ZSIDAI Réka: „Ki ne örvendjen az olly ember’ kegyességének, a’ kivel a’ haza kevélykedhetik?” Napi Történelmi Forrás 2017. Oldalszámok nélküli online verzió: <https://ntf.hu/index.php/2017/06/14/ki-ne-orvendjen-az-olly-ember-kegyessegenek-a-kivel-a-haza-kevelykedhetik1/> (Letöltés: 2022.09.29.)

ZSIDAI Réka: Móricz Péter (szerk.): Batthyány Lajos nádor. Körmend 2017. pp. 208. KRE-DIt

1. (2018) 1. sz. Oldalszámok nélküli online verzió:

<http://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/zsidai-reka-batthyany-lajos-nador-c-kotet-recenzioja/> (Letöltés: 2022.09.29.)

ZSIDAI Réka: Presztízs és udvari személyzet Festetics György udvarában. In: Történelmi útvesztők. Válogatás a Napi Történelmi Forrás szerzőinek írásaiból II. Szerk. *Balogh-Ebner Márton – György Sándor – Hajnóczky Tamás – Kanyó Ferenc*. Budapest 2018. 194–222.

ZSIDAI Réka: Udvari élet és presztízs: adalékok Festetics György udvartartásához. KRE-DIt 1. (2018) 1. sz. Oldalszámok nélküli online verzió:

<http://www.kre-dit.hu/tanulmanyok/zsidai-reka-udvari-élet-es-presztizs-adalekok-festetics-gyorgy-udvartartasahoz/> (Letöltés: 2022.09.29.)